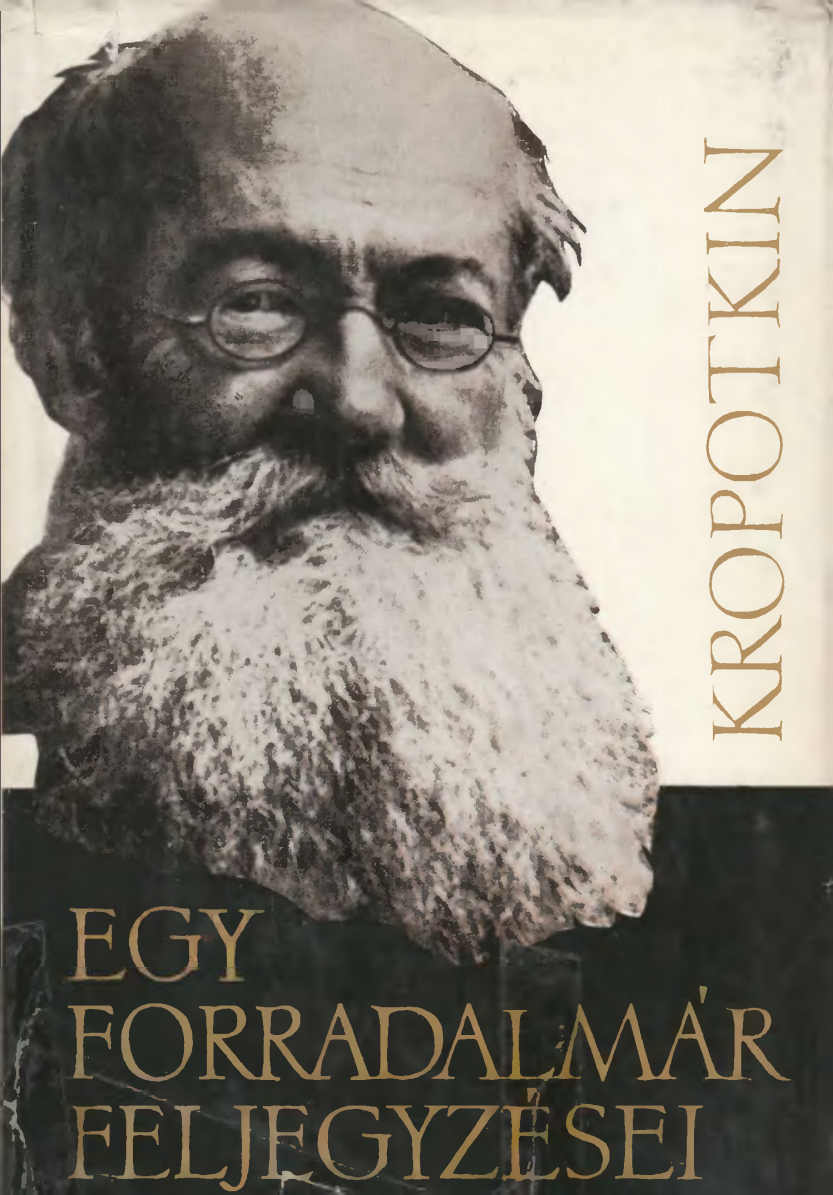

KROPOTKIN

EGY FORRADALMÁR FELJEGYZÉSEI

FORDÍTOTTA,
AZ UTÓSZÓT
ÉS A JEGYZETEKET ÍRTA
KULCSÁR ISTVÁN

P. A. KROPOTKIN

EGY FORRADALMÁR FELJEGYZÉSEI

EURÓPA KÖNYVKIADÓ BUDAPEST 1966

П. А. КРОПОТКИН
ЗАПИСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕРА

ACADEMIA
МОСКВА — ЛЕНИНГРАД, 1933

A SZERZŐ ELŐSZAVA AZ ELSŐ OROSZ KIADÁSHOZ

Sok minden, amit e könyvben elmondunk, nem új az orosz olvasó számára; sok mindenről pedig, ami különösen felkelthetné az orosz ember érdeklődését, talán túl kevés szó esik. Ám a jobbágyrendszer elhalásának utolsó évei, amikor e rendszer látszólag szilárdabb volt, mint valaha, majd Oroszország újjászületésének időszaka a hatvanas években, s végül az azt követő „hetvenes évek", amikor az ifjúság körében felébredt a társadalmi lelkiismeret az elesett és rászedett orosz nép iránt – ez a három évtized oly nagyfontosságú az orosz életben, s oly erősen nyomta rá bélyegét hazánk további történelmére, hogy néha még egyes személyek magánéletének vagy a közhangulatnak egy-egy apró mozzanata is jelentős lehet. Ezek az apróságok olykor többet árulnak el a korról, mint egy egész kötetre való fejtegetés.

És emellett az elmúlt fél évszázadban Oroszország gyorsan haladt a maga útján. A jobbágyrendszer és a feudális erkölcsök – amióta végigsöpört rajtunk a hatvanas évek nihilizmusának mindent megtisztító és könyörtelen kritikai vihara – mintegy a távolba, az idők sápadt, ködös végtelenjébe vesztek. Még a nép közé járás nagyszerű mozgalma is feledésbe merült, és a mai ifjúság képzeletében legendás, hősi időszakként él, amelyet éppen olyan önkényesen lehet értelmezni, akár a régmúlt idők tetteit: van, aki csaknem vallásos rajongással csügg rajtuk, van, aki a „rend védelmezőjének" gőgös megvetésével tekint vissza rájuk.

Pedig bármily messze van ma már tőlünk történelmileg a jobbágyság a maga erkölcseivel együtt, bármennyire is elfeledett-

nek tűnjenek számunkra a lengyel felkelés elfojtásához vezető feudális-állami eszmények, mindkettőnek az öröksége itt él közöttünk. Nem szűnt meg ez az örökség a kormány tevékenységében, de még azoknak a haladó embereknek a gondolkodásmódjában sem, akik mind a mai napig viselik a feudális állam bilincsének nyomait. A jobbágyfelszabadítás által Oroszország elé tűzött feladatok, amelyeknek végrehajtását a feltörő reakció derékba törte, most is érintetlenek az orosz életben, s még ma is félő, hogy a Miklós-korabeli állapotok visszatérnek Oroszországba.

A parasztok személyi rabságának és a „köznép" deresre húzásának megsemmisítésével hatalmas lépést tettünk a hatvanas évek elején. Ennek jelentőségét csak a mi nemzedékünkhöz tartozó emberek képesek teljességgel értékelni, ám lassanként ez a lépés is feledésbe merül. Az 1861-ben szétzúzott jobbágyrendszer ismét visszatért az orosz életbe: új mundérba öltöztetve, de a régi eszközökkel, azzal a céllal és feladattal, hogy a kiváltságosok, az uralmon levők igájába hajtsa a tömegeket. Az erős kezű, központosított csendőrállam eszménye, amely 1863-ban még az orosz társadalom elégedetlen elemeit is a trón köré és Lengyelország ellen tömörítette – a centralisták eszményképe –, ismét feléledt sorainkban. Ismét magával ragadja azokat, akik hivatottnak érzik magukat Oroszország sorsának irányítására, megint a helyi élet és a helyi önállóság fejlődésének útjában áll. S végül ismét feléledőben van a szolgai gondolkodás és a szolgalelkűség: a tudományban a tekintélyek, az életben az egyenruha előtt. Ez az a jelenség, amely az ötvenes évek végén olyannyira felháborította a legkiválóbbakat, s kiváltotta Bazarov heves tiltakozását.

És most, akárcsak akkor, a parasztok és a városi munkások öntudatának kétségtelen növekedése ellenére – sőt, egyenesen annak következményeként, hogy az évszázadokon át elnyomott paraszt magára ébredt, és maga kezdi hirdetni mindmostanáig lábbal tiport jogát a szabadsághoz –, a kiváltságos osztályok valamennyi gondolkodó fiatal embere előtt ugyanaz a kérdés áll, amelyet mi tettünk fel magunknak harminc esztendővel ezelőtt:

„Kívánok-e hasznot húzni kiváltságos helyzetemből, úgy tekintem-e a parasztok és a munkások felszabadítását, mint az ő osztályuk ügyét, s nem mint a sajátomat, közömbös maradok-e erőfeszítéseik iránt? Vagy pedig megértem, hogy az emberi haladás oszthatatlan, hogy csak akkor valósulhat meg, ha mindenkire kiterjed, hogy egyesek nyomora és elnyomott helyzete mindnyájunk lelki nyomorához és rabságához vezet, ha a nagy egész egyszerű részecskéjének tekintem magam és eljuttatom a néphez azt a tudást, azt a szabadságba és a felszabadulásba vetett hitet, amely nekem is lehetővé tette, hogy szabad legyek, levessem magamról az előítéletek igáját, és lemondjak a rabtartó múlt örökségéről?"

Ha ez a könyv bárkit is hozzásegít e kérdés megoldásához, máris elérte célját.

És még néhány szót. Rövid magyarázattal kell szolgálnom arról, hogy egy orosz embernek javarészt az orosz életről szóló feljegyzéseit miért fordították le angolból, ráadásul mások.

Ezeket a jegyzeteket természetesen oroszul kezdtem írni. Az első rész – a *Gyermekkor* – már készen volt, amikor 1897 őszén Amerikába kerültem. Ott találkoztam egy rendkívül rokonszenves férfival, Walter Page-dzsel, aki akkoriban az *Atlantic Monthly* című havi folyóirat kiadója volt. Ő beszélt rá, hogy fejezzem be emlékirataim, és adjam közre az ő lapjában. Így is tettem, vagyis leírtam ifjúságomat. Megint csak oroszul, de az itteninél részletesebben. Később az *Atlantic Monthly* számára megírtam ezt újra, de már rövidebben és angolul, amikor azonban elkezdték közölni, már csak részben győztem oroszul papírra vetni az egyes folytatásokat, áttértem tehát az angol szövegre.

Amikor a külföldön élő orosz elvtársak egy csoportja vállalkozott az *Egy forradalmár feljegyzései*-nek orosz nyelvű kiadására, felvetődött a kérdés, mit is adjunk közre: az orosz szöveget, amely – különösen az orosz vonatkozásokban – részletesebb mint az angol, vagy pedig fordítást angolból? Az első lehetőség azonban jóval bonyolultabbnak látszott, mivel a teljes orosz szöveg hiányában jókora részeket kellett volna angolból átültetett

részekkel kiegészíteni, ami természetesen megbontotta volna a könyv egységét. És mivel egy minden vonatkozásban hozzáértő személy vállalkozott arra, hogy az angol szöveget oroszra fordítsa, emellett döntöttünk. Befejezésül szíves köszönetet mondok a fordítónak kiváló munkájáért, amelyet oly nagy szeretettel végzett, hogy a fordítás felér az eredetivel.

P. KROPOTKIN

1902 július

ELSŐ RÉSZ

GYERMEKKOR

I

A SZTARAJA KONYUSENNAJA

Moszkva a lassú, a történelmi fejlődés városa. Ezért is őrizték meg egyes negyedei a történelem során kialakult jellegüket. A Zamoszkvorecsje – a Moszkva folyó túlsó partján fekvő kerület – széles, álmos utcáival, egyhangú, szürke, alacsony házaival, amelyeknek kapuja éjjel-nappal kulcsra van zárva, mindmáig a kereskedők kedvelt lakóhelye, és a szigorú, basáskodó, a külsőségekre adó óhitűek erős vára maradt. A Kreml még ma is az állam és az egyház erős vára. Az előtte húzódó óriási téren ezernyi elárusítóhely és bódé áll. Emberemlékezet óta sürögtek-forogtak itt a kereskedők, és még ma is ez a nagy kiterjedésű birodalom belkereskedelmének szíve. A Tverszkaján és a Kuznyeckij-moszton évszázadok óta a főbb divatszalonok sorakoznak, míg a munkásnép lakta Pljuscsiha és Dorogomilovo azokat a vonásait őrizte meg, amelyekről szilaj lakossága már a moszkvai árok korában híres volt. Minden negyed külön kis világot alkot, sajátos arculattal rendelkezik, és a saját világát éli. Az ősi fővárosban való megjelenésük után még a vasúti raktárházak és főműhelyek, az alaposan megrakott vagonok és a mozdonyok is külön, más és más helyeken összpontosultak az óváros peremén.

A legjellegzetesebb moszkvai negyed alighanem mégiscsak a Kreml háta mögött, az Arbat és a Precsisztyenka között megbúvó tiszta, nyugodt és kacskaringós utcák és utácskák labirintusa, a Sztaraja Konyusennaja.

Mintegy ötven esztendővel ezelőtt itt éltek lassú haldoklás-

sal azok a régi moszkvai nemesi famíliák, amelyeknek nevével oly gyakran találkozhatunk az I. Péter előtti orosz történelemben. E nevek viselői hovatovább eltűntek, és új embereknek adták át helyüket: a „raznocsinyeceknek", akiknek az orosz birodalom megalapítója adott hivatalt. A törzsökös nemesség, érezvén, hogy a pétervári udvarnál háttérbe szorult, vagy a Sztaraja Konyusennajába, vagy Moszkva környéki festői birtokára vonult vissza. Onnan nézte bizonyos megvetéssel és titkolt irigységgel azt a szedett-vedett társaságot, amely a Néva-parti új fővárosban beült a legmagasabb kormányhivatalokba.

Fiatal korában a legtöbb törzsökös nemes szerencsét próbált az állami, főként a katonai szolgálattal; de különféle okok miatt hamarosan otthagyta azt, anélkül, hogy magas rangot ért volna el. A legszerencsésebbek (apám is közéjük tartozott) saját városukban kaptak valamiféle nyugodt, megtisztelő hivatalt; a többség azonban egyszerűen nyugállományba vonult. (Ám Oroszország bármely távoli zugába is vetette őket a sors, a törzsökös nemeseknek mindig sikerült kiügyeskedniök, hogy életük utolsó éveire megtérjenek a Sztaraja Konyusennajába, annak a templomnak az árnyékába, ahol egykor őket keresztelték, s szüleikért a gyászmisét elmondták. Ebben a moszkvai negyedben számtalan templom van: mindegyiken tucatnyi hagymakupola, s a kupolákon feltétlenül ott díszeleg a kereszt a félholddal. Az egyik templom falát pirosra festették, a másikét sárgára, a harmadikét fehérre vagy barnára, és minden nemest a saját sárga vagy zöld színű templomához húzott a szíve. Az öregek szívesen mondogatták: „Itt kereszteltek, innen temették anyácskámat. Temessenek engem is innen.")

A régi gyökerek friss hajtásokat eresztettek. Némelyikük kitüntette magát Oroszország különféle zugaiban: egyesek előkelőbb, újmódi házat vásároltak más moszkvai negyedben vagy Pétervárott; ám a nemzetség igazi képviselőjének – a családfán elfoglalt helyzetétől függetlenül – továbbra is azt az ágat tekintették, amely a családi események során a szívükhöz

nőtt, zöld, sárga, barna vagy rózsaszínű templom közelében lakott. A família régimódi képviselőjét nagy tisztelettel övezték (habár az igazat megvallva, ebbe némi irónia is vegyült), még a család ama fiatal tagjai is, akik elhagyták szülővárosukat, és ragyogó karriert futottak be a gárdánál vagy az udvarnál: a fiatalok szemében az öregúr testesítette meg a nemzetség ősi származását és hagyományait.

Ezekben a kereskedő-Moszkva forgalmától, zajától távol eső, csöndes utcákban minden ház hasonlított a másikra. A legnagyobb részük fából épült, világoszöld bádogtetővel, valamennyinek a homlokzatát oszlopok díszítették, valamennyit élénk színűre festették. Csaknem minden ház földszintes volt, és hét vagy kilenc nagy, világos ablaka nézett az utcára. Ezen a fronton húzódott a szalonok sora. Itt helyezkedett el a nagy, üres és hideg fogadóterem; ennek két-három ablaka az utcára, négy az udvarra nyílott, a fal mentén székek, hosszú lábakon lámpák ágaskodtak, a sarokban kandeláberek, a fal mellett nagy zongora; estélyek, díszebédek, kártyacsaták színhelye volt ez a terem.

Azután következett a háromablakos szalon, amelyből nem hiányozhatott a dívány és a kerek asztal, továbbá a nagy tükör a dívány fölött. A dívány két oldalán karosszékek, puffok, asztalkák, az ablakok között mennyezetig érő, keskeny tükörrel megtoldott kis asztalok. A bútorzatot diófából készítették, és selyemkárpittal vonták be. Állandóan védőhuzat óvta. Később még a Sztaraja Konyusennajában is megjelentek különféle cikornyás díszítésű, háromrészes állótükrök, a szalonok berendezésében szóhoz juttatták a fantáziát. A mi gyermekkorunkban azonban a fantáziát még üldözték, és valamennyi szalont egy kaptafára rendezték be. A nagy szalon után következett a kis szalon, a mennyezetről lógó színes lámpával, női íróasztallal; ez utóbbin soha senki sem írt, viszont rengeteg porcelán csecsebecsét helyeztek el rajta. A kis szalont a budoár követte: sarokszoba, benne hatalmas állótükör, amely előtt a bálba készülő hölgyek öltözködtek, s amelyet mindenki megpillantott, mihelyt

belépett a szobasor túlsó végén. Mindez valamennyi házban egyforma volt, s legfeljebb annyi lehetett a kivétel, hogy a kis szalon és a budoár esetleg egy szobát is alkothatott. A budoáron túl derékszögben következett a hálószoba, majd több alacsony mennyezetű helyiség: a női „cselédszobák", az ebédlő és a dolgozószoba. Emelet csak mezzanin formájában létezhetett. Ez a tágas udvarra nézett, amelyet a melléképületek – konyhák, istállók, fészerek, kamrák, a férfi cselédség szobái – foglaltak el. Tágas kapu vezetett az udvarba, és a bejárat fölött a réztáblán rendszerint ez állt: „X. Y. főhadnagy (vagy törzskapitány) és lovag háza", nagy ritkán „vezérőrnagy" vagy annak megfelelő polgári cím. Ha azonban akadt errefelé egy-egy különösen cifra ház, aranyozott kerítéssel és vaskapuval, abban már alighanem valami „kereskedelmi tanácsos" vagy „díszpolgár" lakott. Ez hivatlan népség volt, csak betolakodott ebbe a negyedbe, s ezért a szomszédok nem is ismerték el.

Boltot nem engedtek be ezekbe az utcákba, legfeljebb zöldséges- vagy szatócsüzletet, ez pedig az egyházközség tulajdonában levő kis faházban húzódott meg. A sarkon viszont ott állt a rendőrbódé: az őrszem nappal az ajtóban strázsált, alabárddal a kezében, hogy ezzel az ártalmatlan fegyverrel tisztelegjen az arra járó tiszteknek. Amikor leszállt az este, visszatért sötét bódéjába, ahol csizmát foltozott, vagy valamiféle különösen komisz tubákot kevert, amely iránt a szomszédos házak idős szolgáinak körében nagy volt a kereslet.

Csöndesen, nyugodtan folyt az élet Moszkvának ebben a Saint-Germain-negyedében, legalábbis a kívülálló így látta. Reggelenként egyetlen lelket sem lehetett az utcákon fellelni. Déltájban megjelentek a gyermekek; francia nevelőjük vagy német dajkájuk kíséretében sétára indultak a hóborította körutakra. Később feltűntek a hölgyek: kétfogatú szánon, amelynek hágcsóján lakáj kapaszkodott, vagy régimódi – hatalmas, tágas, magas rugójú – négylovas hintón. Itt élhajtó ült az első nyerges lovon, és két lakáj állt a hágcsón. Esténként a legtöbb házat fényesen kivilágították, s minthogy a zsalukat nem csuk-

ták be, a járókelők megbámulhatták a bent kártyázókat vagy táncolókat. Akkoriban az „eszmék" még nem voltak divatban; nem következett még el az az idő, amikor mindenütt e házakban megkezdődött a harc az „apák és fiúk" között, ami családi tragédiával vagy a csendőrök éjszakai látogatásával fejeződött be. Ötven esztendővel ezelőtt senkinek sem jutott az eszébe ilyesmi. Csöndes és nyugodt volt minden, legalábbis a felszínen.

Ebben a Sztaraja Konyusennajában születtem 1842-ben, itt éltem tizenöt éves koromig. Apánk eladta a házat, amelyben születtem, s melyben anyám meghalt, és másikat vásárolt; később azt is eladta, és néhány télen át bérelt házban laktunk, amíg végül apánk talált egy – ízlésének megfelelő – harmadikat, mindössze néhány lépésnyire attól a templomtól, ahol őt keresztelték, s ahonnan anyját temették. És mindez a Sztaraja Konyusennajában volt. Csupán olyankor hagytuk el ezt a negyedet, amikor a birtokunkra mentünk nyaralni.

2

ANYÁNK HALÁLA

Magas, tágas sarokszoba házunkban. A fehér ágyban anyánk fekszik. Kis gyermekszékünket és asztalunkat odatolták az ágyhoz. A szépen megterített asztalkákon roskadásig áll az édesség és takaros üvegedényekben a gyümölcskocsonya. Bennünket, gyermekeket szokatlan időben vezettek be ebbe a szobába – ezek első, halvány emlékeim. Anyánk tüdőbajban szenvedett, s most a halálán volt. Mindössze a harmincötödik évében járt. Mielőtt örökre elhagyja gyermekeit, maga mellett kívánta látni, kényeztetni őket, egy pillanatra boldog akart lenni a mi örömünk láttán; az ő ötlete volt ez a kis lakoma a betegágyánál, amelyről többé már nem tudott felkelni. Ma is látom sápadt, beesett arcát, nagy, sötétbarna szemét. Minket néz, gyengéden, szeretettel kínálgat, azt ajánlja, hogy másszunk be

az ágyába, azután hirtelen könnyekbe tör ki, és köhögni kezd ... Kivezetnek bennünket.

Kis idő múltán minket, gyermekeket, vagyis engem és Alekszandr bátyámat a nagy házból átköltöztettek egy kis, udvari épületbe. Az áprilisi nap beragyogja a szobácskát, de Madame Burmann, a német bonne és Uljana dada aludni küld bennünket. Arcuk könnyben úszik. Széles, fehér rojttal szegélyezett, fekete ingecskéket varrnak nekünk. Nem tudunk elaludni. Riaszt az ismeretlen: odafigyelünk a dajkák halk beszélgetésére. Anyánkról mondanak valami olyasmit, amit nem tudunk megérteni. Végül kiugrunk az ágyból és megkérdezzük: „Hol a mama? Hol a mama?" Mindkét asszony szívet tépő zokogásba kezd, göndör hajunkat simogatja és „szegény kis árváknak" nevez bennünket. Uljana nem tudja tovább titkolni, és azt mondja: „Mamátok elrepült az égbe, az angyalokhoz".

– Hogyhogy az égbe? Minek? – Gyermeki képzeletünk hasztalan próbál választ kapni ezekre a kérdésekre.

Ez 1846 áprilisában történt. Én mindössze három és fél éves voltam, és Szása bátyám sem töltötte be az ötöt. Nem tudom, hogy hol volt akkor Nyikolaj bátyánk és Jelena nénénk; valószínűleg más városban tanultak. Nyikolaj a tizenkettedik évében járt, Lena a tizenegyediket taposta. Mindig összetartottak, s mi alig ismertük őket. Így maradtunk mi Alekszandrral az udvari épületben, Madame Burmann és Uljana gondjaira bízva. A jószívű német öregasszony, akinek sem otthona, sem rokona nem volt, anyánk helyett anyánk lett. Ő nevelt bennünket legjobb tudása szerint; időnként egyszerűbb játékokat vett nekünk, és mézeskaláccsal traktált, amelyet egy néhanapján betérő öreg némettől vásárolt; az öreg alighanem ugyanolyan magányos farkas volt, akárcsak ő maga. Apánkat ritkán láttuk. A következő két év úgy siklott el, hogy semmi nyomot sem hagyott emlékezetemben.

3

A KROPOTKIN-NEMZETSÉG. – APÁNK. – ANYÁNK

Apánk nagyon büszke volt családja származására, és rendkívül ünnepélyesen mutogatta a dolgozószobája falán függő kutyabőrt. A pergamen – amelyet a mi hermelinpalásttal övezett, fent a Monomah-sapkával ellátott címerünk (a Szmolenszki Fejedelemség címere) ékesített – a Heraldikai Hivatal pecsétjével megerősítve azt tanúsította, hogy családunk eredete Merész Rosztyiszlav Msztyiszlavics unokájáig vezethető vissza, és hogy őseink szmolenszki nagyfejedelmek voltak.

– Háromszáz rubelt fizettem ezért a pergamenért – mondogatta nekünk apánk.

Mint nemzedékének legtöbb képviselője, ő sem volt járatos az orosz történelemben, és a kutyabőrt inkább ára, semmint történelmi értéke alapján becsülte.

Családunk valóban ősi származású, de mint a legtöbb nemzetség, amely Rurikig vezette vissza eredetét, a mienk is háttérbe szorult, amikor véget ért a feudális széttagoltság kora, és az Oroszországot egyesítő Romanovok kerültek a trónra. S bár története messzire vezethető, családunk semmivel sem szerzett hírnevet az idők során. Szolovjov orosz történelmében olvastam valahol, hogy egy bizonyos Ivan Kropotkin a nemesi hadak parancsnoka volt Narvában, és Rettegett Iván uralkodása idején kis híján botbüntetésre ítélték. Egy másik Kropotkin hadba indult a Tusinói Tolvajjal,[1] vagyis a felkelt szegénynéppel, a moszkvai bojárság ellen, s nyilván ez okozta, hogy a Kropotkin család kegyvesztett lett a Romanovoknál és a bojároknál. Alekszej Mihajlovics uralkodása alatt az egyik Kropotkint már csak azért említi a krónika, mert „garázda módon viselkedett a cári palota tornácán", ahol reggelente a különféle állásokra pályázó személyek sereglettek össze. Az újabb időkben, úgy látszik, egyetlen Kropotkint sem vonzott túlságosan az állami szolgálat. Dédapám és nagyapám eleinte katona volt, de mindkettő

még egészen fiatalon nyugállományba vonult, és sietve visszatért családi birtokára. Meg kell jegyeznem egyébként, hogy az egyik ilyen birtok, Uruszovo, amely Rjazany kormányzóság dombos vidékén, gyönyörű mezők között terül el, árnyas erdeinek szépségével, végtelen rétjeivel, és kanyargós folyócskájával mindenkinek a tetszését megnyerné. Nagyapám főhadnagyi rangban ment nyugdíjba, visszavonult Uruszovóba, hogy a birtok kezelésének szentelje magát, és a szomszédos kormányzóságokban vásárolt földeket ragasztott birtokához.

Minden valószínűség szerint így tett volna a mi nemzedékünk is, ha nagyapánk nem egy Gagarin hercegnőt vesz feleségül, aki másfajta család sarja volt. Nagyanyánk bátyját szenvedélyes színházrajongónak ismerték. Saját színházat tartott fenn, és rokonságának legnagyobb megbotránkozására jobbágylányt vett feleségül: Szemjonovát, a nagy színésznőt, az orosz realista drámai iskola megteremtőjét. Bizonyos, hogy jelleménél fogva Szemjonova a színházi világ egyik legvonzóbb alakja volt. „Egész Moszkva" felháborodott, amikor férjhezmenetele után is játszott a színpadon.

Nem tudom, nagyanyám rendelkezett-e olyan művészi és irodalmi ízléssel, mint a bátyja. Abban az időben, amelyre én emlékszem, már béna volt, és csak suttogva tudott beszélni. Kétségtelen azonban, hogy családunk következő nemzedékében volt írói hajlam. Apám testvére, Dmitrij Petrovics Kropotkin már verseket írogatott, sőt néhány költeménye bekerült a Szmirgyin-féle *Száz orosz literátor* című gyűjteménybe is. Nagybátyám külön kötetben is kiadta a verseit, s ezt a tényt apánk még említeni is szégyellte. Unokatestvéreim, bátyám és én többé vagy kevésbé magunk is cselekvő részesei voltunk korunk irodalmának.

Apám jellegzetes Miklós-korabeli tiszt volt. A gárdazászlósok iskolájában nevelkedett, majd éppen Miklós uralkodásának legelső évében a Szemjonov-ezredbe került, ahol a gárdatisztek szokott útját járta be. Két évvel később kitört a török háború, s apám jobbágy tisztiszolgájával, Frollal együtt hadba vonult.

Nem azért tette, mintha különösebben áthatotta volna a harci szellem, vagy mintha szerette volna a tábori életet, még abban is kételkedem, hogy töltött-e akár egyetlen éjszakát is őrtűznél, vagy vett-e részt akár egyetlen ütközetben is; Miklós idejében azonban ez másodrendű dolognak számított. *Igazi* katonaembernek akkoriban azt tartották, aki élt-halt az egyenruháért, és lenézte a civil öltözéket, aki úgy dresszírozta a katonáit, hogy azok csaknem emberfeletti mutatványokat tudjanak művelni a lábukkal és a puskájukkal (ilyen mutatványnak számított abban az időben például az, ha úgy tisztelegtek a puskával, hogy közben rapityára törték a tusát), aki a díszszemlén olyan egyenes és mozdulatlan sorokban tudta felállítani a legényeit, mintha azok nem is élő, hanem játékkatonák lettek volna.

– Kitűnő! – állapította meg egy alkalommal Mihály nagyherceg, miután parancsára félórán keresztül „fegyverrel tisztelegj" helyzetben állt az ezred. – Csak az a *baj,* hogy *lélegeznek!*

Apám természetesen arra törekedett, hogy hasonlítson a kor katonai eszményképére.

Így tehát, mint már mondottam, 1828-ban részt vett a Törökország elleni háborúban, de olyan beosztást talált magának, amivel egész idejét a különféle törzskarokban tölthette. És ha mi, gyermekek, néhanapján kihasználva széles jókedvét, arra kértük, meséljen a háborúról, csak azt tudta elmondani, hogy amikor hűséges szolgájával, Frollal egy falun lovagoltak keresztül, tucatnyi felbőszült kutya támadt rájuk. Apánk és Frol szablyával kényszerült kivágni magát az éhes állatok ostromából. Mindenesetre szívesebben vettük volna, ha egy török csapattal vívnak meg, de jobb híján a kutyákkal is beértük, amikor azonban hosszú könyörgés után elmondattuk vele, hogy miért kapta meg az Anna-érdemrendet a kardokkal, és az aranyozott szablyát, mindig csalódottnak éreztük magunkat. Ez a történet a végtelenségig prózai volt. Törzskari tisztek állomásoztak egy török faluban, amikor ott tűz ütött ki. A lángok szempillantás alatt átcsaptak több házra, s az egyikben egy gyermek maradt. Az anyja kétségbeesetten zokogott. Frol, aki

mindig apánk mellett tartózkodott, a lángok közé vetette magát, és kimentette a gyermeket. A főparancsnok azon nyomban vitézségi érdemkereszttel tüntette ki apámat.

– De, apuka – kiáltottunk fel –, hiszen Frol mentette meg a gyermeket!

– No és? – felelte apánk nagy jámborul. – Hát talán nem az én jobbágyom? Hiszen az egy és ugyanaz.

Apánk részt vett a lengyelek elleni háborúban is, az 1831-es forradalom idején. Varsóban megismerkedett hadtestparancsnokának, Szulima tábornoknak a kisebbik leányával, és beleszeretett. Az esküvőt a Lazękowski-palotában tartották meg, roppant ünnepélyes külsőségek között. A menyasszony részéről Paszkevics volt az örömapa.

– Anyátok azonban – tette hozzá mindig apánk – semmiféle hozományt sem kapott. Az öreg Szulima, a ti nagyapátok, valóságos aranyhegyeket ígért a szolgálatban, ehelyett azonban hamarosan Szibériába ment. Így aztán hoppon maradtam.

Ez színtiszta igazság volt. Anyánk apja, Nyikolaj Szemjonovics Szulima egyáltalán nem értett a karriercsináláshoz és vagyonszerzéshez. Ereiben, úgy látszik, túl sok csordogált azoknak a zaporozsjei kozákoknak a véréből, akik nagyszerűen harcoltak a remekül felfegyverzett vitéz lengyelek, vagy a háromszoros túlerőben levő török hordák ellen, de nem tudták kikerülni a moszkvai diplomácia kelepcéit. Ismeretes, hogy az 1648. évi rettenetes felkelés után, amely a lengyel államiság végének kezdete volt, és a lengyelekkel vívott véres háború után a kozákok az orosz cárok igája alá kerültek, és elvesztették valamennyi kiváltságukat. Az egyik Szulimát akkoriban foglyul ejtették, és halálra kínozták a lengyelek Varsóban, a többi hasonlóan edzett ezredes azonban még szívósabban harcolt, és Lengyelország elveszítette *Kisoroszországot.*

Ami nagyapámat illeti, 1812-ben vértesezrede élén sikerült betörnie a szuronyt szegező franciák gyalogsági négyszögébe; halottnak vélten a csatatéren maradt, de felépült, és sebesüléséről csak egy kis forradás árulkodott az arcán; nem akart

azonban a mindenható Arakcsejev tányérnyalója lenni, és afféle megtisztelő száműzetésbe küldték: előbb Nyugat-, majd Kelet-Szibéria főkormányzója lett. Ezt a tisztséget akkoriban az aranybányánál is jövedelmezőbbnek tartották, de nagyapám Szibériából való hazatérése után éppen olyan szegény volt, mint annak előtte. Három fiára és három leányára csupán kis örökséget hagyott. 1862-es szibériai utam alkalmával gyakran hallottam, milyen nagy tisztelettel említik nevét. Az a szédületes korrupció, amely akkoriban Szibériában dühöngött, s amellyel nem tudott megbirkózni, kétségbeejtette nagyapámat.

Azt már nem tudom, hol és miként szolgált apánk az 1831-es forradalom idején vívott lengyelországi hadjárat után, csak azt tudom, hogy mindig Moszkvában lakott, és vadul kártyázott. Anyánk életében is, és különösen az ő halála után. Egyre csak veszített. Ha a játék elhúzódott a késői órákig, örökösen ott bóbiskolt a kártyaasztal mellett, és minden pénzét elvesztette. Még idős korában is megmaradt ez a szenvedélye, pedig mostohaanyánk mindenáron igyekezett elvonni a kártyázástól. Moszkvában ez még sikerült is, hanem amikor apánk télen Tambov környéki birtokára utazott a gabonát eladni, és Tambovon át tért vissza, ott már várta a helybeli földesurak és hamiskártyások bandája, s könyörtelenül kifosztotta.

– Azok voltak a szép idők – mesélte nekem egyszer borközi állapotban az egyik tambovi kártyahős –, amikor a kedves papájával játszottunk. Megesett, hogy eladta a gabonát, bejött hozzánk, és az egész pénzét ott hagyta. Kihasználtuk ám a jóságát, különösen, amikor elbóbiskolt a kártyái mögött.

Az anyánk halála utáni időkből emlékszem egy félig leégett, fityegő kanócú, jókora gyertyára, amelyet a cselédszobában mutogattak nagy titokzatosan. Apánk szörnyű sokat veszített ezen az estén. Hozomra játszottak, s a végén 35 000 rubelt tett ki a vesztesége, ami hatalmas összeg volt abban az időben. Azt követelték tőle, hogy vagy azonnal fizessen, vagy adjon váltót. Apánk megmakacsolta magát, nem akart váltót adni, de kényszerítették. „Rám zárták az ajtót és pisztollyal fenyegettek,

mire aláírtam" – vallotta meg egyszer nekem őszinteségi rohamában. Ezt követően hazament, meggyújtotta a dolgozószobája asztalán álló gyertyát, és letelepedett az asztalnál álló kedvenc karosszékébe. Reggeltájban elnyomta az álom, a gyertya pedig tovább pislákolt; az égő kanóc az asztalra hullott és meggyújtotta az ott heverő papírokat. Ha jól tudom, nem sokkal ez után a kártyaveszteség után öngyilkos akart lenni, de hűséges Frolja megakadályozta, amiért is főkomornyikká lépett elő, s ettől fogva Frol Fagyejics néven tisztelték.

Szerette-e apánk anyánkat – nem tudom. De ha szerette is, mindenesetre csak a maga módján. Csupán azt tudom, hogy anyánk nem volt boldog vele, s naplójában öntötte ki fájdalmát. A naplót egy német fürdőhelyen vezette, ahol tüdővész ellen kezeltette magát. Bizonyos, hogy az akkori időkhöz képest anyánk nagyszerű asszony volt. Sok évvel halála után falusi házunk egyik félreeső zugában, a kamrában, az ő határozott és szép írásával telerótt papírlapokra leltem. Naplójegyzetek voltak ezek, s a német fürdőhelyek szépségét, valamint saját bánatát és boldogságszomját ecsetelte bennük. Még olyan füzetek is akadtak, amelyek betiltott orosz verseket – köztük Rilejev történelmi tárgyú költeményeit – tartalmazták. Ismét más füzetekben kottákra, francia drámákra, Lamartine verseire, Byron költeményeire bukkantam. Anyám szerette a zenét, és azt hiszem, jól értette is. Ezenkívül sok akvarellt is találtam, amelyet ő festett. Amikor apám elhatározta, hogy templomot építtet Perovszkojéban, anyám festette számára az ikonokat. A parasztok különösen kedvelték az egyik képet – Alekszejt, a remetét ábrázolta –, és ők hívták fel rá a figyelmemet, amikor Perovszkojéban jártam.

Egy tehetséges művész sok szeretettel megkomponált olajfestménye maradt ránk anyánkról: kis szája, magas, karcsú alakja, dús, gesztenyeszínű haj, sötétbarna szemével úgy tekint ránk a vászonról, mintha csak élne. Anyánk mindig vidám, néha kissé könnyelmű is volt, és nagyon szeretett táncolni. A nyikolszkojei parasztasszonyok gyakran mesélték nekünk, hogyan

gyönyörködött az erkélyről körtáncaikban, s amikor már végképp nem tudott ellenállni, maga is hozzájuk csatlakozott. Anyánk művészlélek volt. Egy bálon megfázott, hűléséből tüdőgyulladás lett, és ez juttatta a sírba.

Mindenki szerette, aki csak ismerte. A szolgák még haló porában is áldották. Madame Burmann is emiatt vállalkozott a nevelésünkre. Az ő emléke lebegett Uljana előtt is, aki annyira szeretett bennünket. Miközben fésült, vagy keresztet vetett ránk éjszakára, gyakran mondogatta: „Szegény kis árvák! Édesanyátok az égből néz rátok és sír, mert hiányoztok neki."

Egész gyermekkoromat átszőtte anyám emlékezete. Hányszor megesett, hogy a sötét előszobában valamelyik cseléd gyengéden megsimogatott engem vagy Alekszandr bátyámat. Hányszor kérdezték meg tőlünk a mezőn dolgozó parasztasszonyok: „Vajon váltok-e olyan jó emberré, amilyen anyátok volt? Ő sajnált bennünket, hát ti fogtok-e sajnálni?"

A „bennünket" természetesen a jobbágyokra vonatkozott. Nem tudom, mivé lettünk volna, ha a házi cselédség körében nem érzékeltük volna a szeretetnek azt a légkörét, amely minden gyermek számára nélkülözhetetlen. Mi anyánk gyermekei voltunk, őhozzá hasonlítottunk; a jobbágyok éppen ezért árasztottak el gondoskodásuk jeleivel, néha – mint ezt majd elmondom – rendkívül megható formában. Mi nem ismertük anyánkat. Korán hagyott el bennünket, de lénye közöttünk élt, és egész gyermekkorunkat bearanyozta. Nem volt velünk, de mégis ott volt otthonunkban, és ha most visszatekintek gyermekkorunkra, azt látom, hogy gyermeki szívem nemes felbuzdulásait neki köszönhetem.

Az emberek a halhatatlanságot áhítják, de eközben gyakran megfeledkeznek arról, hogy a valóban derék emberek emléke örökké él: beivódik a következő nemzedékbe, majd a gyermekek továbböröklik azt. Valóban kevés lenne az embereknek az ilyen halhatatlanság?

4

MADAME BURMANN. – ULJANA. – POULAIN. – A FRANCIA NYELV ÉS AZ ÓKORI TÖRTÉNELEM TANULÁSA. – VASÁRNAPI SZÓRAKOZÁSOK. – RAJONGÁSOM A SZÍNHÁZ IRÁNT

Két esztendővel anyánk halála után apánk másodszor is megnősült. Már-már kiszemelt magának egy gazdag családból származó szép menyasszonyt, ám a sors másként rendelkezett. Egy reggel apánk még háziköntösben üldögélt, amikor rémülten rohantak be a szolgák, és jelentették, hogy megérkezett Tyimofejev tábornok, a hatodik hadtest parancsnoka, aki alatt apánk szolgált. I. Miklósnak ez a kedvence rettenetes ember hírében állott. A díszszemlén elegendő volt egy kis hiba, hogy félholtra korbácsoltasson egy katonát. Lefokozott és Szibériába száműzött tiszteket csupán azért, mert az utcán nyitva hagyták magas, szűk gallérjuk kapcsát. Miklós vakon megbízott Tyimofejevben. Ezen a reggelen a tábornok – holott azelőtt sohasem járt nálunk – személyesen jelent meg apánknál, hogy felkínálja neki felesége unokahúgának, Jelizaveta Markovna Karangyino kisasszonynak a kezét. Későbbi mostohaanyánk a fekete-tengeri flotta egyik tengernagyának gyermeke volt, mint mondják, akkoriban nagyon szép leány, klasszikus görög arcéllel. Apánk beleegyezett, és második lakodalmát – akár csak az elsőt – nagy pompával ülték meg.

– Ti, fiatalok, nem tudjátok ezt megérteni – fejezte be mindig a szavait apám, amikor a későbbiekben, utánozhatatlan szellemességgel, előadta nekem ezt a történetet. – Tudod te egyáltalán, mit jelentett akkoriban az, hogy „hadtestparancsnok?" És erre fogja magát a félszemű ördög, és személyesen jön el menyasszonyt ajánlani. A kelengye persze csak egy nagy ládára való női holmi volt, és még azon a ládán is ott ült Marfa, a cigányfekete jobbágyleány.

Egyáltalán nem emlékszem erre az eseményre. Halványan

dereng bennem egy gazdagon berendezett ház nagy szalonja, s abban egy vonzó külsejű, déli módra szúrós tekintetű fiatal hölgy próbálja magát behízelegni nálunk, miközben egyre ezt ismételgeti: „Látjátok, hogy milyen vidám anyukátok lesz!" Erre Szása meg én pityeregve feleltük: „A mi anyukánk felszállt az égbe!" Bizalmatlanok voltunk ez iránt a túlzott élénkség iránt.

Apánk esküvője előtt a házunk udvarán álló kis épületben laktunk Madame Burmann felügyeletére bízva. De alighogy megtartották a menyegzőt – ugyancsak valami arisztokratikus templomban, ahol szintén hadtestparancsnok volt az örömapa –, minden megváltozott, és számunkra új élet kezdődött. Eladták a házat, egy másikat vettek, és azt teljesen újrabútorozták. Eltűnt mindaz, ami anyánkra emlékeztethetett volna: arcképei, rajzai, kézimunkái. Hiába könyörgött Madame Burmann, hogy tartsák meg otthonunkban, hiába ígérte, hogy szívvel-lélekkel mostohaanyánk születendő gyermekének szenteli magát, elbocsátották.

– Senkit sem akarok látni, aki Szulimáéktól való! – mondogatta mostohaanyánk. Minden kapcsolatot megszakított nagybátyáinkkal, nagynénjeinkkel, nagyanyánkkal. Uljanát megtették kulcsárnőnek, és férjhez adták Frolhoz, akiből viszont főkomornyikot csináltak. Kolja bátyám egy moszkvai kadétiskolában tanult, és ott is lakott. Minden szombaton hazalátogathatott volna, de úgy intézték, hogy csak a több napos ünnepekre – karácsonyra és húsvétra – jöjjön, a nyarat viszont katonai táborban töltötte. Lena néném, aki mindössze egy évvel volt fiatalabb Koljánál, de hat évvel idősebb, mint Szása, intézetben volt, és az akkori szabályoknak megfelelően csak egészen rendkívüli esetben engedték el – például nagyanyánk temetésére –, de akkor is csupán néhány órára, és az osztályfőnöknője kíséretében.

Így azután kettesben maradtunk: Szása bátyám, aki mindössze tizenhat hónappal volt idősebb nálam és jómagam. Együtt nőttünk, egymással barátkoztunk. A továbbiakban is összetar-

tottunk, mindaddig, amíg a sors nem szórt szét bennünket különféle börtönökbe, száműzetésbe. Tanításunkat egy jól fizetett francia nevelőre, Monsieur Poulainre bízták, meg olcsó pénzért felfogadtak egy N. P. Szmirnov nevű orosz diákot. Sok moszkvai családban tartottak akkoriban francia nevelőket, akik a napóleoni Grande Armée szórványai voltak. Ezek közé tartozott Poulain is; éppen ekkoriban fejezte be Zagoszkin regényíró kisebbik fiának nevelését. A Sztaraja Konyusennajában Szerjozsa Zagoszkint olyan jól nevelt fiatalembernek ismerték, hogy apánk habozás nélkül hívta meg Poulaint, és ajánlott fel neki évi hatszáz rubelt, ami abban az időben magas fizetésnek számított.

Poulain Trésorral, a vadászkutyájával, továbbá egy empire kávéskannával, és egy csomó francia tankönyvvel vonult be hozzánk. Ettől fogva ő parancsolt nekünk, meg a szolgaként mellénk állított Matvej nevű jobbágynak. Tanítási módja nagyon egyszerű volt. Reggelenként felkeltett bennünket, azután kávét főzött magának, amelyet a saját szobájában fogyasztott el. Miközben mi a leckénket írtuk, rendkívüli gondossággal végezte a toalettjét: ősz haját fésülgette, hogy eltakarja a feje búbján fénylő kopasz foltokat, frakkot öltött, beszórta és bedörzsölte magát kölnivízzel, majd levitt bennünket, hogy szüleinket köszöntsük. Apánkat és mostohaanyánkat rendszerint a reggelizőasztalnál találtuk. Odaléptünk, és hivatalos hangon szajkóztuk:

– Bon jour, mon chèr papa.

– Bon jour, ma chère maman.

És kezet csókoltunk.

Monsieur Poulain művészi, elegáns piruette-et vágott ki, és ezt mondta:

– Bon jour, Monsieur le Prince.

– Bon jour, Madame la Princesse.

E szertartás végeztével haladéktalanul visszatértünk a szobánkba. Ez így ismétlődött napról napra.

Azután megkezdődött a tanulás. Monsieur Poulain házikön-

tössel cserélte fel a frakkot, bőrsipkát húzott a fejébe, elterpeszkedett a fotelban és megparancsolta:

– Mondjátok fel a leckét!

Mi mondtuk is szóról szóra az egyik körömjeltől a másikig. Monsieur Poulain hozott magával egy Noël-Chapsal-féle nyelvtant, amelyen az orosz fiúk és leányok több nemzedéke kínlódta végig magát, egy francia szógyűjteményt, egy egykötetes világtörténelmet és egy ugyancsak egykötetes általános földrajzkönyvet. A nyelvtant, a szavakat, a történelmet és a földrajzot be kellett magolnunk. A nyelvtannal még csak boldogultunk valahogy: az ugyanis ezzel a nevezetes mondattal kezdődött: „Mi a nyelvtan? – A helyesírás és olvasás művészete." A történelemkönyvet viszont, balszerencsénkre, előszó vezette be, s felsorolta mindazokat az előnyöket, amelyeket e tudomány ismeretéből meríthetünk. Az első mondatok egészen jól mentek. Szorgalmasan magoltunk: „Az uralkodó a történelemben megtalálja a nagylelkűség példáit, hogy népe kormányzásában azok által vezéreltesse magát; a hadvezér a történelemben a haditudomány nemes művészetét kutatja . . ." Amint azonban eljutottunk a jogtudományig, bekövetkezett a baj. „A jogtanácsos a történelemben megtalálja . . .", de hogy mit talál ott, azt már nem tudtuk. A „jogtanácsos" (Jurisconsulte) szó mindent elrontott. Idáig átrágtuk magunkat az anyagon, de ezen a ponton megállt a tudomány.

– Térdre, gros pouff – kiáltott fel Poulain (ez nekem szólt). – Térdre, grand dada (ezt a bátyámnak mondta). – Letérdepeltünk, és keservesen zokogtunk, miközben hasztalan igyekeztünk megtanulni, hogy mit talál a jogtanácsos a történelemben.

Drága mulatság volt nekünk ez az előszó! Már tudtuk a rómaiakról szóló fejezetet. Botunkat dobtuk a mérleg serpenyőjébe, „mint Brennus", amikor Uljana a rizst mérte. Curtiust utánozva ugráltunk az asztalról a mélybe a haza megmentése érdekében; Monsieur Poulain azonban időről időre még mindig számon kérte tőlünk az előszót, és letérdepeltetett a miatt

a bizonyos jogtanácsos miatt. Azt hiszem, ezek után nem meglepő, hogy mind én, mind a bátyám mérhetetlenül meggyűlöltük a jogtudományt.

Ki tudja, nem jutott volna-e ugyanarra a sorsra a földrajz is, ha Monsieur Poulainnek ebben a könyvében is lett volna előszó. Szerencsénkre az első húsz oldalt valaki kitépte (azt hiszem, ezért a nagy szolgálatért Szerjozsa Zagoszkin adósai vagyunk). Így aztán a tanulást egyenesen a huszonegyedik oldalon kezdtük, e szavakkal: „A Franciaország földjét öntöző folyók közül . . ."

Meg kell mondanom, hogy nem a térdepeltetés volt az egyedüli fenyítés. A tanulószobában akadt egy pálca is; ehhez nevelőnk akkor folyamodott, ha reménytelennek látta az előszóban vagy az erényről és illemtudásról szóló párbeszédekben való előmenetelünket. Ilyenkor levette a magas szekrény tetejéről a pálcát, megragadta valamelyikünket, kigombolta az áldozat nadrágját, és bal kezével leszorítva annak fejét, csépelni kezdte. Mi természetesen igyekeztünk elkerülni a vesszőzést, mire elkeseredett tánc kezdődött a pálca egyenletes suhogásának kíséretében a szobában.

Ezek a vad jelenetek valósággal kétségbe ejtették Lena nénénket, aki ebben az időben már elvégezte volt a Katalin-intézetet, és az alattunk levő szobában lakott. Egy alkalommal nem bírta tovább, s amikor meghallotta sírásunkat, könnyes szemmel rontott be apánk dolgozójába. Keserű szemrehányással illette azért, hogy mostohaanyánkra bízott bennünket, aki kiszolgáltatott „a francia obsitos őrmester" kénye-kedvének.

– Itt természetesen nincs, aki a védelmükre keljen! – kiabálta könnyes szemmel. – Én azonban képtelen vagyok nézni, hogy mit művel ez az őrmester a testvérkéimmel.

Apánkat váratlanul érte a szemrehányás, és zavarba jött. Először jól megszidta Lenát, de végül még meg is dicsérte azért, hogy annyira szereti az öccseit. Ezután jóval ritkábban került sor a táncra, de a pálca még hosszú ideig ott feküdt a nagy szekrény tetején, igaz, Poulain arra korlátozta a fenyítést,

hogy néha levette a botot, az orrunk alá tartotta és azt kiabálta: „nuque, nuque!" (kapsz egyet!), hamarosan azonban már csak arra szolgált, hogy Trésort emlékeztesse az illedelmes magatartásra.

Amikor végzett a keserves nevelői teendőkkel, Poulain egy szempillantás alatt megváltozott: már nem bősz pedagógus, hanem vidám pajtás volt. Reggeli után sétálni vitt bennünket, és ilyenkor egyik történetet a másik után mesélte el nekünk. Úgy csiviteltünk, akár a madarak. Noha Poulainnel csak a mondattan első oldaláig jutottunk el, mégis gyorsan megtanultunk „helyesen beszélni". Franciául kezdtünk *gondolkozni*. Mire nevelőnk lediktált egy fél könyvnyit a mitológiából (füzetünket összeolvasta a könyvvel, úgy javította ki a hibáinkat, és egyetlenegyszer sem próbálta megmagyarázni, miért kell a szavakat így írni, és nem úgy), addigra azt is elsajátítottuk, hogy hogyan kell franciául „helyesen írni".

Ebéd után orosztanárunk – a moszkvai egyetem joghallgatója – foglalkozott velünk. Ő tanított bennünket valamennyi „orosz" tárgyra: nyelvtanra, mennyiségtanra stb. Akkoriban még szó sem volt komoly tanulásról. Házitanítónk naponta lediktált egy oldalt a történelemből, s ily módon a gyakorlatban hamarosan tökéletesen elsajátítottuk az orosz helyesírást.

Legjobb dolgunk vasárnap volt, amikor az egész család, a gyerekek kivételével, Tyimofejeva tábornoknénál ebédelt. Néha megesett, hogy erre a napra Poulain és Nyikolaj Pavlovics Szmirnov szabadságot kapott. Ilyenkor Uljana gondjaira bíztak bennünket. Bekaptuk az ebédet, és a táncterembe mentünk, ahol hamarosan megjelentek a fiatalabb szobalányok is. Mindenfélét játszottunk: szembekötősdit, fogócskát stb. Azután az ezermester Tyihon jelent meg hegedűjével, és táncra perdültünk. Nem unalmas, betanult tánc volt ez a „gumilábú" francia tánctanár vezényletével (a tánc ugyanis szintén hozzátartozott neveltetésünkhöz), hanem eleven mozgás, egyszóval, nem tánciskola. Húsz pár keringett húsz különféle irányban, de ez még csak a bevezetés volt a szilaj kozáktánchoz. Tyihon vala-

melyik vén szolga kezébe nyomta a hegedűjét, és olyan ügyesen kezdte aprózni a figurákat, hogy az ajtóban megjelentek a szívüknek kedves táncra kíváncsi szakácsok, de még a kocsisok is.

Kilenc órakor a nagyobbik hintó elment a családért. Tyihon kefével a kezében csúszkálta végig a termet, hogy visszaadja a padló szűzi fényét. A házban helyreállt a példás rend. S ha másnap bátyámat és engem a legszigorúbb kihallgatásnak vetettek volna alá, akkor sem ejtettünk volna egyetlen szót sem az előző esti szórakozásról. A világért sem adtunk volna ki senkit a szolgák közül, mint ahogy ők sem árultak volna el bennünket.

Egyszer vasárnap a nagyteremben játszottunk a bátyámmal, és ráugrottunk egy drága lámpát tartó állványra. A lámpa darabokra tört. A „cselédek" azonnal tanácsot ültek. Senki sem tett nekünk szemrehányást. Elhatározták, hogy másnap korán reggel Tyihon, a saját kockázatára és felelősségére, szép csöndben kioson, elszalad a Kuznyeckij-mosztra, és vesz ott egy ugyanolyan lámpát. Tizenöt rubelbe került, ami a cselédség számára hatalmas összeg volt. A lámpát mégis megvették, és soha senkitől egyetlen rossz szót sem hallottunk emiatt.

Most, amikor visszagondolok a múltra, és felidézem ezeket a jeleneteket, az is eszembe jut, hogy játék közben egyszer sem hallottunk durva szavakat; a táncokban sem volt semmi olyasmi, amivel manapság még a kicsinyeket is traktálják a színházban. A cselédházban a személyzet egymás között persze használt illetlen kifejezéseket. De mi gyermekek voltunk, az ő gyermekeik, s ez megóvott bennünket minden rossztól.

Akkoriban a fiúkat nem árasztották el játékszerekkel, mint manapság teszik. Tulajdonképpen nem is voltak játékaink, és kizárólag a saját találékonyságunkra voltunk utalva. Másrészt viszont a bátyámmal már korán kedvet kaptunk a színházhoz. Nem sokáig hatottak ránk a farsangi vásári előadások a maguk csatáival és rablóival, mi magunk is épp eleget játszottunk kozákosdit meg rabló-pandúrt. Ám Moszkvába érkezett Elssler

Fanny, a fényes balettcsillag, és mi is láttuk őt. Ha apánk színházjegyet váltott, nem sajnálta rá a pénzt, és mindig a legjobb páholyt vette, de aztán meg is kívánta, hogy a pénzért az egész család szórakozzék. Elvittek engem is, annak ellenére, hogy még nagyon kicsi voltam. Mozdulatainak kecsességével, légiességével, könnyedségével Elssler Fanny olyan mély hatást tett rám, hogy attól fogva sohasem érdekelt az olyan tánc, amely inkább sorolható a torna világába, semmint a művészetébe.

Talán mondanom sem kell, hogy otthon is elő akartuk adni a *Gitana, a spanyol cigánylány* című balettet – nem is annyira a táncokat, mint a tartalmát –, amelyben Elssler fellépett. Kész színpadunk volt: a hálószobából a tanulószobába vezető ajtóban függönyt akasztottunk fel. Néhány félkörívbe állított szék és Monsieur Poulain fotelje alkotta a nézőteret, illetve a cári páholyt. Közönség is könnyen akadt: Uljana, az orosz házitanító és két-három szobalány. Elhatároztuk, hogy feltétlenül előadunk két jelenetet: azt, amelyikben a cigányok egy talicskán a táborba hozzák a kis Gitanát, és azt, amelyikben Gitana első ízben jelenik meg a színen, lejön a dombról, s átkel a hídon a képét visszatükröző patak fölött. A nézők ugyanis ennél a jelenetnél veszett tapsviharban törtek ki, amivel szerintünk a visszatükrözést jutalmazták.

Gitana szerepét az egyik legkisebb cselédlányra osztottuk. Rongyos zsákruhája nem volt akadály. Egy felfordított szék teljes mértékben megtette a talicska helyett. De a patak! Két karosszékből és Andrej szabó vasalódeszkájából építettük a hidat, s egy darab kék pamutszövet volt a patak. A visszatükrözésre Monsieur Poulain kerek kis borotválkozó-tükrét akartuk felhasználni, de az sehogy sem adta vissza az egész alakot. Számos sikertelen kísérlet után kénytelenek voltunk lemondani a tükör alkalmazásáról, viszont megkértük Uljanát, hogy tegyen úgy, mintha látná a tükörképet a patakban, és tapsoljon, ahogy csak tud. Ily módon végül magunk is hinni kezdtük, hogy valami azért mégis látszik.

Racine *Phaedrá*-ja, de legalábbis a tragédia utolsó jelenete

ugyancsak egész jól sikerült: Szása nagyszerűen szavalta a zengzetes sorokat:

*À peine nous sortions des portes de Trezène.**

Teljesen mozdulatlanul ültem a tragikus monológ alatt, amelyben Szása tudtomra adta fiam halálát, egészen addig, amíg a könyv szerint fel kellett adnom a végszót:

*Oh, dieux!***

De bármit is játszottunk, előadásunk mindig a pokollal ért véget. Eloltottuk a gyertyákat, s csak egyet hagytunk égve, amelyet egy vörös festékkel bekent átlátszó pergamenernyő mögé állítottunk – ez jelképezte a lángokat. Azután a bátyámmal együtt elbújtunk, és kétségbeesetten vonítottunk, mint elkárhozott bűnösök. Uljana nem szerette éjszakának idején az ördögöt emlegetni, és mindig megijedt; én azonban felteszem a kérdést: vajon az, hogy egy faggyúgyertya és egy lap segítségével oly konkréten elevenítettük meg a poklot, nem járult-e hozzá ahhoz, hogy bátyám és én már kiskorunkban megszabadultunk a gyehenna tüzétől való félelemtől? Előadásaink túlságosan valószerűek voltak ahhoz, semhogy ne ébresszenek bennünk szkepticizmust.

Alighanem még nagyon kicsi voltam, amikor láttam a híres moszkvai színészeket: Scsepkint, Szadovszkijt és Sumszkijt a *Revizor*-ban és a *Krecsinszkij esküvőjé*-ben. Ennek ellenére nemcsak a két vígjáték valamennyi híres jelenetére emlékszem élénken, de még a realista iskolához tartozó, nagy művészeink hanghordozására is: játékuk oly mélyen belém rögződött, hogy amikor később Pétervárott láttam ugyanezeket a darabokat a francia deklamáló iskolához tartozó színészek előadásában,

* Éppen hátunk mögött hagytuk Troizen határát. (Somlyó György fordítása.)

** Ó, istenek!

képtelen voltam elviselni. Minduntalan összehasonlítottam őket Scsepkinnel és Szadovszkijjal, akik a színművészetben kialakították ízlésemet. Erről jutottam egyébként arra a következtetésre, hogy a szülők, ha fejleszteni akarják gyermekeik művészi ízlését, vigyék el őket néhanapján színházba, de csak jó darabokat nézessenek meg velük, jó színészekkel, és ne „gyermekpantomimot".

5

BÁL I. MIKLÓS TISZTELETÉRE. – APRÓDDÁ NEVEZNEK KI

Nyolcadik évemben jártam, amikor olyan esemény következett be életemben, amely meghatározta egész további neveltetésemet. Nem tudom pontosan, milyen alkalomból, de úgy hiszem, hogy I. Miklós trónralépése huszonötödik évfordulójának tiszteletére, nagyszabású bált rendeztek Moszkvában. A régi fővárosba várták az udvart, és a moszkvai nemesség olyan jelmezbállal akarta megünnepelni a nevezetes eseményt, amelyben számottevő szerepet szántak a gyermekeknek is. Elhatározták, hogy az uralkodót a birodalom valamennyi népe felköszönti. Mind nálunk, mind szomszédainknál nagyban folytak az előkészületek. Mostohaanyánknak gyönyörű orosz ruhát varrtak. Mivel apánk katonaember volt, ő természetesen egyenruhában jelent meg a bálon; civil rokonaink – a hölgyekről nem is szólva – orosz, görög, kaukázusi, mongol és egyéb népviseleteket varrattak maguknak. Ha egyszer a moszkvai nemesség bált rendez az uralkodó tiszteletére, ott nem lehet hiány fényűzésben. Bátyámat és engem túl fiatalnak tartottak ahhoz, hogy részt vegyünk az ünnepségen.

Végül azonban mégiscsak eljutottam a bálra. Anyánk jó barátságban volt Nazimova tábornoknével, a későbbi vilnói főkormányzó feleségével. A gyönyörű szép Nazimova, nyolcéves

fiával pompás perzsa hercegnői jelmezben készült a bálban megjelenni. Ennek megfelelően a kisfiú számára is pompás öltözéket varrtak, amelyet drágakövekkel ékesített öv fogott át. Ámde a gyerek közvetlenül a bál előtt megbetegedett, és Nazimova úgy vélte, hogy szívbéli barátnőjének valamelyik fia pótolhatná a legjobban. Szását és engem elvittek Nazimovékhoz jelmezpróbára. A nálam magasabb Alekszandrnak rövid volt a ruha, rajtam viszont úgy állt, mintha csak rám öntötték volna. Ezek után úgy határoztak, hogy én alakítom a kis perzsa herceget.

A moszkvai Nemesi Kaszinó hatalmas termét zsúfolásig megtöltötték a vendégek. Minden gyermeknek adtak egy botot, amelyre az orosz birodalom hatvan kormányzósága egyikének címerét erősítették. Az én botomon egy sas keringett a kék tenger fölött, ami – mint később megtudtam – Asztrahany kormányzóság címerét volt hivatott jelképezni. Felsorakoztattak bennünket a hatalmas terem egyik végében, azután párosával járultunk ahhoz az emelvényhez, amelyen a cár és családja foglalt helyet. Közel érve, jobbra, illetve balra szaporáztuk lépteinket, s ily módon egy sort alkottunk az emelvény előtt. Ebben a pillanatban, vezényszóra, meghajtottuk Miklós előtt valamennyi címert... Az abszolutizmus felmagasztalásának ez a jelenete nagyon hatásos volt. Miklós elragadtatását nyilvánította. Valamennyi tartomány fejet hajtott a legfőbb ura előtt. Azután mi, gyerekek lassú léptekkel visszavonultunk a terem végébe.

Ekkor váratlan esemény történt: sürgölődni kezdtek az aranysujtásos egyenruhában feszítő komornyikok, és kiemeltek a sorból. Nagybátyám, Gagarin herceg, aki tunguznak öltözött (nem győztem bámulni pompás szarvasbőr kaftánját, íját és nyílvesszőkkel teletűzdelt tegezét), felkapott a karjára, és odaállított a dobogóra a cár elé.

Talán azért, mert én voltam a legkisebb a részvevők között, talán azért, mert roppant mulatságosnak találta kerek arcomat és az asztrahánprém kucsma alól kikandikáló göndör fürtjei-

met, de elég az hozzá, Miklós látni akart az emelvényen. Később mesélték, hogy a cár, aki világéletében kedvelte a kaszárnyahumort, odavitt a harmadik gyermekét váró Marija Alekszandrovnához (a trónörökös feleségéhez), és a maga bakastílusában kijelentette: „Ilyen legények kellenek nekem!" Marija Alekszandrovna természetesen elpirult erre a tréfára. Arra mindenesetre jól emlékszem, hogy Miklós megkérdezte: akarok-e cukorkát? Azt feleltem, hogy olyan süteményt szeretnék, amilyent a teához szolgálnak fel nálunk, ünnepélyes alkalmakkor. Miklós odahívott egy lakájt, és egy egész tálcára való teasüteményt szórt magas tetejű kucsmámba.

– Elviszem Szásának – mondtam Miklósnak.

Végül is a tréfáskedvű ember hírében álló Mihálynak, a cár őrmester-természetű öccsének sikerült engem megríkatnia.

– Amikor mintagyerek vagy, így simogatnak – mondta, és lapátkezét felülről lefelé végighúzta arcomon. – Amikor pedig rosszalkodsz, akkor így – indította el tenyerét lentről, és közben megszorította amúgy is fölfelé kunkorodó orromat.

Könnyek jelentek meg a szememben, bármennyire is próbáltam őket visszatartani. A hölgyek mindjárt pártomat fogták. A jószívű Marija Alekszandrovna vett oltalmába. Maga mellé ültetett egy magas, aranyozott támlájú bársonyszékre. Később mondták el nekem, hogy fejemet a térdére hajtva hamarosan elaludtam, s ő a bál végéig nem mozdult helyéről. Arra is emlékszem, hogy amikor már a hintókat vártuk, a rokonok egyremásra simogattak, csókolgattak, és ezt mondták: „Petya, kineveztek apródnak!" – mire én azt feleltem, hogy „én nem vagyok apród, én haza akarok menni", és csak a kucsmámmal törődtem, amelyben a Szásának szánt teasütemény feküdt.

Nem emlékszem, sok jutott-e belőle Szásának, de arra igen, hogy forrón megölelt, amikor elmondták neki, hogy mennyire izgultam a kucsma miatt.

Abban az időben nagy kegynek számított, ha előjegyeztek valakit a hadapródiskola jelöltjei közé. Miklós ritkán tüntette ki ezzel a moszkvai nemeseket. Apám rendkívül boldog volt,

és már arról a fényes karrierről álmodozott, amelyet fia fut majd be az udvarnál; mostohaanyám pedig, ha később szóba hozta ezt az esetet, sohasem felejtette el hozzátenni: „Mindez azért történt így, mert anyai áldásomat adtam rád a bál előtt!"

Nazimova el volt ragadtatva, és lefestette magát perzsa jelmezében; a képen mellette én állok.

Egy évre rá eldőlt Alekszandr sorsa is. Péterváron ünnepelte jubileumát az Izmajlovói Ezred, amelyben apánk fiatal korában szolgált. Egyszer éjszaka, amikor mélyen aludtunk, élénk csengettyűszóval trojka állt meg a kapu előtt. Udvari hírvivő ugrott ki a kocsiból, és hangos szóval parancsolta:

– Nyissátok ki! Őfelsége, a cár parancsát hozom!...

Elképzelhető, milyen rémület fogta el az egész házat erre az éjszakai látogatásra. Apám reszketve rántotta magára köpenyét, és lement a dolgozószobájába. „Hadbíróság, lefokozás" – ez motoszkált akkoriban minden tiszt fejében. Szörnyű idők jártak. Kiderült azonban, hogy Miklósnak egyszerűen szüksége van az Izmajlovói Ezred minden egykori tisztje fiainak nevére, hogy besorozza a fiúkat valamelyik katonai tanintézetbe, ha ez még nem történt volna meg. E célból küldték Pétervárról Moszkvába a futárt, aki éjjel-nappal kopogtatott az Izmajlovói Ezred volt tisztjeinek kapuján.

Apánk reszkető kézzel írta a jelentést, hogy Nyikolaj, a legidősebb fia már az első Moszkvai Kadétiskola növendéke, Pjotr, a legkisebb a Hadapródiskola jelöltje, és csupán a középső, Alekszandr nem tartozik még egyetlen katonai tanintézet kötelékébe sem. Néhány hét múlva megérkezett az „uralkodói kegyről" értesítő okirat, amelyben megparancsoltatott, hogy Alekszandr jelentkezzék az orjoli kadétiskolába. Apánknak nem kevés igyekezetébe és pénzébe került, amíg elérte, hogy Alekszandrt a moszkvai kadétiskolába sorozzák be. Az új „kegyet" csupán azért nyerhette el, mert legidősebb fia már ebben az iskolában tanult.

Így tehát I. Miklós jóvoltából mindkettőnkre katonai neveltetés várt, habár néhány év múlva meggyűlöltük a katonai szol-

gálatot az ostoba drill miatt. Miklós azonban éberen őrködött azon, hogy a betegeskedők kivételével minden nemesifjú a katonai pályát válassza. Így azután, apánk legnagyobb örömére, mind a hármunk előtt a tiszti hivatás állott.

6

A RÉGI ÚRI VILÁG SZOKÁSAI. – A JOBBÁGYCSELÉDEK. – A SZTARAJA KONYUSENNAJA JELLEGZETES ALAKJAI

Abban az időben a földbirtokosok gazdagságát a tulajdonukat képező „lelkek" számával mérték. A „lelkek" a férfi jobbágyokat jelentették, az asszonyok nem számítottak ide. Apánkat gazdag emberként tartották számon. Három kormányzóságban ezerkétszáz lélek és nagy földterületek fölött rendelkezett, s ennek megfelelő életmódot is folytatott. Ez azt jelentette, hogy háza nyitva állt a vendégek előtt, és népes cselédséget tartott. Nyolcan, néha tízen vagy tizenketten voltunk a családban, de a bennünket kiszolgáló ötven cseléd Moszkvában, és mintegy hatvan a birtokunkon, nem számított túlságosan népes szolgaszemélyzetnek. Akkoriban magától értetődő volt, hogy a háztartáshoz négy kocsis tartozik, aki tizenkét lóra ügyel fel, három szakács, aki az urakra és a cselédekre főz, tizenkét lakáj, aki az ebédet szolgálja fel (az asztalnál mindenki mögött állt egy lakáj tányérral a kezében), és számtalan szobalány a cselédházban.

Abban az időben valamennyi földesúrnak a leghőbb vágya az volt, hogy a ház körül szükséges minden holmit saját jobbágyai készítsenek el. Ezzel nagyszerűen lehetett dicsekedni a vendégek előtt, ha azok, például, megjegyezték:

– Milyen remekül van felhangolva a zongorája! Bizonyára Schimmel járt itt.

Mire a földesúr büszkén felelhette:

– Nekem saját hangolóm van.

– Milyen pompás ez a torta! – kiáltott fel valamelyik vendég, amikor az ebéd végén feltálalták a fagylaltból és tésztából készült valóságos műremeket. – Vallja be, herceg, hogy Tramblet-től (a kor divatos cukrászától) hozatta.

– Nem, ezt a saját cukrászom, Tramblet tanítványa készítette. Megengedtem neki, hogy ma bemutathassa művészetét.

A gazdag és ismert földesurak arra törekedtek, hogy bútoruk, lószerszámuk, a lakást díszítő kézimunkák – egyszóval, minden – a saját jobbágyaik keze alól kerüljön ki. Amikor a házicselédek gyermekei betöltötték tizedik életévüket, divatos műhelyekbe adták be őket szakmát tanulni. Hat-hét éven át a padlót söpörtették velük, pofozták, és főként kifutógyereknek használták őket. Meg kell mondanom, hogy kevesen vitték közülük tökélyre a szakmában. A szabók és a csizmadiák csak a háziszolgák számára tudtak megfelelő ruhát és lábbelit készíteni; ha valóban finom tortát akartak, akkor Tramblet-nál rendelték meg, a mi cukrászunk pedig ezalatt a jobbágyzenekarban verte a dobot. Ez a zenekar volt apánk legfőbb büszkesége. Nem mintha nagy zeneértő lett volna, de ez nagyobb tekintélyt kölcsönzött házának. Ezért aztán minden házicseléd, azonkívül, hogy szakmát tanult, még nagybőgős, harsonás vagy klarinétos is volt a házi zenekarban. Makar, a zongorahangoló és komornyik, egyben fuvolázott is. Andrej, a szabó, a vadászkürtön játszott. A cukrász eleinte dobos volt, de olyan kegyetlenül verte a dobot, hogy majd megsüketültünk tőle. Erre vettek neki egy óriási trombitát, abban a reményben, hogy a tüdejével nem tud majd akkora zajt csapni, mint a kezével. Amikor azonban így sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, katonának adták. Ami a ragyás Tyihont illeti, a házban végzett ezerféle munkája – lámpatisztogatás, padlótörlés, parádésinasság – mellett haszonnal segített be a zenekarban is, hol mint harsonás, hol mint nagybőgős vagy másodhegedűs.

A két elsőhegedűs fel volt mentve minden más szolgálat alól, ők kizárólag csak hegedültek. Apánk drága pénzen vásárolta őket, családjukkal együtt, a nővérétől (idegenektől sohasem

vett, és nekik el sem adott jobbágyokat). S esténként, ha nem ment el klubjába, vagy ha vendégek voltak nálunk, apánk megparancsolta a főkomornyiknak, hogy „sorakoztassa a muzsikát". Zenekarunk iránt nagy volt a kereslet, amikor a szomszédok – különösen falun – táncos estélyt rendeztek. Minden egyes alkalommal persze apánktól kellett engedélyt kérniük.

Mi sem okozott neki nagyobb örömet, mint ha a zenekar miatt vagy más ügyben kéréssel fordultak hozzá: például hogy vetessen fel az iskolába egy fiút, kincstári költségen, vagy mentesíttessen valakit a bírósági ítélet alól. Noha olykor megesett, hogy dühroham tört ki rajta, alapjában véve kétségtelenül elég vajszívű ember volt. Ha protekciót kértek tőle, tucatjával intézett leveleket azokhoz a magas állású személyekhez, akik védence segítségére lehettek. Ilyenkor amúgy is terjedelmes levelezéséhez még egy sor különleges – roppant jellegzetes –, félig hivatalos, félig tréfás hangnemben írt levél is járult. Valamennyi borítékra természetesen rákerült apánk címeres pecsétje. Az itatóspapírt akkoriban még nem ismerték, és a nagy, négyszögletes borítékok úgy csörögtek a levélre dúsan hintett porzótól, akár a csörgő. Minél nagyobb volt a kérés, annál állhatatosabban igyekezett teljesíteni védence óhaját, jóllehet sokszor nem is ismerte személyesen.

Apánk szerette, ha sok vendég volt a házunkban. Négy órakor ebédeltünk, hét órakor pedig a szamovár mellett gyűlt össze a család. Ebben az időben bármelyik – a mi körünkhöz tartozó – ember beállíthatott. Különösen azután bővelkedtünk vendégekben, hogy Lena hazatért az intézetből. Ha az utcai ablakokban égett a fény, az ismerősök tudták, hogy otthon vagyunk, és szívesen látjuk őket.

Jóformán minden este voltak vendégeink. A fogadóteremben kihúzták a kártyaasztalokat, a fiatalok és a hölgyek pedig a szalonban maradtak, vagy a zongora köré gyűltek. A hölgyek távozása után a játék hajnalig folytatódott, és jelentős összegek cseréltek gazdát. Apánk állandóan veszített. Mindamellett nem az otthoni játék volt veszélyes számára, hanem az Angol Klub-

ban vívott kártyacsaták, mert ott nagyobb tétekben játszottak. A fő veszélyt azonban az jelentette, amikor a Sztaraja Konyusennaja egyik legtiszteletreméltóbb házába hívták, hogy „igen előkelő urakkal" üljön a kártyaasztalhoz, mert ott egész éjszaka nagyban ment a játék. Ilyen alkalmakkor apánk rengeteget veszített.

Gyakran rendeztünk táncos estélyeket is, nem is szólva a két elengedhetetlen téli bálról. Ilyenkor apánk nem volt kicsinyes, és mindent a legnagyobb bőkezűséggel intézett. Mindennapi életünkben azonban olyan fukarságról tett tanúbizonyságot, hogy ha most részletezném, túlzásnak tartanák. A francia trón egyik várományosáról mesélik – aki egyébként pompás vadászatairól vált ismertté –, hogy házában még a gyertyacsonkokat is számon tartották. Hasonló kicsinyesség uralkodott nálunk is, ahol a zsugoriság olyan méreteket öltött, hogy velünk, gyermekekkel egész életünkre megutáltatta a takarékosságot és a számvetést. Megjegyzem, a Sztaraja Konyusennaja lakóiban ez az életmód csak növelte az apánk iránti tiszteletet.

– Az öreg herceg kissé szűkmarkú a házi kiadásoknál – vélte mindenki –, viszont annál jobban tudja, hogyan kell élnie a nemesembernek.

A mi kis csöndes és nyugodt utcáinkban különösképpen tisztelték az ilyen életmódot. Durnovo tábornok, az egyik szomszédunk igazán nagy lábon élt, közben pedig úr és szakácsa között naponta a legnevetségesebb jelenetek játszódtak le. Reggeli után az öreg tábornok, pipafüstöt eregetve, maga rendelte meg az ebédet.

– Na, testvér – mondta a szakácsnak, aki hófehér kötényben és süvegben jelent meg a kis ebédlőben –, ma kevesen leszünk, legfeljebb két-három vendég jön. Főzzél valamilyen levest primőr zöldségből, mondjuk, zöldborsóból vagy babból . . .

– Igenis, kegyelmes uram.

– Második fogásnak készíts, amit akarsz.

– Igenis, kegyelmes uram.

– A spárga persze még elég drága, pedig olyan szép csomókat láttam tegnap a boltban . . .

– Igenis, kegyelmes uram, négy rubel csomója.

– Pontosan annyi. No, a sült csirkédet és pulykádat már halálosan unjuk. Készíts valami újszerűt.

– Esetleg vadashúst parancsol, kegyelmes uram?

– Igen, igen, testvér, valami ilyesmit.

Amikor már mind a hat fogást megtárgyalták, az öreg tábornok megkérdezte:

– Mennyit adjak neked a bevásárlásra? Azt hiszem, három rubel elég lesz.

– Tíz rubel, kegyelmes uram.

– Ne beszélj szamárságokat, kedvesem. Nesze, itt van három rubel. Tudom, hogy még sok is.

– Hogyan? Négy rubel a spárga, meg kettő-ötven a zöldség.

– Nem restelled magad, kedvesem? No jó, itt van még hetvenöt kopejka, de aztán ne pazarolj.

Ez az alkudozás fél óra hosszat is elhúzódott. Végül is megállapodtak hét rubel hetvenöt kopejkában, de azzal a feltétellel, hogy a másnapi ebéd nem kerülhet többe másfél rubelnél. A tábornok, miután jókedvre derült attól, hogy mindezt ilyen előnyösen elrendezte, megparancsolta, hogy fogjanak be a szánba, és bevásárolni indult a divatüzletekbe. Remek hangulatban tért haza: a feleségének finom parfümöt hozott a francia üzletből – őrült árat fizetett érte –, egyetlen leányával pedig közölte, hogy Madame N. N.-től ideküldetett felpróbálni egy „nagyon egyszerű", de nagyon drága bársonymantillát.

Apám tengernyi rokonsága ugyanilyen életmódot folytatott. Ha időről időre holmi új irányzat jelent is meg életükben, az rendszerint vallásos formát öltött. Így például „egész Moszkva" legnagyobb megrökönyödésére az egyik Gagarin herceg belépett a jezsuita rendbe, egy másik fiatal herceg kolostorba vonult, néhány idős hölgy pedig valóságos vallási mániába esett.

Akadtak kivételek is. Egyik közeli rokonunk – nevezzük Mirszkijnek – Péterváron töltötte fiatalságát, ahol a gárdánál

szolgált. Neki nem volt fontos, hogy saját jobbágya készítse a ruháját és a bútorait. Lakása gyönyörűen volt berendezve, és ruháit a legkiválóbb pétervári szabómesternél csináltatta. Nem érdekelte a kártya sem, és csak a hölgyekkel játszott; viszont neki is megvolt a gyengéje: a gyomra; óriási pénzeket költött az evésre.

Különösen a böjt és húsvét idején fejtett ki lázas tevékenységet. Böjtkor minden idejét pikáns halételek feltalálásának szentelte. E célból mind a két fővárosban fenekestől felforgatta a halüzleteket, s birtokáról külön küldöncöket menesztett a Volga torkolatvidékére, hogy onnan hozzanak neki postakocsival (vasút még nem volt akkoriban) egy hatalmas tokhalat vagy egy egészen különleges vizát. Amikor aztán elérkezett a húsvét, vége-hossza sem volt halköltményeinek.

A húsvét – a leginkább tiszteletben tartott és legvidámabb orosz ünnep – a tavasz ünnepe. Olvadni kezdenek az egész télen át felgyülemlett hóbuckák, szilaj patakok csörgedeznek az utcákon. A tavasz nem tolvaj módjára, lopózva, észrevétlenül érkezik, hanem ajtóstól tör be a házba. Napról napra tanúi lehetünk a változásnak, s lemérhetjük mind a hóbuckákon, mind a bimbózó rügyeken. Az én időmben a nagyhetet különös ünnepélyességgel ülték meg Moszkvában. A nép sűrű sorokban látogatta a templomokat, főként nagycsütörtökön, hogy meghallgassa az evangéliumnak azokat a megrázó részeit, amelyekben Krisztus szenvedéseiről esik szó. A nagyhéten még halat sem ettek, s a legjámborabbak nagypénteken egyáltalán nem fogyasztottak semmit. Annál szembetűnőbb volt a húsvét beköszönte.

Nagyszombaton mindenki elment az esti ájtatosságra, amely – mint jól tudjuk – igen szomorúan kezdődik. Éjfélkor aztán kihirdetik, hogy Krisztus feltámadott. Valamennyi templomban egyszeriben ragyogó fények gyúlnak. Sok száz toronyból árad az ünnepi harangzúgás. Megkezdődik az általános vidámság... A fényárban úszó templomokat megtöltik az elegánsan öltözött hölgyek. Húsvétkor még a legszegényebb asszony is

igyekszik új ruhát felvenni, s ha évente csak egyetlen új ruhát varr is magának, akkor bizonyos, hogy erre a napra.

Akárcsak akkor, a húsvét ma is a legmértéktelenebb evés időszaka. A gazdag házakban gondosan kicikornyázott húsvéti túrós tésztát és kalácsot sütnek, és bármily szegény is legyen az emberfia, legalább egyetlen túrós tésztával, kaláccsal és piros tojással kell rendelkeznie; ezt szentelteti be a templomban, s aztán ezzel töri meg a böjtöt.

A legtöbben már éjszaka nekiláttak az evésnek, közvetlenül a hajnali istentisztelet után, mihelyt hazahozták a templomból a beszentelt húsvéti túrós tésztát. A gazdag úri házakban azonban rendszerint csak vasárnap törték meg a böjtöt. Reggelre finom falatokkal raktak meg egy hatalmas asztalt, s amikor az uraság és családja belépett az ebédlőbe, a népes cselédség az utolsó konyhalányig megjelent, hogy húsvéti csókot váltson velük.

A húsvétot követő egész héten terített asztal várta a vendégeket. Ilyenkor mutatta meg Mirszkij herceg, hogy mit tud! Ha Péterváron töltötte a húsvétot, küldöncei akkor is hoztak a birtokáról különleges túrót, amelyből szakácsa valóságos tésztaremekműveket alkotott, egy másik futár pedig Novgorod környéki birtokára vágtatott medvesonkáért, amelyet külön füstöltek a herceg húsvéti asztalára.

A hercegasszony az egész nagyhéten meglehetősen nyomott hangulatban volt, miközben két leányával sorra látogatta a legzordonabb kolostorokat, ahol minden esti ájtatosság háromnégy óra hosszat tartott. Két istentisztelet vagy három – pravoszláv, katolikus és protestáns – prédikátor meglátogatása között csak száraz kenyeret rágcsált. Férje eközben reggelenként Miljutyin nevezetes üzleteit járta, ahol az ínyencek a világ minden részéből származó finom falatokat találhattak. Hercegünk itt vásárolta húsvéti asztalára a drága és finom ételeket. Az ünnepet követő héten aztán sok vendég fordult meg házában, akiket arra kértek, hogy „legalább kóstolja meg" ezt vagy azt az ételkülönlegességet.

A dolog azzal végződött, hogy a hercegnek sikerült a szó szoros értelmében „elennie" a vagyonát. Eladta pompásan bebútorozott házát, gyönyörű birtokát, úgyhogy neki meg a feleségének öregkorukra még otthonuk sem maradt. Kénytelenek voltak a gyermekeiknél meghúzni magukat.

Így folyt az élet mifelénk, ezért hát nem meglepő, hogy a jobbágyok felszabadítása után csaknem az egész Sztaraja Konyusennaja tönkrement. No de ne vágjunk a történet elébe.

7

PARANCSOK A FALUSI BÍRÁKNAK. – TERMÉSZETBENI ADÓZTATÁS. – KÖLTÖZÉS NYIKOLSZKOJÉBA. – HOSSZAS ÚTI KÉSZÜLŐDÉS. – POULAIN A NAPÓLEONI HADSEREG GYŐZELMEIT MAGYARÁZZA. – KATONAI GYAKORLATOK A DEMOKRATIKUS SZELLEM ÉBREDÉSE. – SZOMSZÉDAINK

Nem lett volna kifizetődő olyan népes cselédséget tartani, mint a mienk, ha az élelmiszert Moszkvában kellett volna bevásárolnunk. A jobbágyság idején azonban nagyon egyszerűen segítettek ezen. A tél beköszöntével apánk az asztalához ült, és ezt vetette a papírra:

Én, Alekszej Petrovics Kropotkin herceg, ezredes és lovag a Kaluga kormányzóság mescsovszki járásában, a Szerena folyó partján fekvő Nyikolszkoje községem bírájának
megparancsolom,
hogy ezen írás kézhezvétele után, mihelyt elegendő hó lesz, indíts házamba, Moszkva városába, huszonöt parasztszánt, amelyhez is minden portáról adassék egy-egy ló és ember, s

minden másodikról egy szán: rakasd meg azokat ennyi meg ennyi köböl zabbal, ennyi meg ennyi búzával, ennyi meg ennyi rozzsal, továbbá ezen a télen levágott, megfelelően fagyasztott és csomagolt tyúkkal, libával és kacsával, s a leltárral egyetemben kísértessék Moszkvába mindez megbízható jobbágyaimmal . . .

És így folytatódott még jó két oldalon át az első pontig. Azután következtek azok a fenyítések, amelyekben a bűnösök részesülnek, ha az élelem nem érkezik meg időben és kifogástalan állapotban az ilyen meg ilyen utca ilyen meg ilyen számú házába.

S nem sokkal karácsony előtt a huszonöt parasztszán valóban behajtott a kapun, és a hatalmas udvaron alig lehetett tőlük megmozdulni.

Apánknak jelentették a fontos eseményt, és a következő percben már hallottuk is harsány hangját:

– Frol! Kirjuska! Jegorka! Hol vagytok? Mindent ellopnak! Frol, eredj, vedd át a zabot! Uljana, neked a baromfira legyen gondod! Kirjuska, hívd elő a hercegasszonyt!

Az egész házban felfordulás támadt. A szolgák úgy szaladgáltak fel-alá, mintha darázs csípte volna meg őket: az előszobából az udvarra, az udvarból az előszobába, de legfőképpen a cselédházba, hogy elújságolhassák a nyikolszkojei híreket: „Pása férjhez megy karácsony után." – „Anna nénét magához szólította az Úr" stb. Levelek is jöttek a faluból, és valamelyik szobalány előbb vagy utóbb okvetlenül besettenkedett a szobámba:

– Petyenyka, egyedül van? Nincs itt a tanító?

– Nincs, az egyetemre ment.

– Akkor olvasd fel ezt az levelet, kérlek, anyámtól jött.

S én belekezdtem a naiv levél felolvasásába, amely mindig úgy kezdődött, hogy „Szüleid egész életedre szóló szent áldásukat küldik". Azután következtek csak a hírek. „Tudatom, hogy Afroszinya néne beteg, sajog minden csontja. A bátyó

még nem nősült meg, de azt reméljük, hogy húsvét után megházasodik. A Sztyepanyida néne tehene elhullott Mindenszentek napján." A hírek után két oldalnyi üdvözlet következett: „Pavel bátyád üdvözöl, és Marja meg Darja is üdvözöl, és Mitrij bácsi tiszteltet" stb. A felsorolás egyhangúsága ellenére minden név után elhangzott valamilyen megjegyzés: „Hát él még szegényke? Kilenc esztendeje fekszik bénán." Vagy „No nézd csak, még nem felejtett el. Hát csak hazatért karácsonyra. Olyan derék legény. Megírna nekem egy levelet? Csak őt ki ne felejtsük belőle." Én persze megígértem, és a kellő időben meg is írtam a levelet ugyanilyen stílusban.

Amikor már mindent kiraktak a szánokból, az előszoba megtelt parasztokkal. Ott álldogáltak a bekecsre húzott posztóköpenyükben, s arra vártak, hogy apánk a szobájába hívja őket, és megkérdezze, hogy mennyi hó esett, meg hogy milyen termés várható. Alig mertek a fényezett parkettre lépni, és csak kevesen szánták rá magukat, hogy a tölgyfa lócának akár a szélére is ráüljenek. A széket eleve visszautasították. Így várakoztak órák hosszat, s irigykedve nézték a szobába be- és onnan kilépőket.

Nemsokára, rendszerint a következő napon, valamelyik szolga belopózott a tanulószobánkba.

– Egyedül van, úrfi?

– Igen.

– Akkor szaladjon le szaporán az előszobába. Látni akarják a muzsikok. Ajándékot hoztak a dajkájától.

Az előszobában azután valamelyik paraszt átadott egy kis batyut, amelyben néhány rozslepényt, fél tucat kemény tojást és egy-két almát találtam, többnyire színes vászonkendőbe kötve.

– Vaszilisza dajkád küldi ezt az ajándékot. Jaj, tán csak nem fagyott meg az alma? Remélem, hogy nem. Egész úton a ruhám alatt rejtegettem. Olyan harapós kinn a fagy, hogy az ellenségemnek sem kívánom! – És a csontos, szakállas arc csak

úgy ragyogott, s a vastag bajusz alól két hófehér fogsor villant rám.

– Ezt meg a bátyódnak küldi Anna, a dajkája – nyújtott egy másik paraszt egy ugyanolyan batyucskát. „Szegény gyerek – mondta Anna –, sohasem lakik jól abban a katonaiskolában."

Egyre csak pirultam, s nem tudtam, mit válaszoljak. Végül is valami ilyesfélét mormogtam:

– Mondd meg Vasziliszának, hogy csókoltatom, és ugyanezt üzeni Annának a bátyám.

Eközben a parasztok arca még jobban felderült.

– Hát persze hogy megmondom, bízd csak rám.

Kirila, aki apánk dolgozószobája előtt őrködött, hirtelen odasuttogta:

– Szaladjon fel gyorsan, mindjárt kijön az édesapja. Ne felejtse el a kendőt, vissza akarják vinni – mondta, amikor utolért a lépcsőn.

Gondosan összehajtogattam a megfakult kendőt, s nagyon szerettem volna magam is küldeni valamit Vasziliszának. Nekem azonban nem volt semmim, még játékaim sem. Sohasem kaptunk zsebpénzt.

A legszebb időnk természetesen az volt, amit falun töltöttünk. Beköszöntött a tavasz. Elolvadt a hó, és szilaj patakocskák csörgedeztek a Precsisztyenka egész hosszában a járdák mentén. A körút közelében egymásba torkolltak, hogy még hangosabban zúgó folyókként száguldjanak végig a Szivcev Vrazsek utcán, üres üvegeket, iskolai füzeteket és mindenféle szemetet hordva hátukon. A körúton azután valóságos tavat alkottak. Napról napra melegebbre fordult az idő, s a mi gondolataink már Nyikolszkojéban jártak.

Végül elérkezett május közepe. Nyikolszkojéban alighanem már az orgona is elvirágzott, mi pedig még mindig nem láttunk hozzá a csomagoláshoz. Egy szép napon azután öt-hat, zabot és lisztet hozó parasztszekér hajt be a kapun: ezek viszik majd a poggyászunkat.

Megkezdődnek az új előkészületek. Ímmel-ámmal megy

csak a tanulás: gyakran kérdezzük meg az óra kellős közepén, hogy ezt vagy azt a könyvet elvigyük-e Nyikolszkojéba; mindenkit megelőzve kezdünk csomagolni: ládába kerülnek könyveink, a palatáblák, a magunk készítette játékok. A színből kitolják az udvarra a tágas, hatszemélyes, magas rugóskocsit, a kétszemélyes hintót, a tarantászt; a dolgozóból apánk pattogó hangja hallatszik. A főkomornyiknak, a kocsisoknak és mostohaanyánknak egyaránt kijut a hangos szóból: miért nem küldték a mesterhez a javítani való kocsikat, lószerszámot, no meg ideje újrapatkolni a lovakat is.

Bizony, nem könnyű dolog felkészülni a falusi útra. Az egész családot, tíz-tizenkét szolgát, valahány cselédet, konyhai és háztartási felszerelést át kell költöztetni Moszkvától kétszázharminc versztányira.

Végül is rendbehozzák a lószerszámot és a kocsikat, a helyükre kerülnek az utasok lábánál meghúzódó nagy, lapos utazóládák, felraknak egész szekérderékra való üres befőttesüveget is, hogy majd lekvárral teli térjenek haza ősszel; a másik szekeret matracokkal, ágyneművel púpozzák meg, s ide kerül az a hitvány bútor is, amely a városban már hasznavehetetlen, de falun még jól jön... Csak a jóisten tudja, hogyan húzzák el mindezt azok a szegény gebék!

A parasztok minden áldott nap ott tolonganak az előszobában, s egyre csak az indulásról szóló parancsot várják; krákognak, hajlonganak, kockás kendőjükkel törölgetik magukról az izzadságot, és keservesen sóhajtoznak. Ideje hazatérni, otthon sok a végezetlen munka. A robot terhére küldték őket Moszkvába szekerekkel, de ki tudja, beszámítják-e az egész ott töltött időt? Különben is, a faluban tengernyi a munka, és Akszinya egy alkalmasnak látszó pillanatban, mintegy mellékesen, megjegyzi mostohaanyánknak:

– Siránkoznak a muzsikok, otthon kellene lenniök, hogy nekifoghassanak a kaszálásnak.

– Már régen itt az ideje – feleli mostohaanyánk –, de a herceg nem tud a végére járni a dolgainak.

Telnek-múlnak a napok. Apánk reggelenként ott ül a szobájában, s egyre csak ír valamit; esténként a klubja nyeli el, a szekerek pedig útra készen állnak az udvaron, s még mindig nincs meg az indulási parancs.

Egy este azután apánk végre hívatja Frolt, a főkomornyikot, és Mihail Alejevet, az elsőhegedűst. Átadja Frolnak a cselédség útipénzét – napi tizenöt ezüstkopejka jut egy férfira, és tíz egy nőre – meg egy hosszú listát, amelyen több mint negyven ember szerepel, köztük az egész zenekar, szakácsok, kukták, konyhalányok, főzőasszonyok, Szekletyinya, Andrej szakács felesége (volt ugyanis egy Andrej szabó is) hat gyermekével, a Kancsal Polka, a Miska szakács (aki negyvenesztendős)[2] stb.

Azután Mihail Alejev elsőhegedűs egy nagy borítékban kézhez veszi az apánk hasas betűivel megírt útiparancsot, amely be van szórva porzóval (akkoriban még nem ismerték az itatóspapírt):

Én, Alekszej Petrovics Kropotkin herceg, ezredes és lovag

MEGPARANCSOLOM

Mihail Alejev házicselédemnek, hogy ilyen meg ilyen napon, reggel hat órakor indulj el málhámmal Moszkvából birtokomra, a Kaluga kormányzóság mescsovszki járásában, a Szerena folyó partján fekvő Nyikolszkoje községbe, amely kétszázharminc versztányira fekszik e háztól; ügyelj arra, hogy a szolgák között rend tartassék, és ha valamelyikük részegség, garázdaság vagy engedetlenség bűnébe esik, add át a legközelebbi város – Podolszk vagy Malo-Jaroszlavec – helyőrségi parancsnokának, s nevemben kérd meg, hogy példásan büntesse meg a tettest. Megparancsolom továbbá, hogy lankadatlanul ügyelj a rád bízott javak épségére, és hogy az alábbi menetrend szerint haladjatok:

X. falu – rövid pihenő,
Podolszk – éjjeli szállás stb.

És a következő napon, hat óra helyett tízkor – a pontosság nem tartozik az orosz erények közé („hál' istennek, mi nem vagyunk németek") –, a kocsisor útnak indult. A házicselédség hosszú sorba fejlődve bandukolt végig a Statnij és a Gyenyezsnij utcán, majd a Precsisztyenkán felfelé, a Krími-híd és a Kalugai-kapu irányában. A „zenekar" tagjai egyszerre úgy festettek, mint holmi kozákkaftános és malaclopós cigányok; öregek és fiatalok, asszonyok és gyerekek taposták a Kalugai-kapu felé vivő moszkvai utcák kövét. Amíg a menet még a városban haladt, szigorúan ügyeltek arra, hogy a jobbágyok tisztességesen viseljék a ruhájukat. Szigorúan megtiltották, hogy az emberek begyűrjék a nadrágszárukat a csizmába vagy hogy szíjjal fogják össze az öltözéküket. Ám alighogy kiértek a széles varsói országútra, egyszeribe vége lett a fegyelemnek, s két-három nap múlva, amikor utolértük őket – különösen, ha tudták, hogy apánk Moszkvában marad, és csak később jön utánunk postakocsival –, a tetőtől talpig poros, cserzett arcú, ócska gúnyájú és a maguk vágta botokra támaszkodó cselédek sokkal inkább emlékeztettek kóborló cigánytáborra, semmint egy hercegi háztartás szolganépére. A gyermekek a megrakott szekerek bakján és saroglyájában szorongtak, s néha az asszonyok is felültek oda, a férfiak azonban hőségben, porban, sárban, pocsolyákon át egyaránt gyalog tették meg a kétszázharminc versztát.

Így volt ez szokásban az egész Sztaraja Konyusennajában. Ugyanilyen szekérkaravánok indultak el minden tavasszal a nemesi udvarházakból, ugyanígy tette meg az utat akkoriban valamennyi család cselédsége. Elegendő volt, ha negyedünk valamelyik utcáján megpillantottunk egy arra vonuló szolgasereget, s máris tudtuk, hogy Apuhtyinék vagy Prjanyisnyikovék most költöznek le falura.

A szekérsor tehát útnak indult, de családunk még nem. Két-három nap múlva azután végre beköszöntött ez az örömteli nap is. Mindnyájan unottan ténferegtünk az elnéptelenedett szobákban, ahol fehér huzat borította a bútorokat, sőt a tükröket, bronzórákat is, és türelmetlenül vártuk az elutazás percét. Néha

a legutolsó pillanatban apánk még behívta valamelyikünket – Szasát vagy engem –, és utasított, hogy másoljuk át egy nagy vastag könyvbe legújabb, végtelenül hosszú parancsát, amely Nyikolszkoje község bírájának, Bászovo vagy Kamenka falu sztarosztájának szólt; végül egy teleírt, szürke papírlapot nyújtott át mostohaanyánknak, s hangosan fel is olvasta, ami rajta állt:

Alekszej Petrovics Kropotkin herceg, ezredes és lovag

MENETREND-ELŐÍRÁSA

Jelizaveta Markovna Kropotkina, született Karangyino hercegasszonynak:

Indulás május hó x. napján, reggel nyolc órakor.
1. útszakasz: 15 verszta X. állomásig.
2. útszakasz: Podolszk városáig stb., egészen Nyikolszkojéig.

Közben pedig szépen elrepült a május, a „menetrendben" előírt reggel 8 óra helyett délután háromkor indulunk; de apánk ezt is figyelembe vette a menetrend-előírás összeállításakor. Itt ugyanis még a következő megjegyzés szerepelt:

Ha pediglen várakozásunk ellenére a fentnevezett május hó huszonkilencedik napján a megadott órában mégsem kerülne sor az elutazásra, úgy felhatalmazom Főméltóságodat, hogy saját belátása szerint cselekedjék, a Főméltóságodra bízott lovak túlhajszolása nélkül, és családunk üdvére.

Mily boldogok voltunk, amikor apánk felolvasta ezt az iratot. A cselédekkel egyetemben mindnyájan leültünk egy percre[3] a teremben, azután mostohaanyánk, áhítatot tettetve, keresztet

vetett, megáldott bennünket az útra, s mi búcsút vettünk apánktól.

A tornác elé odahajtott a hatosfogat az élhajtóval. Ezt a tisztet a sánta, karikalábú Filka töltötte be (még gyermekkorában egy ló megrúgta az orrát, amely elferdült; a szegény fickó nem nőtt tovább, s noha már túl járt huszonötödik esztendején, még mindig kamasz fiúnak látszott – ezért is lehetett élhajtó).

Mi mindent raktunk be abba a kocsiba!

– Boldog emlékű anyádnak vettem ezt a kocsit Varsóban, az ottani mesterek keze munkája – hallottuk többször is apánktól.

Kiraktuk a kocsiból a kihúzható hintózsámolyt, és hatan, sőt heten is kényelmesen elfértünk az üléseken: mostohaanyánk, Lenocska, Polinyka, Marija Markovna, Szofija Markovna, olykor Jelena Markovna és Akszinya is.

Azután a kétlovas hintó állt elő, amelyre Poulain és tanítónk, Ny. P. Szmirnov kapaszkodott fel, valamint mi, gyermekek. Néha itt kapott helyet Jelena Markovna, vagy egyik-másik szobalány is – a menetrend-előírás mindig pontosan feltüntette ezt.

Apánk tarantásza azonban gyakran maradt ott az udvaron. Ő mindig talált okot arra, hogy néhány napot még Moszkvában töltsön.

– Alexis, könyörgök, ne járj a klubba – suttogta mostohaanyánk a búcsúzáskor.

Végül is, mindnyájunk legnagyobb örömére, útra keltünk.

Apánk később indult utánunk, postakocsival. Vagy pedig körzetébe utazott, és sorra ellenőrizte a parancsnoksága alatt álló fogolykísérő kommandókat; ilyenkor jóval később ért Nyikolszkojéba, rendszerint csak augusztusban, a születésnapjára.

Mennyire szerettük ezeket a lassú, ötnapos utazásokat, saját úti-alkalmatosságainkon, Moszkvából Nyikolszkojéba!

Nem nagy utat tettünk meg naponta, húsz-huszonöt versztányit reggel, még a nagy hőség előtt, s ugyanannyit délután; így azután kényelmesen haladtunk, s ha emelkedőhöz vagy lejtőhöz értünk, lépésre váltottak a lovak, mi pedig kiugráltunk a

kocsikból, és előreszaladtunk az erdőbe szamócát szedni, vagy pedig az út mentén húzódó ösvényen ballagtunk, amelyen zarándokok meg mindenfajta egyéb népek iparkodtak egyik faluból a másikba.

Pihenőre meg éjjeli szállásra az országút mentén álló csinos, cseréptetős postakocsi-állomásokra tértünk be, vagy még gyakrabban az út hosszában húzódó nagyobb falvak vendégfogadóiba. Vasút még nem volt akkoriban, és végtelennek tűnő kocsisorok haladtak, különösen ősszel, a Varsóból Moszkvába vezető országúton. Először persze mindig Tyihont, az ezermestert küldtük előre, felderítőbe, s csak azután hajtottunk be egyik vagy másik fogadó tágas, sáros udvarára, amikor ő már megállapodott a zab és a széna árában. Utálatosan sokat alkudoztak ilyenkor.

– Vedd figyelembe, barátom, hogy hercegnével van dolgod, aztán meg én minden évben megszállok nálad – győzködi mostohaanyánk a fogadóst.

– Hogyne, főméltóságú anyácska, nagyon is figyelembe veszem – így a vendéglős.

A kocsik végül is behajtanak az udvarra, és lerakják róluk a cókmókot.

Andrej szakács vesz egy tyúkot, és levest főz belőle. Nagy ibrikekben fölözetlen tejet hoznak, szamovár is kerül az asztalra.

Eközben mi az udvaron szaladgálunk, ahol minden új és érdekes számunkra: a cuppogós sárban nyakig ülő disznók, a borjak, a trágyában elmerülő tyúkok. Szeretnénk játszani a gyerekekkel, de ezt nem engedik meg. Míg a lovakat abrakolják, néha a közeli erdőbe futunk szamócázni.

Estére még nagyobb lesz a sürgés-forgás. A hintókból kirakják a párnákat, és nekilátnak az ágyazásnak: friss szénát hoznak nekünk, a padlóra terítik, erre jönnek a lepedők, a kendők, és hamarosan az egész cigánykaraván álomba merül.

Így megy ez öt napon át.

Malo-Jaroszlavecben mindig töltünk egy éjszakát, és Poulain

okvetlenül elvisz bennünket a csatatérre, ahol 1812-ben az oroszok megpróbálták megállítani a Moszkvából visszavonuló Napóleont. Poulain elmagyarázta, hogyan igyekeztek az oroszok feltartóztatni a császár seregét, s hogy a Grande Armée hogyan verte vissza támadásukat és tört át hadsorainkon. Nevelőnk oly részletességgel adta ezt elő, mintha maga is részt vett volna az ütközetben. Itt a kozákok próbálták meg bekeríteni a franciákat, de Davout vagy valamelyik másik marsall szétverte, és egészen addig a jobb kézről álló dombig üldözte őket. Ott Napóleon seregének a balszárnya kergette meg az orosz gyalogságot, amott pedig maga a császár vitte harcba régi gárdáját Kutuzov seregének derékhada ellen, s ezzel örök dicsőséget szerzett magának és a gárdának.

Egy ízben a régi kalugai országúton mentünk, és Tarutyinóban pihentünk meg. Ezen a helyen már elapadt Monsieur Poulain ékesszólása, mert egy véres csata után innen kényszerült a délnek tartó Napóleon ismét Szmolenszk felé térni, azokon a falvakon keresztül, amelyeket a moszkvai előrenyomulás idején seregei feldúltak. De – legalábbis ezt állította Poulain – minderre csak azért került sor, mert a marsallok megtévesztették császárjukat. Napóleon különben Kijev és Odessza ellen vonult volna, és hadilobogóit a Fekete-tenger partján lengette volna a szél.

Mindig boldogok voltunk, amikor végre Kalugába értünk; nem annyira a híres-nevezetes, gyömbérrel készült „kalugai sütemény" miatt – erről mondják, hogy karhosszal mérik –, mint inkább azért, mert innen nem kellett már tovább döcögnünk a „nagy úton". Ez a valószínűtlenül széles, két-két sor nyírfával szegélyezett országút valóban szörnyű volt. Végestelen végig – emelkedőn és lejtőn, száraz időben, és ha esett az eső – egyetlen hatalmas pocsolya a vörös agyagos út. A különösen sáros szakaszokat ugyan pallóval hidalták át, de senki sem mert rájuk hajtani. A postaszolgálat trojkái, és főként a mi nehéz fogataink kikerülték őket; alapos kétoldali terepszemle és az utasok leszállítása után a kocsisok az elmaradhatatlan kiabálás,

kurjongatás közepette behajtottak a legvendégmarasztalóbb sárba.

És a szerencsétlen állatok, néha ugyan a lógós lovak segítségével, de mindig kirántották valahogyan a nehéz kocsikat a kátyúból, pedig már-már úgy rémlett, hogy örökre ott maradnak.

Gyakran találkoztunk ukrán fuvaros parasztokkal, akik sót szállítottak ezen az úton. Cselédeink kedves szórakozása volt, hogy gúnyverssel bosszantsák a hoholokat.[4] A lenvászon inget és zsírral beavatott lenvászon nadrágot viselő fuvarosok erre mindig éktelen káromkodásba kezdtek. Kaluga után egy hatalmas fenyőerdő következett. Hét teljes versztán át futóhomokban vánszorogtak a szekerek; belesüppedtek a lovak, de még a kocsik is, agyig; egészen az ugrai révig gyalog tettük meg az utat. Ez a gyermekkori hét verszta, az évszázados fenyőerdőn át, életem legboldogabb emlékei közé tartozik.

Itt mindenki magában bandukolt, s én (ebben az időben Poulain már nem volt velünk) szerettem egyedül előresietni. Hatalmas, évszázados fenyőfák veszik körül az embert mindenfelől. Egy mélyedésben hideg forrás vize csörgedez. Valaki egy szilfából faragott, botnyéllel ellátott meregetőt hagyott mellette az arra járóknak. Az ember hörpint belőle, és továbbmegy, tovább, egyedül, egészen addig, amíg ki nem ér az erdőből, s utol nem érik a jobb utat lelt kocsik. Ebben a fenyvesben szerettem meg a természetet, itt alakult ki bennem az első, homályos elképzelés a természet végtelenségéről.

Az erdőn túl az Ugra folyóhoz érünk, kompon átkelünk rajta, majd egy emelkedő után egy szörnyű mód nyomorúságos falu következik. „Koronabirtok" – ezzel magyarázzák nekünk lakóinak rendkívüli szegénységét. A falun túl letérünk az országútról, és egy mezei útra fordulunk.

A lovaknak itt talán még nehezebb húzniuk a kocsit. De mégiscsak jobb kedvre derül az ember, amikor mezőkön át vezető utacskán halad a négyes fogat, ahol az embernek csak a kezét kell kinyújtania, hogy megérintse a hajladozó kalászokat. Nincs

szükség többé lógós lovakra, a többi pedig – ha hármasával vannak befogva – keservesen húz, botladozik az emelkedőkön, minduntalan a rúdhoz szorul, s mégis, még ők is vidámabbar futnak, le-leharapnak az út széléről egy-egy csomó füvet, mintha csak éreznék, hogy hamarosan vége szakad az utazásnak.

S végül Kraminóba – ebbe a roskadozó viskókból álló nyomorúságos falucskába – érünk, s utána már hamarosan a jól ismert helyek következnek: Viszokoje falu, Volkonszkij herceg birtoka; itt pillantjuk meg a mi Nyikolszkojénk világossárga templomtornyát, amint a jó hét versztányira húzódó dombról int felénk. Elhajtatunk az Utolsó Fűzfa és a Paprét mellett, majd azon a téren zötyögünk át, ahol a nevezetes nyikolszkojei búcsúkat tartják, megpillantjuk a kőből-sárból rakott hosszú kerítést, s végül befordulunk a kúria tágas udvarára.

Nyikolszkojét az Isten is arra teremtette, hogy a korabeli földesúr ott élje le egyhangú életét. Hiányzott a gazdagabb birtokokra jellemző pompa, de a művészi ízlés megmutatkozott a kerti pavilonok elhelyezésében s általában mindenben. Az apánk által nem sokkal azelőtt építtetett főudvarházon kívül a kertben állt még néhány melléképület is. Ezek nagyobb függetlenséget biztosítottak lakóiknak, anélkül, hogy lazították volna a családot egybefűző szoros szálakat. A „felső kert" – gyümölcsös – a templomig húzódott; a folyóparthoz ereszkedő déli domboldalon park hívogatott sétára bennünket. Itt virágágyak váltakoztak orgonabokrokkal, hárssal és akáccal szegélyezett fasorokkal. A főépület erkélyéről pompás kilátás nyílt a folyóra, és a Szerenai Földvár maradványaira. (Az orosz seregek hajdan kitartóan védelmezték ezt az „erődöt" a tatárok ellen.) A folyón túl végtelen, aranyló kalásztenger hullámzott, melynek partjait – valahol a látóhatár szélén – erdők alkották.

Amikor még egészen kicsinyek voltunk, a bátyámmal és Monsieur Poulainnel az egyik melléképületben laktunk. Miután Lena közbelépésének eredményeképpen nevelőnk változtatott pedagógiai módszerein, baráti lábon éltünk vele. Apánkat nyáron sohasem láttuk: egyre csak a csapatait ellenőrizte. Mos-

tohaanyánk nem sokat törődött velünk, különösen kislányának, Polinának a születése után. Ily módon állandóan Monsieur Poulain gondjaira voltunk bízva, s szívesen töltöttük vele az időnket: nevelőnkkel jártunk fürdeni, gombát szedni, rigóra, sőt verébre vadászni. Kitartóan igyekezett azon, hogy bátorságot oltson belénk, és amikor rettegtünk a sötétben, azon iparkodott, hogy kiverje belőlünk ezt a babonás félelmet. Eleinte csak arra szoktatott rá, hogy a sötét szobákban járkáljunk, de később már a kertbe is kimerészkedtünk késő este. Francia nevelőnk megtette néha, hogy kedvenc dugóhúzós zsebkését sétája alkalmával egy kerti padon hagyta, majd sötétedés után valamelyikünket érte küldte. Itt, falun vége-hossza sem volt kellemes élményeinknek. Ilyeneket szereztünk folyóparti sétáinkon, vagy amikor megmásztuk a régi sáncokat, ahol Poulain elmagyarázta nekünk, hogyan védelmezték ezt a várat az oroszok, és hogyan foglalták el a tatárok; felejthetetlen élmény volt egyszer-másszor a farkasokkal való véletlen találkozásunk is.

Akadtak izgalmasabb kalandok is. Egyik alkalommal Monsieur Poulain hőssé nőtt szemünkben: kimentette a vízből a fuldokló Alekszandrt. Néha csapatostul, a cselédlányokkal együtt sétára, gombaszedésre indult az egész család. Ilyenkor az erdőben, a kaptárak közelében telepedtünk le teázni, ahol egy százesztendős méhész élt kis unokájával. Más alkalommal abba a falunkba látogattunk el, melynek mély halastavában ezerszámra fogták az aranykárászokat. A zsákmány egy része a földesurat illette, a többit a parasztok maguk között osztották el. Ebben a faluban lakott hajdani dajkám is. Családja, amely a legszegényebbek közé tartozott, férjén kívül két gyermeket számlált: egy kisfiút, akit azonban máris munkára fogtak, és egy kislányt – a tejtestvérem volt ő –, akiből később prédikátor, sőt „szent szűz" lett egy óhitű szektában, melynek híve volt. Dajkám mindig nagyon megörült, amikor meglátogattam. Igaz, legfeljebb csak tejszínnel, tojással, almával és mézzel tudott megvendégelni, viszont mély hatást tett rám szeretete és gyöngédsége. Hófehér kendőt terített az asztalra (a tisztaság rituá-

lis kultusz a raszkolnyikoknál), ragyogóan fényes fatányérra tette az ételt, és úgy becézett, akár a tulajdon fiát. Ugyanezt mondhatom két bátyám, Nyikolaj és Alekszandr szoptatós dajkájáról is. Ők egyébként ugyancsak a két nyikolszkojei óhitű szekta legismertebb híveinek számító családokból kerültek ki. Kevesen tudják, mennyi jóság lakozik az orosz paraszt szívében, noha az évszázados könyörtelen járom igazán felbőszíthette volna.

Az esős napokra Monsieur Poulain számos történetet tartogatott, kiváltképpen a spanyol hadjáratról. Szüntelenül kértük, hogy mondja el újra, hogyan sebesült meg a csatában, s minden alkalommal, amikor odáig ért az elbeszélésben, hogy meleg vére belefolyik csizmájába, felugráltunk, hogy csókjainkkal s ezernyi gyöngéd névvel halmozzuk el.

Úgy látszott, hogy körös-körül minden a katonai pályára hivatott előkészíteni bennünket: apánk szenvedélyes kívánsága (mindössze két játékra emlékszem, amelyet ő vett nekünk: egy puskára és egy valódi őrbódéra), Poulain háborús elbeszélései, sőt még egy könyvtár is, amelyet a rendelkezésünkre bocsátottak. Valaha anyánk nagyapjáé, Repnyinszkij tábornoké, a jeles XVIII. századi stratégáé volt a könyvtár, amely javarészt francia nyelvű hadtörténeti, továbbá harcászati és hadászati témájú művekből áll. A köteteket pompás bőrkötés és számtalan metszet ékesítette. Nem ismertünk nagyobb örömet esős napokon, mint ha ezeket a képeket nézegethettük, amelyeken megtaláltunk valamennyi fegyverfajtát Mózes korától, és valamennyi ütközet térképét Nagy Sándor idejétől fogva. A súlyos kötetekből azonkívül kiváló erődöket is építhettünk, hogy azután kipróbáljuk rajtuk faltörő kosunkat és archimédészi hajítófegyverünk kőgolyóbisait (ez utóbbi masinát egyébként hamarosan betiltották, mert a kövek menthetetlenül beverték az ablakokat). S mégis, sem Alekszandrból, sem belőlem nem lett katona. A hatvanas évek irodalma kitörülte agyunkból mindazt, amire gyermekkorunkban tanítottak.

Monsieur Poulain a forradalmakról vallott nézeteit az *Illust-*

ration Française című orléanista folyóiratból merítette, melynek régi számait egy francia barátjától kapta, aki kékfestő volt Moszkvában, az Arbaton. A lap valamennyi rajzát kitűnően ismertük. Sokáig nem is tudtam volna a forradalmat másképpen elképzelni, mint a halál alakjában, amint lovon száguldozik, vörös zászlót tart az egyik kezében, a másikban pedig az emberek levágására szolgáló kaszát. Így ábrázolta ezt az *Illustration*. Ma már azonban úgy vélem, hogy nevelőnk ellenszenve csupán az 1848-as forradalomra vonatkozott, ugyanis mély hatást tett rám egy története, amely az 1789-es forradalomról szólt.

A mi házunkban – ha kellett, ha nem – minden lehető alkalommal használták a hercegi címet. Ez alighanem bosszantotta Poulaint, mert egy szép napon belekezdett, hogy elmondja mindazt, amit a nagy forradalomról tudott. Ma már képtelen vagyok felidézni valamennyi történetét, csupán arra emlékszem, hogy Poulain elmesélte nekünk Mirabeau gróf esetét. Mirabeau másokkal együtt lemondott címéről, hogy ezzel is kifejezze megvetését az arisztokraták előjogai iránt, és műhelyt nyitott, amelynek cégtábláján az állt, hogy „Mirabeau szabómester" (úgy mondom el a történetet, ahogy Poulaintól hallottam). Ezután sokáig törtem a fejem: milyen szakmát válasszak, hogy én is kiírhassam majd: „Kropotkin, ilyen és ilyen mester". A továbbiakban N. P. Szmirnov házitanítónk és az orosz irodalom egészében demokratikus szelleme is ebbe az irányba ösztökélt, s amikor megalkottam első regényemet – a tizenkettedik évemet tapostam ekkor –, egyszerűen úgy írtam alá, hogy „P. Kropotkin". Ugyanígy jártam el a későbbiekben, katonai szolgálatom idején is, figyelmen kívül hagyva elöljáróim megjegyzéseit.

Nyikolszkoje környékén sok úri birtok volt.

Aligha lehet Közép-Oroszországban szebb helyet találni a nyaralásra, mint a Szerena melléke. A magas mészkődombok

helyenként meredeken, szakadékosan ereszkednek le a folyóhoz, amelynek túlsó partján ártéri legelők terpeszkednek; sötét foltként emelkednek ki a tájból a messzeségbe tűnő árnyas erdők – ezeket horhosok és sebes vizű patakok szelik keresztülkasul. Itt is, ott is nemesi kúriák tűnnek elő a gyümölcsösök mélyéből, s akármelyik dombtetőről legalább hét templomtornyot számolhat össze az ember. Tucatnyi falu húzódik meg a végtelen rozstáblák között.

Családunk kevés szomszéddal tartotta az ismeretséget. Csupán a közeli földbirtokosok látogattak el néha hozzánk. Legközelebbi szomszédaink Tolmacsovék voltak. Nemigen telt el hét anélkül, hogy ne hangzott volna fel ormótlan, vén batárjuk nyikorgása, amint a két elhanyagolt gebe befordult vele udvarunkra. A kocsi megállt az urasági feljáró előtt, s azonnal kikászálódott belőle az egész család: apa, anya és gyermekeik.

Ivan Szidorovics Tolmacsov, a családfő, méltóságos megjelenésű, magas termetű férfiú volt. Szüntelenül pereskedett a parasztjaival, s egymás után küldte Pétervárra panaszos leveleit, amelyekben a hatalom helyi képviselőit vádolta. Sokat foglalkozott ezenkívül különféle tervezetek összeállításával: ezek a jobbágyok kordában tartását szabályozó földesúri jogok bővítését célozták.

Tolmacsovnak az volt a szokása, hogy már a küszöbről hangos szóval köszöntötte mostohaanyánkat:

– Üdvözlöm, kedves hercegasszony, és hadd mondjam el mindjárt, hogy tegnap levelet küldtem a miniszternek Pétervárra. Már másodszor írtam neki, az első levelemre nem érkezett válasz. A fővárosban nem törődnek a mi gondjainkkal, pedig hát mi magunk aligha tehetünk valamit ezekkel a barom parasztokkal. Képzelje csak el, a múltkoriban egyikük megfenyegetett, engem, a törzsökös nemest, aki tizennyolc évig álltam a cár szolgálatában, aki annyi esztendeje bírom főméltóságod bizalmát, nahát, mit szól ehhez? . . .

Tolmacsov testvére nyugállományú tábornok volt. Még ezredes korában – akárcsak sokan mások – alaposan megszedte

magát azzal, hogy le-lecsippentett a katonák fejadagjából, és kiárusította az alárendeltjeinek köpenyére vételezett posztót. Ezenkívül a maga zsebére dolgoztatta azokat a katonákat, akik értettek valamilyen mesterséghez. Tolmacsov tábornok roppant nagy véleménnyel volt önmagáról. Ez abban is megnyilvánult, hogy sohasem beszélt, hanem mindig csak ünnepélyesen kinyilatkoztatott.

A magánál szegényebb vagy rangban lejjebb álló szomszéd földbirtokosoknak kézfogáshoz csupán két ujját nyújtotta, ráadásul olyan arckifejezéssel, mint aki nagy kegyet gyakorol. De amikor mostohaanyánk elé járult kézcsókra, hétrét görnyedt, és mindig ugyanazt a mondatot ismételte:

– Nem győzöm Pétervárott elmondani, mily nagy boldogság számomra, hogy olyan általános megbecsülésnek és köztiszteletnek örvendő szomszédaim vannak, mint ön, kedves hercegasszony.

Ezután tüstént engedélyt kért, hogy rágyújthasson, s szopókás cigarettáját szívogatva, megjegyezte:

– Ezredparancsnok koromban kizárólag orosz vodkát ittam, és közönséges mahorkát szívtam . . . mi sem tesz jobbat az embernek, mint a tiszta mahorka . . .

S ezt csupán azért adta elő, hogy ezzel is hangsúlyozza a hölgyek iránti tiszteletét.

Tolmacsovék rendszerint magukkal hozták két leányukat és kisfiukat is. Az idősebbik nővér nagyon csöndes leány volt. Balszerencséjére, szülei egy fényűző nemesi leánynevelő intézetbe adták be Pétervárott, s ott olyan hamis elképzeléseket oltottak belé az életről s az emberekről, hogy amikor az iskola után szembetalálta magát a való élettel, megcsömörlött az emberektől, és azzal végezte, hogy belépett egy apácarendbe.

Húga viszont mindenben az ellentéte volt. Majd kicsattant az egészségtől és a jókedvtől; bármily komoly dolgokról is folyt a szó, mindig hangos kacagásra fakadt, de nem azért, mintha hisztériás lett volna, egyszerűen csak ilyen víg kedélyű volt.

Megesett, hogy ebéd közben az öccse komoly képpel fordult hozzá:

– Nézd csak, Kátya, azok a legyek, ott, fejjel lefelé sétálnak a mennyezeten.

És ez már elegendő volt ahhoz, hogy Kátyát leküzdhetetlen kacagás kerítse a hatalmába, így hát nem tehetett mást: felállt az asztaltól, és kiszaladt a kertbe. Amikor éppen nem nevetett, akkor a puszilkodásban tombolta ki magát: szüntelenül csókolgatta játszópajtásait: lányokat, fiúkat egyaránt. Poulain felfigyelt erre, erélyesen ránk pirított, és megfenyegetett, hogy ha továbbra is tűrjük, hogy kislányok csókolgassanak bennünket, akkor kinő a bajuszunk, ami a mi korunkban nagy szégyen.

Mi, gyerekek szívesen jártunk vendégségbe Tolmacsovékhoz. Hatalmas kertjük volt, ahol rabló-pandúrt játszottunk. A gyümölcsösben állt egy vén, elhagyott csőszkunyhó, s azt neveztük ki rablóbarlangnak.

Játékainkban a lányok is részt vettek: Kátya és két barátnője: Varenyka és Julija. Kátya remek pajtás volt, jobbat nem is kívánhattunk volna, ám szívünket mégis barátnője, Varenyka, ez a szép és komoly kislány birtokolta. Kátya Tolmacsova öccse és az én Szása bátyám egyszerre voltak bele szerelmesek, s később magam is osztoztam érzelmükben. Megjegyzem, Varenyka két esztendővel idősebb volt valamennyiünknél: a tizenötödik évében járt, amikor mi csak a tizenkettediket-tizenharmadikat tapostuk. Rá sem hederített hódolóira, és kisfiúnak kezelt bennünket. Julenyka, a barátnője viszont felfigyelt szívbéli érzelmeinkre, ádázul ugratott bennünket, és roppant féltékeny volt Varenykára.

Egy alkalommal mi, fiúk – Kátya Tolmacsova öccse, Szása bátyám és jómagam – „haditanácsot" hívtunk össze, s elhatároztuk, hogy elraboljuk Varenykát és Julenykát: becsaljuk őket a rablóbarlangba, és ott arra kényszerítjük Varenykát, hogy mind a hármunkat csókoljon meg. Bonyolult haditervet dolgoztunk ki, amelyhez a régi perzsák és görögök háborúiról szóló olvas-

mányainkból merítettük a példát. Tervünk bevált. Becsaltuk a lányokat a kunyhóba, és Kátya legnagyobb rémületére elraboltuk két barátnőjét. Kátya azonban merészen berontott a rablóbarlangba, hogy barátnői védelmére keljen, és megpróbálta kiszabadítani Varenykát. Julenyka kitépte magát a kezünkből, és sírva szaladt Poulainhez panaszra. Nem is tudom, mivel végződött volna ez a história, ha maga Kátya Tolmacsova nem békített volna ki bennünket. Ezután nem bosszantottuk többé Juliját, és még jobban „imádtuk" Varenykát. Ám hamarosan beköszöntött az ősz, beköltöztünk Moszkvába, és ott hamarosan megfeledkeztünk szerelmünkről.

Tolmacsovék kúriájára nehéz lett volna ráfogni, hogy tiszta és rendes. A tehenek, a libák és a kotlósok szabadon járkáltak a ház körül, és a tágas udvaron nagyban folyt az építkezés. A vén tábornok szerfölött kedvelte a festészetet, s még amikor Pétervárott élt, sok száz különféle vásznat vásárolt össze; igaz, többségük csak másolata volt a híres mesterek képeinek. Festmények borították az öregúr kis házának minden falát, s ami nem fért el ott – a magtárban álló leszögezett ládákban várt sorára.

A tábornoknak egyszer az a gondolata támadt, hogy külön házat épít a festményeinek, és ott valóságos képtárat rendez be. Soha életemben nem láttam csúfabb épületet, mint ezt a kevert stílusú, gótikus-barokk torzszülöttet. Talán mondanom sem kell, hogy a ház jobbágymunkával épült, s a Tolmacsovék parasztjai sok télen át fuvarozták hozzá a téglát és a meszet a húsz versztányira fekvő Kalugából.

A másik birtokosszomszéd kúriája egy hatalmas park közepén állott. A parkban megszámlálhatatlanul sok fasor húzódott, de voltak ott gyönyörű virágágyak, lugasok, melegházak, medencék is.

Ez a szomszédunk ugyancsak katonaember volt: tüzértábornok; parkjában ezért kis várat rendezett be, valódi sáncokkal és néhány ágyúval, amelyből díszsortüzet adtak le a családi ünnepek tiszteletére.

Az 1861-es jobbágyfelszabadítás véget vetett mindezeknek a passzióknak. Tolmacsovék képtárát nem is fejezték be, a vár pedig hamarosan egymásra hányt kövek halmazává züllött le. A medencéket felverte a sás és a nád, s a múlt maradványai már csak a jobbágyok leszerepelt urainak bolondos kedvteléseiről meséltek.

A legszomorúbb mégis az volt, hogy mindezeknek a hóbortoknak a kielégítésére a jobbágyok robotját vették igénybe, amit a gazdaság sínylett meg. Azokon a birtokokon, amelyeknek gazdái különösen jóllakott és kényelmes életmódot folytattak, rendszerint két-háromszáz lelket számláló kis falvak voltak, s lakóik keserves kötelességként heti három napot dolgoztak a földesúrnak. A parasztlányok és asszonyok a mezei munkán kívül még különféle kézimunkákat is készítettek, vásznat szőttek stb.

A legtöbb földesúrnak egész birtokára többszörös jelzálogkölcsön nehezedett. E tekintetben a mi szomszédaink sem számítottak kivételnek. A fiatal földbirtokosok nemigen különböztek az öregektől. Egyikük, aki Pétervárott végezte az egyetemet, letelepedett a birtokán, és elhatározta, hogy korszerűen fog gazdálkodni.

Mindenekelőtt angol gépeket hozatott, és felvett egy német intézőt. A gépek azonban nehéznek bizonyultak az agyonhajszolt parasztlovak számára, s ha valamelyik masina elromlott, nemigen akadt mestere Moszkvánál közelebb. A német intéző fölényes magatartásával annyira maga ellen hangolta a parasztokat, hogy a földesúr kénytelen volt elbocsátani. A sikertelen próbálkozás után a fiatal birtokos lemondott a korszerű gazdálkodásról, ismét felfogadta apja volt ispánját, egy minden hájjal megkent, agyafúrt muzsikot, akinek a brutalitásától reszkettek a jobbágyok. És ugyanígy végződött szinte valamennyi hasonló kísérlet.

Mi, gyermekek különösen kedveltük Szorokina asszonynak – ennek a szerény vagyonú földbirtokosnőnek – a családját. Az anya – idős özvegy – maga tartotta kézben a birtok ügyeit,

s a gazdaságból befolyó csekély jövedelemből iskoláztatta hét leányát és egyetlen fiát, aki a moszkvai egyetemen tanult. Jelena nénémnek s nekem mi sem szerzett nagyobb örömet, mint ha meglátogathattuk ezt a családot, noha apánk nem szerette az idős földbirtokosnőt, és csak mint „gőgös vénasszonyt" emlegette. Mi, gyermekek azonban rendkívüli módon kedveltük kis házát, és régi, elhanyagolt kertjét.

Ebben a családban a legidősebb gyerektől, a diáktól, és a legnagyobb leánytestvértől, Jelena néném iskolatársnőjétől kezdve mindenki érdeklődött a komoly kérdések iránt, szerette az irodalmat.

Ilyen családokat ábrázolt műveiben Turgenyev is. Ő volt egyébként a család legkedvesebb írója. Hányszor, de hányszor olvastuk a kerek asztalnál ülve Turgenyev regényeit, vagy valamelyik irodalmi folyóirat legutóbbi számát! Milyen rengeteg életismeretet merítettünk ebben a családban! Amikor később eljött a cselekvés ideje, ilyen környezetből kerültek ki a fiatal értelmiségi erők. Ez néhány esztendővel azután következett be, hogy a parasztokat felszabadították a jobbágyi függőség kötelékei alól.

8

A JOBBÁGYRENDSZER. – MAKAR. – PARANCSRA KÖTÖTT HÁZASSÁGOK. – ANDREJ SZABÓ. – KATONÁNAK ADJÁK A JOBBÁGYOKAT. – POLJA, A SZOLGÁLÓ. – SZÁSA DOKTOR. – GERASZIM KRUGLOV. – HOGYAN KAPTA MEG MÁSA A SZABADÍTÓLEVELET

1852 őszén Alekszandr kadétiskolába került, s attól fogva csak ünnepek idején, meg hébe-korba vasárnap találkoztunk. Habár az iskola mindössze hét versztányira volt házunktól, s mi legalább tucatnyi lovat tartottunk, mindig úgy esett, hogy

amikor szánt kellett volna küldeni bátyámért, nem akadt egy ló sem az istállóban. Nyikolaj viszont nagyon ritkán látogatott haza. A katonaiskolában élvezett viszonylagos szabadság és különösképpen két irodalomtanárának hatása hozzájárult Alekszandr gyors fejlődéséhez. A továbbiakban még szólnom kell arról a jótékony hatásról, amelyet ő gyakorolt az én fejlődésemre. Milyen szerencse, ha az embernek szerető, intelligens bátyja van! S ezt én elmondhattam magamról.

Akkoriban még otthon voltam, s vártam, hogy felvegyenek a Hadapródiskolába. Már tizenötödik évemben jártam, amikor erre sor került. Poulaint 1853 őszén elbocsátották, és egy német nevelőt, bizonyos Karl Ivanovicsot fogadtak fel a helyére. A németek közt oly gyakran előforduló idealisták közül való volt. Nagyszerűen emlékszem, hogyan szavalta Schillert: elragadtatva hallgattam naiv deklamálását. Ez a nevelő csupán egy telet töltött házunkban.

1853 őszén az Első Moszkvai Gimnázium tanulója lettem, a korrepetálásomra apám N. P. Szmirnovot, a moszkvai egyetem hallgatóját fogadta fel. A gimnázium akkoriban a Precsisztyenkán, a házunk tőszomszédságában állt. A harmadik osztályba kerültem; tizenegy esztendős voltam ebben az időben, de máris jó néhány olyan tárgyat kellett tanulnom, amely nagyrészt meghaladja a gyermek felfogó képességét. S a tetejébe valamennyi tantárgyat a lehető legértelmetlenebb módon adták elő. A mértanra egy bizonyos Nyevenglovszkij tanított, aki tréfásan durva modorban érintkezett tanítványaival. Legfeljebb csak egy-egy társunk ismerte ki magát a táblára felrajzolt bölcsességekben, s a könyvből egyre magoltuk Eukleidész bonyolult tételeit. Én mindig ötöst kaptam Nyevenglovszkijtól, de fogalmam sincs róla, hogy miért. A gimnáziumban a világon semmit sem tanultam meg mértanból, s amikor négy évvel később a Hadapródiskolában ismét nekiláttam a geometriának, az teljes egészében, a legelemibb szabályoktól kezdve új volt számomra. Csupán a négy alapműveletet tudtam tisztességesen.

Legerősebb oldalam az orosz nyelv volt. Hibátlanul írtam

tollbamondásra, s „fogalmazványaim" is teljességgel kielégítették tanárunkat, Magnyickijt, az osztály rémét; igaz, nekem mindig ötöst adott, egészen a vizsgáig, amikor is kegyetlenül elcsúsztam holmi határozói igeneveken, és kettest kaptam.

Történelemből viszont csapnivalóan rosszul álltam. Ezt a tárgyat a következőképpen tanították: behoztak a tanterembe egy négyzetekre osztott táblát – száz négyzet jelentett egy évszázadot, s minden négyzet egy évet. A tábla felállítása után tüstént megkezdődött a tortúra. Minden négyzetbe valamilyen jelet – karikát, vonalat vagy keresztet – rajzoltak. A tanár fogta a pálcáját, és sorra mutogatott vele – hol egy vonalra, amely valamelyik cár trónralépését jelképezte, hol egy karikára, amely valamely háborúnak a jele volt, s szigorúan kérdezgette: „Grigorjev, ez mit jelent?" – „Hát ez mi, Nyikolajev?" – stb.

Ilyenkor izgalomba jött az egész osztály. Azonnal kellett válaszolnunk, s habár a karika vagy a vonás már helyzeténél fogva is mutatta a történés évét, és azt, hogy ebben az évben háború volt, a nagy iparkodástól összevissza felelgettünk, egész évszázadokkal tévedtünk. Összecseréltük a háborúkat és a trónralépéseket, s kisvártatva csak úgy röpködtek az egyesek és a kettesek az osztályozókönyvbe. Történelemből egészen a vizsgáig kettesre álltam. Ott azonban I. Sándor uralkodását és az 1812-es háborút kaptam. Jól felépített lelkes előadásom a napóleoni háborúkról – amelyekről oly sokat hallottam Poulaintől – úgy megtetszett viszgáztatóimnak, hogy egyhangúlag csillagos ötösre érdemesítettek, s ezzel eltüntették az eddigi örök kettesek minden nyomát. Sok bajom volt a földrajzzal is. Szerettem ezt a tárgyat, és szívesen tanultam. Barátommal, Nyikolajevvel együtt még a gimnáziumunk földrajzát is összeállítottuk. Egész tudományos mű kerekedett ebből, térképekkel és sémákkal. Jól emlékszem a harmadik osztály leírására: „délről a Precsisztyenka-tenger mossa partjait, keletről Másodikosztályországgal határos, míg nyugati szomszédja a nagy kiterjedésű Negyedikosztályország, amelynek lakói a latinnak nevezett idegen nyelvet beszélik."

A leírásban szerepelt osztályunk „domborzata" is a Katedra-heggyel, a Tábla-tűzhányóval, felsoroltuk a padsorok között húzódó „völgyeket", s a padok „lakóiról" is adtunk jellemzést: szelídek és méltóságteljesek az első sorban, de egyre vadabbak, minél messzebb helyezkednek el a fő „öböltől", amelyen át a birodalomba érkeznek az idegenek avagy tanárok, akik megjelenésükkel félelmet és riadalmat keltenek. Itt mindjárt ismertettük országunk történetét, és elmondottuk, hogyan vetette alá a mélybe a hegyi lövészek gonosz társasága a Katedra-hegyről, trónjával együtt, az egyik idegent, s hogy ezek a lövészek milyen furfangos módon ástak „csatornát" a dobogó és a fal között – azaz egyszerűen elhúzták egy kissé a katedrát a faltól –, a jövevény trónját pedig a „szakadék" szélére állították, minek következtében az idegen, ki nem vette észre ellenségei mesterkedését, szokása szerint helyet foglalt a trónon, alábukfencezett, és fejét beleverte a falba. Jól tudtam a „kincstári" földrajzot is, és nagyon szorgalmas voltam a térképrajzolásban is. A földrajzot tanító „idegen" mindamellett a rossz tanulók közé sorolt. Hogy miért? A buzgóságomért.

A földrajztanár házi feladatként különféle országok térképét készíttette el velünk, de úgy, hogy azokat másolópapírral rajzoljuk ki az atlaszból. Engem nem elégített ez ki, s ezért N. P. Szmirnovval együtt milliméterpapíron rajzoltam a térképeket, és ki is festettem azokat. Amikor azonban átnyújtottam Anglia ízlésesen kifestett térképét a tanárunknak, az rettentően megharagudott, és legnagyobb elkeseredésemre beírt egy kettest.

Vajmi keveset tanultam a gimnáziumban, de az, hogy az iskolában nálam nagyrészt jóval idősebb fiúk körében tölthettem a telet, mégis elősegítette fejlődésemet. Ettől fogva számítom tudatos életemet. Kora gyermekkori emlékeim csupán hézagosan, külön-külön jelenetekként élnek csak bennem.

1854 tavaszától, vagyis tizenegy és fél éves koromtól viszont évről évre minden eseményre emlékszem. Az engem körülvevő emberek, arcuk, modoruk – ettől fogva mindez az agyamba

véső dött. Ekkortól kezdtem többé vagy kevésbé tudatosan olvasni, erre az időre esnek első irodalmi próbálkozásaim, amelyekben házitanítóm, N. P. Szmirnov irányított.

Innen számítom a gyermekkorból a serdülőkorba való átmenet kezdetét, s most azt kívánom elmondani, amit az alatt a három esztendő – gyermekkorom legszebb évei – alatt tapasztaltam, amely a gimnázium és a Hadapródiskola között telt el.

N. P. Szmirnov, a házitanítóm, ebben az időben már túl volt az egyetemen, és a bíróságon kapott szerény állást; ott töltötte a délelőttjeit, én meg egyedül maradtam ebédig. A házi feladat elvégzése és a séta után még mindig elegendő időm maradt az olvasásra, és különösen az írásra. Őszidőben, amikor tanítóm visszatért Moszkvába, de mi még kint maradtunk falun, megint csak egyedül voltam, egyáltalán nem volt leckém, s miután traccsoltam egyet a családdal, és eljátszottam kishúgommal, Polinykával, az olvasásnak, az írásnak szentelhettem minden időmet.

A jobbágyrendszer ebben az időben már a végét járta. Mindez az egészen közeli múlté – néha mintha egyenesen tegnap lett volna –, Oroszországban mégis csak kevesen vannak tisztában azzal, mi is volt az a jobbágyság. A legtöbben természetesen tudják, hogy az akkori viszonyok rosszak voltak, de azt már bizony kevesen értik, hogy miként nyomorította el ez a rendszer az embereket mind fizikailag, mind erkölcsileg. Egyszerűen megdöbbentő, hogy mily gyorsasággal feledkeznek meg egy intézményről, s az általa létrehozott társadalmi viszonyokról, mihelyt ez az intézmény megszűnik létezni. Milyen gyorsan változnak az emberek és a körülmények! Éppen ezért igyekszem most elmondani, milyen volt az élet a jobbágyság idején. Nem arról akarok beszámolni, amit hallottam, hanem arról, amit magam láttam.

Uljana, a kulcsárnőnk, az apánk szobájába vezető előszobá-

ban áll, és csak úgy hányja magára a keresztet. Nincs mersze sem ahhoz, hogy belépjen, sem ahhoz, hogy hátat fordítson, és elmenjen. Azután végigmondja magában az imát, belép apánk szobájába, és alig hallhatóan közli, hogy a tea csaknem teljesen elfogyott, cukorból mindössze húsz font marad, és a többi élelmiszer is fogytán van már.

– Tolvajok! Rablók! – üvölti apánk. – És te is egy húron pendülsz velük!

Hangja felveri az egész házat. Mostohaanyánk küldte Uljanát, hogy az ő feje fölött törjön ki a vihar.

– Frol, hívd ide a hercegasszonyt! – ordítja apánk. – Hol van? – S amikor mostohaanyánk belép, őt sem fogadja különbül.

– Te is egy gyékényen árulsz ezzel a pimasz népséggel! Magad is védelmezed őket! – kiáltja apánk, s egy jó félórán át, vagy néha még tovább is, ebben a hangnemben folytatja.

Azután nekilát, hogy a számlákat ellenőrizze. Eszébe jut a széna is. Kiküldi Frolt, hogy vizsgálja felül, mennyi maradt még, mostohaanyánknak pedig megparancsolja, legyen jelen a mérlegelésnél; maga meg számolgatni kezdi, hány mázsa szénának kell lennie a pajtában. Kiderül, hogy – legalábbis szerinte – sok-sok pudnyi tűnt el, Uljana pedig nem tud számot adni néhány font élelemről. Apánk hangja mind fenyegetőbbé válik. Uljana reszket, mint a nyárfalevél. Ekkor vallatóra fogják a parádéskocsist is. Apánk rajta tombolja ki magát: nekimegy és ütlegelni kezdi. A kocsis egyre csak a magáét hajtogatja: „Főméltóságod tévedni méltóztatik."

Apánk újra nekiül a számolásnak. Ekkor az derül ki, hogy a pajtában több a széna, mint amennyinek szabad lennie. Apánk tovább ordít. Most a kocsist szidja, hogy a kelleténél kevesebbet ad enni a lovaknak, mire a kocsis a szenteket hívja bizonyságul, hogy az állatok pontosan annyi takarmányt kapnak, amennyi elő van írva. Frol megesküszik a Szűz Máriára, hogy a kocsis igazat mond.

Apánk kedélye azonban csak nem csillapodik. Behívatja

Makart, a zongorahangolót és inast, s ráolvassa minden vétkét és bűnét, amelyet nemrégiben követett el. Makar a múlt héten leitta magát, és alighanem tegnap is részeg volt, hiszen eltört néhány tányért. Tulajdonképpen ezzel kezdődött az egész hajcihő. Mostohaanyánk reggel szólt apánknak az eltörött tányérokról, ő emiatt szidta le Uljanát a szokottnál is jobban, s ezért került sor a széna ellenőrzésére. Apánk pedig egyre csak kiabál, hogy ez a pimasz népség minden büntetést megérdemel.

Azután váratlanul elül a vihar. Apánk az asztalhoz ül, levelet ír, majd megparancsolja:

– Vigye el Makar ezt az írást a rendőrségre. Ott majd rámérnek száz botütést.

Rémület és döbbenet uralkodik a házban.

Az óra elüti a négyet. Valamennyien lemegyünk ebédelni, de egyikünknek sincs étvágya. Érintetlenül hagyjuk a tányérunkban a levest. Tízen ülünk az asztalnál. Mindenki mögött ott áll egy hegedűs vagy egy harsonás tiszta tányérral a bal kezében, csak Makar hiányzik.

– Hol van Makar? – kérdezi mostohaanyánk. – Hívjátok be.

Makar nem jön, s a parancs újból elhangzik. Végül belép a hangoló, sápadtan, eltorzult arccal, megalázottan, lesütött szemmel. Apánk mereven a tányérját nézi. Mostohaanyánk, aki látja, hogy senki sem nyúlt a leveshez, igyekszik felderíteni bennünket.

– Pompás ma a leves, gyermekek – jegyzi meg franciául –, nemdebár?

A könnyek fojtogatnak. Ebéd után kiszaladok, a sötét előszobában utolérem Makart, és meg akarom csókolni a kezét. Ő azonban elrántja, és félig szemrehányóan, félig kérdőleg így szól:

– Hagyjál! Ha megnőssz, te is ilyen leszel?

– Nem, én sohasem leszek ilyen!

Mindehhez hozzá kell tennem, hogy apánk nem is tartozott a kegyetlen földbirtokosok közé. Éppen ellenkezőleg, a házi-

szolgák, de még a parasztok is jó úrnak mondották. Amit az imént elbeszéltem, az mindenütt rendszeresen megesett, sőt, gyakran még sokkal komiszabb formában is. A jobbágyok megvesszőzése a rendőrség és a tűzoltók napi teendői közé tartozott.

Egyszer egy földesúr megkérdezte a másikat:

– Az ön birtokán miért gyarapszik oly lassan a lélekszám? Bizonyára kevéssé ügyel arra, hogy a jobbágyai házasodjanak . . .

Néhány nap múlva ez a tábornok hazatért falujába, és megparancsolta, hogy adják elő parasztjainak listáját. Ezen megjelölte a tizennyolcadik évüket betöltött legényeket és a tizenhatot betöltött leányokat, vagyis mindenkit, akit a törvény szerint össze lehet esketni. A tábornok ezután megparancsolta: „Ivan vegye el Annát, Pavel Paraskát, Fjodor Praszkovját" – stb. Öt párt jelölt így ki. „Az öt esküvőt – hangzott a parancs – tíz nap múlva, vasárnaphoz egy hétre kell megtartani."

Nagy sírás-rívás kezdődött a faluban. Minden házban jajveszékelt a fehérnép – a fiatalja és az öregje egyaránt –, hiszen Anna Grigorijhoz készült férjhez menni, Pavel szülei pedig már meg is egyeztek az öreg Fedotovval az eladó sorba serdült leányukat illetően. Azonkívül a szántás és nem a lakodalomülés ideje volt. Különben is, ki látott már olyat, hogy tíz nap alatt készüljenek fel a menyegzőre?! Tucatszámra mentek a parasztok a kastélyba, hogy az úrral beszéljenek. Az asszonyok, finom végvásznakkal a kezükben, csoportosan várakoztak a tábornokné ára a cselédbejáró előtt, hogy elnyerjék a pártfogását. De hiába volt minden. A földbirtokos kijelentette: tíz nap múlva meg kell tartani az esküvőket, és punktum.

A kijelölt napon a gyászmenetre emlékeztető lakodalmi menet megindult a templom felé. Az asszonyok zokogtak és jajveszékeltek, mintha csak halottat siratnának. Az egyik lakájt elszalasztották a templomba, hogy jelentse, ha elvégezték a szertartást. Hamarosan azonban sápadtan és ijedten rohant vissza, kézben tartott sapkával.

– Paraska megmakacsolta magát – jelentette. – Nem akar hozzámenni Pavelhez. Amikor a pópa megkérdezte, hogy „akarsz-é a felesége lenni?", hangosan azt kiáltotta, hogy „nem akarok".

A földesúr dühbe gurult:

– Eredj, és mondd meg annak a sörényesnek: ha nem esketi meg Paraskát, feladom a püspöknek, hogy iszákos. Hogy merészel ellenkezni velem az a csirkefogó? Mondd meg neki, hogy kolostorba juttatom, és ott hagyják megrohadni. Paraska szüleit pedig a pusztára száműzöm.

A lakáj átadta a parancsot. Paraskát körülvették a szülei és a pópa. Az anya térden állva könyörgött a leányának, ne tegye tönkre mindnyájukat. Paraska egyre csak azt hajtogatta, hogy „nem akarom", de hangja mind erőtlenebb lett, azután már csak suttogott, majd teljesen elhallgatott. Ráadták a menyasszonyi koronát... Nem ellenkezett. A lakáj pedig elvágtatott a kastélyba a hírrel: „Megeskették őket."

Félóra múlva a kastély előtt megszólaltak a csengettyűk a lakodalmi menet trojkáin. Öt pár szállt le róluk, átvágott az udvaron, és belépett az előszobába. Az úr fogadta őket, és megparancsolta: hozzanak mindenkinek egy kupica vodkát. A síró menyecskék mögött álló szülők rászóltak a fiatalokra, hogy hajoljanak földig az úr előtt.

A parancsra kötött házasságok olyan gyakoriak voltak, hogy a mi házicselédségünk körében azok a fiatalok, akik nem szerették egymást, de sejtették, hogy még egymásnak szánhatják őket, rendszerint komaságra léptek. Az egyház törvénye értelmében ezután már nem lehetett összeházasítani őket. A csel általában bevált, de akadt a házunkban olyan eset is, amikor ez a furfang tragédiához vezetett. Andrej szabó szeretett egy leányt, aki a szomszéd földesúr jobbágya volt. A legény azt remélte: apánk elengedi, hogy szabóként úrbérbe dolgozzék rá, s akkor összegyűjthet annyi pénzt, amennyivel megválthatja a jegyesét. Ha ugyanis különben a leány férjhez ment volna apánk jobbágyához, maga is azzá vált volna. Minthogy pedig

Andrej gyanította, hogy az egyik szolgálólányunkkal akarják összeházasítani, jó előre komaságra lépett vele.

Amitől annyira tartottak, bekövetkezett. Apánk egy napon behívatta őket a szobájába, és megparancsolta, hogy házasodjanak össze.

– Mindig szíves örömest teszünk eleget az uraság akaratának – felelték erre –, de néhány héttel ezelőtt együtt tartottunk egy gyermeket keresztvíz alá.

Andrej még elmondta a maga szándékát is ... Az lett a vége, hogy katonának adták.

I. Miklós alatt még nem volt általános hadkötelezettség, úgy, mint most. A nemeseket és a kereskedőket senki sem kényszeríthette katonai szolgálatra. Amikor meghirdették az új sorozást, minden földesúrnak meghatározott számú regrutát kellett állítania. A falvakban rendszerint maguk a parasztok állapították meg, hogy ki következzék, de a házicselédek teljes mértékben ki voltak szolgáltatva gazdájuk kényének-kedvének. Ha az úr elégedetlen volt valamelyik házicselédjével, elküldte a sorozóhelyre, és regrutabizonylatot kapott róla, amely pénzben is jelentős értéket képviselt, minthogy eladhatta bárkinek, akit a katonai szolgálat fenyegetett.

Szörnyű volt akkoriban a katonai szolgálat: huszonöt esztendeig tartott. Akit elvittek, az örökre elszakadt szülőfalujától, szeretteitől, és olyan parancsnokok hatalmába került, mint például a már említett Tyimofejev. Az ütlegelés, a vesszőzés, a botozás a mindennapos jelenségek közé tartozott. Az itt megnyilvánuló kegyetlenség felülmúlt minden képzeletet. Még a nemesi ifjakat nevelő kadétiskolákban is megesett néhanap, hogy egyetlen cigarettáért ezer vesszőcsapásra ítéltek valakit. A büntetést az egész iskola szeme láttára hajtották végre. Az orvos ott állt a megkínzott fiú mellett, s csak akkor állíttatta meg a büntetés végrehajtását, ha a delikvens érverése már rendszeresen kihagyott. A vérbe fagyott áldozatot eszméletlen állapotban vitték kórházba. Mihály nagyherceg, a katonaiskolák parancsnoka egykettőre eltávolította volna az olyan igazgatót, akinek

az intézetében ne lett volna évenként legalább néhány ilyen fenyítés. „Nem tartanak fegyelmet!" – mondta volna erre.

Az egyszerű katonákkal, természetesen, még komiszabbul bántak el. Aki hadbíróság elé került, az már előre csaknem bizonyos lehetett abban, hogy vesszőfutásra ítélik. Két sorba állítottak ezer katonát, és ujjnyi vastagságú vesszővel látták el őket (a kínzószerszám megőrizte német nevét: *Spiessruten*-nek nevezték). Az elítéltet három, négy, öt vagy hét alkalommal is végigvonszolták a sorok között, s a katonáknak minden alkalommal egy-egy csapást kellett mérniük rá. Az altisztek ügyeltek arra, hogy alárendeltjeik teljes erővel üssenek. Egy- vagy kétezer vesszőcsapás után az áldozatot – aki már vért hányt – kórházba vitték, de ott csupán azért gyógyították, hogy mihelyt lábra áll, befejezhessék a fenyítés végrehajtását. Ha netán kiszenvedett a vesszőfutástól, akkor a hátralevő csapásokat taligához kötött holttestére mérték. I. Miklós és fivére, Mihály, könyörtelen volt. A büntetéseknek még az enyhítése sem jöhetett náluk számításba.

„Vesszőt futtatok veled! Szíjat hasíttatok a hátadból!" – efféle fenyegetések járták akkoriban.

Egész házunk népét elfogta a vakrémület, amikor megtudtuk, hogy valamelyik házicselédet a sorozóhelyre küldik. A szerencsétlent megláncolták, és a hivatali helyiségben őrizetbe vették, hogy kezet ne emelhessen magára. Azután az iroda elé beállt a szekér, és két őr kivezette a jövendő regrutát, akit az egész házicselédség azonnal körülfogott. Ő mélyen hajlongott mindenki felé, és arra kérte valamennyiüket, bocsássák meg vélt vagy véletlen vétkeit. Ha a szülei a faluban laktak, azok is eljöttek, hogy búcsút vegyenek tőle. Ilyenkor a szülei előtt is meghajolt, miközben anyja és a rokon asszonyok siratni kezdték, akár a halottat: „Hogy is hagyhattál el bennünket! Ki lesz a mi oltalmazónk idegenben? Ki véd meg bennünket, árvákat, a gonosz emberektől? . . ."

Andrejnak tehát huszonöt esztendeig kellett húznia az igát

katonáéknál. Egy csapásra összeomlottak a boldogságról szőtt álmai.

Még tragikusabb volt egyik szolgálónknak, Pelagejának – vagy ahogyan szólították: Poljának – a sorsa. Gyermekkorában beadták egy iparoshoz, és művészien megtanulta a hímzést. Nyikolszkojéban ott állt a hímzőrámája Lena néném szobájában. Polja általában részt vett azokban a beszélgetésekben, amelyeket Lena folytatott mostohaanyánk vele egy szobában lakó húgával. Beszéde és viselkedése után ítélve, a hímzőleány inkább hasonlított kisasszonyhoz, semmint szolgálóhoz.

Bajba került: észrevette, hogy csakhamar anya lesz. Megvallotta ezt mostohaanyánknak, aki haragra gerjedt: „Látni sem akarom többé ezt az utálatos teremtést! Ilyen szégyen a mi házunkban! Szemérmetlen, aljas nőszemély!" – stb. Ügyet sem vetett Lena könnyeire. Poljának levágták a hajfonatát, és a majorságba száműzték. Minthogy azonban ez időben éppen egy csodálatos szoknyát hímezett, megparancsolták, hogy a munkát fejezze be ott, a majorban, egy piszkos kunyhóban, a parányi ablak mellett. Polja be is fejezte, és még sok finom kézimunkát hímezett, abban a reményben, hogy megbocsátanak neki. Ám a bocsánat elmaradt. Gyermekének apja, a szomszéd földbirtokos jobbágya könyörgött a házassági engedélyért. De mivel nem volt pénze, hogy Polját megváltsa, nem kapta meg az engedélyt. A hímzőnő „úri magatartását" súlyosbító körülménynek tudták be, s ezért különösen keserves sorsot szántak neki. Egyik férficselédünk, törpe termete miatt élhajtóként szolgált. Lőcslábú Filka volt a neve. Gyermekkorában kegyetlenül megtiporta a ló, s attól fogva nem nőtt tovább; karikalába volt, lábfeje befelé görbült, lapos volt az orra, félreállt az álla. Ennek a torzszülöttnek szánták Polját, és erőszakkal hozzá is adták. Az ifjú párt azután egy Rjazany környéki faluba küldték paraszti munkára.

A nemesemberek nem ismerték el, de még csak nem is gyanították, hogy a parasztoknak is lehetnek emberi érzéseik. Amikor Turgenyev megírta a *Mumu*-t, Grigorovics a maga regé-

nyeit, amelyekben a jobbágyok tragédiája megríkatta a közönséget – sok olvasóra ez a kinyilatkoztatás erejével hatott. „Valóban így van ez? Lehetséges, hogy a jobbágyok ugyanúgy szeretnek, mint mi?" – csodálkoztak a szentimentális hölgyek, akik francia regényeik olvasása közben gyakorta siratták meg a balsors-üldözött, de mindig nemesi származású hősöket és hősnőket.

A földesurak néha taníttatták jobbágyaikat, de ebből csak újabb bajok származtak. Apánk egy alkalommal felfigyelt egy tehetséges parasztgyerekre, és beadta a felcseriskolába. A fiú szorgalmas volt, és néhány év múlva már jó eredményekkel dicsekedhetett. Amikor hazatért az iskolából, apánk összevásárolt mindent, ami egy jó házipatikához kell, és a kis gyógyszertárnak tágas helyet biztosított nyikolszkojei házunk egyik szárnyépületében. „Szása doktor" – így hívták nálunk a fiatalembert – nyaranként kitartóan gyűjtötte és szárította a különféle gyógyfüveket. Rövid idő alatt nagyon népszerű lett Nyikolszkojéban és az egész környéken: hozzá fordultak a beteg parasztok a közeli falvakból, s apánk roppant büszke volt gyógytára sikerére. De ez nem tartott sokáig. Egy ízben apánk télen jött le Nyikolszkojéba, eltöltött velünk néhány napot, majd elutazott. Akkor éjszaka Szása doktor főbe lőtte magát – mint mondották, véletlenül. Valójában szerelmi bánatában tette. Szeretett egy leányt, de nem vehette feleségül, mert egy másik földesúr jobbágya volt.

Majdnem ilyen tragikusan alakult egy másik fiatalembernek, Geraszim Kruglovnak a sorsa is. Őt apánk a moszkvai földművelési szakiskolába adta be tanulni. Ragyogóan tanult, kitüntetéssel végzett. Az iskola igazgatója erőnek erejével igyekezett rábeszélni apánkat, hogy szabadítsa fel Kruglovot, s ezzel tegye lehetővé számára az egyetemre való bejutást, mivel oda jobbágyot nem vesznek fel.

– Kruglovból talán híres ember válik, s Oroszország büszke lesz rá – magyarázta az igazgató. – Öné lesz a dicsőség, hogy

felismerte lappangó tehetségét, és egy ilyen emberrel ajándékozta meg az orosz tudományt.

– A saját falumban van szükségem rá – felelte apánk a fiatalember lelkes pártfogójának.

Pedig egyáltalán nem volt rá szükség ott, ahol olyan kezdetleges módon művelték a földet, mint apánk birtokán, aki ragaszkodott ehhez a módhoz. Geraszim Kruglov felmérte a birtokot, azután megparancsolták neki, hogy foglalja el helyét az inasok között, s ebédnél álljon a hátunk mögött tányérral a kezében. Ez nyilvánvalóan nyomasztóan hatott rá. Hiszen álmai az egyetemre, a tudományos munkához vonzották. Tekintetéből áradt a szenvedés; mostohaanyánk pedig külön élvezetet talált abban, hogy minden lehető alkalommal sértegesse, megalázza. Egyszer, őszidőben, egy szélroham kivágta a kaput. Mostohaanyánk odakiáltott a véletlenül arra menő Kruglovnak:

– Garaszka, eredj, csukd be a kaput!

Ez volt az utolsó csöpp a pohárban.

– Erre való a kapus – vágott vissza Geraszim, és továbbment.

Mostohaanyánk zokogva rohant be apánk szobájába, és nekitámadt:

– A szolgái a maga tulajdon házában sértegetnek engem!

Geraszimot azon nyomban vasra verték, és őrt állítottak mellé, hogy katonának adják. Talán azóta sem láttam annál szomorúbb jelenetet, mint amikor öreg szülei búcsúztak tőle . . .

Ezúttal azonban a sors megbosszulta magát. I. Miklós halála után elviselhetőbbé vált a katonai szolgálat. Hamarosan felfigyeltek Geraszim kiváló képességeire, és a fiatalember néhány esztendő múlva már főírnok, valójában amolyan tótumfaktum volt a hadügyminisztérium egyik osztályán. Történt egyszer, hogy apánk, aki talpig becsületes ember volt, és sohasem fogadott el megvesztegetést – pedig abban az időben mindenki ebből szedte össze a vagyonát –, egy ízben mégiscsak áthágta a törvényt, és szabálytalanul járt el, hogy a kedvében járjon

hadtestparancsnokának, Hartung tábornoknak: katonai szolgálatra alkalmatlannak nyilváníttatta elöljárója intézőjét. Veszélybe került apánk tábornoki kinevezése, ami pedig nyugállományba vonulásakor kijárt neki. Harmincöt esztendős szolgálatának legfőbb és egyetlen célját fenyegette veszély. Mostohaanyánk tüstént Pétervárott termett, hogy elsimítsa az ügyet. Hosszú szaladgálás után megtudta: az egyetlen, amit tehet, hogy az ilyen meg ilyen osztály egyik írnokához fordul.

– Igaz, hogy csak egy közönséges főírnok – magyarázták mostohaanyánknak –, mégis ő tartja kezében az egész osztályt, és azt csinál, amit akar. Geraszim Ivanovics Kruglov a neve.

– Képzeld csak el – mesélte később mostohaanyánk –, a mi Garaszkánk! Én mindig tudtam, hogy milyen tehetséges. Beállítottam hozzá, és elmondtam, miről van szó, mire ezt felelte: „Semmi bajom sincs az öreg herceggel, és szívesen megteszek érte, amit csak tudok."

Geraszim állta a szavát: kedvezően referált, és apánkat előléptették. Most aztán végre felhúzhatta hőn áhított vörös nadrágját, vörös zsinóros dolmányát, és feltehette csákója mellé a tollbokrétát.

Hát effajta dolgokat láttam én gyermekkoromban a saját szememmel. Még sötétebb lenne a kép, ha azt is elmondanám, amiről csak hallomásból tudok: hogyan szakítottak el a családjuktól, bocsátottak áruba, játszottak el kártyán, cseréltek el agárkutyára, vagy küldtek új falvak alapítása végett Oroszország határvidékeire férfiakat és asszonyokat; hogyan ragadtak el szüleiktől gyermekeket, és adtak el embertelen vagy perverz földesuraknak; milyen hallatlan kegyetlenséggel húztak embereket nap nap után deresre a lóistállóban; hogyan ölte vízbe magát egy leány, hogy megmeneküljön a megbecstelenítéstől; hogyan akasztotta fel magát urának ablaka alatt egy oregember, aki gazdájának szolgálatában őszült meg, hogyan tizedelték vagy ötödöltették meg Miklós cár tábornokai a parasztlázongások részvevőit, és hogyan pusztítottak el e megmozdulások miatt egész falvakat. Az ilyen büntetőakciók után

az életben maradt parasztok koldusbotra jutottak. Annak a szegénységnek a leírására, amelyet utazásaim alkalmával egyes falvakban – főként a cári család tagjainak tulajdonában levő koronabirtokokon – tapasztaltam, egyszerűen nem találok szavakat.

A jobbágyok leghőbb vágya az volt, hogy szabadítólevélhez jussanak. Ezt a vágyukat azonban roppant nehéz volt valóra váltaniok, mivel ezért az okiratért nagy összeget kellett fizetni a földesúrnak.

– Ha hiszed, ha nem – mesélte egyszer apánk –, anyátok megjelent nekem a halála után. Ti, fiatalok, nem hisztek az ilyesmiben, pedig ez színigaz. Egyszer késő éjjel elbóbiskoltam az íróasztalom mellett, a karosszékben. Látom csak, hogy ő lép be, talpig fehérben, halottsápadt, égő szemmel tekint rám. A halála előtt szavamat vette, hogy kiadom a szabadítólevelet Másának, a belső cselédlányának. Viszont hol ez, hol az jött közbe, eltelt egy esztendő is, és még mindig nem teljesítettem az ígéretem. Nohát, erre megjelenik anyád, és síri hangon így szól: „Alexis, te megígérted, hogy kiadod Másának a szabadítólevelet; elfelejtetted talán?" Engem elfog a rémület. Felugrom a karosszékből, ám ő már nincs sehol. A szolgákért kiáltok, de egyikük sem látott senkit. Másnap misét mondattam anyád lelki üdvéért a sírja mellett, és haladéktalanul felszabadítottam Mását.

Amikor apánk meghalt, Másа eljött a temetésére, és beszélgettem vele. Elmondta, hogy férjnél van és boldog. Alekszandr bátyám a maga tréfás modorában elmesélte apánknak ezt a bizonyos históriáját, s megkérdeztük, mit tud a kísértetről.

– Olyan régen volt ez, hogy ma már nyugodtan megmondhatom az igazat – felelte Másа. – Láttam, hogy a herceg egészen megfeledkezett az ígéretéről; erre fehér ruhát öltöttem, hogy édesanyjukra hasonlítsak, és emlékeztettem adott szavára. Nem haragszanak érte, ugye?

– Persze hogy nem!

Tíz vagy tizenkét esztendővel azután, hogy lezajlottak azok

az események, amelyekről a fejezet elején szóltam, egy éjszaka apám szobájában ültünk, és a múltról beszélgettünk. A jobbágyrendszer már nem létezett, s apánk, ha nem is elkeseredetten, de azért panaszkodott az új közállapotokra, amelyet egyébként minden különösebb zúgolódás nélkül fogadott.

– Ismerje be – mondtam –, hogy gyakran büntette meg keményen a szolgákat, mégpedig néha minden ok nélkül.

– Azzal a népséggel – felelte – nem lehetett másként bánni. Hát emberek azok?

Hátradőlt karosszékében, és gondolataiba mélyedt. Némi hallgatás után hozzátette:

– Amit én tettem, az olyan semmiség volt, hogy még beszélni sem érdemes róla. Hanem itt van például ez a Szablev! Ugye, hogy milyen tapintatos, behízelgő modorú ember? No de ha tudnád, hogy mit művelt az a parasztjaival! Hányszor akarták megölni érte! Én legalább sohasem nyúltam a jobbágyaim lányaihoz. Viszont Tolmacsov, a vén ördög, olyanokat művelt, hogy a jobbágyai meg akarták csonkítani egy helyen... Na jó. *Bonne nuit!**

9

A KRÍMI HÁBORÚ. – I. MIKLÓS HALÁLA

Jól emlékszem a krími háborúra. Moszkvában, meg kell mondanom, nem tett különösebben mély hatást. Igaz, minden házban az estélyeken tépést csináltak, de kevés jutott ebből az orosz seregeknek: nagy részét szétlopkodták, és eladták az ellenségnek. Amikor beavatkoztak a „szövetségesek", mindnyájunkat magával ragadott a hazafiasság, és lépten-nyomon ezt a divatos dalocskát énekeltük:

* Jó éjszakát!

Palmerston brit hadvezérnek
kardja most hazánkra csap,
ám honunkba el nem érhet,
mappán éri el ujja csak.
Bácsikája pengéjével,
s példáján a frank csatáz,
szúr, lő nappal, vagdal éjjel,
*s így kiált: allons, courage!**

Ám a moszkvai társadalmi élet normális menetét a legkisebb mértékben sem zavarták meg a Krímben végbemenő hadi események. Faluhelyen, éppen ellenkezőleg, a háború roppant nyomasztó hangulatot keltett. Vége-hossza nem volt az újoncozásnak. Szüntelenül hallottuk a parasztasszonyok jajveszékelését. A nép Isten büntetésének tekintette a háborút, s ezért komolyan vette. Ez éles ellentétben állott azzal a könnyelműséggel, amivel később Nyugat-Európában találkoztam háborús időkben. Bár nagyon fiatal voltam, már akkor is megértettem azt az ünnepélyes belenyugvást, amellyel a falvak népe adta meg magát sorsának.

Nyikolaj bátyámat, akárcsak másokat is, magával ragadta a háború láza, és belépett a kaukázusi hadseregbe, anélkül, hogy elvégezte volna a kadétiskolát. Soha többé nem találkoztunk.

1854-ben megszaporodott a családunk: mostohaanyánk két húga költözött hozzánk. Házuk és szőlejük volt Szevasztopolban, de most fedél nélkül maradtak, és nálunk telepedtek meg. A szövetségesek krími partraszállása után Szevasztopolban kihirdették, hogy a város lakóinak nincs mitől félniök, nyugodtan maradhatnak a házukban. Ám a Csornaja Recska mellett elszenvedett vereség után mindenkit utasítottak, hogy a lehető leggyorsabban utazzék el, mivel a várost néhány nap múlva feladják. Kevés volt a ló, s ehhez még hozzájárult az is, hogy az utakat elárasztották a délnek tartó csapatok. Csaknem lehe-

* Fazekas Anna fordítása.

tetlen volt kocsit bérelni. Mostohaanyánk húgai kénytelenek voltak útközben elhagyni szinte egész poggyászukat, és sok mindent kellett kiállniuk, amíg Moszkvába értek.

Gyorsan összebarátkoztam a fiatalabbikkal, egy harmincéves hajadonnal, aki egyik cigarettát a másik után szívta, és szemléletesen ecsetelte nekem borzasztó úti élményeiket. Könnyes szemmel beszélt azokról a büszke hadihajókról, amelyeket a hadvezetés kénytelen volt elsüllyesztetni a szevasztopoli öböl bejáratánál, és egyre azt hajtogatta: nem érti, hogyan fogják védelmezni Szevasztopolt a szárazföldről, hiszen a városban tulajdonképpen semmiféle erődítés sincs. Szinte magam előtt láttam az ostrom egyes jeleneteit.

N. P. Szmirnov, aki az évfolyam második legjobbjaként végezte el a jogi kart (az évfolyamelső B. N. Csicserin, a Moszkvai Egyetem későbbi híres professzora volt), ebben az időben már a Szenátus – a legfelső bíróság – polgári tanácsánál dolgozott mint fogalmazó, havi hét rubel fizetésért. Hivatalából hazatérőben gyakran vett nekem a Sándor-kert melletti antikváriusnál háborúról szóló könyvecskéket, s ezekből a füzetekből – amelyeket én „könyvtárnak" tiszteltem – ismertem meg a szevasztopoli hősök vitézségét.

Tizenharmadik évemben jártam, amikor I. Miklós meghalt. Február 18-án későn este a rendőrök orvosi bulletint hordtak szét a házakba. A cár betegségéről adtak hírt ezek a lapok, s templomba szólították a lakosságot, hogy imádkozzék Miklós felgyógyulásáért. Pedig a cár ekkor már halott volt, s a hatóságok tudták is ezt, hiszen Pétervár és Moszkva között távíró működött. Minthogy azonban az utolsó pillanatig egyetlen szót sem közöltek a cár betegségéről, a vezetők jobbnak vélték, hogy fokozatosan készítsék elő a „népet" a gyászhírre. Mindnyájan eljártunk a templomba, és szorgalmasan imádkoztunk.

A következő napon – szombatra esett – ugyanez megismétlődött. Még vasárnap reggel is kiadták a cár egészségi állapotáról szóló bulletint. Csupán délben szereztünk tudomást az uralkodó haláláról, a Szmolenszki-piacról hazafelé tartó szol-

gáktól. A hír hallatára bennünket is és a szomszédos házak lakóit is félelem fogott el. Azt beszélték, hogy a „nép" nagyon gyanúsan viseli magát a piacon, s nemcsak, hogy nem gyászolja a cárt, hanem ellenkezőleg: veszélyes nézeteket hangoztat. A felnőttek kizárólag suttogva szóltak egymáshoz, s mostohaanyánk egyre ezt ismételgette franciául: „Ó, ne beszéljetek a cselédek előtt!" A szolgák szuttogtak, mégpedig a jobbágyok felszabadításáról, amit hamarosan elrendelnek. A földesurak percről percre parasztlázadást – új Pugacsov-felkelést – vártak.

Eközben a pétervári utcákon az értelmiségiek az örvendetes hírt újságolták egymásnak és nagyban ölelkeztek. Mindenki érezte, hogy vége szakad a háborúnak, s általában azoknak az állapotoknak, amelyeket a „vaskezű zsarnok" teremtett. Azt beszélték, hogy Miklós megmérgezte magát; ezzel magyarázták a holttest gyors bomlását. Az igazság azonban csak fokozatosan került napvilágra. A cár halálát valószínűleg a túladagolt izgatószer okozta.

Vidéken feszült figyelemmel követték 1855 nyarán a szevasztopoli harc kimenetelét. Hősi harc folyt a városban minden méternyi beomlott falért. Mi hetenként kétszer küldtünk lovasfutárt a járási székhelyre a *Moszkovszkije Vedomosztyi*-ért, és amikor visszaérkezett, valósággal kiragadtuk kezéből az újságot. A legény még a lóról sem szállt le, amikor már olvastuk is a lapot. A hírek azonnal kiszivárogtak a cselédszobába, onnan a konyhára, az irodába, a pópához, majd a parasztokhoz.

Mindnyájan sírtunk, amikor felolvastam a Szevasztopol feladásáról szóló hadijelentést, és azokat a híreket, amelyek arról tudósítottak, hogy milyen szörnyű veszteségeket szenvedtek csapataink a tragikus aktust megelőző három nap alatt. Mindnyájan úgy éreztük, mintha jó barátunkat veszítettük volna el. Miklósért viszont senki sem ejtett egyetlen könnyet sem. S nemcsak mi éreztünk így, de minden szomszédunk is.

EGYETEMISTA HÁZITANÍTÓIM JÓTÉKONY BEFOLYÁSA. – N. P. SZMIRNOV. – IRODALMI HAJLAMAIM MEGNYILVÁNULÁSA. – AZ ELSŐ SZÁRNYPRÓBÁLGATÁSOK. – AZ IDŐSZAKI LAP

1857 augusztusában rám került a sor: jelentkeznem kellett a Hadapródiskolában, és mostohaanyám felutazott velem Pétervárra. Még nem töltöttem be egészen a tizenötödik évemet. Gyermekként hagytam el a szülői házat, de az ember egyénisége jóval korábban alakul ki, semmint azt általában tartják, s meggyőződésem, hogy zsenge korom ellenére alapjában véve már akkor is az voltam, aki ma vagyok. Ízlésem és hajlamaim már megállapodottak voltak.

Fejlődésemhez az első lökést, mint már említettem, orosz házitanítómtól, Nyikolaj Pavlovics Szmirnovtól kaptam. Nagyra becsülöm azt az akkor dívó – és ma már, sajnos, kiveszőben levő – jó szokást, hogy a család felfogad egy egyetemistát, aki segít a tanulásban a gyermekeknek, még azután is, amikor beiratkoztak a gimnáziumba. A házitanító segítségére mind az iskolai anyag jobb elsajátítása, mind az ismeretek általános bővítése érdekében feltétlenül szükség van. A diák azonkívül elhinti a családban a kultúra magvát. Mintegy a fiatalok bátyja ő, sőt több, mintha édestestvérük lenne, mivel bizonyos fokig ő viseli a felelősséget tanítványainak iskolai előmeneteléért. Minthogy pedig az oktatás módszerei nemzedékről nemzedékre változnak, az egyetemista a legintelligensebb szülőnél is többet segíthet a gyermeknek.

Nyikolaj Pavlovics Szmirnov fejlett irodalmi ízléssel rendelkezett. Miklós cár barbár korában gyakorta még a legkiválóbb írók egészen ártatlan művei sem jelenhettek meg. Más alkotásokat úgy megtépázott a cenzúra, hogy teljesen értelmetlenné

váltak. Gribojedov zseniális vígjátékában például Szkalozub ezredest „Szkalozub úr"-ra kellett átkeresztelni, ami nemcsak értelemzavaró volt, de a versmérték is megsínylette. Egy ezredes nevetséges színben való feltüntetése ugyanis a hadsereg meggyalázásának számított volna. A *Holt lelkek*-nek – ennek az oly ártalmatlan regénynek – a második kötetét egyáltalán nem engedték megjelenni, és amikor elfogyott az első kötet, nem járultak hozzá annak második kiadásához.

Puskin, Lermontov, Alekszej Tolsztoj,[5] Rilejev és más költők számos versét a cenzúra nem engedélyezte. Nem is beszélek most azokról a költői művekről, amelyek valamiféle politikai gondolatot tartalmaztak, vagy netán a fennálló rendet bírálták; de egyes szerzőknek még a legártatlanabb versei sem jelenhettek meg nyomtatásban. Mindezek a költemények kéziratban forogtak közkézen. Szmirnov lemásolta őket a maga és barátai számára, s ebben néha én is a segítségére voltam. Még Gogol és Lermontov egyes nagyobb terjedelmű műveit is csak kéziratos formában körözték. Mint hamisítatlan moszkvai, N. P. Szmirnov mélységes tisztelettel viseltetett a Moszkvában (sőt, néha egyenesen a Sztaraja Konyusennajában) élő írók iránt. Áhítattal mutatta meg nekem azt a házat, amelyben legközelebbi szomszédunk, Salias grófnő (Jevgenyija Tur) lakott. Herzen háza előtt Nyikolaj Pavlovicsot nemcsak a tisztelet, de még az áhítat is elfogta. Azt a házat, amelyben Gogol halt meg (Nyikita körút 7.), mindketten szent helynek tekintettük. Noha az író halálakor (1852) csak a tizedik évemben jártam, és nem ismertem még egyetlen művét sem, arra mégis jól emlékszem, hogy halála milyen gyászba borította Moszkvát. Turgenyev jól fogalmazta meg ezt a közös fájdalmat cikkében, amelyért Miklós börtönbe záratta, majd száműzte birtokára.

Az *Anyegin* nem tett rám valami nagy hatást. Máig is inkább a regény megkapó egyszerűsége és formai gazdagsága ragad meg, semmint a tartalma. Gogol viszont, akit tizenegy vagy tizenkét éves koromban olvastam, óriási hatást tett rám. Első irodalmi kísérleteim, amelyekben Gogolt utánoztam, a humo-

ros műfaj jegyében fogantak. Zagoszkin regénye, a *Jurij Miloszlavszkij*, továbbá *A kapitány leánya* Puskintól és Dumas *Margit királynő*-je hosszabb időre felkeltette érdeklődésemet a történelem iránt. A francia regényeket egyébként csak Zola és Daudet színrelépése után kezdtem olvasni. Kora gyermekkoromtól fogva Nyekraszov volt a kedvenc költőm. Számos versét kívülről is tudtam.

Szmirnov korán megkedveltette velem az írást. Az ő segítségével írtam meg az *Egy hatos krajcár történeté*-t. Közösen dolgoztuk ki a jellemeket, a szereplőket, akiknek a kezén átmegy ez a hatos. Szása bátyám ebben az időben inkább költői hajlamokat árult el. Regényes históriákat írt, és már kiskorában formás verseket fabrikált, szinte a kisujjából rázta ki őket. Aligha-nem neves költő vált volna belőle, ha a későbbiekben nem kerítik teljesen a hatalmukba a természettudományok és a filozófia. Az ablakunk alatt húzódó, enyhén ereszkedő tető volt akkoriban a legkedvesebb helye, ott szállta meg az ihlet is; én persze nem tudtam megállni, hogy ne bosszantsam: „Kémény mellett ül a költő, füzetet ott verssel tölt ő." A bosszantásnak néha vad dulakodás lett a vége, ami kétségbe ejtette Lenát. Ám Szása nem volt haragtartó. Rendszerint gyorsan helyreállt a béke, s mi ismét szenvedélyesen szerettük egymást. Fiúknál a szeretet és a verekedés gyakran együtt jár.

Én már akkoriban próbálkoztam az újságírással. Tizenkét esztendős koromban napilapot indítottam *Napi Hírek* címmel. Papír dolgában szűkösen álltunk, újságom ezért csak $^{1}/_{32}$ ívnyi terjedelemben jelent meg. Minthogy pedig ez még a krími háborút megelőző időkben történt, s apánk csupán a *Moszkovszkije Policejszkije Vedomosztyi*-t, (a Moszkvai Rendőrségi Híreket) járatta, nem volt valami nagy választékom az utánzásra. A naponta megjelenő *Napi Hírek* minden eseményről beszámolt, valahogyan így: „Reggel megírtam a leckémet, sétálni voltam N. P. Szmirnovval, este X. és Y. jött hozzánk vendégségbe." Vagy: „Nem voltam sétálni, mert fájt a hasam." Amikor Nyikolszkojében nyaraltunk, némileg változatosabb lett a

lap, s ilyen hírek is akadtak: „Kirándultunk Kosztyinóba, lőttem két fekete- és egy sárgarigót" – stb.

Egy idő múlva azonban ráuntam erre, és 1855-ben *Időszaki Lap* címen irodalmi folyóirat kiadásába kezdtem. Ebben Alekszandr versei, az én regényeim, és más hasonló remekművek jelentek meg. Anyagi szempontból a folyóirat szilárd bázissal rendelkezett: előfizetői voltak, nevezetesen, először is, maga a szerkesztő, aki egy személyben kiadó is volt, másodszor N. P. Szmirnov, aki az előfizetési díjat meghatározott mennyiségű papírívben rótta le, mindig időben, s még azután is, hogy megvált tőlünk. Ennek fejében szépen lemásoltam egy példányt az állandó előfizető számára.

Amikor Szmirnov elment tőlünk, N. M. Pavlov orvostanhallgató lépett a helyébe, és ő segített nekem a lap kiadásában. Nyikolaj Mihajlovics magas, rőt hajú, rettentő szeplős ember volt, egyébként ritka jótét lélek. Minthogy az orvoskart látogatta, az előadások után kopott kabátjából csak úgy áradt a dohány- és a hullaszag. N. M. Pavlov megszerezte a lap számára egy barátjának a költeményét, s ami még többet nyomott a latban: egy moszkvai professzor bevezető előadását a fizikai földrajz tárgyköréből. Az előadás természetesen még nem jelent meg nyomtatásban; a mi folyóiratunk semmi pénzért sem süllyedt volna olyan mélyre, hogy másodközléssel foglalkozzék.

Talán mondanom sem kell, hogy Szása kezdettől fogva melegen érdeklődött a lap iránt, s annak híre hamarosan bejárta az egész kadétiskolát. Néhány oroszlánkörmeit próbálgató ifjú író elhatározta, hogy konkurrens folyóiratot indít. Ennek a fele sem volt tréfa! Ami a verseket és a regényeket illette, ott mi lettünk volna fölényben, viszont vetélytársainknak saját „kritikusuk" volt. Köztudott, hogy minden orosz folyóirat lelke a kritikus, aki az új irodalmi művek ürügyén olyasfajta kérdéseket vet fel, amelyeket különben nem lehetne bonckés alá venni. És a konkurrenciának volt kritikusa, nekünk pedig nem! Ez a férfiú már meg is írta cikkét az első számba, és megmutatta bátyámnak. Az egyébként mesterkélt és gyönge cikkre Alek-

szandr tüstént írt egy „antikritikát", amelyben ízekre szedte, és nevetségessé tette a szerzőt. Az ellentábort csüggedés fogta el, amikor megtudta, hogy ez az írás lapunk következő számában napvilágot lát. Vetélytársaink lemondtak a saját folyóirat gondolatáról, s csoportjuk legkiválóbb írói hozzánk pártoltak. Diadalmasan adtuk a köz tudtára, hogy ennyi neves szerző kizárólag nálunk publikál.

Az én műveim közül – amennyire emlékszem – csupán egy „regény" jelent meg a folyóiratban: a *Látogatás Uncovszkban*, amelyben meglehetősen mulatságosan – természetesen Gogolt utánozva – írtam le a mescsovszki vásárt annak minden elevenségével és a helyi nemesi klub ósdi földesuraival.

A folyóirat 1857 augusztusában, kétévi megjelenés után jobblétre szenderült. Elutaztam Pétervárra, ahol új környezet és új élet várt. Fájó szívvel intettem búcsút Moszkvának, hiszen kedves bátyámat hagytam ott. Emellett ebben az időben már szerencsétlenségnek éreztem, hogy katonaiskolába kerülök.

A HADAPRÓDISKOLA

I

BEKERÜLÖK AZ ISKOLÁBA. – VIZSGÁIM. – GIRARDOT EZREDES. – AZ ISKOLA RENDJE ÉS ERKÖLCSE

Apánk hőn óhajtott vágya végül is teljesült. Megüresedett egy hely a Hadapródiskolában, s én elfoglalhattam, mielőtt még elértem volna a felvétel felső korhatárát. Mostohaanyánk felvitt Pétervárra, s én beiratkoztam. Ez a kiváltságos tanintézet egyesítette magában az előjogokkal felruházott katonaiskola és a cári udvartartás hatáskörébe tartozó, udvari tanin-

tézet jellegzetességeit. Százötven fiú tanult itt egyidejűleg, javarészt a pétervári arisztokrácia gyermekei. Aki négy- vagy ötévi tanulás után elhagyta az iskolát, tiszti rangot kapott, s maga választhatta meg, hogy a gárda vagy a hadsereg melyik ezredében kíván szolgálni, függetlenül attól, hogy annál az egységnél volt-e üresedés, vagy sem. A végzős osztály tizenhat legjobb tanulóját ezenkívül minden évben kamarásapróddá nevezték ki a cári család tagjai – a cár, a cárné, a nagyhercegnék és a nagyhercegek – mellé, ami természetesen nagy megtiszteltetésnek számított. Ezenkívül pedig a kitüntetésben részesített fiatalembereket megismerte az udvar, s a továbbiakban módjuk nyílt bejutni szárnysegédnek a cár vagy valamelyik nagyherceg mellé. Azzal pedig ragyogó karriert futhattak be. Éppen ezért az udvarhoz bejáratos papák és mamák mindent elkövettek, hogy bejuttassák gyermekeiket a Hadapródiskolába, még akkor is, ha más – ugyancsak felvételre váró, és türelmetlen – jelöltet szorítottak ezzel háttérbe. Most aztán, amikor végre bekerültem ebbe a kiváltságos tanintézetbe, apánk szabadjára engedhette becsvágyó álmait.

Az iskola ötosztályos volt; a végzős osztályt nevezték elsőnek és a legalsót ötödiknek. Én a negyedik osztályba való felvételt pályáztam meg. Minthogy azonban a felvételi vizsgán kitűnt, hogy kevéssé ismerem ki magam a tizedes törtek világában, a negyedik osztály helyett az ötödikbe kerültem, annál is inkább, mivel a negyedikben már több, mint negyven tanuló volt, míg az ötödikbe húszat is csak nagy üggyel-bajjal verbuváltak össze.

Ez a döntés mélyen elszomorított. Amúgy sem nagy kedvvel mentem katonaiskolába, s ehhez most még hozzájárult az, hogy nem is négy, hanem öt esztendőt kellett itt eltöltenem. Mit fogok csinálni az ötödik osztályban, hiszen betéve tudom azt, amit ott tanítanak? Könnyes szemmel tettem fel ezt a kérdést az igazgatóhelyettesnek, mire ő erre tréfásan ezt felelte: „Ismeri Caesar szavait: jobb elsőnek lenni falun, mint másodiknak Rómában"? Én hevesen tiltakoztam, mondván, hogy in-

kább lennék akár utolsó is, csak hamarabb fejezhetném be a katonaiskolát.

– Idővel talán megkedveli az iskolát – jegyezte meg erre Pavel Petrovics Winkler ezredes, az osztályfőnökünk, aki az akkori időkhöz képest felvilágosult ember volt. Ettől kezdve egyébként a kegyeibe fogadott.

Csigarev tüzértiszt, a mennyiségtantanárunk ugyancsak igyekezett megvigasztalni; neki megesküdtem, hogy egyetlenegyszer sem nyitom ki a számtankönyvemet, „és ennek ellenére ön tizenkettes jegyet ad nekem" – tettem hozzá. Szavamat meg is tartottam. Úgy látszik, már tanuló koromban is lázadó voltam.

Ma azonban már hálás vagyok, hogy a legalsó osztályba vettek fel. Minthogy az első esztendőben csupán az ismert anyagot kellett átismételnem, hozzászoktam ahhoz, hogy a tanár előadása nyomán jegyezzem meg a tananyagot. Így azután a tanítás végeztével annyit olvashattam és írhattam, amennyit csak kedvem tartotta. Amellett az első tél nagy részét kórházban töltöttem. Mint mindenki, aki nem Pétervárott látta meg a napvilágot, én is áldozatul estem „Észak Velencéjének": jó néhányszor kaptam meg az ottani hírhedt bélhurutot, majd hosszú időre ágynak döntött a tífusz. Az első években egyáltalán nem készültem a vizsgákra, s az erre kijelölt időben Osztrovszkijt vagy Shakespeare-t olvastam fel néhány osztálytársamnak. Később pedig, amikor a felsőbb, szakjellegű osztályokba kerültem, már megfelelő gyakorlattal rendelkeztem az ott előadott tantárgyak befogadására.

Akkoriban, amikor a Hadapródiskola növendéke lettem, a tanintézet belső élete gyökeres változáson ment át. Egész Oroszország ébredőben volt mély álmából, és szabadulóban a Miklós-féle zsarnokság szörnyű lidércnyomásától. Ez az ébredés érződött az iskolában is. Nem is tudom, milyen sorsra jutottam volna, ha egy vagy két esztendővel előbb kerülök oda. Vagy egészen megtörték volna akaraterőmet, vagy kicsaptak

volna – ki tudja, milyen következményekkel. Szerencsémre, 1857-ben az átmeneti időszak már javában tartott.

Az iskola igazgatója, Zseltuhin tábornok nagyszerű öregúr volt, de csak névlegesen állt a tanintézet élén. A tényleges parancsnok „az ezredes" volt: Girardot ezredes, egy orosz szolgálatban álló francia. Az a hír járta róla, hogy tagja a jezsuiták rendjének, s meggyőződésem, hogy ez így is volt. Annyi legalábbis bizonyos, hogy taktikáját Loyolai Ignác tanítására alapozta, s nevelési módszereit a francia jezsuita kollégiumoktól kölcsönözte.

Apró termetű, rendkívül sovány, beesett mellű ember volt az ezredes, sötét szeme szúró és vad tekintetű, rövidre nyírott bajusza akár egy kandúré; roppant mértéktartó és keménykötésű, különösebb tehetség nélkül való, ám annál ravaszabb férfiúnak ismerték; hamisítatlan despota jellemvonásokkal rendelkezett: még egy kisfiút is képes volt – mégpedig elkeseredetten – gyűlölni, ha az nem került teljesen a hatása alá. S bár ellenszenvét nem élte ki ostoba kellemetlenkedésekben, de mozdulataival, mosolyával, hangjával szüntelenül éreztette. Girardot nem is járt, hanem valósággal siklott a padlón, s állandóan fürkésző pillantásokkal mért végig mindent maga körül, anélkül, hogy elfordította volna fejét – ez végképp a kandúrt juttatta az ember eszébe. Kimértség, fagyosság ült ajkán még akkor is, ha kedélyes próbált lenni. Különösen olyankor volt nyers az arckifejezése, ha elégedetlensége vagy megvetése jeléül lebiggyesztette az ajkát. S ugyanakkor ebben az arckifejezésben nem volt semmi a parancsnokéból. A felületes szemlélő azt hihette volna, hogy az elnéző apa beszél gyermekeivel, olyan hangon, mintha azok felnőttek lennének. Valójában pedig azonnal lehetett érezni, hogy Girardot mindent és mindenkit a maga akaratának szeretne alávetni. Jaj volt annak a fiúnak, aki nem érezte magát boldognak vagy boldogtalannak attól függően, hogy milyen mértékben bírta az ezredes rokonszenvét!

Az „ezredes" szó csaknem minden beszélgetésünkben elő-

fordult. A többi tisztnek megvolt a maga gúnyneve, ám arra senki sem merészkedett, hogy Girardot-t ruházza fel ilyennel. Valamiféle titokzatosság övezte, mintha csak mindentudó és mindenütt jelenlevő lett volna. S valóban, egész napját, és az este nagy részét is az iskola falai között töltötte. Mialatt mi a tanteremben tartózkodtunk, az ezredes az épületet járta, s a fiókjaink tartalmával ismerkedett: a zárakat a saját kulcsaival nyitotta ki. Esténként a késői órákig a noteszei fölött ült – egész könyvtárra valóval rendelkezett belőlük –, és saját jeleivel, színes tintával vezette különféle rovataikban ballépéseinket és érdemeinket.

Mindennemű játéknak, tréfálkozásnak, beszélgetésnek vége szakad, mihelyt megpillantjuk, amint valamelyik kedvencével karonfogva megjelenik, és lassan imbolyogva közeledik felénk a hatalmas termeken keresztül. Az egyik fiúra rámosolyog, a másikra szúrós pillantást vet, a harmadikon közömbösen siklik végig tekintete, míg a negyedik mellett elhaladva, alig észrevehetően lebiggyeszti ajkát. Ezekből a pillantásokból mindnyájan tudtuk, hogy az első növendéket Girardot kedveli, a második iránt közömbös, szándékosan néz át a harmadikon és gyűlöli a negyediket. A gyűlölet ténye egymagában elegendő volt ahhoz, hogy rémületbe ejtse az áldozatot, annál is inkább, mivel senki sem tudta ennek az érzésnek az okát. A gyengébb idegzetű fiúkat mind ennek az utálatnak a néma, de szüntelen kinyilvánítása, mind az ezredes gyanakodó pillantása kétségbe ejtette. Akadtak olyan növendékek is, akiknek akaratát Girardot ellenséges magatartásával teljességgel összeroppantotta. Ezt írta le *Akaratgyöngeség* című önéletrajzi regényében Fjodor Tolsztoj, aki maga is Girardot tanítványa volt.

Az iskola belső élete Girardot irányítása alatt siralmasan alakult. Az újoncokat minden kollégiumban, internátusban üldözik. Bizonyosfajta próbatételeknek vetik őket alá. Az „öregek" igyekeznek kipuhatolni, mennyit ér az újonc. Nem válik-e spicli belőle? Van-e benne kitartás? Az öregek ezután szemléltető oktatást adnak az újoncoknak a bajtársi összetartás tör-

vényeinek erejéből. Így szokás ez minden iskolában, minden börtönben. De Girardot irányítása mellett ez az üldözés a szokottnál is kegyetlenebb jelleget öltött, s a végrehajtók nem az osztálytársak, hanem a felsőbb osztályos növendékek, a kamarásapródok, vagyis az altisztek közül kerültek ki, akiknek az ezredes egészen kivételes, rendkívül előnyös körülményeket teremtett. Girardot rendszeréhez tartozott, hogy teljesen szabad kezet biztosított a felsőbb osztályosoknak, s úgy tett, mintha nem tudna az általuk elkövetett szörnyűségekről, viszont a kamarásapródok segítségével szigorú fegyelmet tartott. Ha Miklós idejében valaki visszaütött egy kamarásapródot, s ez kitudódott, a tettest kantonistának[6] adták. Ha meg valaki nem volt hajlandó eleget tenni valamelyik kamarásapród szeszélyének, annak az volt a következménye, hogy húsz felsőbb osztályos lekapta a dacos fiút a tíz körméről, és Girardot hallgatólagos jóváhagyásával, nehéz tölgyfa vonalzóval verte ki belőle az engedetlenség szellemét.

Ennélfogva a kamarásapródok azt tehettek, amit csak akartak. Mindössze egy esztendővel azelőtt, hogy az iskolába kerültem, még az volt a kedvenc játékuk, hogy éjszakának idején bezavarták az újoncokat az egyik szobába, és kényszerítették őket, hogy hálóingben vágtassanak körbe-körbe, mint a lovak a cirkuszban. A kamarásapródok egyik része a körön kívül, másik része azon belül helyezkedett el, és kegyetlenül csapkodta a fiúkat gumiostorával. A „cirkusz" többnyire keleti módra megült orgiával ért véget. Az akkoriban elterjedt erkölcsi felfogást és ahogy ennek a „cirkusznak" a kapcsán beszéltek, azt jobb nem is említeni.

Az ezredes mindezt tudta. Pompás kémhálózatot épített ki, és semmi sem kerülhette el a figyelmét. Girardot-nak azonban a rendszeréhez tartozott, hogy szemet hunyjon a végzős osztály minden „csínye" fölött.

De az iskolában új szelek kezdtek fújdogálni, és alig néhány hónappal felvételem előtt forradalom tört ki. Abban az évben különösen tehetséges fiúkból állt a harmadik osztály. Sokan

komolyan tanultak és olvastak, többen közülük csakugyan híres emberré váltak. Egyikük – nevezzük von Schauffnak –, amikor megismerkedtem vele, éppen *A tiszta ész kritikájá*-t olvasta Kanttól. Ezenkívül a harmadik osztályból kerültek ki az iskola legerősebb tanulói is, mint például von Schauff barátja, Kostov, aki valóságos erőművész volt. Ez az osztály nem viselte oly engedelmesen a kamarásapródok igáját, mint elődei. Egy incidens következményeként hatalmas verekedés tört ki az első és a harmadik osztály között. A kamarásapródokat könyörtelenül megverték. Girardot eltussolta az ügyet, de az első osztály tekintélyén csorba esett. Ami a „cirkuszt" és az egyéb „népi játékokat" illeti, azoknak emlékét hamarosan már csak a szájhagyomány őrizte.

Mindezzel sokat nyertünk, de a legalsó osztály, amely az iskola új és nagyon fiatal növendékeiből állt, továbbra is ki volt téve a kamarásapródok bosszantásainak. Gyönyörű kertünk volt, az ötödikesek azonban ritkán jártak oda. Ugyanis alighogy odamentek, a kamarásapródok befogták őket, hogy hajtsák alattuk a körhintát, vagy pedig a kugligolyókat kellett visszagurítaniuk a felsőbb osztályosoknak. Két nappal azután, hogy az iskolába kerültem, s láttam, mi történik a kertben, inkább fent maradtam az emeleten. Olvastam, amikor belépett Vaszilcsikov, a vörös hajú, szeplős kamarásapród, és megparancsolta, hogy azonnal menjek le a kertbe a körhintát hajtani.

– Nem megyek – feleltem. – Vagy talán nem látja, hogy olvasok?

A kamarásapród amúgy is csúf arcát még inkább eltorzította a harag. Már-már nekem ugrott. Én védekező állásba helyezkedtem. Vaszilcsikov a sapkájával igyekezett az arcomat csapkodni, én meg kivédtem a csapásokat, amennyire tudtam. Erre a földhöz vágta a sapkáját.

– Vegye fel!

– Vegye fel maga!

Az effajta parancsmegtagadás hallatlan arcátlanságnak szá-

mított az iskolában. Magam sem tudom, miért nem vert össze a helyszínen. Hiszen rangban és testi erőben egyaránt fölényben volt.

Másnap és harmadnap is kaptam az előzőhöz hasonló parancsokat, de azokat sem teljesítettem. Erre rendszeres apró kellemetlenkedések sorozata volt a válasz, ami a kétségbeesésbe hajszolhat egy fiút. Én azonban, szerencsére, nem veszítettem el a jó kedélyemet, és tréfával feleltem a bosszantásokra, vagy pedig ügyet sem vetettem rájuk.

De nem is tartott ez sokáig. Megkezdődtek az esőzések, s mi időnk nagy részét a négy fal között töltöttük. Ez azonban egy másik históriának lett az okozója. A kertben az első osztály elég bátran cigarettázott, az épületben azonban csak a „tornyot" használhatta dohányzónak. Ezt a helyiséget nagyon tisztán tartották, s a kandallóban egész nap égett a tűz.

A kamarásapródok szigorúan büntették a kisebbeket, ha dohányzáson érték őket, maguk azonban állandóan ott ültek a tűznél, cigarettáztak, fecsegtek. A legszívesebben este tíz óra után fújták a füstöt, amikor mindenki más már lefeküdt aludni. Fél tizenkettőig is eltartottak ezek az összejövetelek a „toronyban", s hogy bebiztosítsák magukat Girardot váratlan látogatása ellen, a kamarásapródok bennünket kényszerítettek arra, hogy őrt álljunk. Minden ötödikesre sor került; párosával ugrasztották ki őket az ágyból, hogy fél tizenkettőig járják a lépcsőházat, és riasszák a cigarettázókat, ha az ezredes közeledne.

Elhatároztuk, hogy véget vetünk ennek az éjjeli szolgálatnak. Sokáig törtük a fejünket; a felsőbb osztályokhoz fordultunk tanácsért, hogy mit tegyünk. Végül is ezt javasolták: „tagadjátok meg az őrködést; ha pedig a kamarásapródok ezért ütni kezdenek, amire alighanem sor kerül, álljatok össze minél többen, és hívjátok Girardot-t. Ő persze tud mindenről, de akkor kénytelen lesz véget vetni az őrtállásnak". Arra a kérdésünkre, hogy nem lesz-e ez „spicliskedés", a becsületkódex tu-

dói tagadó választ adtak: nem lesz az, mivel a kamarásapródok bennünket nem kezelnek egyenrangú társként.

Ezen az éjszakán egy Sahovszkoj nevű „öreg" apródra és egy Szevasztyanov nevű újoncra került az őrtállás sora. Az utóbbit roppant félénk fiúnak ismertük, s még a hangja is olyan volt, mint egy kislányé. Először Sahovszkojt szólították, ő azonban megmondta, hogy nem megy, mire békében hagyták. Ekkor két kamarásapród jelent meg Szevasztyanovnál, aki az ágyban feküdt; minthogy ő is visszautasította az „ügyeletességet", nekiestek, hogy nadrágszíjjal könyörtelenül elfenekeljék. Sahovszkoj közben felébresztette néhány – a közelben alvó – osztálytársát, s azok együtt elszaladtak Girardot-hoz.

Én is az ágyban feküdtem, amikor odajött hozzám két kamarásapród, és megparancsolta, hogy menjek őrt állni. Megtagadtam. Erre szíjat ragadtak (mindig nagy rendben raktuk le a ruhánkat az ágy mellett álló támlátlan székre: felül a nadrágszíjat, s azon keresztbe a nyakkendőt), és azzal kezdtek csépelni. Felültem az ágyban, s kezemmel igyekeztem elhárítani a csapásokat; már kaptam jó néhány csípős ütést, amikor felharsant a kiáltás: „Az első osztály az ezredeshez!" A bősz harcosok egy csapásra megszelídültek, és sietve rendbe rakták a holmimat.

– Vigyázzon magára! El ne merje mondani az ezredesnek! – suttogták.

– Szabályosan helyezzék el fölül a nyakkendőmet – tréfálkoztam én, noha hátam és kezem sajgott az ütésektől.

Hogy mit mondott Girardot az első osztálynak, azt nem tudtuk meg, de a következő napon, amikor felsorakoztunk, hogy az ebédlőbe induljunk, az ezredes szívfacsaró beszédet intézett hozzánk. Szomorúnak mondotta, hogy a kamarásapródok rátámadtak egy fiúra, akinek pedig igaza volt, amikor nem akart őrt állni. És kire támadtak rá? Egy újoncra, egy olyan félénk fiúcskára, mint Szevasztyanov! Az egész iskola utálattal hallgatta ezt a jezsuita szónoklatot.

Talán fölösleges is mondanom, hogy az éjjeli őrtállásnak ez-

zel vége szakadt, s egyúttal az „újoncokba való belekötés" rendszere is megkapta a kegyelemdöfést.

Ez az esemény egyben nagy csapás volt Girardot tekintélyére is, és az ezredes ezt nagyon a szívére vette. Ettől fogva ellenséges érzületeket táplált osztályunk iránt, különösen irántam (a körhintás históriáról természetesen beszámoltak neki), s ezt minden adandó alkalommal éreztette is.

Az első télen sokat feküdtem kórházban. Decemberben tífuszt kaptam. Meg kell mondanom, hogy betegségem idején az igazgató és az orvos igazán atyailag törődött velem. A tífuszból való felgyógyulásom után többször szenvedtem fájdalmas, kínzó gyomorhurutban. Girardot, aki napi szemleútja során mind gyakrabban talált a betegszobában, félig tréfásan ezt mondogatta nekem franciául:

– Itt fekszik a kórházban egy fiatalember, aki olyan erős, mint a medve.

Egy vagy két alkalommal tréfával feleltem, végül azonban felháborított az a rosszindulat, ami ugyanannak a mondatnak az állandó ismételgetéséből csendült ki.

– Hogy mondhat ilyet?! – kiáltottam rá. – Megkérem az orvost, hogy tiltsa ki önt a betegszobából. – És tovább kiabáltam ebben a hangnemben.

Girardot visszahőkölt. Fekete szeme megvillant, még szorosabbra zárta vékony ajkait.

– Megsértettem önt, nemde? – kérdezte nagy sokára. – Hát jó. A folyosón áll két ágyú. Ha kívánja, azokkal megverekedhetünk.

– Én nem tréfálok – folytattam –, és kijelentem önnek, hogy nem fogom tovább tűrni a célzásait.

Az ezredes ettől fogva nem tréfálkozott velem, csak még ellenségesebb pillantásokkal méregetett, mint azelőtt.

Girardot irántam érzett gyűlölete általános szóbeszéd tárgya volt, de én ügyet sem vetettem rá, s közömbösségem valószínűleg még inkább felbőszítette az ezredest.

Már másfél esztendeje voltam az iskolában, és Girardot még

mindig nem adott nekem váll-lapot, noha az újoncok általában egy-két hónap után – mihelyt tisztában voltak az alaki szabályzat alapjaival – megkapták. Én azonban e nélkül a dekoráció nélkül is nagyon boldog voltam. Végül is egyik tisztünk – az iskola legjobb alaki tanára – vállalkozott rá, hogy megtanít erre a tudományra. Miután meggyőződött róla, hogy megfelelően tudom a fegyverfogásokat, rászánta magát, hogy Girardot előtt egzecíroztasson; az ezredes azonban két alkalommal is elutasította, amit a tiszt személyes sértésnek fogott fel. És amikor az igazgató megkérdezte, miért nincs váll-lapom, a tiszt kereken megmondta: „A fiú tudása kiváló, de az ezredes nem akarja." Rögtön ezután – valószínűleg az igazgató megjegyzésének eredményeképpen – Girardot még egyszer levizsgáztatott, és még aznap kiadták nekem a váll-lapokat.

Az ezredes befolyása általában erősen hanyatlóban volt. Az iskola egész jellege változott. Húsz teljes esztendeig hajszolta Girardot a maga eszményképét: azt, hogy a kisapródok járjanak mindig simára nyaltan, és hajuk legyen hullámos. mint XIV. Lajos udvaroncaié. Hogy tanulnak-e az apródok vagy sem, az nem érdekelte. Azok a fiúk voltak a kedvencei, akiknek toalettdobozában garmadával sorakoztak a különféle körömkefék és parfümösüvegek, akiknek jobban szabott extraruhájuk volt (ebben mentek eltávozásra vasárnaponként), s akik a legkecsesebben hajtották végre a *salut oblique*-et.* Girardot szerette gyakoroltatni az udvari szertartásokat. E célból vörös ágyhuzatot adtak valamelyik apródra, s ő jelképezte a cárnét a *baise-main*** ceremóniájánál. A fiúk valaha halálosan komolyan vették ezt a szertartást, így járultak kézcsókra a játékcárné elé, s távoztak kecses meghajlással. Most azonban még azok is, akik az udvarnál pompásan szerepeltek, a próbákon olyan medve módra hajlongtak, hogy a ceremónia általános nevetésbe fúlt, és Girardot rettentően felbőszült. Régebben, ha

* Meghajlás fél fordulattal.

** Kézcsókra járulás.

az udvari audienciára készülő kisapródok haját kibodorították, a fiúk arra törekedtek, hogy fürtjeiket a szertartás után is minél tovább megőrizzék; most azonban mihelyt visszatértek a palotából, rohantak a csap alá, hogy kimossák hajukból a hullámokat. A nőies külsőn már nevettek. Az audiencián az apródok a dísztárgy szerepét töltötték be; korábban ez kegynek számított, ebben az időben viszont már afféle robotnak fogták fel. Az apródok, akiket azért vittek a palotába, hogy játsszanak a kis nagyhercegekkel, felfigyeltek rá: az egyik cári csemete a zálogosdinál szorosabb csomót köt a zsebkendőjére, hogy fájdalmasabb ütést mérhessen vele játszótársaira. Legközelebb az egyik apród is így tett, és úgy megrakta a kis herceget, hogy az könnyekre fakadt. Girardot valósággal rémületbe esett, ám a nagyherceg nevelője, az öreg szevasztopoli admirális még meg is dicsérte a kisapródot.

Néhány jó szót azonban még Girardot is megérdemel: kitűnően gondoskodott a testnevelésünkről. Különösen a tornát és a vívást karolta fel. Neki köszönhetem, hogy megszoktam az egyenes testtartást: „Ki a mellet, be a hasat". Mint minden olvasást kedvelő fiú, én is hajlamos voltam arra, hogy görbén üljek. Ahányszor elhaladt az asztalom mellett, Girardot mindig megfogta, és hátrahúzta a vállamat; nyugodtan, fáradhatatlanul tette ezt, sokszor egymás után.

Iskolánkban – akárcsak a többi tanintézetben – új, komoly érdeklődés nyilvánult meg a tanulás iránt. A korábbi években a hadapródok abban a meggyőződésben éltek, hogy mindenképpen megkapják azt az osztályzatot, amely elegendő a gárdatiszti kinevezéshez. Éppen ezért az első években nem csináltak semmit, s csupán az utolsó két osztályban láttak hozzá ímmel-ámmal a tanuláshoz. Most már az alsó osztályosok is kitűnően tanultak. Az erkölcsi légkör ugyancsak alaposan megváltozott a pár évvel azelőttihez képest. Botránnyal végződött az a néhány kísérlet, amely a múltat akarta feltámasztani. Girardot kénytelen volt nyugdíjazását kérni. Mindamellett megengedték neki, hogy megtartsa az iskola épületében levő agg-

legény-lakását, s mi gyakran láttuk, amint köpenyébe burkolózva, és – alighanem bánatos – gondolataiba merülve rótta a kert útjait; az ezredes minden bizonnyal mélységesen elítélte az iskolában fújdogáló új szeleket.

2

OROSZORSZÁG MAGÁRAÉBREDÉSÉNEK JELEI A HADAPRÓDISKOLÁBAN. – TANÁRAIM

Egész Oroszország az oktatásról beszélt akkoriban. A párizsi béke[7] megkötése után, amikor a cenzúra szigora valamelyest alábbhagyott, szenvedélyes vita kezdődött a nevelés kérdéséről. Részvevői szívesen cserélték ki nézeteiket a sajtóban, a felvilágosult körökben, sőt még a nagyvilági szalonokban is, olyan problémákról, mint a nép műveletlensége, a tanulni vágyók elé még mindig tornyosuló akadályok, a falusi iskolák hiánya, az oktatás elavult módszerei, és mindeme kérdések megoldásának módja. Az első leánygimnáziumokat 1857-ben nyitották meg. Mind tantervük, mind tanáraik összetétele maradéktalanul jó volt. Mintegy a varázsvessző suhintására egész sor olyan tanár és tanárnő lépett a színre, aki nemcsak szívvel-lélekkel végezte új feladatát, hanem kiváló pedagógiai készséggel is rendelkezett. Munkáik megtisztelő helyet foglalnának el a nyugati szakirodalomban, ha külföldön egyáltalán ismernék őket.

Az általános megélénkülés hatása érződött a Hadapródiskolában is. Néhány növendék kivételével mind a három alsó osztály igyekezett tanulni. E törekvés ösztönzésére P. P. Winkler, az igazgató tanulmányi helyettese (művelt tüzérezredes, jó matematikus és haladó gondolkozású férfiú) nagyszerű tervvel állt elő. Ha az alsó osztályokban eddig középszerű tanárok tanítottak, most a legkiválóbb előadókat hívta meg oda. Winkler azt vallotta: azok a fiúk, akik csak nemrégiben kóstoltak

bele a tanulásba, a legjobb tanároktól tanulják meg a legkönnyebben az alapfogalmakat. Ebből kiindulva Winkler az algebra alapjainak oktatására a negyedik osztályban Szuhonyin századost – ezt a kiváló matematikust és rátermett pedagógust – hívta meg. Az egész osztály egyszeriben rákapott a matematikára. Megjegyzem, a százados tanította a trónörököst, Nyikolaj Alekszandrovicsot is, aki ezért hetenként egyszer megjelent a Hadapródiskolában, hogy részt vehessen Szuhonyin százados algebraóráján. Marija Alekszandrovna cárné művelt asszony volt, s úgy vélte, hogy a szorgalmas fiúkkal való érintkezés talán az ő fiában is felkelti a tanulás iránti kedvet. Nyikolaj Alekszandrovics azonban az órák alatt nagyrészt rajzolt (mégpedig igen jól), vagy mulatságos történeteket mesélt suttogva a szomszédainak. Nagyon jólelkű, szelíd ifjú volt, ám a tanulást nem vette komolyan, még kevésbé a barátságot.

Igazgatóhelyettesünk két kiváló férfiút nyert meg az ötödik osztály tanítására. Egy alkalommal sugárzó arccal lépett a terembe, s közölte, hogy ritka szerencsében van részünk. A klaszszikus és az orosz irodalom kitűnő ismerője, Klasszovszkij professzor vállalta – mondotta Winkler –, hogy orosz nyelvtanra oktasson bennünket osztályról osztályra kísérve, öt teljes esztendőn át, egészen az utolsó vizsgáig. Ugyanerre vállalkozott a német nyelv viszonylatában egy másik egyetemi tanár, Becker úr, a cári közkönyvtár könyvtárosa. Winkler kifejezte azt a meggyőződését, hogy csendesen fogunk viselkedni az órákon, mivel Klasszovszkij ezen a télen gyengélkedik. Nem szalaszthatjuk el azt a csábító lehetőséget, hogy ilyen kiváló tanárunk lehet.

Winkler nem is tévedett. Roppant büszkék voltunk arra, hogy egyetemi tanárok adnak elő nálunk. Igaz, a „kamcsatkában" (így nevezik az orosz iskolákban a szamárpadot) azon a nézeten voltak, hogy a „virslievőt" – vagyis a németet – kezes báránnyá kell tennünk, ám az osztály közvéleménye a professzor pártját fogta.

A „virslievő" azonban már az első percben kivívta megbe-

csülésünket. Atlétatermetű, magas homlokú férfi lépett be az osztályba, akinek jóságos, okos szemében még a humort is felfedezhettük, és kifogástalan oroszsággal előadta, hogy három csoportot kíván létrehozni az osztályban. Az elsőbe a nyelvet tudó németek kerülnek, akikkel szemben nagy igényeket támaszt. A második csoportot nyelvtanra, majd később német irodalomra fogja tanítani, meghatározott terv szerint. A harmadik csoportba – tette hozzá a professzor megnyerő mosollyal – a „kamcsatka" kerül.

– Tőlük csupán annyit követelek meg, hogy minden órán másoljanak át a könyvből a füzetükbe négy általam kijelölt sort – mondta. – Ha ezzel végez a szamárpad, tehet, amit akar, azzal a kikötéssel, hogy nem zavarja a többieket. Én viszont megígérem, hogy öt év alatt némileg megismerik a német nyelvet és irodalmat. Nos, ki jelentkezik a német csoportba? Maga, Stackelberger? És maga, Lamsdorf? Talán az oroszok közül is van kedve valakinek? No és ki kívánkozik a „kamcsatkai" csoportba?

Öt vagy hat osztálytársunk, aki egyetlen szót sem tudott németül, megtelepedett a távoli félszigeten. Lelkiismeretesen másolgatták a maguk négy sorát (a felsőbb osztályokban már tizenkét-húsz sort). Becker oly kiválóan választotta ki ezeket a sorokat, s oly lelkiismeretesen foglalkozott tanítványaival, hogy öt esztendő múlva a „kamcsatkaiak" valóban rendelkeztek bizonyos német nyelv- és irodalomismerettel.

Én a németekhez csatlakoztam. Szása bátyám a leveleiben erőteljesen rábeszélt, hogy sajátítsam el a német nyelvet, amelynek nemcsak saját irodalma gazdag, hanem amelyre lefordítottak minden tudományos jelentőséggel bíró könyvet is; így aztán már korábban nekiláttam a némettanulásnak. Ebben az időben betéve tudtam és fordítottam nehéz szövegeket, például egy vihar költői leírását. Professzorunk tanácsára megtanultam valamennyi igeragozást, határozó- és elöljárószót, s fordítani kezdtem. Ez kitűnő nyelvtanulási módszer. Becker ezenkívül azt tanácsolta, hogy fizessek elő a *Gartenlaube* című olcsó

képes hetilapra. A rajzok és a rövid elbeszélések kedvet teremtettek az olvasáshoz.

A tél utóján arra kértem Beckert, adja kölcsön a *Faust*-ot Orosz fordításban már olvastam Turgenyev pompás Faust-novelláját is; s most égtem a vágytól, hogy eredetiben megismerhessem a nagy művet.

Egy szót sem ért meg az egészből – jegyezte meg Becker, jóindulatú mosolyával –, nagyon is filozófiai jellegű mű ez.

Mindamellett elhozta nekem a kis négyzet alakú könyvet, amelynek lapjait megsárgította az idő. Faust filozófiája és a vers muzsikája teljesen a hatalmába kerített. A gyönyörű, emelkedett hangú ajánlással kezdtem, s hamarosan egész oldalakat tudtam kívülről. Faust erdei monológjától valósággal ekszázisba jöttem, különösen azoktól a soroktól, ahol a természet megismeréséről beszél:

Erhabner Geist, du gabst mir, gabst mir alles,
Warum ich bat. Du hast mir nicht umsonst
*Dein Angesicht im Feuer zugewendet . . .**

Ez a monológ mind a mai napig nagy hatással van rám. Egyik sora a másik után vált kedves barátommá. Hiszen van-e nagyobb esztétikai élvezet, mint a versolvasás egy nem tökéletesen tudott nyelven? Ilyenkor mindent valamiféle ködfátyol borít, ami úgy illik a költészethez. Azok a szavak, amelyek a köznapi nyelvben oda nem illőségükkel bántják hallásunkat, megtartják kifinomult, emelkedett értelmüket. Különösen jól érzi az ember a vers dallamosságát.

V. I. Klasszovszkij első előadása kinyilatkoztatás volt számunkra. Az ötven év körüli, alacsony, mozgékony ember, magas költőhomloka alól villantotta ránk szarkasztikusan csillogó,

* Nemes szellem, mindent, mindent megadtál,
amire kértelek. Arcod felém
a tűzből nem hiába fordítottad . . . (Sárközi György fordítása.)

értelmes szemét. Az első órán halkan közölte, hogy idült betegsége miatt nem tud hangosan beszélni, s ezért kéri, hogy üljünk közelebb hozzá. Odahúzta székét az első padhoz, s mi úgy vettük őt körül, mintha méhraj szállt volna rá.

Megbízatása a nyelvtan tanítására szólt, de az unalmas tantárgy helyett valami egészen mást hallottunk tőle. Természetesen nyelvtan volt az, amit előadott, de hol egy óorosz mondából vett idézetet hasonlított össze Homérosz vagy a Mahábhárata egy-egy sorával, hol egy Schiller-versszakot elemzett, hol pedig holmi modern előítéletekre tett szarkasztikus megjegyzéseket. Azután ismét a nyelvtan következett, majd valamilyen átfogó fejtegetés a költészet vagy a filozófia köréből.

Természetesen nem mindent értettünk meg előadásából, sokszor nem hatoltunk a problémák mélyébe; de vajon nem éppen abban áll-e a tanulás elbűvölő ereje, hogy fokozatosan tárja fel az ember előtt az újabb és újabb távlatokat? Még nem emésztettük meg egészen a hallottakat, de valami máris csalogat előre, oda, ahol eleinte csak homályos körvonalakat láttunk... Volt, aki társának vállára dőlt, volt, aki egészen közel húzódott Klasszovszkijhoz. Valamennyiünknek csillogott a szeme. Szomjasan ittuk tanárunk minden szavát. Az óra vége felé még inkább elhalkult a hangja, de mi lélegzet-visszafojtva, annál figyelmesebben hallgattuk. Az igazgatóhelyettes kíváncsi volt, hogyan boldogul az új tanár az osztállyal, és bepillantott a résnyire nyitott ajtón; amikor azonban meglátta a tátott szájú hallgatóságot, lábujjhegyen távozott. Még a nyughatatlan természetű Donaurov is falta tekintetével Klasszovszkijt, mintha csak ezt akarta volna mondani: „Ki hitte volna, hogy te ilyen vagy!" Még a reménytelen esetnek számító Klugenau, a német nevű cserkesz fiú is mozdulatlanul ült a helyén. A többség szívében nemes lelkű és magasztos érzések buzogtak, mintha eddig nem sejtett új világ tárult volna fel előttünk. Klasszovszkij óriási hatást tett rám, s ez idővel még fokozódott is. Bevált Winklernek az a jóslata, hogy végül is megszeretem az iskolát.

Balszerencsénkre, tél utóján Klasszovszkij megbetegedett, és

kénytelen volt elutazni Pétervárról. Helyére egy Tyimofejev nevű tanárt hívtak meg, akit ugyancsak kitűnő embernek ismertünk meg, de egészen másfajtának. Klasszovszkij voltaképpen politikus lélek volt, méghozzá radikális. Tyimofejevre az „esztéta" jelző illett, Shakespeare nagy hódolójának mondotta magát, és sokat is beszélt nekünk kedves írójáról. Neki köszönhetem, hogy annyira megszerettem Shakespeare-t, akinek drámáit orosz fordításban többször is végigolvastam. Műveiből gyakorta szavaltam egyik-másik osztálytársamnak.

Amikor a harmadik osztályba kerültünk, Klasszovszkij visszatért hozzánk, s én még jobban megszerettem.

Nyugat-Európában, de valószínűleg Amerikában sem ismerik ezt az Oroszországban jól ismert tanártípust. Nálunk viszont minden valamennyire is ismert író, írónő vagy közéleti személyiség elmondhatja, hogy irodalomtanárától kapta az első ösztönzést jelenlegi tevékenységéhez. Valamennyi iskolában, általában mindenütt kellene lenniük ilyen nevelőknek. Minden tanár a maga tárgyát adja elő, de a különféle tantárgyak között semmiféle kapcsolat sincs. Az irodalomtanár az egyetlen, akit csak nagyjából köt a tanterv, s így módjában áll ezt a keretet a saját belátása szerint megtöltenie tartalommal. Ő az, aki egybekapcsolhatja valamennyi humán tudományt, filozofikus világszemléletet vezethet le belőlük, s ezzel serkentheti ifjú hallgatóit arra, hogy magasztos eszmények felé törjenek. Oroszországban ez a feladat természetesen az orosz irodalom tanárának vállán nyugszik. Minthogy növendékei tőle hallanak a nyelv fejlődéséről, a korai eposzról, a népdalokról és népzenéről, majd a továbbiakban a modern szépprózáról és költészetről, illetve a bennük tükröződő tudományos, politikai és filozófiai áramlatokról, neki kellene általános képet adnia az emberi ész fejlődéséről, amelyet minden tantárgynál külön-külön ismertetnek.

Ugyanerre lenne szükség a természettudományok oktatásánál is. Nem elegendő a fiatalokat fizikára és kémiára, csillagászatra és meteorológiára, zoológiára és botanikára tanítani. Bár-

mily formában is oktassák az iskolában a természettudományokat, szólni kell a tanulóknak a természetfilozófiáról is, meg kell ismertetni őket a természetről szóló általános elméletekkel s idevágó következtetésekkel, oly módon, ahogyan például Humboldt tette ezt *Kosmos*-ának első részében.

A természet filozófiája és költészete, az egzakt tudományok módszerének ismertetése, a természet életének mély megértése – erre kell tanítani az iskolában a növendékeket, hogy kifejlesszük bennük a reális természettudományos világnézetet. Úgy vélem, hogy a földrajztanár láthatná el a legjobban ezt a feladatot; de ebben az esetben egészen másfajta tanárokra lenne szükség a középiskolákban és az egyetemek földrajz-tanszékén.

A mi iskolánkban a „híres-nevezetes" Beloha tanította a földrajzot. Minden tanulótól megkövetelte, hogy miután krétával felvázolta a táblára a hosszúsági és szélességi fokok hálóját, térképet tudjon rajzolni rájuk. Ez nagyszerű dolog, ha mindenki ért hozzá. Ám a mi osztályunkban mindössze öt-hat olyan tanuló akadt, aki képes volt emlékezetből az eredetihez hasonló térképet felrajzolni. Aki pedig nem tudott térképet varázsolni a táblára, az könyörtelenül nullát kapott Belohától.

A nullák elkerülése végett alig öt centiméter hosszú, kis papírszeletkéket szereztünk be, „puskának". Ezeket a következőképpen használtuk fel: tegyük fel, hogy Beloha kihívja Donaurovot.

Donaurov elindul a táblához, majd visszatér a helyére, és hozzám fordul:

– Kropotkin, add ide a zsebkendődet, otthon hagytam a magamét.

Én közben már kikerestem Európa aprócska térképét, és a zsebkendővel együtt azt is odaadom Donaurovnak. Ő kifújja az orrát és a bal tenyerébe rejti a papírszeletet. Miközben Beloha mást feleltet, vagy az osztálykönyvet nézi, Donaurov a puskából rajzol a táblára, megközelítő pontossággal nevez meg városokat, hegyeket, folyókat, és megkapja a „lelki nyugalmat biztosító jegyet", vagyis a hatost. Egyébként ugyanis menthe-

tetlenül kettest vagy hármast írtak volna be neki, sőt, esetleg nullát, ami miatt két egymást követő vasárnapon megvonhatták tőle az eltávozást.

Szenvedélyesen belevetettem magam a térképpuskák gyártásába, és egész miniatűr földrajzi atlaszt állítottam össze két-három példányban. Amidőn később a Péter-Pál-erőd félhomályos kazamatájában igyekeztem művészi igénnyel megrajzolni Finnország térképét, munkám eredményében gyönyörködve sokszor ismételtem e szavakat:

– Minden hálám Beloháé; az ő puskái nélkül sohasem tanultam volna meg így térképet rajzolni!

Természetesen, ha Beloha előnyomtatott papírokat adott volna nekünk, s arra kellett volna egy atlaszból, s nem emlékezetből rajzolnunk térképet, legalább olyan jól – ha ugyan nem jobban – emlékezetünkbe vésték volna az egyes országok körvonalait.

Beloha egyikünkkel sem szerettette meg a földrajzot, pedig igenis lehet ezt a tárgyat érdekesen és szórakoztató módon tanítani. A földrajztanár tárja fel tanítványai előtt az egész világ képét, annak változatosságával és harmonikusan sokoldalú összetettségével egyetemben. Az iskolai földrajz sajnos mindmostanáig az egyik legunalmasabb tudomány.

Egy másik tanárunk egészen más módon hódította meg a vásott osztályt. A szépírástanárunk volt ez, vagyis a tantestület legjelentéktelenebb tagja. Ha vajmi kevés tisztelettel viseltettünk a „nyelvesek", vagyis a francia és a német nyelvtanárok iránt, úgy ez fokozottan állt szépírástanárunkra, a német zsidó Ebertre. Szegényből valóságos vértanú lett. A fiúk pompás, derék cselekedetnek tartották a vele való szemtelenkedést. Valószínűleg csak szegénysége akadályozta meg abban, hogy otthagyja az iskolánkat. Különösen az „öregek" nem állhatták Ebertet, azok, akik már másodszor vagy harmadszor járták az ötödik osztályt. Annyi azonban bizonyos, hogy a szépírástanár egyezséget kötött velük: „Óránként legfeljebb egy csíny." El

kell azonban ismernem, hogy sajnos nem mindig tartottuk be tisztességesen a szerződést.

Egy ízben a távoli „kamcsatka" egyik lakója tintába mártott egy bekrétázott szivacsot, és a szépírástanárhoz vágta.

– Kapd el, Ebert! – kiáltotta, s ostobán vihogott hozzá. A szivacs a tanár vállához csapódott. A krétaporos folyadék az arcába és az ingére fröccsent.

Bizonyosok voltunk, hogy Ebert most az egyszer kirohan az osztályból, és panaszt tesz az igazgatóhelyettesnek; ő azonban csak egy pamutkendőt vett elő, megtörülközött vele, s így szólt:

– Csak egyetlen csínyt, uraim, többet nem szabad! Az ingemnek vége – tette hozzá elkeseredetten, és tovább javította az előtte fekvő füzetet.

Döbbenten ültünk, és szégyelltük magunkat. Miért nem szaladt panaszra, s ehelyett miért jutott eszébe az egyezség? Az osztály rokonszenve azonnal tanárunk mellé szegődött.

– Disznóság, amit műveltél! – korholtuk osztálytársunkat. – Ebert szegény ember, te meg tönkretetted az ingét.

A bűnös azonnal felállt, odament a tanárhoz, és bocsánatot kért.

– Tanulni kell, uraim, tanulni! – Mindössze ennyit jegyzett meg Ebert bánatosan, s egy szóval sem többet.

Az osztály erre elcsöndesedett. A következő órán – mintha csak összebeszéltünk volna – a többség nagy igyekezettel rajzolta a betűket és ki-kiment Eberthez, hogy megmutassa a füzetét. Ő valósággal ragyogott az örömtől, és boldognak érezte magát e napon.

Ez az eset erős hatást tett rám, és mélyen bevéződött emlékezetembe. A kapott leckéért máig is hálás vagyok ennek a nagyszerű embernek.

Ganz-cal, a rajztanárunkkal örökké hadilábon álltunk. Az órákon egyebet sem tett, csak a csínytevőket írogatta be az osztálykönyvbe, holott erre – a mi fogalmaink szerint – nem volt joga. Először is, mert csak rajzot tanított, másodszor – s legfőképpen ezért –, mert maga sem volt lelkiismeretes ember.

Az órákon a legtöbbünkre ügyet sem vetett, mivel azoknak a rajzait javította, akik különórákat vettek tőle, vagy nála rendelték meg a vizsgarajzaikat. Nekünk egyáltalán nem volt kifogásunk ezek ellen az osztálytársaink ellen. Sőt, természetesnek tartottuk, hogy akinek nincs tehetsége a matematikához, vagy nincs elég jó emlékezőtehetsége a földrajz bemagolásához, s rossz osztályzata van ezekből a tárgyakból, az gyönyörű rajzot vagy térképet rendel egy „négernél", hogy így jeles rendűvé váljék, s ezzel javítson általános minősítésén az iskola elvégzése előtt. Csupán a két legjobb növendék nem élhetett ezzel a lehetőséggel. „A tanár viszont nem készíthet rajzokat megrendelésre – véltük mi –, ha azonban mégis ezt teszi, akkor viselje el alázatosan a zenebonánkat és a csínytevéseinket." Ganz azonban nem akart nekünk behódolni, minden órája után panaszt tett ránk, s egyre többet írt be az osztálykönyvbe.

Amikor negyedik osztályosok lettünk, és immár az iskola teljes jogú polgárainak éreztük magunkat, elhatároztuk, hogy megzabolázzuk Ganzot.

– Magatok vagytok a hibásak, hogy úgy elkapattátok – jelentették ki nekünk a felsősök. – Mi vaskézzel bántunk vele. – Erre mi is elhatároztuk, hogy megszelídítjük.

Egy ízben két osztálytársunk – két pompás gyerek – cigarettával a kezében Ganzhoz lépett, és tüzet kért tőle. Ez persze csak tréfa volt, senkinek sem jutott volna eszébe, hogy az osztályban rágyújtson. A mi elképzelésünk szerint Ganznak rájuk kellett volna szólnia, hogy „takarodjatok innen!" – ő azonban nem ezt tette, hanem beírta az osztálykönyvbe a két fiút, akiket aztán szigorúan megbüntettek. Ez volt az utolsó csepp a pohárban. Elhatároztuk, hogy „cirkuszt" rendezünk Ganznak. Azt nevezték így, ha az egész osztály vonalzót kért kölcsön a felsőbb osztályosoktól, és addig dobolt vele az asztalon, amíg a tanár ki nem takarodott a teremből.

Az ítélet végrehajtása azonban bizonyos nehézségekkel is járt. A mi osztályunkban jó néhány olyan anyámasszony katonája volt, aki ha megígéri is, hogy csatlakozik a tüntetéshez, a

döntő pillanatban inába száll a bátorsága, s visszavonulót fúj. Ebben az esetben a tanár panaszt tehetett volna a többiekre. Márpedig véleményünk szerint az ilyen vállalkozásoknál minden az összhangtól függ, mert a büntetés – bármily is legyen – mindig könnyebben viselhető el, ha nemcsak egyeseket sújt, hanem az egész osztályt.

A nehézségen egy hamisítatlan machiavellista huszárvágással segítettünk. Megállapodtunk ugyanis, hogy adott jelre mindnyájan hátat fordítunk Ganznak, s csak azután kezdünk el dobolni a vonalzókkal, amelyeket erre a célra a második sor asztalaira készítünk ki. Ily módon az anyámasszony katonáit sem ijesztheti meg Ganz tekintete. De mi legyen a jel? Holmi betyárfüttyentés, mint az orosz mesében, kiáltás vagy tüsszentés – egyik sem volt alkalmas. Hiszen Ganz haladéktalanul beárulta volna a füttyentőt vagy tüsszentőt. Így hát néma jelzést kellett kitalálnunk. Úgy döntöttünk, hogy egyik jól rajzoló társunk odaviszi Ganzhoz a munkáját, s amikor visszatér a helyére, és leül, az lesz a jeladás.

Pompásan ment minden. Nyesztyerov kivitte a rajzát, és Ganz néhány percig javítgatta, ami nekünk egész örökkévalóságnak tűnt. Végre-valahára Nyesztyerov visszatért a helyére, egy pillanatra megállt, végignézett rajtunk, majd leült... Az osztály nyomban hátat fordított a tanárnak, és a vonalzók csattogni kezdtek az asztalokon. Néhányan a dobolást is túlharsogva kiabálták: „Ganz, takarodj innen!" A lárma fülsiketítővé vált. Minden osztály tudta, hogy most a Ganz tiszteletére rendezett „jutalomjáték" folyik. A rajztanár felállt, mondott valamit, de szava elveszett a zajban, végül is kisietett a teremből. Berohant egy tiszt. A zenebona folytatódott. Erre megjelent a folyosóügyeletes, majd az igazgatóhelyettes. A zaj elült, s megkezdődött a leszámolás.

– Az osztályparancsnok induljon a fogdába! – vezényelt az igazgatóhelyettes.

Minthogy én voltam az osztályban a legjobb tanuló, én voltam a parancsnok is s így engem kísértek le a fogdába. Emiatt

nem lehettem szemtanúja annak, ami ezután következett. Megjelent az igazgató. Ganzot felszólították, hogy adja ki a felbujtókat, ő azonban senkit sem tudott megnevezni.

– Valamennyien hátat fordítottak nekem, és lármázni kezdtek – jelentette ki a rajztanár.

Erre az egész osztályt levitték az udvarra. Noha testi fenyítést már egyáltalán nem alkalmaztak az iskolában, most mégis megvesszőzték azt a két apródot, aki tüzet kért Ganztól. Ezt azzal indokolták, hogy a „jutalomjátékkal" a két csínytevő megbüntetéséért álltunk bosszút.

Minderről csak tíz nappal később szereztem tudomást, amikor megengedték, hogy visszatérjek az osztályba. Nevemet törölték a dicsőségtábláról, ez azonban egyáltalán nem érdekelt. Viszont az igaz, hogy a fogdában könyvek nélkül töltött tíz nap meglehetősen hosszúnak bizonyult. Hogy gyorsabban teljék az idő, nehézkesen döcögő ódát költöttem, s ebben a negyedik osztály dicső fegyverténeyit énekeltem meg.

Talán mondanom sem kell, hogy az iskola hősként tisztelt bennünket. Egy álló hónapon át meséltünk a többi osztály tanulóinak hőstetteinkről, s ők agyba-főbe dicsértek bennünket azért, hogy olyan egységesek voltunk, s hogy senkire sem tudták külön ráhúzni a vizes lepedőt. Azután egészen karácsonyig egyetlen vasárnapon sem kaptunk eltávozást . . . Az egész osztályt büntették ezzel. Megjegyzem, minthogy mindnyájan együtt ültünk, nagyon vidáman töltöttük ezeket a napokat. Az anyámasszony katonái kosárszámra kapták hazulról a csemegét. Akinek volt némi pénze, az egész halom süteményt vásárolt magának. Ebéd előtt ette a hússal töltöttet, ebéd után a lekvárosat. Esténként a más osztályokbeli társaink garmadával csempésztek be gyümölcsöt a dicső negyedik osztálynak.

Ganz nem írt be többé senkit sem, de mi is végeztünk a rajzolással. Egyikünk sem akart ennél a becstelen embernél tanulni.

3

LEVELEZÉSEM SZÁSÁVAL. – BÁTYÁMAT MAGÁVAL RAGADJA A FILOZÓFIA ÉS A POLITIKAI GAZDASÁGTAN. – A VALLÁS. – A NAGY CSALÓDÁS. – TITKOS TALÁLKOZÁSOK BÁTYÁMMAL

Alighogy a Hadapródiskola növendéke lettem, élénk levelezésbe kezdtünk Szásával. Bátyám ebben az időben a moszkvai kadétiskolában tanult. Amíg én otthon voltam, le kellett mondanunk a levélírásról, mivel apánk jogot formált magának ahhoz, hogy felbontsa a házunkba érkező valamennyi borítékot, s így hamarosan véget vetett volna bármiféle – a szokványostól eltérő – levelezésnek. Most aztán lehetőségünk nyílt arra, hogy egymáshoz intézett írásainkban azt vitassuk meg, ami csak tetszik. Csupán egyetlen nehézséggel kellett megbirkóznunk: hol vegyünk pénzt a postaköltségre? Közben azonban megtanultunk olyan apró betűkkel írni, hogy hihetetlen mennyiségű dolgot tudtunk közölni egy-egy levélben. Alekszandr meglepő tetteket vitt véghez. Képes volt arra, hogy négy nyomtatott oldalnyi szöveget írjon le egy közönséges nagyságú levélpapír egyik oldalára. Mindamellett mikroszkopikus méretű betűit éppoly könnyű volt olvasni, mint a világos nonpareille-jel szedett szöveget. Rendkívül fájlalom, hogy ezeknek a leveleknek egy része eltűnt, holott úgy őriztem őket, mint valami kincset. A csendőrök vették el a bátyámtól, egy házkutatás alkalmával.

Első leveleinkben főként a tisztiiskolás élet apróságairól számoltunk be egymásnak, de hamarosan komolyabb témákra tértünk át. Bátyám képtelen volt semmiségekről írni. Még társaságban is csak akkor élénkült fel, ha komoly beszélgetés indult, és gyakran panaszkodott, hogy – mint mondotta – „a szó szoros értelmében belefájdul a feje", ha üres dolgokról fecsegő embereket kell hallgatnia. Szása alaposan megelőzött a fejlődésben, s engem is az önképzésre ösztökélt. Ezért leveleiben sorra

vetett fel filozófiai és más tudományos kérdéseket, egész értekezéseket küldött, igyekezett felkelteni az érdeklődésemet, s azt tanácsolta, hogy olvassak és tanuljak. Boldog vagyok, hogy ilyen testvérem van, aki amellett szenvedélyesen szeretett is. Szellemi fejlődésemért mindennél és mindenkinél inkább őt illeti a hála.

Több ízben tanácsolta, hogy olvassak verseket, s leveleiben hosszan idézte Lermontovot, A. K. Tolsztojt és más költőket, sőt egyes költeményeiket egészében is elküldte – emlékezetből írta le valamennyit. „Olvass verseket: az nemessé teszi az ember lelkét" – írta. A későbbiekben gyakran idéztem fel ezt a tanácsát, amelynek helyességéről egyre inkább meggyőződtem. Olvassatok verseket: *az* teszi nemessé az ember lelkét! Szása maga is költő volt, s meglepően szép verseket írt. Ám az a reakció, amely a hatvanas évek elején az ifjúság körében a művészet ellen megmutatkozott, s amelyet Turgenyev is leírt az *Apák és fiúk*-ban, megvetésre késztette bátyámat saját költői pályakezdése iránt. Szását teljes egészében a természettudományok kerítették hatalmukba. Meg kell azonban mondanom, hogy az én legkedvesebb költőm nem az volt, akit bátyám mindenkinél többre tartott. Alekszandr kedvenc költője Venyevityinov volt, míg az enyém Nyekraszov. Igaz, az utóbbi versei gyakran nem elég dallamosak, viszont azzal hódították meg a szívemet, hogy pártjára keltek a „megalázottaknak és megszomorítottaknak".

„Az embernek legyen határozott célja az életben – írta bátyám –, cél nélkül nem élet az élet." S azt tanácsolta, hogy állítsak magam elé olyan célt, amiért érdemes élni. Túl ifjú voltam még ahhoz, hogy megtaláljam ezt, de a felszólítás nyomán forrni kezdett bensőmben valami határozatlan, ködös „nemes szándék", habár még magam sem tudtam volna megmondani, mire is vezet majd.

Apánk nagyon kevés zsebpénzt adott nekünk. Nekem például még arra sem volt elegendő, hogy akár egyetlen könyvet vegyek rajta. Ha azonban Alekszandr néhány rubelt kapott va-

lamelyik nénikénktől, abból egyetlen kopejkát sem költött magára, hanem könyvet vett a pénzből, és elküldte nekem. Bátyám ellenezte a rendszertelen olvasást. „Amikor az ember belefog egy könyvbe, legyen kérdése, amelyre választ keres" – írta egyik levelében. Akkoriban azonban még nem tudtam teljességgel megérteni ezt. Most viszont csodálkozás fog el, ha arra a rengeteg – néha szakjellegű – könyvre gondolok, amelyet a legkülönfélébb tudományágak, javarészt a történelem köréből azokban az években elolvastam. Attól kezdve nem pazaroltam az időmet francia regények olvasására, hogy Alekszandr egyszer nagyon határozottan így jellemezte őket: „Ostoba könyvek, amelyekben ocsmány szidalmak vannak."

Levelezésünk fő témája természetesen a világszemlélet kialakítása volt. Gyermekkorunkban nem voltunk különösképpen vallásosak. Misére ugyan elvittek bennünket, de a kis falusi templomban a nép ünnepi hangulata sokkal nagyobb hatást tesz az emberre, mint maga az istentisztelet. Mindabból, amit a templomban hallottam, csupán két dolog ragadott meg: a Krisztus szenvedéseiről szóló evangéliumi fejezetek olvasása nagycsütörtökön, és Szíriai Szent Efrém imája, amely mind egyszerűségével, mind érzésvilágának mélységével valóban lenyűgözően hat az emberre. Puskin, mint ismeretes, rímbe is szedte:

Én életem ura, hozzád esdeklek kérve,
Kerüljön messzire a bűn, restség, a szégyen és
*Hatalomvágy, lelketlen gőg, a csüggedés . . .**

Még egyszer mozdult meg szívemben a vallásossághoz hasonló érzés. Ez akkor történt, amikor Uljana dajkánkkal nagypénteken, a korai órákban, reggeli misére indultunk. A hajnali hideg szél, a befagyott pocsolyák, a tavaszi levegő és a napfel-

* Fazekas Anna fordítása.

kelte – mindez valamiféle sajátos hangulatot teremtett. De vajon mi volt itt a fő: a reggeli mise vagy a természet költőisége? Az istentiszteletre egyáltalán nem emlékszem, viszont ma is előttem vannak a befagyott pocsolyák, a tavaszi napsütés, a levegő – mindez olyan volt, akár egy Turgenyev-regény megelevenedett lapja.

A pravoszláv istentiszteleten egyébként, ha kis templomban tartják – különösen faluhelyen –, nem annyira a szertartások hatnak az emberre, mint inkább az imádkozó hívek. Nyikolszkojéban például siet a pópa – várja a kaszálás –, s ezért szédületes sebességgel intézi el a cári családot, amelyért a nép imádkozik. I. Miklós idején minden istentiszteleten négyszer kellett töviről hegyire felsorolni a família valamennyi tagját, Anna Pavlovna holland királynéig bezárólag.

A rőt hajú sekrestyés, amikor már negyvenedszer kiáltotta, hogy „uram irgalmazz", úgy darálta a szöveget, hogy a templomban mást sem lehetett hallani, csak azt, hogy „ur-galmazz, ur-galmazz". Ivan Sztyepanovics, a kántor – ősz haja kifésülhetetlen kazal, és tele van szalmaszálakkal, bogánccsal, szakálla nemkülönben – azt énekli, hogy „és velük a kerubokat". Közben benyúl a szentképtartó fiókjába, száraz kiflivéget húz elő, nagyban harapdálja, és egyre csak énekli, hogy „ve-e-elük (lenyeli) a ke-ke-kerubokat". Azután elkap a szakállában egy bolhát, és szétpattintja: „rejtelme-me-mesen (megvagy!) áb-rázol-juk", és így tovább.

Megjegyzem, Moszkvában sem ment különbül. Senki sem misézett olyan „szívhez szólóan", mint Ippolit Mihajlovics Bogoszlavszkij-Platonov, a sírkamrák fölé emelt Mennybemeneteltemplomban. Ragyogó volt az énekkar, maga is megrázóan misézett, sőt prédikált is. A Sztaraja Konyusennajából minden hölgy odajárt. S még itt is megesett olyasmi, mint egyszer is például: miközben behozta az úrvacsorának való kenyeret és bort, s a diakónus torkaszakadtából bömbölte, hogy „Áldd meg a legistenfélőbbet, a legegyeduralkodóbbat!", Ippolit Mihajlovics észrevette, hogy egy termetes lakáj „elvette a kilátást" az

egyik előkelő szépségtől; erre ott, az ikonosztáz lobogója mellett, suttogóra fogott, de öblös hangján rászólt: „Ne tolakodj, te tökfilkó! Mars hátra!"

Mindig is éreztem valami megbotránkoztatót az istentiszteletben, a Krisztus testét és vérét jelképező úrvacsorával, a „kerubokkal" és a cári famíliára kért áldással egyetemben. Amikor néhányan együtt miséznek, és mindegyik pópa a maga módján – az egyik mély basszus hangon, a másik orrhangon, a harmadik öreges suttogással –, egymás után énekli, hogy „és hitvesét, a legistenfélőbbet . . .", meg „X. Y. nagyherceget", és így tovább, vég nélkül – mindez az utálaton kívül legfeljebb csak nevetést váltott ki belőlem.

Később Pétervárott megfordultam egyszer-kétszer katolikus templomban is, de ott mindig megdöbbentett a színpadiasság, továbbá az őszinte érzések hiánya. Ez a benyomásom csak még inkább erősödött, amikor valamelyik távolabbi zugban felfigyeltem egy obsitos lengyel katonára vagy parasztasszonyra, akinek egyszerű hite nyilvánvaló volt. Jártam néhányszor protestáns templomban is, de kifelé jövet azon vettem észre magam, hogy Goethe sorait suttogom:

Gyerkőcök és majmok csodálni
fognak, ha fogad erre fáj –
de szívből-szívbe utat nem akármi,
*csak a szívből jött szó talál.**

Alekszandr ekkoriban, szokott szenvedélyességével, a lutheri hitbe ugrott fejest. Elolvasta Michelet könyvét Servet-ről, és a jeles antitrinitárius példáján felbuzdulva, kidolgozott egy saját vallást. Lelkesen tanulmányozta az augsburgi hitvallást, amelyet le is fordított, és elküldött nekem; ez időből származó leveleink tele vannak az isteni kegyelemről szóló fejtegetésekkel, valamint Pál és Jakab apostol leveleiből vett idézetekkel. Bár

* Sárközi György fordítása.

hallgattam bátyámra, a teológiai eszmecserék nem vonzottak különösképpen. Amikor kigyógyultam a tífuszból, egészen más jellegű könyveket kezdtem olvasni.

Lena, aki ebben az időben már férjnél volt, Pétervárott élt, s szombat esténként ellátogattam hozzá. A férjének egész tisztességes könyvtára volt, amelyben megtalálhattam az enciklopédistákat és a korabeli francia filozófusok legjobb műveit, s rávetettem magam olvasásukra. Ezek tiltott könyvek voltak, ezért nem vihettem be őket az iskolába, viszont minden szombaton a késő éjszakai órákig olvastam az enciklopédistákat, Voltaire *Filozófiai szótár*-át, a sztoikusok, s kiváltképpen Marcus Aurelius műveit stb. A világegyetem végtelensége, a természet nagyszerűsége, költőisége, és szüntelenül lüktető élete mind nagyobb és nagyobb hatást tett rám, s a természet sohasem szűnő léte és harmóniája azzal a pezsgő csodálattal töltött el, amelyre úgy szomjazik a fiatal lélek. Kedves költőim adták meg ugyanakkor a formát a haladás iránt születő szeretetem és hitem kifejezésére, amely megszépíti az ifjúságot, s az egész életre kihat.

Alekszandr eközben lépésről lépésre eljutott a kanti agnoszticizmusig. Leveleit a „fogalmak viszonylagossága", a „fogalmak az időben és a térben, és csak az időben" stb. töltötték meg. Amilyen mértékben növekedett témáinak fontossága, úgy váltak betűi mind mikroszkopikusabbá. Ám sem akkor, sem a későbbiekben – amikor órákon át vitatkoztunk a kanti filozófiáról – nem sikerült megnyernie engem a königsbergi mester hívéül.

Az egzakt tudományok – a matematika, a fizika és a csillagászat – lettek kedves tantárgyaim.

1858-ban, még Darwin halhatatlan munkájának megjelenése előtt, K. F. Rulje, a Moszkvai Egyetem zoológiaprofesszora közzétette három előadását a transzformizmusról. Bátyámat azonnal magával ragadta a fajok változékonyságának eszméje; mivel azonban nem elégítették ki a hozzávetőleges bizonyítékok, az átöröklésről és hasonló témákról szóló, szakjellegű

munkák tanulmányozásába fogott. Leveleiben ismertette a főbb tényeket, beszámolt következtetéseiről és kétségeiről. Több kérdésben még a *Fajok eredeté*-nek megjelenése sem oszlatta el kétségeit. Darwin könyve csupán felkeltette érdeklődését néhány új probléma iránt, ami arra késztette, hogy még nagyobb buzgalommal folytassa tanulmányait. A későbbiekben – s ez hosszú évekig tartott – számos olyan kérdést vitattunk meg, amely a fajok változékonyságának eredetére, a változások öröklésének lehetőségére és felerősödésére vonatkozott. Más szóval: a természetes kiválogatódás elméletének buktatói foglalkoztattak bennünket, amelyek nem sokkal azelőtt kerültek felszínre Spencer és Weismann tudományos vitájában, Galton kutatásaiban, és a korabeli neolamarckisták munkáiban. Filozófus- és kritikusszellemével Alekszandr azonnal észrevette, hogy a fajok változékonysága elméletének szempontjából mily nagy fontosságúak e kérdések, amelyeket akkoriban sok tudós figyelmen kívül hagyott.

Szólnom kell a politikai gazdaságtan birodalmába tett alkalmi kirándulásunkról is. 1858–1859-ben Oroszországban mindenki a politikai gazdaságtanról beszélt. A protekcionizmusról és a szabadkereskedelemről szóló előadások tömeges hallgatóságot vonzottak. Alekszandr, akit ekkoriban még nem kerített teljesen a hatalmába a fajok eredete, maga is szenvedélyes – igaz, csak átmeneti – érdeklődést tanúsított a politikai gazdaságtan iránt. Megküldte nekem elolvasásra Jean-Baptiste Say monográfiáját; én azonban csak néhány fejezetet olvastam el belőle: nem érdekeltek a tarifák és a banküglyetek. Szását viszont annyira magukkal ragadták ezek a témák, hogy még mostohaanyánknak is írt róluk, abbeli igyekezetében, hogy felkeltse érdeklődését a védővámrendszer iránt. Később Szibériában átolvastuk ezeket a leveleket. Úgy hahotáztunk, mint a gyerekek, amikor kezünkbe került az egyik: ebben Szása keservesen panaszkodott az égető kérdések iránt menthetetlenül közömbös mostohaanyánkra, és kígyót-békát kiabált egy „fafejű zöldségkereskedőre", akit az utcán állított meg. „Képzeld

csak – írta bátyám, tucatnyi felkiáltójellel –, ez a tökfilkó, noha boltos, disznó módon nem érdeklődik az adókérdések iránt!"

A hadapródok fele minden nyáron Peterhofba ment táborozni. A két alsó osztály azonban fel volt mentve ez alól. Így tehát két vakációt Nyikolszkojében tölthettem. Oly boldogság volt számomra, hogy elhagyhatom az iskolát, vasúton utazhatom Moszkvába, s ott viszontláthatjuk egymást Alekszandrral, hogy számoltam a napokat. Egy ízben azonban nagy csalódás várt Moszkvában. Bátyám megbukott egy vizsgán, és osztályismétlésre utasították. Tulajdonképpen még túl fiatal volt ahhoz, hogy a szakjellegű osztályba járjon, de apánk ennek ellenére nagyon megharagudott, és megtiltotta, hogy találkozzunk. Ez roppantul elkeserített. Már nem voltunk gyermekek, s nagyon sok mondanivalónk gyűlt össze egymás számára. Megpróbáltam elkéredzkedni Szulima nénikémhez, mert azt reméltem, hogy az ő otthonában találkozhatom Szásával, de apánk kereken elutasított. Második házassága óta tiltották, hogy eljárjunk anyánk rokonaihoz.

E tavaszon moszkvai házunk tele volt vendégekkel. A szalonok minden este ragyogtak a fénytől, játszott a zenekar, a cukrász fagylaltot és süteményeket készített, a nagy fogadóteremben kivilágos-kivirradtig járta a kártya. Céltalanul bolyongtam a fényben úszó szobákban, és boldogtalannak éreztem magam.

Egy éjszaka tíz óra után egyik szolgánk titokzatosan magához intett, majd odasúgta, hogy menjek ki az előszobába. Kimentem. Ott vén komornyikunk, Frol fogadott.

– Menjen át a cselédházba – suttogta –, Alekszandr Alekszejevics várja ott.

Átrohantam az udvaron, szélsebesen szaladtam fel a lépcsőn, be a cselédekhez. Egy nagy, félhomályos szobában, hatalmas asztal mellett pillantottam meg Alekszandrt.

– Szása, drága öregem, hogy kerülsz ide? – Egymás karjába

vetettük magunkat. A meghatottságtól jó ideig egyetlen szót sem tudtunk szólni.

– Halkabban! Még meghallják! – suttogta Praszkovja szakácsnő, miközben köténye sarkával lopva a szemét törülgette. – Szegény kis árvák! Ha az édesanyátok élne! . . .

Az öreg Frol mélyen lehajtott fejjel állt, s maga is szaporán pislogott.

– De aztán jól vigyázz, Petya – mondta –, egy szót se szólj senkinek! Egyetlen szót sem, érted?

Praszkovja közben egy tányér kását tett Alekszandr elé az asztalra.

Az egészségtől duzzadó Szása, aki már javában mesélt a legkülönbözőbb dolgokról, elkezdte közben a kását pusztítani. Az étel szemlátomást fogyott. Alig tudtam kivenni bátyámtól, miként sikerült ily későn eljönnie. A Szmolenszki körút közelében, a Levsin utcában laktunk akkoriban, egy kőhajításnyira attól a háztól, amelyben anyánk meghalt. A kadétiskola viszont Moszkva másik végében, Lefortovóban volt, tőlünk hét versztányira.

Szása maga helyett rongybábut tett a takarója alá, észrevétlenül leereszkedett a „torony" ablakából, és gyalog tette meg az egész hétversztányi utat.

– S nem féltél átmenni az iskola közelében húzódó üres telkeken? – kérdeztem.

– Kitől féljek? Csak a kutyák próbáltak belém kapni, de azokat magam ingereltem fel. Holnap majd elhozom a gyíkleső-met.

Eközben egymás után jöttek be a kocsisok és egyéb házicselédek. Sóhajtoztak, amint ránk esett a pillantásuk, azután leültek a fal mellett, és csak néha szóltak egymáshoz, akkor is suttogva, hogy ne zavarjanak bennünket. Így ültünk összeölelkezve éjfélig, és a ködfoltokról, a Laplace-elméletről és az anyag felépítéséről beszélgettünk, valamint a pápaság és a császárság harcáról VIII. Bonifác idején, meg sok minden egyébről.

Időnként beszaladt valamelyik szolga:

– Petyenyka, menj, mutasd meg magad a teremben, mert felálltak a kártyaasztaltól, és észrevehetik, hogy eltűntél – figyelmeztetett.

Könyörögtem Szásának, hogy ne jöjjön el a következő éjszaka, ő azonban mégis beállított, miután a magával hozott gyíklesővel megvívta harcát a kutyákkal. Még az előző napinál is gyorsabban rohantam át a cselédházba, amikor szólítottak. Ez alkalommal bátyám az út egy részét bérkocsin tette meg. Az elmúlt éjszaka egyik szolgánk felkínálta neki a kártyázó vendégektől kapott borravalót, és rávette, hogy fogadja el. Szása zsebre vágott annyi aprópénzt, amennyi a kocsira kellett, ezért jöhetett korábban.

Az volt a szándéka, hogy a következő este is meglátogat. Minthogy azonban találkozásainkkal nagy bajt okozhattunk volna a szolgáknak, úgy döntöttünk, hogy őszig nem látjuk egymást. A másnap kapott hivatalos hangú rövidke levélből megtudtam, hogy éjjeli kalandjait nem leplezték le. Rettenetes büntetésben lett volna része, ha a kadétiskolában tudomást szereznek ezekről a kirándulásokról. Még rágondolni is szörnyű! Ilyesfajta vétségért az iskola valamennyi növendékének jelenlétében az eszméletlenségig korbácsolhatták a szerencsétlent, hogy azután lepedőben vigyék kórházba, majd kantonistává fokozhatták le – akkoriban minden lehetséges volt.

Ugyanilyen kegyetlen büntetést kaptak volna a szolgák is, ha apánk tudomást szerez találkozásainkról. Ők azonban szilárdan őrizték titkukat, és nem adták ki egymást. Mindnyájan tudtak Alekszandr látogatásairól, de egyikük sem ejtett egyetlen szót sem erről családunk tagjai előtt. Az egész házban csupán ők, no meg én tudtunk ezekről a találkozásokról.

4

A NYIKOLSZKOJEI VÁSÁR. – ELSŐ STATISZTIKAI MUNKÁM. – „BAKON" UTAZOM. – A FEHÉR FALÚ KOCSMÁBAN

Ebben az évben próbálkoztam meg első ízben a nép életének tanulmányozásával. Ez nagy lépéssel vitt közelebb parasztjainkhoz, új színben tüntette fel őket előttem, s hasznát vettem később Szibériában is.

Minden júliusban, a Kazanyi Szent Szűz napján – ez volt falunkban a búcsú napja – nagy vásárt tartottak Nyikolszkojéban. A szomszédos városokból eljöttek a kupecek, és a környező falvakból, gyakran még negyven versztányiról is több ezer paraszt sereglett össze. Nyikolszkojéban ilyenkor két napig nyüzsgött a nép. Akszakov[8] abban az évben tette közzé az ukrajnai vásárokról szóló pompás tanulmányát. Szása, akinek érdeklődése a politikai gazdaságtan iránt ekkoriban hágott a tetőfokára, azt tanácsolta, hogy végezzek a vásárunkon statisztikai felmérést, s ily módon állapítsam meg a forgalmat. Megfogadtam a tanácsát és – legnagyobb csodálkozásomra – meglehetős sikerrel végeztem el a munkát. Forgalomszámításaim, amennyire visszaemlékszem rájuk, legalább annyira megbízhatóak voltak, mint számos statisztikai felmérés adatai.

A vásár másfél napig tartott. A búcsú előtti estén a vásártéren pezsgett az élet. Hosszú sorban álltak a hamarjában összetákolt ponyvasátrak, amelyekben vásznat, fonalat, szalagot, s egyéb falusi használati cikket árultak. Egy nagy kőhodályba asztalokat, székeket, lócákat hordtak be, és egykettőre vendéglővé alakították. Padlóját csillogó sárga homokkal hintették fel. Három új kocsmát is összeácsoltak, ezek előtt hosszú rúdra erősített vesszőnyaláb – a cégér – hívogatta be a parasztokat. Megdöbbentő gyorsasággal szaporodott a kisebb bódék sora, ahol edényt, csizmát, mézeskalácsot és másfajta bazárárut kínáltak eladásra. A vásár egyik sarkában a lacikonyhások

ütöttek tanyát. Hatalmas üstjeikben egész birkák rotyogtak, pudszámra főzték a kölest és a hajdinát. Itt készült az egész vásár számára a scsi és a kása. A búcsú előtti napon déltájban a faluba vezető utakat már ellepte a felhajtott jószág, s az ezernyi parasztszekér, amely cserépedényt, szurokkal teli hordókat, gabonát vitt a vásárba.

Az istentiszteletet rendkívüli ünnepélyességgel tartották meg a templomunkban. A környékbeli falvak tucatnyi pópája és diakónusa együttesen misézett. A fiatal kereskedősegédektől támogatott kántorok olyan éneklést vittek végbe a kóruson, amilyent legfeljebb csak Kalugában hallhatott az ember, a püspöki énekkartól. A templom rendszerint zsúfolásig megtelt. Mindenki buzgón imádkozott. A kereskedők valósággal versenyeztek egymással: ki állít több és nagyobb gyertyát az ikonok elé, hogy több árut adjon el. A templomban annyian voltak, hogy a később érkezettek nem tudtak előrefurakodni az oltárig. Ennek következtében a bejárattól az oltár irányában szüntelenül jártak kézről kézre a gyertyák: vastagok és vékonyak, fehérek és sárgák – kinek mire futotta. „Oltalmazónknak, a Kazanyi Szent Szűzanyának", „Szent Miklósnak", „Frolusnak és Laurusnak" – suttogták a gyertyák gazdái. Néha pedig minden közelebbi megnevezés nélkül csak ezt mondták: „Minden szenteknek".

Az istentisztelet után nyomban megkezdődtek a vásár előkészületei. Én teljesen a munkának szenteltem magam: több száz embert kérdeztem végig a felhozott áru értékéről. Magam is meglepődtem, hogy milyen jól megy a munka. Természetesen nekem is tettek fel kérdéseket: „Mivégett kell ez magának?" – „Nem az öreg herceget érdekli ez? Csak nem akarja felemelni a vásári adót?" Amikor azonban kijelentettem, hogy az „öreg herceg" mit sem tud, és a jövőben sem fog tudni az egészről (ő természetesen rettentő szégyennek tartotta volna, hogy a fia effajta összeírással foglalkozik), minden kétely eloszlott. Csakhamar rájöttem, hogyan kell kérdéseket feltenni. Miután a vendéglőben megittam a vásározókkal néhány pohár

teát (apánk szörnyen kétségbeesett volna, ha tudomást szerez erről), minden a legnagyobb rendben ment. Munkám felkeltette a nyikolszkojei sztaroszta érdeklődését is. Vaszilij Ivanovnak hívták ezt a jóképű, intelligens arcú, selymes, vörös szakállt viselő parasztembert.

– Ha a tudományodnak kell ez, akkor csak csináld; később talán még mi is hasznát vehetjük – jegyezte meg, és aztán szólt a parasztoknak, hogy az én kérdezősködésem mögött nem rejlik semmi rossz.

Egyszóval, sikerült meglehetős pontossággal megállapítanom a „felhozatalt". A rákövetkező napon kezdődő árusítással azonban már támadtak bizonyos nehézségeim. A rőfösök még maguk sem tudták, milyen értékű árut adtak el. A búcsú napján ugyanis a parasztmenyecskék valósággal megostromolták a bódékat. Mindnyájan eladták már a háziszőttesüket, és most szalagot, vásznat, színes fejkendőt vásároltak maguknak, sálat a férjüknek, mindenféle csecsebecsét, vásárfiát az otthon maradt öregeknek és gyermekeknek. Azok viszont, akik cserépedényt, mézeskalácsot, jószágot vagy kendert árusítottak – különösen az öregasszonyok –, azonnal meg tudták nevezni az összeget.

– Jól fogyott a portéka, öreganyám? – tettem fel a kérdést.

– Nem panaszkodhatom. Isten ellen való vétek lenne! Csaknem mindent eladtam.

S kis tételeikből noteszemben sok ezer rubeles összegek kerekedtek. Csupán egy tétel maradt tisztázatlanul. Több száz parasztasszony álldogált a tűző napon. Maguk szőtte, feltűnően finom vásznat kínáltak eladásra. A tömegben tucatjával sürögtek-forogtak cigányábrázatú, vércsetekintetű alakok – ők vásárolták a háziszőttest. Ezért ennek forgalmát csak megközelítően tudtam megállapítani Vaszilij Ivanov segítségével.

Akkoriban nem töprengtem el vállalkozásomon, egyszerűen örültem annak, hogy sikerült. Mély benyomást tett rám azonban a gyors eszű orosz parasztember józansága és tehetsége, amely e két nap alatt tárult fel előttem. Később, amikor forradalmi propagandát folytattunk a nép között, gyakran csodál-

koztam el azon, hogy társaim, akik pedig sokkal demokratikusabb nevelésben részesültek, mint én, nem tudják, hogyan közelítsék meg a parasztokat vagy a gyári munkásokat. Megpróbálták utánozni a nép nyelvét, sok úgynevezett „népies kiszólást" használtak, de ezzel csak még érthetetlenebbé tették a beszédüket.

Pedig egyáltalán nincs szükség erre, ha a népnek beszél vagy ír az ember. A nagyorosz paraszt kitűnően megérti a művelt embert, hacsak az utóbbi nem használ sok idegen szót. Csupán azokat az elvont fogalmakat nem érti, amelyeket nem támasztanak alá kézzelfogható példákkal. Egyébként tapasztalatból tudom, hogy nincs olyan természettudományos vagy szociológiai kérdés, amelyet ne lehetne tökéletes érthetőséggel elmagyarázni parasztoknak, vagy általában a falusi lakosságnak, bármely országban éljenek is. Csupán az kell, hogy az előadó maga teljesen tisztában legyen azzal, amit elmond, egyszerűen beszéljen, és hozzon fel szemléletes példákat. A művelt és a műveletlen embert elsősorban az különbözteti meg, hogy az utóbbi nem tudja követni az egymásba kapcsolódó szillogizmusokat. Felfogja az elsőt, esetleg a másodikat is; a harmadik azonban már fárasztja, ha nem látja a fejtegetések láncolatának utolsó szemét. De mily gyakran tapasztaljuk ugyanezt művelt embereknél is!

Még egy tapasztalatot szereztem e fiatalkori munkám közben, bár csak később fogalmaztam meg. Alighanem sok olvasómat lepi majd meg. Az egyenlőség szellemére gondolok, amely oly határozottan él nemcsak az orosz parasztban, hanem az egész világ falusi lakosságában. A muzsik esetleg rab alázattal engedelmeskedik a földesúrnak vagy a rendőrtisztviselőnek, ellenkezés nélkül aláveti magát akaratuknak, de egyáltalán nem tartja őket felsőbbrendű embereknek. Néhány perc múlva, ha a takarmányra vagy a vadászatra terelődik a beszélgetés, ugyanaz a paraszt már úgy fog beszélgetni urával, mintha magafajtával állna szemben. Annyi bizonyos, hogy az orosz muzsiknál sohasem tapasztaltam azt a – fő jellemvonássá lett –

szolgalelkűséget, amellyel a kishivatalnok vagy lakáj beszél főnökéről, illetve uráról. A paraszt túl könnyen engedelmeskedik az erőnek, de sohasem hajbókol előtte.

Ezen a nyáron nem a szokott módon tértem vissza Nyikolszkojéból Moszkvába. Akkoriban még nem épült meg a Kalugát Moszkvával összekötő vasútvonal: a közönség egy bizonyos Kozjol szolgálatait vette igénybe, aki postakocsi-járatokat tartott fenn a két város között. A mi családunk természetesen sohasem vette igénybe ezeket, elvégre saját lovaink és hintóink voltak. Apánk azonban elhatározta, hogy megkíméli mostohaanyánkat a kettős utazástól, és félig tréfásan azt ajánlotta nekem, hogy utazzam a bakon.* Örömmel kaptam a javaslaton. Mostohaanyánk elvitt Kalugáig, és onnan Kozjolfelé postakocsin folytattam az utam. A kocsiban csak négyen voltunk: egy rettentő kövér boltosné, jómagam, meg egy kereskedő és egy iparos az első ülésen. Pompás utazás volt. Mindenekelőtt első ízben keltem útra egyedül (mindössze a tizenhatodik évemben jártam), aztán meg a boltosné a három napra hatalmas kosár elemózsiát hozott magával, és szüntelenül kínálgatott különféle húsos tésztákkal, süteménnyel, gyümölccsel.

Különösen az egyik este emléke él bennem. Egy nagy falu fogadójában szálltunk meg. Az öreg boltosné egy szamovár teát hozatott magának, én pedig kószálni kezdtem az utcákon. Egy fehérre meszelt falú kocsma felkeltette a figyelmemet, és betértem. A tiszta abrosszal megterített asztaloknál parasztok ültek, és nagyban teáztak. Magam is rendeltem két pohárral.

Itt minden új volt nekem. A falu nem a földesúré volt, hanem kincstári parasztoké;[9] fejlett háziiparuk, a vászonszövés, viszonylagos jómódot biztosított számukra. Az asztaloknál csöndesen, nyugodtan folyt a szó; csak néha hangzott fel ittott nevetés. Valaki megkérdezte, hogy honnan érkeztem, hova tartok, s csakhamar beszélgetésbe merültem a parasztokkal a

* Szójáték. Kozjol magyarul bakot jelent.

természről, vidékünkről, az időjárásról, a takarmányról. Azután különféle kérdésekkel ostromoltak. Mindent tudni akartak Pétervárról, s különösen a közeli jobbágyfelszabadítás akkoriban mindenütt keringő kósza híreiről. Egyszerre megcsapott az egyszerűség, a szívélyesség és az egyenlőség tudatának melege, amit a későbbiekben is mindig éreztem parasztok között. Ezen az estén olyannyira nem történt semmi említésre méltó, hogy nem is tudom, érdemes-e most erről írnom. Ámde a falura boruló sötét nyári éjszaka, a kis vendéglő, a parasztok halk beszéde, s nyíltszívű kérdezősködése ezerféle olyan dologról, ami kívül esik hétköznapjaink világán – mindennek köszönhetem, hogy a szegényes, fehérre meszelt kocsma azóta is kedvesebb szívemnek az előkelő, divatos étteremnél.

5

VIHAROS IDŐK AZ ISKOLÁBAN. – ALEKSZANDRA FJODOROVNA CÁRNÉ TEMETÉSE

1860-ban viharos idők következtek iskolánkra. Amikor Girardot nyugállományba vonult, helyébe egyik tisztünk, Fed. Kondr. von Brewern százados lépett. Tulajdonképpen derék ember volt, de a fejébe vette, hogy nem tanúsítunk iránta olyan tiszteletet, amilyen magas beosztása alapján megilleti. Erre aztán századosunk elhatározta, hogy tiszteletet és félelmet ébreszt bennünk maga iránt, s ezt azzal kezdte, hogy különféle apróságok miatt szüntelenül kellemetlenkedett a végzős osztálynak. De még ennél is bosszantóbbnak éreztük, hogy megnyirbálta azokat a „szabadságjogainkat", amelyeknek eredete az idők homályába veszett. Igaz, ezek meglehetősen jelentéktelen jogok voltak, mi azonban nagyra tartottuk őket.

Ennek az lett a következménye, hogy iskolánk néhány napon át „lázongott". Kivétel nélkül mindenkit megbüntettek,

sőt két kamarásapródot – kedvenceinket – még az iskolából is kicsaptak.

A százados ezután új szokást vett fel: gyakran bejárt az osztályunkba, ahol a tanítás előtti órát leckeírással töltöttük. Mi úgy véltük, hogy a tanteremben fel vagyunk mentve a katonai tárgyak oktatóinak felügyelete alól, mivel itt a tanulmányi felügyelő hatáskörébe tartozunk. Nagyon felbosszantott bennünket, hogy betört hozzánk, s egy ízben kereken megmondtam neki, hogy „ez itt a tanulmányi felügyelő helye, nem pedig a századparancsnoké". Ezért a tiszteletlenségért néhány hétre fogdába kerültem.

Az iskolában két vaksötét szobát használtak fogdának. Ezek egyikébe zártak be. A fogoly csupán egy darab fekete kenyeret és egy bögre vizet kapott, semmi mást. Első ízben kerültem fogdába, és csakhamar szörnyű unalom tört rám. A tétlenség valósággal letaglózott. Elkezdtem tornázni, operaáriákat énekeltem, mindez azonban alig segített: rendkívül lassan telt az idő.

Elmúlt egy hét, s én még mindig ültem. Ekkor új foglalatosságot eszeltem ki . . . Megtanultam ugatni és kutya módra vonítani. Néhány nap alatt a tökélyig fejlesztettem ezt a képességemet. Utánozni tudtam a holdra vonító kutyát, majd előadtam, hogyan ugat egymásra két eb, ha találkozik: az egyik hatalmas és erős, basszus hangon ijesztgeti a kis ölebet, amely válaszul rémülten, farkát behúzva kaffog rá vissza a sarokból, és így tovább.

Ennek a látszólag teljesen haszontalan időtöltésnek a későbbiekben mégis hasznát vettem a gyakorlatban. Amikor egy postagőzössel az Amuron hajóztam, éjszakánként nagyszerűen értékesítettem ugatási tehetségemet. A sötét, felhős éjszakákon sokszor még a partok vonalát is alig tudtuk kivenni, és nem tudtuk, hogy merre vannak falvak. Ezért azután minden alkalommal, amikor ki kellett kötnünk, bajtársam, a postahajó parancsnoka, teljes komolysággal fordult hozzám: „Pjotr Alekszejevics, légy szíves, ugass egy kicsit."

Én nem kérettem magam, és harsány vakkantásaim hamarosan felverték a széles folyam csöndjét. Néhány perc múlva a közeli falvak kutyái válaszoltak ugatásomra, ez segített a tájékozódásban, s így kiköthettünk. Ebből is kitűnik, hogy az életben mindenféle tudásnak hasznát veheti az ember.

Több mint két hetet töltöttem a fogdában. Egyszer aztán a másik cellába is betettek egy apródot. A falon át elmesélte a legfrissebb iskolai híreket.

Meghallgattam, aztán elhatároztam, hogy bemutatom neki a műsoromat, s ugatni, vonítani kezdtem, ahogyan csak tudtam. Úgy megijesztettem ezzel, hogy amint kiengedték, közölte az iskolatársainkkal:

– Kropotkin alkalmasint megőrült a fogdában. Elmondtam neki, hogy mi újság, erre válaszként ugatni, vonítani kezdett, akár a kutya . . .

A szenzációs hír azonnal a parancsnokság fülébe jutott: a következő naptól kezdve az órákra már kiengedtek, és csak éjszakára kísértek vissza a fogdába.

Végül is behívatott magához Zseltuhin tábornok, az igazgató. Vajszívű ember volt, de amikor megpillantott, szigorú és könyörtelen arcot vágott, szidni kezdett, és kicsapással fenyegetett.

– Hogy merészelted megsérteni a századost? Milyen jogon feleltél így az igazgatóhelyettesnek? Tudod, hogy megérdemelnéd, hogy civilbe öltöztessünk, és hazaküldjünk apádhoz? . . .

Az igazgató igyekezett bősz kifejezést erőltetni jóságos arcára. A katonai fegyelem megkövetelte, hogy vigyázzban álljak, egyetlen hangot se ejtsek, és szótlanul hallgassam végig elöljáróm dorgáló beszédét. Igazgatóm hangja azonban hamarosan elvesztette haragos színét. Ezt maga is észrevette, és hirtelen rám parancsolt, hogy menjek „haza", a fogdába. Távoztam. Másnap elengedték további büntetésemet.

Kiszabadulásomat az egész osztály lelkesen fogadta. A százados – akit az igazgató ugyancsak behívatott a szobájába, és

ott négyszemközt beszélt vele – nem járt be többé az osztályba. Az összecsapásból én kerültem ki győztesen.

Elöljáróink tudták, hogy az igazgatóhelyettes túlment a megengedett határon, és apró kellemetlenkedéseivel hozott ki bennünket a béketűrésből. Ennek köszönhetően nem részesültem vétségemért szigorú büntetésben. Nem csaptak ki az iskolából, hanem megúsztam a két hét fogdával, meg azzal, hogy az esetet beírták a „tanulmányi és magaviseleti naplóba".

Ezután az iskola élete visszazökkent a rendes kerékvágásba. A százados nem próbálkozott többé szabadságjogaink megnyirbálásával.

Alighogy elült ez a nyugtalanság, az özvegy cárné halála zavarta meg ismét tanulmányainkat.

A cári család tagjainak temetését mindig úgy rendezik meg, hogy az különösen mély hatást tegyen a népre. A cárné Carszkoje Szelóban halt meg; holttestét onnan Pétervárra hozták, s a pályaudvarról a főútvonalakon szállították végig a Péter-Pál-erődbe. A koporsó mögött ott haladt az egész uralkodócsalád, valamennyi főméltóság, sok ezer csinovnyik és számtalan testület. Elöl több száz pópa és egyházi kardalos lépdelt. Az utcák hosszában sokezer gárdista állt sorfalat. A menetben ezernyi díszegyenruhás személy vett részt: a gyászkocsit kísérte, vagy előtte haladt. Minden utcasarkon felhangzott a litánia. A halottért kongó harangok szava, a hatalmas kórusok éneke, az egyesített katonai zenekarok keltette hangzavar – mindez azt a gondolatot volt hivatott sugalmazni a népnek, hogy a cárnét valóban óriási tömegek siratják.

Amíg a koporsó a Péter-Pál-erőd székesegyházában volt, másokkal együtt az apródok is éjjel-nappal őrt álltak mellette. Három kamarásapród és három udvarhölgy állandóan ott tartózkodott a magas katafalkon nyugvó ravatalnál, húsz apród pedig azon a dobogón, amelyen az uralkodónak és egész családjának jelenlétében napjában kétszer mondtak gyászmisét. E célból mindennap csaknem a fél iskolánkat elvitték az erődbe. Kétóránként váltottuk egymást, és nappal nem is esett ne-

hezünkre a szolgálat. Viszont félelmetes volt éjszaka felkelni, udvari díszegyenruhát ölteni, és miközben a toronyórák bánatosan ütötték el a negyedeket, az erőd komor és sötét belső udvarain keresztül elmenni a székesegyházba. Hideg borzongás futott végig rajtam, ha eszembe jutottak azok a rabok, akiket valahol itt, ebben az orosz Bastille-ban falaztak be. „Ki tudja – gondoltam magamban –, egyszer talán még én is idekerülök."

A temetést megzavarta egy incidens, amelynek nagyon súlyos következménye is lehetett volna. A koporsó fölé, a székesegyház kupolája alatt, óriási baldachint emeltek, amelyet felül nagy, aranyozott korona díszített. Erről a kupolát tartó négy hatalmas oszlopra hermelinprémmel bélelt, kolosszális bíborkárpit hullott alá. Bárki elámulhatott ennek láttán; ám mi, apródok, hamarosan felfedeztük, hogy az aranyozott koronát kartonból és fából eszkábálták össze, a kárpitnak csupán az alsó része bársony, a felső részét vörös posztóból készítették, továbbá hermelinprém helyett barhentet használtak, s fehér mókusfarkakat varrtak fel rá. A gyászfátyollal borított címeres pajzsok is csak kartonból készültek. De a népnek, amelynek megengedték, hogy esténként elvonuljon a katafalk előtt, nem volt ideje jobban szemügyre venni a barhenthermelint és a kartonpajzsokat. A kívánt teátrális hatást tehát elérték, ráadásul nem is került sokba.

A litániák alatt az uralkodócsalád tagjai a szertartásnak megfelelően égő gyertyát tartottak a kezükben, s ezeket bizonyos imák elmondása után eloltották. Egy ízben az egyik gyermek-nagyherceg lefelé fordította gyertyáját, mert látta, hogy a felnőttek is így oltják el a magukét, és a tűz belekapott a címerpajzsról aláhulló fekete drapériába. A következő szempillantásban már lángolt a pajzs és a szövet. Hatalmas lángnyelvek kúsztak fel az állítólagos hermelinpalást széles redőin.

A gyászszertartás félbeszakadt. A jelenlevők tekintete rémülettel követte a mind feljebb kúszó lángokat; már-már a kar-

tonból készült koronát, és az egész alkotmányt tartó fakeretet nyaldosták. Égő szövetdarabkák hullottak alá, ami azzal fenyegetett, hogy meggyulladhat a hölgyek gyászfátyla.

II. Sándor csak egy pillanatra veszítette el lélekjelenlétét, de aztán mindjárt összeszedte magát. „Vigyék ki a koporsót!" – rendelkezett. A kamarásapródok tüstént letakarták azt az arany-barhenttel, és odaléptek, hogy felemeljék. Ebben a másodpercben azonban az addig terjeszkedő óriási lángnyelv ezernyi kis, kék tűzre esett szét, amely egy csapásra végigfutott a bolyhos szöveten, és a magasban felgyülemlett porban és koromban lassan-lassan kialudt.

Nem is tudnám megmondani, min akadt meg inkább a szemem: a felfelé kúszó lángnyelveken, vagy a koporsó mellett álló három udvarhölgy karcsú, elegáns alakján. Fekete csipkefátyluk a válluk körül lebegett, s gyászruhájuk uszálya elborította a katafalk lépcsőfokait. Egyikük sem moccant. Úgy álltak ott, mint a kőszobrok, s csupán egyiküknek, Gamaleának a szemében csillant meg – akár az igazgyöngy – néhány könnycsepp. Ez a leány ukrán származású volt, s valamennyi udvarhölgy között az egyedüli szépség.

Az iskolánkban tótágast állt minden. Szünetelt a tanítás. Az erődben teljesített szolgálatról visszatérők ideiglenesen az egyes termekben és osztályokban laktak. Minthogy tétlenségre voltunk kárhoztatva, különféle csínyeket eszeltünk ki. Így például az egyik osztályban felnyitottunk egy szekrényt, amelyben természetrajzi oktatás céljait szolgáló állatmodellek pompás gyűjteményére bukkantunk.

Ez volt a tulajdonképpeni hivatalos rendeltetése, nekünk azonban sohasem mutatták be. Most viszont elhatároztuk, hogy magunk vesszük kezelésbe a modelleket. A szekrényben talált koponya felhasználásával kísértetet eszkábáltunk össze, hogy éjszakánként azzal ijesztgessük társainkat és a tiszteket. Az állatfigurákat a legkomikusabb pózokban csoportosítottuk: a majmok az oroszlánok hátán lovagoltak, a birkák a leopárdokkal játszottak, a zsiráfok elefántokkal táncoltak stb. Az egész-

ben csak az volt a szomorú, hogy iskolánkat éppen ekkor látogatta meg egy porosz herceg, aki a temetésre érkezett (azt hiszem, őt koronázták később Frigyes néven császárrá). Igazgatónk megragadta az alkalmat, hogy eldicsekedjék pompás tanulmányi szertárainkkal, és odavezette a herceget a szerencsétlen szekrényhez is. A vendég döbbenten meredt egy percig az általunk oly sajátosan csoportosított állattárra, majd gyorsan elfordult. Az igazgató megdermedt a rémülettől, hang nem jött ki a torkán, és mutogatott, egyre csak mutogatott a szekrény mellett álló üvegekben elhelyezett tengeri csillagok felé. A herceg kísérete úgy tett, mintha mit sem látott volna, de a szeme sarkából oda-odapillantott a furcsa gyűjteményre. Mi pedig eközben alig-alig tudtuk visszafojtani kirobbanni akaró nevetésünket.

6

ELŐADÁSOK A HADAPRÓDISKOLÁBAN. – FIZIKA- KÉMIA- ÉS MATEMATIKAOKTATÁS. – HOGYAN TÖLTÖTTÜK A SZABAD IDŐNKET?– AZ OLASZ OPERA

Az orosz ifjú iskolai élete lényegesen különbözik a nyugateurópai fiatalemberétől. A mi egyetemeink és katonaiskoláink hallgatói élénken érdeklődnek a társadalmi, a politikai és a filozófiai kérdések iránt. Legalábbis így volt ez a hatvanas évek elején. Igaz, valamennyi tanintézet közül a Hadapródiskola légköre kedvezett a legkevésbé az effajta fejlődésnek, de az általános feleszmélésnek abban a korszakában a haladó eszmék még hozzánk is behatoltak, és sokunkat ragadták magukkal. Ez egyébként egyáltalán nem zavart bennünket abban, hogy tevékenyen részt vegyünk a „jutalomjátékokban" és egyéb csínyekben.

A negyedik osztályban érdeklődni kezdtem a történelem

iránt. Az órákon készült jegyzeteim alapján, és néhány könyv segítségével (Szása természetesen elküldte Lorentz Világtörténelmét) összeállítottam magamnak a korai középkor történetének egész vezérfonalát. A következő évben érdeklődni kezdtem a pápai és a világi hatalom harca iránt VIII. Bonifác és IV. Fülöp idején; rettentően szerettem volna engedélyt kapni a közkönyvtár látogatására, hogy ott tanulmányozhassam e nagy küzdelmet. Ez azonban ellenkezett a szabályokkal: a középiskolák tanulói nem lehettek állandó olvasók. A derék Becker, az egyik részleg főkönyvtárosa azonban elhárította az akadályokat, s megengedték, hogy beléphessek e szentélybe. Helyet foglalhattam ama vörös bársonnyal bevont fotelek egyikében, melyek az asztalkák mellett álltak. Ilyen bútorzat volt ugyanis akkoriban az olvasóteremben. Miután átnéztem a könyvtárunkban található tankönyveket, majd szakmunkákat, a forrásművek tanulmányozására tértem át. Nem tudtam ugyan latinul, de hamarosan gazdag kútfőkre leltem önémet és ófrancia nyelven. A francia krónikák nyelvezetének kifejező ereje és archaikus formái igazi esztétikai gyönyörűséget szereztek nekem. Egy teljesen új társadalmi rend tárulkozott fel előttem, ismeretlen, bonyolult világba hatoltam be. Azóta becsülöm többre a történelmi kútfőket mindenfajta modernizált műnél. Az utóbbiban ugyanis az ábrázolt korszak reális élete helyett mindig holmi párttendenciákat, vagy egyenesen divatos formulákat találunk. Megjegyzem még, hogy semmi sem befolyásolja oly kedvezően a fiatal ész fejlődését, mint az önálló kutatás. E fiatalkori munkáim később nagy segítségemre voltak.

Sajnos, amikor a második (utolsó előtti) osztályba léptem, abba kellett hagynom történelmi kutatásaimat. A hadapródoknak ugyanis két év alatt kellett elsajátítaniok azt, amit a többi katonaiskolában három – már szakosított – tanév alatt végeztek el a növendékek. Ezért sokat kellett tanulnunk. A természettudományok, a matematika és a katonai tárgyak háttérbe szorították a történelmet.

A második osztályban kezdtünk komolyan foglalkozni a fi-

zikával. Tanárunk, Csaruhin nagyszerű, okos, szarkasztikus modorú ember volt; gyűlölte a biflázást, s azt akarta, hogy *gondolkodni* tanuljunk meg, ahelyett, hogy egyszerűen bemagolnánk az anyagot.

Csaruhin kiváló matematikus volt, és a fizikában erősen rászorított bennünket az algebrai analízisre. Emellett nagyszerűen értett ahhoz, hogy minden fizikai törvénynek és műszernek a lényegét tisztázza előttünk, s ne vesszen el a részletekben, mint általában a legtöbb fizikakönyv szerzője. Némely kérdése oly eredeti, s magyarázata oly pompás volt, hogy egész életemre az agyamba véződött.

A Lenz-féle fizikakönyv, amelyet használtunk, nem volt éppen rossznak mondható (a katonai tanintézetekben rendszeresített tankönyvek nagy részét a kor legkiválóbb tudósai írták), viszont meglehetősen elavult: azokban az években már javában folyt a fizikai elméletek átértékelése. Emiatt tanárunk, aki a maga módszerét követte, új vezérfonalat állított össze a saját tárgyából, s ezt a jegyzetet azután mi sokszorosíttattuk. Úgy esett azonban, hogy két-három hét múlva engem bíztak meg a vezérfonal összeállításával. Mint jó pedagógus, Csaruhin teljesen rám bízta ezt a munkát, s csupán a levonatot olvasta át. Minthogy a hőtani, valamint a villamosságról és a mágnesességről szóló fejezetet az új elméletek figyelembevételével elejétől végig nekem kellett megírnom, elmondhatom, hogy én állítottam össze csaknem az egész fizikakönyvet, amelyet aztán sokszorosított formában használtak az iskolánkban. Azt hiszem, nagyon is érthető, milyen nagy segítségemre volt ez a munka a későbbiekben.

A második osztályban kezdtük meg a kémia tanulását is. Ezt a tárgyat is kiváló tanár adta elő: egy Petrusevszkij nevű tüzértiszt, aki szenvedélyesen szerette tudományát, s abban több jeles felfedezést is tett.

Az 1859–1861-es évek az egzakt tudományok virágzásának évei voltak. Grove, Clausius, Joule és Seguin bebizonyította, hogy a hő és a villamosság egyaránt csupán a mozgás külön-

féle formái. Helmholtz ez idő tájt kezdte meg a hanggal kapcsolatos kutatásait, amelyek új korszakot nyitottak a tudományban. Tyndall népszerű előadásaiban már az atomok és a molekulák szerkezetét is érintette. Gerhardt és Avogadro bevezette a kémiába a típuselméletet, Mengyelejev, Lothar Meyer és Newlands megalkotta az elemek periodikus rendszerét. *A fajok eredeté*-vel Darwin forradalmasította a biológiai tudományokat, míg Karl Vogt és Moleschott, Claude Bernard nyomdokaiban lépdelve, megalapozta a fiziológiai pszichológiát.

Az általános tudományos újjászületés ideje volt ez, amely ellenállhatatlanul sodort mindenkit a természettudományok felé. Ebben az időben számos kiváló mű jelent meg orosz fordításban. Hamarosan rájöttem, hogy bármivel is kívánjon foglalkozni az ember, mindenképpen szüksége van a természettudományoknak és azok módszereinek alapos ismeretére. Összeálltunk hát öten vagy hatan, és valami kémiai laboratóriumfélét rendeztünk be. Csupán azokkal az egyszerű eszközökkel rendelkezvén, amelyeket Stöckhardtnak a kezdők részére írott remek könyve javasol, két iskolatársunk, a Zamickij fivérek szobájában nekiláttunk a kémiai kísérletezésnek. A fiúk apja, a nyugalmazott admirális nagyon örült annak, hogy gyermekei ilyen hasznosan töltik az idejüket, és hozzájárult, hogy minden vasárnap és ünnepkor összejöjjünk a dolgozószobája melletti „laboratóriumban". Ott sorra elvégeztük valamennyi kísérletet, a Stöckhardt-féle könyv előírásai szerint. El kell még mondanom, hogy kis híján felgyújtottuk az egész házat, és nemegyszer árasztottuk el a szobákat klórszaggal és más kellemetlen bűzökkel. Az agg tengernagy azonban nagyon kedélyesen fogta fel mindezt. Amikor az ebédnél beszámoltunk neki kalandjainkról, elárulta, hogy egyszer bajtársaival majdnem lángba borítottak egy egész házat, pedig kevésbé hasznos cél vezette őket, mint bennünket: pálinkát kotyvasztottak. A fiúk jóságos édesanyja pedig ezt mondta két fojtogató köhögési rohama

között: „Hát jó, mit tehetek én, ha a tanulmányaitok *megkívánják*, hogy ilyen anyagokkal vesződjetek."

Mi gyengédséggel viszonoztuk két pajtásunk édesanyjának a hozzánk való jóságát. Ebéd után az asszony rendszerint leült a zongorához, és késő estig énekeltünk különféle operákból duetteket, tercetteket és kórusrészleteket. Néha elővettük valamely opera – többnyire a Ruszlán és Ludmilla – partitúráját, és az első hangtól az utolsóig végigénekeltük. A Zamickij fiúk édesanyja és leánytestvére énekelte a női szerepeket, az idősebbik fivér alakította – mégpedig ragyogóan – a tenorszerepet, és a kisebbik fiú meg én nyögdécseltük el valahogy a többit. A vegytan és a zene tehát kézen fogva haladt.

A magasabb matematika ugyancsak sok időmet emésztette fel. Számos társunk döntötte már el erre az időre, hogy nem lép be a gárdába, mert ott drill, díszszemle töltené ki az egész idejét. Tisztté avatásunk után a tüzér- vagy mérnökkari akadémiára kívántunk menni. Ehhez el kellett sajátítanunk az analitikus geometriát, a differenciálszámítást és az integrál alapjait; ezért magánórákra jártunk. Az elemi csillagászatot akkoriban matematikai földrajz címén tanították, s én rajongani kezdtem – főként az iskolában töltött utolsó esztendőben – a csillagászati szakkönyvekért. A világmindenség sohasem szűnő élete – amelyet mint fejlődésben levő *életet* fogtam fel – az esztétikai gyönyör kifogyhatatlan forrása volt számomra, és hovatovább az ember és az – élő vagy élettelen – természet egységének tudata vált életfilozófiámmá.

Ha csupán az említett tárgyakat adták volna elő nálunk, az is tökéletesen elegendő lett volna ahhoz, hogy minden időnket lefoglalja. De ezenkívül még humán tárgyakat is tanítottak: történelmet, jogi ismereteket (azaz a törvénykönyvek alapelveit), továbbá a politikai gazdaságtan és az összehasonlító statisztika alapjait. Ezenkívül hatalmas anyagot kellett elsajátítanunk a katonai tárgyakból is, nevezetesen harcászatból, hadtörténelemből (az 1812-es és az 1815-ös hadjárat történetét a leg-

apróbb részletekig tudnunk kellett), továbbá a tüzérség és a tábori erődítéstan ismeretköréből.

Ha most felidézem a múltat, arra a következtetésre jutok, hogy tantervünk (a katonai tárgyakon kívül, amelyek helyett hasznosabb lett volna egzakt tudományokat tanulnunk) nem is volt olyan rossz, és sokrétűsége ellenére sem volt több, mint amennyit egy átlagos képességű ifjú elsajátíthat. Minthogy az alapfokú matematikát és a fizikát az alsóbb osztályokban már alaposan megismertük, többségünk könnyen bírta a tanterv diktálta iramot. Sok társunk persze csak ímmel-ámmal tanult egyes tárgyakat, például a jogi ismereteket vagy az újkori történelmet, amelyet az elaggott Sulgin adott elő, mégpedig gyalázatosan. Az öreget csak azért tartották, hogy a teljes szolgálati idő letöltése után mehessen nyugdíjba. Nekünk azonban bizonyos fokig szabad terünk volt kedves tantárgyaink megválasztásában. Ezekből nagyon szigorúan vizsgáztattak, míg a többit meglehetős elnézéssel kezelték. Én egyébként is az egész tanítás konkrét mivoltával magyarázom, hogy viszonylag sikeresen birkóztunk meg ezzel a terjedelmes tananyaggal. Amint megtanítottak az elemi mértanra elméletben, tüstént alkalmaztuk is azt terepen, mérőlécek és mérőlánc, majd asztrolábium, iránytű vagy mérőasztal felhasználásával. Az ilyen szemléltető jellegű órák után már könnyűszerrel sajátítottuk el az elemi csillagászatot, és a helyrajzi felméréseket – amelyekre terepen került sor – örömmel végeztük.

A szemléltető oktatásnak ugyanezt a módszerét alkalmazták az erődítéstan előadásánál is. Télen például azt az elméleti feladatot kaptuk, hogy építsünk fel ezer katonával két hét alatt – lehetőleg minél szilárdabb – erődítményt, amely biztosítana egy hidat a hadsereg visszavonulásához; a feladat elvégzése után tanárunk megbírálta a tervezeteket, s mi szenvedélyesen védelmeztük azokat. Nyaranként a gyakorlatban hasznosítottuk elméleti ismereteinket: erődítések keresztmetszetét építettük fel terepen. Ily módon, hála a gyakorlatoknak, legtöbbünk már

17–18 esztendős korában meglehetős sikereket ért el e különböző tárgyak elsajátításában.

Emellett még mindig bőségesen jutott időnk a szórakozásra és a játékra. A legjobb dolgunk a vizsgák után volt, csaknem egy egész – teljesen szabad – hónappal rendelkeztünk még a táborba szállásig, majd a táborból való visszatérésünk után volt három vagy négy hétnyi szabad időnk. Ilyenkor az a néhány növendék, aki az iskolában maradt – köztük jómagam is –, teljes szabadságot élvezett, és akkor kapott kimaradást, amikor csak akart. Csupán ebédre és éjszakára tértünk vissza az iskolába. A közkönyvtárban olvastam akkoriban, vagy az Ermitázs termeit jártam, és egyik festészeti iskolát a másik után tanulmányoztam, gyakran fordultam meg a kincstári szövőüzemekben, öntödékben, kristály- és köszörűüzemekben, ahová mindig szabad volt a belépés. Néhanapján felkerekedtünk a fiúkkal, és csónakázni mentünk a Névára. Ott töltöttük a fehér éjszakákat – amikor az esti szürkületet a hajnalpír váltja fel, s éjféltájban mécses nélkül lehet könyvet olvasni – a folyón, vagy a halászoknál, a torkolat közelében, a tengerparton.

Különösen jól emlékszem egy ilyen estére. Valamelyikünknek az az ötlete támadt, hogy menjünk ki a Finn-öböl partjára. Egy hajnali hajón tettük meg az utat. Piszkos kocsmában ebédeltünk, azután egészen estig a tengerparton kóboroltunk.

Elszavaltam társaimnak Ogarjov versét, az *Iszkanderhez*-t.[10] Ez a költemény nagyon hatott rám, kívülről is megtanultam, s most szívhez szólóan szavaltam:

Mint zsenge legényke, ki halkszavu, szótlan,
S mig lázadó-ifjui hévvel dacoltam,
És vénségbe hajló szép férfikoromban
Ez egy szó hevített, kisért szakadatlan,
És ujra meg ujra erőre kapottan:
Szabadság! Szabadság!

Rabságtól gyötörten és csüggedtre váltan
Szerelmes hazámtól én kénytelen váltam,
Hogy messziről teljes erőmből kiáltsam,
Harsogjam e szent szót mennydörgető hangon,
Legtávolibb zugban is mindenütt halljon:
Szabadság! Szabadság!

S most itt, idegenben, az éjféli csendben,
Dacolva fagyokkal és fergetegekkel,
Egy távoli hang kél s visszhangozik bennem;
Hatalmas erővel tör át a homályon,
És harsog a rég-várt, az uj szó hazámból:
Szabadság! Szabadság!

És szivem, mely annyi sok kétellyel tellett,
Mint rabmadár, melynek fogsága letellett,
Repesve felejti a régi keservet –
S a gyermekkoromból oly ismerős szónak
Uj értelme harsan, mint ünnepi szózat:
Szabadság! Szabadság!

Ám hogyha uj balsors zúdulna hazámra,
S népem szabadsága uj harcot kivánna,
Repülnék a harcba, vad hősi tusába.
És hogyha a harcmezőn ér a halálom,
Halódó ajakkal ez egy szót kiáltom:
Szabadság! Szabadság!

Ha tán idegenben, itt érne a vég el,
– Nyugodtan halok meg, uj hittel-reménnyel –
A búcsu percében hajolj te fölébem,
És súgd a fülembe, utoljára, halkan,
Elvtársam, e szent szót hogy még egyszer halljam:
*Szabadság! Szabadság!**

* Brodszky Erzsébet fordítása.

De a csodálatos sorok, csodálatos gondolatok nem találtak visszhangra pajtásaim szívében. Udvariasan meghallgattak – ennyi volt az egész. Magamra hagyatva nőttem és fejlődtem. Ebben az időben még egy művet ismertem, amely lelkem mélyére hatolt, s egész életemre nyomot hagyott ott. Ez Turgenyev regénye volt, a *Küszöbön.*

A *Küszöbön* 1860 elején jelent meg. Beköszöntött a tavasz, véget értek a vizsgák, s bennünket a gyengélkedőben helyeztek el. Emlékszem, amint alkonyat előtt nekiláttam a *Küszöbön* olvasásának. A kitárt ablaknál ültem, ahonnan a gyakorlótérre láttam. Szemben, az udvar túlsó oldalán kis ház állt, amelyben egyik folyosóügyeletes tisztünk lakott két fiatalka unokahúgával.

Egész éjszaka, megszakítás nélkül olvastam a *Küszöbön*-t. Inszarov, a bolgár hazafi, akit *egyetlen* eszme – hazája felszabadításának gondolata – tartott hatalmában, erősen hatott rám. Ez a regény határozta meg ifjúságomtól fogva a nők iránt érzett tiszteletemet is.

A gyárlátogatások eredményeképpen ugyanez időben szerettem meg a nagy erejű és pontos gépeket. Akkor értettem meg a gépek poézisét, amikor láttam egyszer, amint a fűrésztelep épületéből hatalmas, gőzgép hajtotta kampó nyúlik a Néva fölé, megragadja az úszó gerendákat, és egymás után teszi le a gőzfűrész elé, amely feldarabolja azokat; vagy amikor azt láttam, hogyan alakul a sín a hengerek között sikló, vörösen izzó vastömbből. A modern üzemekben a gép kiöli a munkásból az egyéniséget. A munkás ennek vagy annak a gépnek az életfogytiglani foglyává válik, és soha többé nem szabadulhat tőle. Ez azonban kizárólag az ésszerűtlen szervezés következménye, s nem a gép tehet róla. A megerőltető munka, s annak végtelen egyhangúsága mindenképpen káros, akár kéziszerszámmal, akár géppel végzik. Ha azonban a munka nem kimerítő többé, akkor érthetővé válik az az öröm, amelyet gépe erejének tudata, működésének ésszerű volta, mozgásának kecsessége és pontossága szerez a munkásnak. William Morris gyűlölte a

gépet, de ez csupán arról tanúskodik, hogy bármily kiváló szellem volt is, nem tudta felfogni a gépek hatalmát és szépségét.

A zene ugyancsak fontos szerepet játszott fejlődésemben: még a költészetnél is nagyobb élvezet, lelkesültség forrása volt számomra. Abban az időben még jóformán nem is létezett orosz nemzeti opera, viszont ekkor élte fénykorát az olasz zenedráma. Az olasz operatársulat rendkívüli népszerűségnek örvendett Pétervárott, és számos kiváló tehetséggel dicsekedhetett. Ha Bosio, a primadonna megbetegedett, sok ezer operarajongó – főként fiatalember – várakozott a késő éjszakai órákig a szálloda kapuja előtt, hogy a díva hogylétéről érdeklődjék. Az énekesnő nem volt szépnek mondható, de gyönyörűnek tetszett, amikor énekelt, és több százra tehető azoknak a fiatalembereknek a száma, akik ilyenkor ész nélkül beleszerettek. Amikor Bosio meghalt, olyan temetést rendeztek, amilyent Pétervár addig még sohasem látott.

Egész Pétervár akkoriban két táborra szakadt: az olasz opera híveire és a francia színház törzsvendégeire; a francia színházban már felütötte fejét az a poshadt Offenbach-mánia, amely néhány évvel később egész Európát megfertőzte. A mi osztályunk ugyancsak két táborra szakadt, s én az „olaszokhoz" húztam. Nekünk tilos volt a földszinti széksorokban vagy az erkélyen ülnünk, a páholyokat viszont az olasz operában már hónapokkal a szezon kezdete előtt, bérletben szétkapkodták, sőt egyes családokban a bérlet apáról fiúra szállt. Ily módon szombatonként nekünk már csak a kakasülőn jutott hely, ahol még a lépcsőket is elfoglaltuk, s úgy izzadtunk, akár a gőzfürdőben. Hogy eltakarjuk szembetűnő egyenruhánkat – a fojtó hőség ellenére –, még ott is állig kellett gombolnunk prémgalléros, vattával bélelt fekete köpenyünket. Tulajdonképpen meglepő, hogy egyikünk sem kapott tüdőgyulladást, annál is inkább, mivel a kedvenceinknek rendezett ovációtól kimelegedve azután sokáig álldogáltunk az utcán, a színészbejáróná, hogy még egyszer megtapsoljuk őket. Az opera furcsa módon szoros kapcsolatban állt akkoriban a radikális mozgalommal.

A *Tell Vilmos* és *A puritánok* forradalmi recitatívói mindig lelkes tetszésnyilvánítást váltottak ki, ami nem kis mértékben zavarta II. Sándor lelki nyugalmát. Az ötödik emeleti erkélyen, a dohányzókban és a lépcsőházakban a pétervári ifjúság legjobbjai gyűltek össze, akiket a nemes művészet iránti rajongás egyesített. Ma mindez gyerekességnek látszik talán, ám akkoriban sok magasztos gondolatot és tiszta szándékot ültetett el bennünk a népszerű művészek iránti hódolatunk.

7

TÁBORI ÉLET PETERHOFBAN. – TEREPGYAKORLATOK. – GONDOLATOK A NEVELÉSRŐL

Nyaranként a pétervári hadkerület többi katonaiskolájával együtt mi is a peterhofi táborba vonultunk. Egészében véve nagyon jó dolgunk volt ott, és bizonyos, hogy alaposan meg is híztunk. Szellős sátrakban aludtunk, fürödtünk a tengerben, és erőtől duzzadva tértünk vissza a városba.

A katonaiskolák növendékeit elsősorban alaki kiképzéssel foglalkoztatják a táborban. Senki sem állhatta ezt közülünk; az egyhangúságot néha a hadgyakorlatokon való részvételünk oldotta fel. Egy ízben, miután lefeküdtünk aludni, II. Sándor ugrasztott talpra bennünket: riadót rendelt el. Néhány perc múlva megelevenedett az egész tábor. Több ezer fiú gyülekezett a zászlók köré. Az éjszaka csendjét a tüzértiszti iskola lövegeinek robaja verte fel. Peterhof valamennyi katonai méltósága bevágtatott a táborba, ám a cár lovát valamilyen félreértés folytán nem vezették elő. Minden irányba küldöncöket menesztettek, hogy előkerítsék, de hasztalan. II. Sándor, minthogy nem tartozott a legjobb lovasok közé, nem ült idegen lóra. Nagyon mérges lett, s amikor az egyik küldönc odavágtatott, és jelentette, hogy „felséged lovát most hozzák Babjigonáról",

a cár dühösen fakadt ki: „Te hülye! Hát egy lovam van nekem?"

Az áthatolhatatlan sötétség, az ágyúdörgés, a lódobogás úgy felizgatott bennünket, fiúkat, hogy amikor az előttünk álló II. Sándor parancsot adott a rohamra, kis híján őt magát is eltapostuk. Zárt sorainkkal, szuronyt szegezve, bizonyára nagyon félelmetes látványt kelthettünk; láttam, amint a még mindig gyalogosan álló uralkodó három hatalmas ugrással eltakarodott hadrendünk útjából. Akkor értettem meg, milyen is a zárt sorokban, a zenétől felindultan támadásba lendülő hadoszlop. Maga az uralkodó állt előttünk, katonai elöljárónk, aki iránt mindnyájan mély hódolattal viseltettünk. Mindamellett éreztem, hogy egyikünk sem tért volna ki akár egy arasznyira sem, nem állt volna meg, hogy utat nyisson neki. Mi voltunk a támadásba induló hadoszlop, ő pedig az akadály, s az oszlop keresztülgázolt volna rajta. Ilyen helyzetben a fegyveres gyerekek még az öreg katonáknál is félelmetesebbek.

A következő évben, amikor a Pétervár közelében rendezett nagy hadgyakorlaton vettünk részt, némi ízelítőt kaptam abból, hogy mi is az a háború. Két álló napon keresztül mást sem tettünk, mint alig húsz versztányi területen előre-hátra mozogtunk. Fogalmunk sem volt arról, hogy mi történik körös-körül, s mi célból menetelünk ide meg oda. Hol a közelünkben, hol valahol a távolban dörögtek az ágyúk. Az erdőben és a dombokon néha lövöldözni kezdtek puskából. Lovasküldöncök érkeztek: egyszer előrenyomulási, másszor visszavonulási parancscsal. Mi pedig csak mentünk, mentünk, egyre mentünk, anélkül, hogy értettük volna, mivégett. A lovasság ugyanezt az utat használta, és mi ebben a sűrű porfelhőben vánszorogtunk előre és hátra. Hadoszlopunkban végül is mindenfajta fegyelemnek vége szakadt. Már csak a zászlóvivő altisztek haladtak az úton, a többiek lassan poroszkáltak a közeli erdei ösvényeken. A tisztek minden parancsa és könyörgése hiábavaló volt.

Egyszer csak kiáltás harsant a hátunk mögött: „Jön az ural-

kodó!" A tisztek futkosni kezdtek, és rimánkodtak, hogy sorakozzunk fel, de senki sem engedelmeskedett nekik.

Odaért hozzánk lóháton a cár, és megparancsolta, hogy még egyszer vonuljunk vissza.

– Hátra arc! – hangzott fel a vezényszó. – Urak, őfelsége a hátunk mögött van. Kérem, forduljanak meg! – suttogták a tisztek.

Ám zászlóaljunk jóformán ügyet sem vetett a vezényszóra meg a könyörgésükre. II. Sándor, szerencsénkre, nem volt a katonai drill megszállottja. Néhány buzdító szót mondott, és pihenőt ígérve, elvágtatott.

Akkor értettem meg, milyen sok függ a háborúban a hadsereg szellemétől, s milyen keveset ér a fegyelem egymagában, ha a katonáktól az átlagosnál többet követelnek. Csupán fegyelmezéssel nem lehet elérni, hogy a fáradt csapat a meghatározott órára érjen a csatatérre. Egyedül a lelkesedés és a bizalom késztetheti ilyenkor a katonákat arra, hogy keresztülvigyék a lehetetlent. És a siker érdekében a háborúban állandóan ilyen „lehetetlent" kell végrehajtani. A későbbiekben gyakran jutott eszembe ez a szemléltető lecke Szibériában, ahol a tudományos expedíciókban ugyancsak mindig a lehetetlennek vágtunk neki.

A drill és a hadgyakorlatok azonban a táborban töltött időnknek csak kis részét vették igénybe. Sokat foglalkoztunk helyszíni terepfelméréssel és az erődítéstan gyakorlati elsajátításával. Néhány előkészítő gyakorlat után kezünkbe adtak egy tükörtájolót, és ezt mondták: „Készítse el ennek a tónak vagy annak a parknak a vázlatát, az utakkal együtt. A szögeket mérje a tájolóval, a távolságot lépéssel."

Korán reggel az apród gyorsan bekapta reggelijét, mély katonazsebét telerakta fekete kenyérrel, és elindult négy-öt órás munkára, több versztányira a park belsejébe. Ott felvázolta a gyönyörű árnyas utak, patakok, tavak tervrajzát. Munkáját azután pontos térképekkel mérték össze, és az ifjú maga választhatta meg jutalmát: optikai műszert vagy körzőkészletet. A terv-

rajzkészítés mindig kimondhatatlan örömet szerzett nekem. A munka önálló jellege, az egyedüllét az évszázados fák alatt, s az, hogy zavartalanul élhettem ezt az erdei életet, mélyen bevéső dött emlékezetembe. De maga a munka is érdekes volt. Amikor a későbbiekben Szibéria-kutató lett belőlem, és több társam közép-ázsiai expedíciókban vett részt, arra a következtetésre jutottunk, hogy a Hadapródiskolában végzett térképezési gyakorlat jó iskola volt számunkra.

Az utolsó osztályban hetenként háromszor négy főből álló hadapródcsoportok indultak a tábortól viszonylag távol fekvő falvakba. Itt már pontos térképészeti méréseket végeztünk, mérőasztal és geodéziai távcső segítségével. Időről időre vezérkari tisztek jelentek meg nálunk, hogy ellenőrizzék munkánkat, és némi tanáccsal is szolgáljanak. Szellemi és erkölcsi fejlődésünket egyaránt kedvezően befolyásolta az, hogy faluhelyen, parasztok között élhettünk.

Egyidejűleg gyakorlatképpen erődrészleteket is építettünk „életnagyságban". Tisztjeink vezetésével kivonultunk a mezőre, s ott azt a feladatot kaptuk, hogy készítsük el egy bástya vagy egy bonyolult hídbiztosító erődítmény metszetét. Léceket és cölöpöket szögeztünk össze ugyanúgy, ahogy a vasúti pályát szintező mérnökök teszik. A lőrések és lövegpadok keresztmetszetének kiképzésekor meglehetősen sok számítást kellett végeznünk, hogy meghatározzuk a különféle síkok hajlásszögét, metszésvonalait. Ezután a térgeometria már nem okozott nekünk nehézséget, a sinusok és tangensek pedig megfogható, közérthető dologgá váltak szemünkben.

Ez a munka úgy megtetszett nekünk, hogy egy ízben, amikor agyagra és kavicsra bukkantunk a városban, nekiálltunk egy igazi erődítmény kicsinyített másának a felépítéséhez. Gondosan kiszámítottuk a lövegpadok, valamint az egyenes és a ferde lőrések méretét, szögeit. Az egész munka nagyon szépre sikerült. Már azon töprengtünk, hogyan szerezhetnénk deszkát a lövegállás számára. Ide ugyanis az osztályunkban fellelhető

ágyúmodelleket kívántuk felállítani. De – ó, borzalom! – nadrágunk eközben válságos állapotba jutott!

– Mit művelnek itt?! – kiáltott ránk a századosunk. – Pillantsanak csak a tükörbe! Tudják, kire hasonlítanak? Kubikosokra! (Pedig mi éppen erre voltunk büszkék!) Mit csinálnának, ha most idelátogatna valamelyik nagyherceg, és így találná önöket?

– Megmutatnánk neki az erődítményünket, és szerszámot meg deszkát kérnénk a lövegálláshoz.

De hiábavaló volt minden tiltakozásunk. A következő napon egy csapat munkás jelent meg, és úgy eltalicskázta onnan a mi pompás erődítményünket, mintha holmi szemétdomb lett volna!

Az esetet csak azért említem, hogy ezzel példázzam: mily szívesen alkalmazzák a gyermekek és az ifjak a gyakorlatban az iskolában tanultakat, s mily korlátoltak azok a nevelők, akik nem hasznosítják e törekvéseket pedagógiai célzattal. A mi iskolánkban természetesen minden arra irányult, hogy ébren tartsa a növendékekben a katonai szellemet, de mi ugyanolyan lelkesen építettünk volna vasutat vagy házat, műveltünk volna meg szántóföldet és kertet is. A gyermekeknek az eleven, igazi munkára való törekvése meddő marad, ha az iskolákban a középkori kolostorok maradványa: a skolasztika szelleme uralkodik.

8

A FORRADALMI ESZMÉK TERJEDÉSE. – A JOBBÁGYSÁG ELTÖRLÉSE. – A PARASZTOK FELSZABADÍTÁSÁNAK FONTOS KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1857–1861-es esztendők – mint közismert – Oroszország szellemi magáraébredésének évei voltak. Ebben az időben hellyel-közzel már a sajtó hasábjain lehetett fellelni azt, amiről

az előző nemzedék még baráti körben is csak suttogva beszélt. (Ezt a korábbi generációt Turgenyev, Herzen, Bakunyin, Ogarjov, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Grigorovics, Osztrovszkij és Nyekraszov képviselte az irodalomban.) Még mindig dühöngött a cenzúra, viszont amit nem lehetett nyíltan, politikai cikkben kimondani, azt regény, humoros karcolat, vagy a nyugat-európai események burkolt bírálata formájában azért be lehetett csempészni a sajtóba. Mindenki tudott olvasni a sorok között, és megértette, hogy mit jelent, például „a kínai pénzügyi rendszer bírálata".

Iskolatársaim és rokonaim szűk köre kivételével Pétervárott nem voltak ismerőseim. Így aztán elég távol álltam a kor radikális áramlataitól. Mindamellett (s ez volt talán a mozgalom legjellegzetesebb vonása) az eszmék még egy olyan cárhű iskolába is behaltok, mint a mienk, sőt még moszkvai rokonainknál is visszhangra találtak.

A vasárnapokat és az ünnepeket a nénikémnél, Druckaja[11] hercegnénél töltöttem, akit már említettem. Dmitrij Szergejevics Druckoj herceg, a nagybátyám, kizárólag a pazar reggelikkel és ebédekkel törődött, és a felesége meg a leánya roppant vidáman élte életét. Unokanővérem a huszadik esztendejében járt. Nagyon csinos és vonzó leány volt. Valamennyi unokabátyja szerelmes volt bele, ő is megszerette egyiküket, Ivan Ivanovics Muszin-Puskint, és férjhez akart menni hozzá. Ám a pravoszláv egyház törvényei szerint az unokatestvérek házassága szörnyű bűnnek számít, és a hercegné hasztalan igyekezett a felsőbb egyházi körökben kijárni az engedélyt leánya számára. Most azért hozta fel Pétervárra, mert abban reménykedett, hogy számtalan udvarlója közül itt esetleg megfelelőbb jelöltet választ, mint az unokabátyja. Hozzá kell tennem, hogy a hercegné erőfeszítései nem jártak eredménnyel, noha az előkelő ifjú gárdatisztek és diplomaták egymásnak adták náluk a kilincset.

Azt hihetnők, hogy a forradalmi eszmék aligha találták meg az efféle palotákba vezető utat. Valójában azonban éppen ott

találkoztam első ízben a forradalmi irodalommal. Herzen ebben az időben kezdett hozzá Londonban a *Poljarnaja Zvezda* (Sarkcsillag) kiadásához; az almanach gyorsan és széles körben terjedt a közönség körében, és még az udvarnál is riadalmat keltett. Unokanővérem, Varenyka Druckaja szerezte ezeket a könyveket, amelyeket aztán rendszerint együtt olvastunk. Mélységesen felháborították őt a boldogsága útjában álló akadályok, s az is elősegítette, hogy agya könnyebben fogadja be az önkényuralom és a rothadó államgépezet éles herzeni kritikáját. Magam szinte szent áhítattal pillantottam a *Poljarnaja Zvezda* címlapjára, amelyen az öt felakasztott dekabrista – Besztuzsev, Kahovszkoj, Pesztyel, Rilejev és Muravjov-Aposztol – arcvonásait megörökítő kisplasztika képe volt látható. Herzen műveinek szépsége és belső ereje, szárnyaló gondolatainak lenyűgöző hatása, Oroszország iránti odaadó szeretete engem is magával ragadott. Újra meg újra elolvastam ezeket az oldalakat, amelyeken valósággal átizzott szerzőjük kiváló esze és szenvedélyes érzésvilága. Turgenyev igazat mondott, amikor azt állította, hogy Herzen könnyel és vérrel írta műveit, s hogy azóta senki sem írt úgy nálunk.

Amidőn Szása elküldte nekem Herzen: *A túlpartról* című cikksorozatát, amelyet maga másolt ki, hamarosan egész oldalakat tudtam kívülről a júniusi napokról.[12] Nénikém látván, hogy szüntelenül a *Poljarnaja Zvezdá*-t bújom, s hogy milyen szenvedéllyel beszélek Herzenről, több ízben is szomorúan jegyezte meg:

– Jól vigyázz, Petya, egyszer még téged is felakasztanak, éppúgy, mint őket!

1859-ben vagy 1860 elején kezdtem meg első forradalmi újságom kiadását. Ebben az életkorban az ember természetesen még csak konstitucionalista lehetett, s lapomban szenvedélyesen bizonygattam, hogy szükség van orosz alkotmányra. Szóvá tettem az udvar esztelen költekezéseit, azt az összeget, amelyet az 1860-ban elhunyt özvegy cárné díszkíséretéül szolgáló, s egyébként tétlen hajóhadra fordítottak Nizzában. Megemlékez-

tem a csinovnyikok korrupcióiról is, amelyekről nagyon gyakran hallottam, és a jogrend szükségességét bizonygattam. Újságomat lemásoltam három példányban, és olyan felsőbb osztályos iskolatársaim padjába dugtam, akikről feltételeztem, hogy érdeklődnek a közügyek iránt. Arra kértem olvasóimat, hogy a megjegyzéseiket tartalmazó cédulákat tegyék a könyvtárban álló nagy óra mögé.

Dobogó szívvel léptem be másnap a könyvtárba, hogy megnézzem: nincs-e ott valami számomra. Az óra mögött valóban találtam két cédulát. Iskolatársaim azt írták, hogy teljes mértékben együtt éreznek velem, de nem tanácsolják, hogy ilyen nagy kockázatot vállaljak. Kiadtam a lap második számát is, amely még élesebb hangnemben íródott, mint az első. Ebben azt szorgalmaztam, hogy egyesüljünk mindnyájan a szabadság nevében . . . Most azonban semmit sem találtam az óra mögött, viszont két iskolatársam személyesen keresett meg.

– Bizonyosak vagyunk abban, hogy ön adja ki a lapot – mondották –, s most erről szeretnénk beszélni. Teljes mértékben egyetértünk önnel, s azért jöttünk, hogy baráti jobbunkat nyújtsuk. De az újság szerkesztését hagyja abba. Az egész iskolában mindössze két fiú van még, akit érdekel az ilyesmi. Ha viszont kitudódik, hogy létezik egy ilyen lap, az mindnyájunk számára szörnyű következményekkel járhat. Alakítsunk inkább kört: ott mindenről beszélhetünk. Talán még másokat is sikerül egyről-másról meggyőznünk.

Szavaik oly ésszerűek voltak, hogy igazat kellett adnom nekik; szövetségünket erős kézszorítással pecsételtük meg. Attól fogva jó barátok voltunk, együttesen olvastunk és vitattunk meg sok más különféle kérdést.

Akkoriban a jobbágyfelszabadítás kötötte le minden gondolkodó ember figyelmét.

Az 1848-as forradalom közvetve kihatott az orosz parasztság hangulatára is. 1850-től a jobbágylázadások nagyon komoly méreteket öltöttek. A krími háború kitörése után, amikor Oroszország-szerte behívták a póttartalékosokat, a parasztok elkese-

redettsége minden addiginál magasabbra hágott. Több helyen a jobbágyok megölték a földesurat. A lázadások olyan fenyegetővé váltak, hogy leverésükre lövegekkel megerősített ezredeket kellett küldeni, noha azelőtt egy kis csapat katona is elegendő volt ahhoz, hogy rémületbe ejtse a parasztokat, és véget vessen a zavargásoknak.

A jobbágyok felszabadítása égető kérdéssé vált. Ennek okát részint a lázadásokban kell keresnünk, részint abban az utálatban, amellyel a II. Sándor koronázásakor előtérbe került nemzedék viseltetett a jobbágyság intézménye iránt. A cár, aki gyűlölte a jobbágyrendszert, s akit ebben támogatott, helyesebben biztatott saját családja – felesége, Konsztantyin bátyja és Jelena Pavlovna nagyhercegné –, megtette az első lépést ez irányban. Azt akarta, hogy a reformot maguk a földesurak kezdeményezzék. Ám azokat egyetlen kormányzóságban sem lehetett rávenni, hogy beadvánnyal forduljanak az uralkodóhoz. 1856 márciusában II. Sándor beszédet mondott a moszkvai nemesség előtt, s a reform szükségességét hangoztatta; a válasz azonban konok hallgatás volt. A cár erre dühbe jött, és beszédét Herzen emlékezetes szavaival fejezte be: „Inkább jöjjön a felszabadítás felülről, uraim, semmint hogy megvárjuk, amíg alulról jő." Ám a földesurakra ez sem hatott.

A kezdeményezésre végül is a litván kormányzóságok szánták el magukat: a grodnói, a vilnói és a kovnói, amelyben Napóleon 1812-ben – legalábbis papíron – már eltörölte egyszer a jobbágyságot. Nazimov főkormányzónak sikerült rávennie a litván nemességet, hogy intézzen a cárhoz ilyen értelmű beadványt, és 1857 novemberében közzétették a vilnói főkormányzónak címzett nevezetes leiratot, amelyben II. Sándor közölte azt a szándékát, hogy felszabadítja a jobbágyokat. Könnyes szemmel olvastuk Herzen híressé vált cikkét: *Győztél, galileai!* A londoni emigránsok kinyilatkoztatták, hogy mostantól kezdve nem tartják II. Sándort az ellenségüknek, s támogatni fogják a jobbágyfelszabadítás magasztos ügyében.

Rendkívül figyelemreméltó, hogyan reagáltak minderre a pa-

rasztok. Mihelyt elterjedt annak a híre, hogy közeleg a hőn óhajtott szabadulás, csaknem teljesen megszűntek a felkelések. A jobbágyok vártak. Amikor II. Sándor beutazta Közép-Oroszországot, mindenütt körülvették a parasztok, és kérték, hogy szabadítsa fel őket; ám a cár barátságtalanul fogadta ezt a szüntelen ismétlődő kérést. Talán nem érdektelen megemlítenem, milyen erősen éltek a Nagy Forradalom hagyományai; a parasztok között az a hír járta, hogy a krími háború utáni békekötéskor III. Napóleon a jobbágyok felszabadítását követelte II. Sándortól. Magam is gyakran hallottam ezt. A nép még a reformot közvetlenül megelőző időben is úgy vélte, hogy a cár csak külső nyomásra szabadítja fel. „Ha Garibalka nem segít, nem lesz itt semmi" – jegyezte meg egy alkalommal egy parasztember Pétervárott egyik iskolatársamnak, aki azt magyarázta neki, hogy hamarosan „jön a szabadság". És mások is sokan gondolkodtak így.[13]

Az általános öröm percei után azonban az aggodalom és a kétségek évei következtek. A kormányzóságokban és Pétervárott működtek a különleges választott bizottságok, ám II. Sándor alighanem ingadozott. A cenzúra kettőzött éberséggel őrködött azon, hogy a sajtó ne taglalja részletesen a jobbágyfelszabadítás kérdését. Ijesztő hírek terjengtek Pétervárott, s eljutottak a mi iskolánkba is.

A nemesség körében szép számmal akadtak olyan fiatalemberek, akik őszintén tevékenykedtek a jobbágyok teljes felszabadítása érdekében. De a jobbágyrendszer híveinek pártja mind szorosabban fogta körül II. Sándort, és erős nyomást gyakorolt rá. Ezek a földbirtokosok azzal ijesztgették a cárt, hogy a jobbágyok felszabadításuk napján országszerte gyilkolni kezdik az urakat, s hogy Oroszországot akkor egy új – az 1773-as Pugacsov-felkelésnél is szörnyűbb – parasztháború fenyegeti. II. Sándor gyönge jellem volt, és hallgatott az efféle rémlátó jósokra. Viszont a reformtervezet kidolgozására életrehívott óriási gépezet már javában működött. Üléseztek a bizottságok. Tucatjával érkeztek a cárhoz, jártak kézről kézre, vagy kerül-

tek ki Londonban a sajtó alól a különféle jobbágyfelszabadítási tervezetek. Herzen – akit Turgenyev tudósított a dolgok állásáról – a *Kolokol*-ban és a *Poljarnaja Zvezdá*-ban külön-külön taglalt minden egyes tervezetet. Ugyanezt tette Csernisevszkij is a *Szovremennyik*-ben. A szlavofilok – különösképpen Akszakov és Beljajev – a maguk részéről ugyancsak éltek a megenyhült cenzúraviszonyokkal, hogy széles körben terjesszék a jobbágyfelszabadításról vallott nézeteiket. Ők különösen a kérdés technikai vonatkozásait ismerték jól, és szintén részletesen taglalták, hogyan kell végrehajtani a reformot. Pétervár egész művelt társadalmának rokonszenve Herzen, de még inkább Csernisevszkij felé hajlott. Emlékszem, még a gárdalovasság tisztjei is az ő hívének mondották magukat. Unokabátyámnál, Dmitrij Nyikolajevics Kropotkin ezredsegédtisztnél és cári szárnysegédnél találkoztam velük vasárnaponként, a templomi parádé után. A pétervári szalonokban és utcákon uralkodó hangulat egyaránt tanúsította, hogy most már nem lehet meghátrálni. A jobbágyfelszabadítást végre *kellett* hajtani. Kiharcoltnak volt tekinthető egy másik fontos pont is, nevezetesen az, hogy a jobbágyokat a földdel együtt kell felszabadítani.

A jobbágyrendszer híveinek pártja azonban nem adta fel a reményt. Igyekezett elodázni a reformot, csökkenteni a juttatott telkek nagyságát, s oly magasan megállapíttatni az utóbbiakért járó megváltás összegét, hogy az eleve illuzórikussá tegye a parasztok gazdasági függetlenségét. S ebben a jobbágyrendszer hívei teljes sikert könyvelhettek el. II. Sándor félreállította Nyikolaj Miljutyint – a hadügyminiszter testvérét –, aki az egész reform lelke volt.

– Végtelenül sajnálom, hogy meg kell válnom öntől – jelentette ki a cár –, de kénytelen vagyok rá; a nemesség „vörösnek" mondja önt.

Feloszlatták a reformtervezetek összeállítására eredetileg életre hívott bizottságokat is. Az új bizottságok most már kizárólag a jobbágytartók szemszögéből vizsgálták a tervet. A sajtót ismét elhallgattatták.

A dolgok ily módon egyre kedvezőtlenebb mederben haladtak. Most már úgy tettük fel a kérdést: sor kerül-e egyáltalán a felszabadításra? Szenvedélyesen figyeltem ezt a harcot, s vasárnaponként, amikor társaim visszatértek az iskolába, kikérdeztem őket, mit hallottak a szüleiktől. 1860 őszén mind rosszabb és rosszabb hírek jártak. „Valujev pártja kerekedett felül." – „Újra kezdik vizsgálni az egészet." – „Dolgorukaja (a cár barátnője) rokonai nagy befolyással vannak az uralkodóra." – „Elhalasztják a jobbágyfelszabadítást, mert félnek a forradalomtól."

1861 januárjában viszont némiképp örvendetesebb hírek keltek szárnyra. Most már mindnyájan abban reménykedtünk, hogy február 19-én, Sándor koronázásának az évfordulóján közzétesznek valamiféle kiáltványt a felszabadításról.

És elkövetkezett ez a nap is, de semmi újat nem hozott. Február 19-én a palotában teljesítettem szolgálatot, ahol nagy helyett csak kis körű audienciát tartottak. A második osztályos hadapródokat mindig kirendelték az ilyen ceremóniákra, hogy hozzászoktassák őket az udvari szokásokhoz; 19-én rajtam volt a sor. A templomból való távozáskor az egyik nagyhercegnét kísértem, aki – minthogy sehol sem látta a férjét – megkért, keressem meg. A cár dolgozószobájából hívták ki, s én félig tréfás hangnemben számoltam be a nagyhercegnek arról, hogy mennyire hiányzik a feleségének. Még csak nem is sejtettem, milyen fontos kérdést vitatnak meg ezekben a percekben az uralkodónál. Néhány beavatotton kívül a palotában senki sem tudta, hogy február 19-én a cár aláírta a kiáltványt. Fél hónapig tartották ezt titokban, s csupán azért, mert egy hétre rá megkezdődött a farsang. Attól tartottak, hogy a falvakban az általános ivászat lázadást idézhet elő. Annyira féltek a népi felkeléstől, hogy ebben az évben még a farsangi mulatság színhelyét is áthelyezték a Palota térről a Mars-mezőre, csak hogy minél messzebb legyen a cár lakhelyétől. A csapatok megkapták a legszigorúbb utasításokat, hogy hogyan fojtsák el az esetleges rendzavarásokat.

Két hétre rá, március 5-én, a farsang utolsó napjának reggelén az iskolában voltam, minthogy délben részt kellett vennem az őrségváltáson a Mihály-lovardában. Még az ágyban feküdtem, amikor berohant Ivanov, a csicskásom, kezében a teástálcával, és így kiáltott:

– Herceg, kihirdették a felszabadítást! A kiáltványt kifüggesztették a Kereskedő-soron (ez iskolánkkal szemben volt).

– Magad láttad?

– Igen. Körülállja a nép. Egy olvassa, a többiek meg hallgatják. Felszabadultunk!

Két perc alatt felöltöztem, és szaladtam az utcára.

– Megvan a felszabadítás, Kropotkin! – kiáltotta felém egyik pajtásom, aki épp akkor lépett be a kapun. – Itt a kiáltvány. A nagybátyám tegnap megtudta, hogy ma olvassák fel az Izsák-székesegyházban, a reggeli mise után. Kevesen voltak, csupán muzsikok. Ezt követően felolvasták a kiáltványt, és kiosztották a szövegét. A muzsikok megértették, miről van szó. Amikor kifelé jöttem a székesegyházból, sokan ott tolongtak a templom feljáróján. Az ajtóban ketten megállítottak, és gúnyosan megkérdezték: „Na, úrfi, most befellegzett?" – Barátom kifejezően utánozta, amint a parasztok azt mutatják neki, hogy kívül tágasabb. Az úr kitessékelésének ebben a mozdulatában a sokesztendős, gyötrő várakozás tört fel. Újra meg újra átolvastam a kiáltványt. Filaret moszkvai metropolita fogalmazta, a maga fellengzős modorában, és ószláv kifejezésekkel tűzdelte tele, amivel még tovább ködösítette az értelmét.

Mégis, ez kétségtelenül felszabadítás volt, ha nem is azonnali. A parasztok még két esztendeig, 1863. február 19-ig jobbágyok maradtak; mindamellett egy dolog teljesen nyilvánvaló volt: vége a jobbágyságnak, földhöz jut a nép. Ezt a földet meg kell ugyan váltaniok, de a rabszolgaság szégyenfoltját letörölték. Nincsenek többé rabok. A reakciónak nem sikerült győzelmet aratnia.

Elindultunk tehát az őrségváltásra. Amikor a katonai ceremónia véget ért, II. Sándor – aki még mindig lóháton ült –

hangos szóval parancsot adott: „Tiszt urak, hozzám!" A tisztek körülvették a cárt, s ő harsány hangon beszédet mondott a nap nagy eseményéről.

– Tiszt urak... A nemesség képviselői a hadseregben – jutottak el fülünkhöz a beszédfoszlányok. – Véget vetettünk az évszázados igazságtalanságnak... Elvárom, hogy a nemesség hozzon áldozatokat... A nemesség egy emberként tömörül a trón körül... – És így tovább. Amikor Sándor befejezte a beszédét, a tisztek lelkes hurrá-kiáltásokkal feleltek rá.

Visszafelé az iskolába inkább futottunk, mintsem lépkedtünk. Siettünk, hogy odaérjünk az olasz opera művészeinek délutáni hangversenyére; ez volt az utolsó abban a szezonban. Semmi kétségünk sem volt afelől, hogy sor kerül valamiféle tüntetésre. Sietve ledobtuk díszegyenruhánkat, és néhány társammal együtt rohantunk a színházba, az ötödik emeleti erkélyre. Telt ház volt.

Az első felvonás utáni szünetben izgatott fiatalok lepték el a dohányzót. Ismerősök és ismeretlenek lelkesen mesélték egymásnak élményeiket. Azon nyomban elhatároztuk, hogy visszatérünk a nézőtérre, és elénekeljük a himnuszt: *Isten óvjad a cárt!*.

Eközben azonban már felcsendült a zene, és visszasiettünk a nézőtérre. A zenekar a himnuszt játszotta, ám a dallamot hamarosan elnyomták a közönség hurrá-kiáltásai. Láttam, amint Baveri, a karmester tovább vezényel, a hatalmas zenekarból azonban már egyetlen hang sem jut el a füléig. Baveri végül is abbahagyta a dirigálást, de a hurrázás nem szűnt meg. Azután a karmester újból felemelte pálcáját, s láttam, amint siklanak a vonók, felfúvódik a rézhangszereken játszó zenészek arca, az önfeledt éljenzés azonban ismét elnyomta a muzsikát. Baveri harmadszor is belevágott a himnuszba. És csak ekkor, a legvégén tört át egyszer-egyszer a fúvósok hangja az emberek hangorkánján.

A lelkes ünneplés az utcákon is folytatódott. Sok ezer paraszt és tanult ember állt a Téli Palota előtt, és hurrázott. Ahol csak

a cár megjelent, hintóját ujjongva követte a nép. Igaza volt Herzennek, aki két esztendő múltán – amikor II. Sándor vérbe fojtotta, és Akasztó-Muravjov[14] vérpadra vonszolta a lengyel forradalmat – ezt mondotta: „Alekszandr Nyikolajevics, miért nem halt meg ön azon a napon? Hősként vonult volna be a történelembe!"

Hol voltak hát a jobbágyrendszer hívei által megjövendölt felkelések? Nehéz volna annál bizonytalanabb állapotot kitalálni, mint amilyen a reformtörvény kihirdetése után bekövetkezett. Éppen a törvényben foglalt feltételek zavaros bizonytalansága vezethetett volna zendülésekhez. De két hely kivételével, ahol zavargások törtek ki, no meg néhány – javarészt a törvény meg nem értéséből fakadó – kisebb megmozduláson kívül egész Oroszország megőrizte nyugalmát; nagyobb volt a nyugalom, mint valaha. Szokott józanságával a paraszti ész megértette, hogy vége szakadt a jobbágyságnak, és eljött a szabadság.

1861 augusztusában, majd 1862 nyarán látogattam el ismét Nyikolszkojéba. Meglepett, milyen értelmesen és nyugodtan fogadják a parasztok az új viszonyokat. Világosan látták, milyen nehezen tudják majd kifizetni a megváltás díját, amely tulajdonképpen a földesuraktól elvett lelkek ingyen munkájának ellenértéke volt: saját felszabadulásukat oly nagy becsben tartották, hogy még ezekkel a nyomorba döntő feltételekkel is kiegyeztek. Igaz, nem minden zokszó nélkül, de meghajoltak a szükségszerűség előtt. Az első hónapokban két ünnepnapot tartottak hetenként, mondván, hogy pénteken bűn dolgozni; a nyár beköszöntével azonban még nagyobb buzgósággal láttak munkához, mint azelőtt.

Amikor tizenöt hónappal a reform után találkoztam nyikolszkojei parasztjainkkal, őszinte örömmel hallgattam őket. A velük született jóságuk, szívességük a régi volt, de eltűnt róluk a rabság bélyege. A tegnapi jobbágyok mint egyenlők az egyenlőkkel beszéltek volt uraikkal, mintha világéletükben így szokták volna meg. Amellett a parasztok soraiból olyan szemé-

lyek emelkedtek ki, akik helyt tudtak állni testvéreik jogaiért. A reformtörvény nagy, nehézkes nyelven írott könyv volt. Magamnak is sok időmbe tellett, amíg kiigazodtam benne. Egyszer azonban eljött hozzám Vaszilij Ivanov, a nyikolszkojei sztaroszta, és megkért, magyarázzam el neki a törvény egyik homályos pontját; ekkor győződtem meg arról, hogy – bár akadozva olvas – mégis kitűnően kiismeri magát a körmönfontan fogalmazott fejezetekben és cikkelyekben.

A legrosszabbul a házicselédség járt. Ők nem kaptak földet, de különben sem értek volna vele sokat: nem értettek hozzá. A háziszolgáknak csak a szabadságot adományozták, semmi mást. A mi körzetünkben majdnem mindnyájan faképnél hagyták volt urukat; apánknál például senki sem maradt meg. Mindnyájan szétszéledtek, és új kenyérkereset után néztek. Sokan közülük kereskedőkhöz szegődtek el, s új gazdáik büszkék voltak, hogy X. herceg kocsisa, vagy Y. tábornok szakácsa szolgál náluk. Akik értettek valamilyen mesterséghez, a városban kaptak munkát. Apánk zenekara például együtt maradt, szépen keresett Kalugában, és továbbra is barátságos kapcsolatot tartott fenn családunkkal. Nehéz sora volt azoknak, akik semmilyen mesterséghez sem értettek. De általában még ezek is inkább választották a nélkülözést, semmint azt, hogy volt uruknál maradjanak.

Ami a földesurakat illeti: a nagybirtokosok minden követ megmozgattak Pétervárott annak érdekében, hogy valamilyen új néven feltámasszák a jobbágyság intézményét (III. Sándor alatt ez részben sikerült is nekik); ám többségük beletörődött a reformba, mint holmi elkerülhetetlen természeti csapásba. A fiatal nemzedék adta Oroszországnak azokat a tiszteletre méltó békeközvetítőket, majd a későbbiekben békebírákat, akik oly sokat tettek az egyenjogúsítás békés megvalósítása érdekében. Az idősebb nemzedék képviselői egyre csak arról álmodoztak, hogyan vehetnének fel jelzálogkölcsönt a megváltási adóssághelyekre (a földet tényleges értékénél magasabbra értékelték), és mind azon járt az eszük, miképpen mulathatják

el a pénzüket az éttermekben, vagy miképpen játszhatják el a zöld asztalnál. S valóban, mihelyt megkapták a megváltás díját, a legtöbben gyorsan elmulatták, elkártyázták.

A jobbágyfelszabadítás sok földesúr számára bizonyult előnyös üzletnek. Apánk például, amikor látta már, hogy sor kerül a reformra, felparcellázta birtokának egy részét, és tizenegy rubelt kért egy gyeszjatyina földért; a parasztoknak most ugyanezért három és félszer annyit, negyven rubelt kellett fizetniök megváltásként. S a mi körzetünkben ez így volt mindenütt. Apánk Tambov környéki pusztáján a faluközösség tizenkét esztendőre bérbe vette az egész földet, s ez apánknak kétszer akkora jövedelmet biztosított, mint amikor jobbágyként dolgoztak neki.

Tíz évvel e nevezetes nap után ellátogattam Tambov környéki birtokunkra, amely apai örökségként rám szállt. Néhány hetet töltöttem ott. Az elutazásom utáni este a pópánk – önállóan gondolkodó, okos fiatalember (a déli kormányzóságokban lehet néha ilyeneket találni) – elindult, hogy levegőzzék egy kicsit. Felséges volt a naplemente, és a sztyepp felől balzsamos illatot hozott a könnyű szél. A falu határában, egy kis dombon, a pópa megpillantotta Anton Szaveljevicset, egy idős parasztot, aki szerette a zsoltároskönyvet olvasni. Az öreg szótagonként rágta át magát az ószláv betűk tengerén, és gyakran olvasta a könyvet visszafelé, az utolsó oldaltól. Tulajdonképpen maga az olvasás folyamata tetszett neki; azután megragadta egyik vagy másik szó, s azt ismételgette nagy kedvvel; most a 106. zsoltárt böngészte, amelyben gyakran ismétlődik az „örvendezem" szó.

– Mit olvas, Anton Szaveljevics? – szólította meg a pópa.

– Elmondom szívesen, bátyuska. Tizennégy esztendeje annak, hogy egy téli napon megjött az öreg herceg. Éppen hogy hazaértem a munkából, egészen át voltam fagyva. Odakint hóvihar dühöngött. Még le sem vetkőzhettem, amikor megzörgették az ablakot:

– Indulj, hívat a herceg – kiabált be a sztaroszta.

Az asszony, a gyerekek, mindnyájan megijedtünk erre.

– Ugyan mivégett van rád a hercegnek szüksége? – riadt meg az asszony.

Keresztet vetettem, és elindultam. Amikor a töltéshez értem, a hó teljesen megvakított. No, aztán szerencsésen megúsztam az egészet. Az öreg herceg ebéd utáni álmát aludta. Vagy két órát vártam rá az előszobában. Amikor kialudta magát, csak akkor kérdezte meg:

– Aztán értesz-e a meszeléshez, Anton Szaveljevics?

– Értek, főméltóságú uram.

– Akkor gyere el holnap, kimeszeled a falat ebben a szobában.

Vidáman indultam haza. Amint felérek a töltésre, látom csak, hogy ott áll az asszony. Egész idő alatt ott rostokolt a hóviharban, a gyerekkel a karján – engem strázsált.

– Hát mi volt, Szaveljics? – kérdezi.

– Semmiség – felelem erre –, szerencsével jártam, csak a falat kell kimeszelnem.

Hát ilyen volt a sorsunk az öreg herceg alatt, bátyuska. Most pedig ellátogatott ide a fiatal herceg, elmentem hát, hogy megnézzem magamnak. A kertben pillantottam meg az árnyékban, amint a ház mögött teázott. Maga is ott ült vele, bátyuska, meg a szolgabíró, a kitüntetéssel a nyakában.

„Nincs kedved velünk teázni? – kérdi a herceg. – Ülj csak le. Adj neki egy széket, Pjotr Grigorjevics."

És Pjotr Grigorjevics – hű, micsoda ördögfajzat volt az, amikor intézőként szolgált az öreg hercegnél! – hozza nekem a széket. Letelepedünk az asztalhoz, tereferélünk, ő meg csak tölti nekünk a teát. Nohát, bátyuska, micsoda gyönyörűség, milyen szép ma az este, a sztyepp felől olyan könnyű szelecske fúj – így csak ülök itt, és azt olvasom, hogy: „Örvendezem, örvendezem!".

Hát ezt jelentette a parasztoknak a felszabadítás!

9

AZ UDVARI ÉLET. – A KÉMKEDÉS RENDSZERE AZ UDVARNÁL. – II. SÁNDOR. – MARIJA ALEKSZANDROVNA. – A NAGYHERCEGEK

1861 júniusában hadapród őrmesterré léptettek elő. Őszintén szólva, több tisztünk nagyon elégedetlen volt ezzel. Azt mondották, hogy a magamfajta altiszt nem tud fegyelmet tartani. Mindamellett semmit sem tehettek. A szokások szerint a felső osztály legjobb tanulóját léptették elő hadapród őrmesterré, s én már néhány éve osztályelső voltam. Ez a kinevezés roppant irigylésre méltó dolognak számított; nemcsak azért, mert az altiszt kivételes helyet foglalt el az iskolában, és tiszti kiváltságokkal rendelkezett, hanem mert egyidejűleg a cár kamarásapródjaként is szolgált. Így tehát az uralkodó megismerte, aminek a további előmenetel szempontjából nagyon fontos szerepe volt.

Én annak örültem a legjobban, hogy az előléptetés eredményeképpen megszabadultam az iskolai ügyeletes szolgálat nehéz kötelességétől – ezt a szolgálatot ugyanis a kamarásapródok látták el –, és hogy mostantól fogva külön szobám lesz az olvasáshoz, ahova a szakadatlan zaj elől elvonulhatok. Igaz, volt az éremnek kellemetlen oldala is. Sohasem volt türelmem kimért léptekkel róni a helyiségeket, s ehelyett futva közlekedtem, ami pedig szigorúan tilos volt. Most már nem rohangálhatok végig a termeken, hanem tisztességtudóan kell majd lépkednem az ügyeletesnaplóval a hónom alatt! E fontos kérdésről még külön tanácskozást is rendeztem barátaimmal, ők azonban úgy vélték, hogy néhanapján azért megengedhetem magamnak a rohanást, ami pedig a többi növendékhez fűződő kapcsolatomat illeti, csupán tőlem függ, hogy bajtársi alapon alakítom-e azt ki. Amit azután meg is tettem.

A kamarásapródok gyakran teljesítettek szolgálatot a palo-

tában a széles és szűk körű audienciákon, bálokon, fogadásokon, díszebédeken stb. Karácsony, újév és húsvét idején szinte naponta – sőt, megesett az is, hogy naponta kétszer – kellett megjelennünk a palotában. Ezenkívül, altiszt lévén, az én kötelmeim közé tartozott minden vasárnap az őrségváltáson jelenteni a cárnak, hogy „a Hadapródiskola századában minden rendben van". Még akkor is így kellett tennem, ha a növendékek egyharmada beteg volt. „Ne jelentsem ma azt, hogy nincs minden rendben?" – kérdeztem meg egyszer az ezredesünket, amikor csaknem a fél iskolát ágynak döntötte valami betegség. „Isten őrizz! – rettent meg. – Ezt csak akkor jelentheti, ha az iskolában lázadás tör ki."

Az udvari életnek kétségkívül sok festői vonása van. A választékosan finom modor (habár ez gyakran csak felszínes), a szigorú etikett, a fényes környezet valóban hatással van az emberre. A széles körű audiencia szép látvány. Még amikor a cárné néhány hölgyet fogad – már az is erősen különbözik az egyszerű látogatástól. A fogadást pompás teremben tartják, a vendégeket aranypaszományos egyenruhát viselő kamarások vezetik be, a cárné mögött pazarul öltözött apródok és udvarhölgyek haladnak, s mindezt rendkívüli ünnepélyesség hatja át. Keveset mondok, ha azt állítom, hogy egy olyan korú fiúnak, amilyen én voltam, érdekes dolog az udvari élet cselekvő résztvevőjének lennie. S ehhez még hozzá kell tennem, hogy II. Sándorban a hőst tiszteltem: nem tulajdonított jelentőséget az udvari ceremóniának, akkoriban reggel hat órakor látott munkához, és kitartóan küzdött a reakciós párttal, hogy keresztülvigyen néhány olyan reformot, amelyek közül a jobbágyfelszabadítás csupán az első lépés volt.

Ám minél tovább figyeltem az udvari életnek ezt a kirakatrészét, és pillantottam be apránként a kulisszák mögé, annál inkább meggyőződtem a szertartások hiábavalóságáról, arról, hogy a ceremóniákkal csupán a titkolnivalót álcázzák a nép elől. Sőt, megértettem: ezek az apróságok olyannyira lekötik az udvar embereinek figyelmét, hogy gátolják őket a ténvle-

gesen fontos jelenségek észrevételében, s a teatralitás miatt gyakran megfeledkeznek a valóságról. Lassanként halványulni kezdett szememben az a dicsfény is, amellyel Sándor cárt övez-tem. És ha valaha is lettek volna illúzióim az udvari szolgálatot illetően, az első év végére minden bizonnyal szertefoszlottak volna.

A nagy ünnepeken, valamint a cár és a cárné születés- és névnapján népes fogadást rendeztek a palotában. Több ezer tiszt – tábornoktól a századosig –, magas-rangú csinovnyik sorakozott fel a palota óriási termeiben, hogy mély meghajlással köszöntse a cári famíliát, amikor az ünnepélyesen elvonul a templomba. Az uralkodó családjának tagjai a szalonban gyűltek össze, és vidáman csevegtek egészen addig a percig, amikor is az ünnepélyesség álarcát kellett magukra ölteniük. Ezután felsorakozott a menet. A cár karját nyújtotta a cárnénak, és elindult. Mögötte kamarásapródja lépkedett, majd az ügyeletes főszárnysegéd és az udvari ügyek minisztere. A cárné, pontosabban a cárné ruhájának végtelen uszálya mögött két kamarásapród haladt, aki a fordulókban felemelte, majd teljes hosszában eligazgatta ezt az uszályt. Utánuk következett a tizennyolcadik évében járó trónörökös, majd a nagyhercegek feleségükkel, trónöröklési joguk sorrendjében. Minden nagyhercegné mögött kamarásapródja lépkedett. Ezután következett az idős és fiatal udvarhölgyek hosszú sora. Ők úgynevezett orosz öltözéket viseltek, azaz olyan báli ruhát, amelynek valamilyen oknál fogva a népviseletre kellett hasonlítania.

Amint a menet elhaladt, alkalmam volt megfigyelni, hogy valamennyi katonai és polgári méltóság – mielőtt mélyen meghajolna – igyekszik lopva elkapni a cár tekintetét. S ha az mosollyal, egy-két szóval, vagy akár csak alig észrevehető biccentéssel viszonozta a meghajlást, az illető boldogan járatta körül tekintetét a mellette állókon, mint aki gratulációt vár.

A templomból ugyanilyen rendben tért vissza a menet. Azután mindenki a dolgára sietett. Az udvari etikett néhány ra-

jongóját, meg egy-két fiatal hölgyet kivéve, a jelenlevők többsége lélektelen robotnak tartotta ezeket az audienciákat.

Minden télen két vagy három alkalommal nagy bált rendeztek a palotában, s erre sok ezer vendéget hívtak meg. A bált a cár nyitotta meg *polonaise*-zel – ezután mindenki úgy szórakozhatott, ahogyan kedve tartotta. A végtelen, fényesen kivilágított termekben rengeteg olyan hely volt, ahova a leányok elbújhattak mamájuk vagy nénikéjük éber tekintete elől. A fiatalság nagyszerűen érezte magát a táncok alatt, a vacsoránál pedig mindig úgy alakult, hogy az ifjú párok távol kerültek az asztalnál az öregektől.

Nekem bizony elég nehéz feladat jutott a bálokon. II. Sándor nem táncolt, de nem is ült egy helyben, hanem egyfolytában járkált a vendégek között. A kamarásapródnak bizonyos távolságban kellett követnie a cárt úgy, hogy ne lábatlankodjék a közvetlen közelében, de azért kéznél legyen, ha hívják. A jelenlétnek és a távollétnek ez a kombinációja nagy fáradságot igényelt. Pedig a cár nem követelte ezt meg: szívesebben vette volna, ha magára hagyják, de a szokások ellen még az uralkodó sem tehetett semmit. Akkor volt a legnehezebb dolgom, amikor II. Sándor a táncoló nagyhercegek körül álldogáló hölgyek sűrűjébe lépett, s lassan haladt előre. Nem volt könnyű keresztülvergődni ezen az élő virágerdőn, amely mindig utat nyitott a cárnak, de azután gyorsan össze is zárult mögötte. Több száz – egyáltalán nem táncoló – asszony és hajadon álldogált itt, abban a reményben, hogy valamelyik nagyherceg esetleg felfigyel rá, és felkéri egy polkára vagy keringőre.

Az udvarnak a pétervári társadalomra gyakorolt befolyását megítélhetjük a következőkből is. Ha a szülők észrevették, hogy valamelyik nagyherceg felfigyelt a lányukra, megtettek minden tőlük telhetőt, hogy az beleszeressen a magas rangú úrba, noha pontosan tudták, hogy a dolog nem végződhet házassággal. Még a legnagyobb rosszindulattal sem tudtam volna kigondolni olyan párbeszédet, amilyent egyszer egy „tiszteletre méltó" családban hallottam azután, hogy a trónörökös kétszer vagy

háromszor felkérte táncolni tizenhét éves kislányukat. A szülők máris különféle – véleményük szerint – ragyogó terveket szőttek.

Ha a palotában teljesítettünk szolgálatot, mindig ott is ebédeltünk és reggeliztünk. Az udvari lakájok ilyenkor – akár érdekelt bennünket, akár nem – előadták nekünk a palota botránykrónikáját. Ezek a fickók az égvilágon mindent tudtak, ami az előkelő házaknál végbement. Hiába, ott voltak otthon. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznem, hogy a szóban forgó esztendőben a botránykrónika szegényesebb volt, mint a hetvenes években. II. Sándor fivérei nem sokkal azelőtt nősültek, fiai pedig még túl fiatalok voltak. Viszont a cárnak Dolgorukaja hercegnőhöz fűződő viszonyáról a palotában még nyíltabban beszéltek, mint a pétervári szalonokban. Turgenyev egyébként ezt a Dolgorukaját ábrázolta oly pompásan *Füst* című regényében, Irina néven. Egyszer, amikor beléptünk abba a szobába, ahol mindig átöltöztünk, elújságolták nekünk, hogy „ma felmondtak Dolgorukaja hercegnőnek, mégpedig egyszer és mindenkorra". Fél óra múlva megpillantottam a hercegnőt. A sírástól bedagadt szemmel jelent meg a templomban. A mise alatt mindvégig a könnyeit nyelte. A többi hölgy kissé távolabb helyezkedett el a szerencsétlentől, mintegy azért, hogy jobban láthassa. A szolgák már tudtak a történtekről, és javában kérődztek rajtuk. Utálatosnak éreztem, hogy így beszélnek arról a hölgyről, aki előtt tegnap még a porban csúsztak.

A palotában, és kiváltképp a cár személye körül kialakult kémkedés teljesen hihetetlen lehet a beavatatlan számára, a következő eset azonban talán némi elképzelést nyújt róla. A hetvenes években az egyik nagyherceg kiadós leckét kapott egy pétervári úrtól. Ez az úr kitiltotta házából a nagyherceget, ám egy ízben, amikor váratlanul tért haza, megpillantotta háza szalonjában, és bottal támadt neki. A nagyherceg lerohant a lépcsőn, és már csaknem elérte kocsiját, amikor üldözője utolérte és botjával végigvágott rajta. A rendőr, aki a kapuban lebzselt, elrohant, hogy jelentést tegyen Trepov főkapitánynak,

mire Trepov kocsiba vágta magát, és lóhalálában a cárhoz hajtott, hogy mindenkit megelőzve tegyen jelentést a „sajnálatos esetről". II. Sándor behívatta a nagyherceget, és négyszemközt beszélt vele. Két nap múlva a Harmadik Ügyosztály[15] egyik idős tisztviselője, barátomék házában – ahová régen bejáratos volt –, előadta a cár és a nagyherceg egész beszélgetését.

Az uralkodó nagyon megharagudott – mesélte az idős csinovnyik –, és a végén ezt mondta a nagyhercegnek: „Ejnye, hát ti sohasem tudjátok csendben intézni a dolgaitokat?"

A csinovnyikot természetesen megkérdezték, hogyan szerzett tudomást erről a négyszemközti beszélgetésről. Válasza nagyon jellemző volt:

– Ügyosztályunknak ismernie kell őfelsége szavait és véleményét. Hiszen enélkül nem lehetne irányítani egy olyan nagy fontosságú intézményt, mint az államrendőrség. Biztosíthatom önöket, hogy Pétervárott senkit sem tartanak úgy szemmel, mint őfelségét.

S e szavakban semmi dicsekvés sem volt. Minden miniszter, minden főkormányzó, mielőtt belépett volna a cár szobájába, hogy referáljon neki, előzőleg okvetlenül megérdeklődte az uralkodó inasától, milyen hangulatban van ma őfelsége. S a választól függően referált a miniszter a kényes ügyekről, vagy pedig eltette őket kedvezőbb pillanatra várva. Amikor a kelet-szibériai főkormányzó Pétervárra érkezett, mindig elküldte szárnysegédét a cár inasához valami szép ajándékkal. „Vannak napok – magyarázta a főkormányzó –, amikor az uralkodó szörnyű haragra gerjedne, és bíróság elé állíttatna, ha beszámolnék neki bizonyos ügyekről, máskor azonban semmi bajom sem származik belőle. Aranyat ér az az inas." Akik meg akarták tartani magas tisztjüket, azoknak napról napra ismerniök kellett az uralkodó hangulatát. A későbbiekben Suvalov gróf, Trepov, majd N. P. Ignatyev vitte tökélyre ezt a művészetet. Megjegyzem, amennyire ismertem, Ignatyev az inas nélkül is boldogult volna.

Szolgálatom első idejében rajongtam II. Sándorért, a felszabadító cárért. A fantázia gyakran ragadja a fiúkat a valóság határain túlra, s én oly érzéseket tápláltam akkoriban, hogy ha a jelenlétemben valaki merényletet kísérelt volna meg a cár ellen, testemmel fedeztem volna II. Sándort.

1862 január elején történt egyszer, hogy észrevettem, amint II. Sándor otthagyja az audiencián a menetet, és azok felé a termek felé irányítja a lépteit, ahol a pétervári helyőrség valamennyi ezredének egy-egy alegysége sorakozott fel díszszemlére. Ezt a parádét általában a szabadban tartották, de ezen a napon az erős fagy miatt a termekbe helyezték át. II. Sándor ily módon nem lóháton ügetett el a csapatok előtt, hanem gyalogosan kellett előttük ellépnie. Tudtam, hogy udvari kötelmeim megszűnnek, mihelyt az uralkodó főparancsnokként lép a színre, s hogy csak eddig a pillanatig kell mögötte haladnom, egy másodperccel sem tovább. Amint azonban hátrapillantottam, észrevettem, hogy a cár teljesen egyedül maradt. A szárnysegéde és a főhadsegéd eltűnt valahová.

Nem tudom, sürgős dolga volt-e aznap II. Sándornak, vagy más oka volt a díszszemle mielőbbi befejezésére, de annyi bizonyos, hogy valósággal elviharzott a felsorakozott katonák előtt. Olyan hosszú és gyors léptekkel haladt (nagyon magas ember volt), hogy alaposan kellett szaporáznom a lépteimet, sőt, olykor még futni is kényszerültem utána. A cár úgy sietett, mintha csak holmi veszély elől menekülne. Felindult lelkiállapota rám is átragadt, és szüntelenül készen álltam arra, hogy előrevessem magam. Eközben csupán azt fájlaltam, hogy az előírásos kincstári fegyver van nálam, s nem a saját kardom, amelynek toledói pengéje még a rézpénzt is átüti. II. Sándor csak akkor lassította meg lépteit, amikor már az utolsó ezred előtt is elhaladt. Amidőn beért a következő terembe, körülnézett, és tekintete találkozott az enyémmel, amely csillogott az izgalomtól és a gyors járástól. Futva közeledett a cár alszárnysegédje, de még két terem választotta el tőlünk. Felkészültem arra, hogy szigorú megrovást kapok, ám ehelyett II. Sándor –

talán elárulva ezzel az őt foglalkoztató gondolatokat – így szólt hozzám: „Derék fiú vagy, hogy utánam jöttél!" És lassan eltávozott, miközben mozdulatlan, rejtélyes pillantással meredt a távolba; mind gyakrabban láttam ilyennek a tekintetét.

Így gondolkoztam én akkoriban. De egy sor jelentéktelen kis eset, meg II. Sándor mind reakciósabbá váló politikája elhintette szívemben a kétség első magvait. Január 6-án – mint ismeretes – évről évre megtartják a vízszentelés félig keresztény, félig pogány ünnepét. Tartják ezt az ünnepet az udvarnál is. A palota előtt, a Néva jegén pavilont emelnek. A cári család a főpapok vezetésével a palotából a rakparton át a pavilonhoz vonul, ahol a hálaadó mise után a keresztet a vízbe dobják. A parton és a jégen sok ezer ember figyeli a távolból ezt a szertartást. A mise alatt természetesen mindenki fedetlen fővel áll. Abban az évben különösen hideg volt a tél, és egy tábornok elővigyázatosságból parókát vett fel; amikor azonban az előszobában sietve felkapta a köpenyét, nem vette észre, hogy a parókája félrecsúszott, és most keresztben áll a fején a választék. Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg felfigyelt erre, és az egész mise alatt összenevetgélt a testvéreivel. Mindnyájan a tábornokot bámulták, az meg csak bárgyún vihogott, mivel nem értette, mi váltotta ki a derültséget. Konsztantyin végül is súgott valamit fivérének, a cárnak, aki erre ugyancsak a tábornokra pillantott, és elnevette magát.

Néhány perccel később, amikor a menet már visszafelé tartott, a parton egy öreg paraszt átvágta magát az út hosszában felállított kettős katonai kordonon, és egy kérvénnyel a kezében, térdre rogyott a cár előtt.

– Cár atyuska, oltalmazz bennünket! – kiáltotta könnyes szemmel.

Az orosz parasztok sok évszázados elnyomatottsága csendült ki hangjából. De II. Sándor, aki néhány perccel azelőtt még jót nevetett a félrecsúszott parókán, most úgy ment el a kérelmező mellett, hogy egyetlen pillantásra sem méltatta. Mögötte haladtam, és csak azt láttam, hogy ijedten összerezzen,

amint a paraszt váratlanul a lába elé borul. Azután továbbment, ügyet sem vetve az előtte heverő emberre. Körülnéztem. A cár szárnysegéde nem volt a közelben. A mögöttünk lépkedő Konsztantyin éppen úgy nem törődött a parasztttal, akár a testvére. Senki sem volt, aki átvehette volna a folyamodványt. Ekkor én nyúltam érte, bár tudtam, hogy ezért megrovásban lesz részem; de elképzeltem magamban, mit állhatott ki ez az ember, amíg elvergődött Pétervárra, majd akkor, mialatt átjutott a katonai és a rendőrkordonon. Mint minden parasztot, aki kérvényt mert átnyújtani a cárnak, őt is börtön fenyegette, s ki tudja, hány esztendőre.

A jobbágyfelszabadítás kihirdetésének napján II. Sándort valósággal istenítették Pétervárott; de figyelemre méltó, hogy – e lelkes pillanat kivételével – nem szerették őt a fővárosban. A testvére, Nyikolaj Nyikolajevics azonban – isten tudja, miért? – nagyon népszerű volt a boltosok és a fiákeresek körében. Viszont sem II. Sándor, sem Konsztantyin, a reformpárt vezére, sem pedig Mihály nem élvezte a fővárosi lakosság egyetlen osztályának a szeretetét sem. II. Sándor sok zsarnoki tulajdonságot örökölt apjától,[16] s habár alapjában véve kedélyes modorú ember volt, néha ezek a vonások is kiütköztek rajta. Könnyen gerjedt haragra, és gyakorta bánt el kurtánfurcsán az udvarban szolgálókkal. Sem a politikában, sem a magánéletben nem volt szilárd jellem, s ehhez járult még boszszúálló természete is. Kétlem, hogy valakit is őszintén szeretett volna. Környezetében, barátai között gyakran akadtak közmegvetéssel sújtott emberek, mint például Adlerberg gróf, akinek adósságait állandóan fizette; mások közülük kolosszális tolvajlásaikkal váltak hírhedtté. Már 1862-ben joggal tartottunk attól, hogy II. Sándor ismét a reakció útjára lép. Igaz, tudtuk, hogy meg akarja reformálni a bíróságot és a hadsereget, megszűnik a szörnyű testi fenyítés, bevezetik a helyi önkormányzatot, és talán még valami alkotmányfélét is kap Oroszország, de a cár parancsára a legjelentéktelenebb zavargásokat is könyörtelen szigorúsággal fojtották el. Minden ilyen megmozdulást

személyes sértésnek fogott fel. Ennek következtében bármely pillanatban kész volt parancsot adni a legreakciósabb intézkedésekre. 1861 októberében a pétervári, a moszkvai és a kazanyi egyetemen támadt diákforrongásokat fokozódó szigorral fojtották el. Bezárták a pétervári egyetemet, majd azt a szabadegyetemet is, amelyet több professzor kezdeményezésére indítottak a városházán. A legkiválóbb egyetemi tanárok, mint például Sztaszulevics és Kosztomarov, kénytelenek voltak a nyugdíjazásukat kérni. Nem sokkal a jobbágyfelszabadítás után széles körű mozgalom indult vasárnapi iskolák létrehozására. Ezeket magánszemélyek és intézmények alapították, és valamennyi tanítójuk természetesen ellenszolgáltatás nélkül végezte a munkáját. E tanítók között akadtak tisztek, egyetemi hallgatók, sőt néhány hadapród is. Parasztok és munkások, öregek és fiatalok lepték el ezeket az iskolákat, s hamarosan megszületett az a módszer, amelynek segítségével kilenc-tíz óra alatt megtanították őket olvasni. A vasárnapi iskolákban, a kormány mindennemű anyagi támogatása nélkül, néhány esztendő alatt a parasztság többsége elsajátíthatta volna az írás-olvasást. Ám a kormány váratlanul bezáratott minden ilyen intézményt. Lengyelországban megkezdődtek a hazafias tüntetések, százával tartóztatták le az embereket a templomokban, és a kegyetlen kozákok a tőlük megszokott módon, kancsukával kergették szét a tömeget. 1861 végén a varsói utcákon már lőttek is a népre, és néhány embert megöltek; december végén, vagy 1862 januárjának első napjaiban megkezdődtek a kivégzések. A kis számú parasztzendülés elfojtásánál ismét bevezették I. Miklós kedvenc büntetési módját: a vesszőfutást. 1862-ben tehát már okkal tarthattunk attól, hogy II. Sándorból olyan zsarnok válik, amilyenné a hetvenes években valóban lett is.

Az uralkodó családjában kétségtelenül Marija Alekszandrovna cárné volt a legrokonszenvesebb. Természetéhez tartozott az őszinteség, s ha szépet mondott valakinek, akkor úgy is gondolta. Nem felejtem el, hogyan köszönt meg nekem egy apró szívességet (azt követően, hogy az Egyesült Államok köve-

tét fogadta). Nem így mond köszönetet az az asszony, aki hozzászokott az udvari hízelgéshez. Bizonyos, hogy családi életében nem volt boldog. Nem kedvelték őt az udvari dámák sem, akik túl szigorúnak tartották: képtelenek voltak felfogni, hogy miért veszi a cárné annyira a szívére a férje „kiruccanásait". Ma már közismert, hogy Marija Alekszandrovna nem lebecsülendő szerepet játszott a jobbágyfelszabadításban. Akkor azonban nem sokat tudtunk erről. Konsztantyin nagyherceget emlegették mint a reformpárt vezérét az udvarnál, továbbá Jelena Pavlovna nagyhercegnét, akit úgy tartottak számon, mint Nyikolaj Miljutyin pártfogóját a legmagasabb körökben. Sokkal többet tudott a közvélemény Marija Alekszandrovnának arról a tevékenységéről, amelyet a leánygimnáziumok létrehozása érdekében fejtett ki. Kezdettől fogva, tehát 1859-től jól szervezett, kitűnő tantervvel bíró, demokratikus szellemű iskolák voltak ezek. A cárné barátsága mentette meg Usinszkijt, ezt a kiváló pedagógust, attól a sorstól, amely korának oly sok tehetséges emberét sújtotta: a száműzetéstől.

Marija Alekszandrovna kitűnő nevelést kapott és ugyanilyenben akarta részesíteni legidősebb fiát is. E célból az egyes tudományágak legkiválóbb képviselőit kérte fel a trónörökös tanítására. Köztük volt Kavelin is, habár a cárné tudott Herzennel való barátságáról. Amikor Kavelin szóvá tette ezt, Marija Alekszandrovna azt felelte, hogy Herzenre csupán az özvegy cárnét illető éles megjegyzéseiért haragszik.

A trónörökös rendkívül szép ifjú volt, talán kissé még nőies is. Mindennemű gőg távol állott tőle, s az audienciákon, a diplomáciai testület újévi fogadásán azt bizonygattam neki, hogy mily előnyösen különbözik az egyszerűen öltözött Washbern, az Egyesült Államok követe, a papagáj-tarka színekben pompázó többi diplomatától. (Akik azonban jól ismerték a trónörököst, nagyon helyesen állapították meg róla, hogy reménytelenül egoista, és képtelen mély érzéseket táplálni embertársai iránt. Ami a taníttatását illeti, édesanyjának minden igyekezete hiábavalónak bizonyult. 1861 augusztusában a trónörökös vég-

képp megbukott a vizsgákon, ráadásul apja jelenlétében. Jól emlékszem egy esetre, amely néhány nappal ezután történt. A peterhofi díszszemlét a trónörökös vezényelte, és valami hibát követett el, mire Sándor hangosan, mindenki füle hallatára odakiabálta: „Még ezt sem tudod megtanulni!". Mint ismeretes, a trónörökös huszonkét éves korában gerincvelő-gyulladás következtében halt meg.)

Alekszandr Alekszandrovics – a későbbi III. Sándor –, aki 1865-ben lett trónörökös, mindenben az ellentéte volt bátyjának. Arca is, nagyzási hóbortja is annyira hasonlított I. Páléra, hogy gyakran mondogattam: „Ha ez egyszer a trónra lép, új I. Pál lesz Gatcsinában, és ugyanúgy végeznek majd vele udvaroncai, mint a nagyapjával." Makacsul húzódozott a tanulástól. Állítólag II. Sándor nem is akarta taníttatni, hanem a trónörökösre összpontosította a figyelmét, mivel neki is sok kellemetlen percet okozott az, hogy Konsztantyin műveltebb volt nála. Ámbár aligha állt így a dolog. Alekszandr Alekszandrovics gyermekkorától fogva utálta a tanulást. Megdöbbentő helyesírási hibákat ejtett (bátyám látta a Koppenhágában tartózkodó menyasszonyához intézett táviratainak eredeti példányait). Franciául így írt: „Ecri a oncle a propos parade . . . les nouvelles sont mauvaisent", oroszul meg így: Ülünk a szombatti asztal melet és eszük a paraly levest" – és így tovább.

Azt mondják, élete végén megjavult a természete, de 1870-ben, sőt még sokkal később is I. Pál méltó utódának bizonyult. Ismertem Pétervárott egy svéd származású tisztet (a finnországi svédek közül), akit az Egyesült Államokba küldtek, hogy puskákat vásároljon az orosz hadsereg számára. Az audiencián a a cárevics szabadjára engedte indulatait, és durva volt a tiszthez. Az nyilván önérzetesen válaszolt. Erre a nagyherceg esztelen dühbe jött, és gyalázkodó szavakkal támadt rá; a tiszt a hű alattvalóknak ahhoz a fajtájához tartozott, amely minden lojalitása mellett is megőrzi méltóságát. Ez gyakori jelenség az orosz szolgálatban álló svéd nemesek között. A tiszt haladéktalanul távozott, és levelet intézett a cárevicshez, amelyben

követelte, kérjen tőle bocsánatot. Hozzáfűzte, hogy amennyiben ez huszonnégy órán belül nem történik meg, főbe lövi magát. Amolyan japán párbaj volt ez. Alekszandr Alekszandrovics nem kért bocsánatot, és a tiszt állta a szavát. Egyik jó barátomnál találkoztam vele azon a napon, amikor percről percre várta, hogy megkapja az elégtételt. Másnap már nem volt az élők sorában. II. Sándor nagyon megharagudott a fiára, és megparancsolta, hogy egészen a sírig menjen a tiszt koporsója mögött; ám még ez a szörnyű lecke sem gyógyította ki a fiatalembert a Romanovok dölyfösségéből és indulatosságából.

SZIBÉRIA

I

EZREDET VÁLASZTOK. – TŰZ AZ APRAKSZIN-BAZÁRBAN. – A REAKCIÓ ISMÉT FELÉLED. – TISZTTÉ AVATNAK. – ELUTAZOM SZIBÉRIÁBA

1862 májusának derekán, néhány héttel tisztté avatásunk előtt ezredesünk így szólt hozzám:

– Kropotkin, állítsa össze a végzősök jegyzékét. Még ma el kell küldenünk a nagyhercegnek.

Fogtam az osztálynévsort, és körbejártam társaimat. Mindnyájan jól ismerték azt az ezredet, amelybe be kívántak lépni. Ha a kertbe mentek, rendszerint már saját egységük egyensapkájában feszítettek. Tetszésünk szerint választhattuk meg jövendő csapattestünket: ha gárdaezred volt, akkor a legalsó tiszti rendfokozatot, ha közönséges ezred, főhadnagyi rendfokozatot kaptunk.

„Őfelsége vértesezrede", „Preobrazsenszkojei ezred", „Gárdalovasság" – jegyeztem fel sorra a listára.

– No és te hova készülsz, Kropotkin? A kozákokhoz, a tüzérséghez? – kérdezgettek mindenfelől.

A szomorú töprengés kerített hatalmába; megkértem egyik osztálytársamat, fejezze be a lista összeállítását, én pedig bementem a szobámba, hogy még egyszer megfontoljam döntésemet.

Azt már régen elhatároztam, hogy nem lépek be a gárdába, nem szentelem életemet udvari báloknak és díszszemléknek. Nem állhattam a társasági élet banalitását. Szerettem volna egyetemre menni, hogy tanulhassak, és diák módra élhessek. Ez azonban végleges szakításhoz vezetett volna apánkkal, aki egészen más jövőt szánt nekem, s óraadásból kellett volna fenntartani magam. Sok ezer egyetemista él így, s én a legkevésbé sem tartottam ettől. De hogyan tegyem meg az első lépéseket az életben? Néhány hét múlva elhagyom az iskolát, és ruháról, lakásról kell gondoskodnom. Honnan vegyem akár azt a kis összeget is, amely az induláshoz szükséges? . . . Így tehát nem remélhettem, hogy egyetemre kerülök, s már régen latolgattam a tüzérakadémiára való beiratkozás lehetőségét. Ez két évre mentesített volna az örökös drill alól, s itt a katonai tudományokon kívül matematikát és fizikát tanulhattam volna. De Péterváron már reakciós szelek fújdogáltak. Az előző télen már úgy bántak az akadémiák tisztjeivel, mint holmi iskolás gyerekekkel. Két akadémián tört ki zavargás, és az egyiket – a mérnökkarit – valamennyi hallgatója, köztük egy jó barátom is, otthagyta.

Mind gyakrabban gondoltam arra, hogy Szibériába kérem magam. Az Amur-vidéket akkoriban csatolták Oroszországhoz. Sokat olvastam a Távol-Keletnek erről a Mississippijéről, a hegyekről, amelyeken áttör, s az Usszuri partjain fellelhető szubtropikus növényzetről; elragadtatással nézegettem a Maack Usszuri-menti utazásáról szóló könyv rajzait, s gondolatban már a Humboldt által oly gyönyörűen leírt trópusokra is el-

jutottam, sőt egészen Ritter nagyszerű elméletéig is, amely magával ragadott. Ezenkívül úgy véltem, hogy Szibéria kiváló lehetőséget nyújt a már kidolgozott vagy kitervelt reformok megvalósításához. Ott bizonyára kevés az ember, s én könnyűszerrel juthatok kedvemre való munkához. Nagyon kellemetlenül érintett, hogy így el kell válnom Szásától; de az 1861-es diákzavargások idején kénytelen volt elhagyni az egyetemet, s arra számítottam, hogy egy-két esztendő múlva mindenképpen összekerülünk.

– Persze hogy az Amur-vidékre megyek – mondottam magamnak. – Apám ugyan megharagszik érte, de boldogulok én az ő segítsége nélkül is. Szibériai élet? Matematika- és fizikakönyveket viszek magammal, előfizetek tudományos folyóiratokra. Tanulni fogok. Így van, ha nem mehetek egyetemre, marad az Amur-vidék . . .

Néném férje – Lena Jaroszlavlban élt, és ebben az időben még nem leveleztünk – eközben buzgón írogatott apánknak, s rá akarta venni: megfelelő havi apanázzsal biztosítsa, hogy valamelyik gárdaezredben szolgálhassak. Én azonban már végleg eldöntöttem: a Távol-Keletre megyek.

Most már csak választanom kellett az amuri területen elhelyezett ezredek közül. Az Usszuri-határvidék vonzott a leginkább, de balszerencsémre, ott csak egy gyalogos kozákzászlóalj állomásozott. És mivel voltaképpen gyermek voltam még, a „gyalogos kozákot" vajmi sajnálatra méltónak véltem; így hát végül az Amuri Kozáklovasság mellett döntöttem. Osztálytársaim legnagyobb bánatára ezt is írtam fel a listára. „De hisz az oly messze van!" – mondták. Donaurov barátom pedig előkapta a *Tisztek Kézikönyvé*-t, és a jelenlevők szörnyűködése közepette olvasni kezdte: „A zubbony fekete posztóból készül, egyszerű vörös gallérral, szegély nélkül. A kucsma anyaga kutyaprém, vagy a helyi viszonyoktól függően egyéb prém. A nadrág bugygyos, szürke posztóból készül."

– Képzeld csak el, miféle egyenruha ez! – kiáltott fel barátom. – A kucsma még hagyján: meg lehet varrni farkas- vagy

medvebundából is. De a törökbugyogó! Képzeld csak el: szürke, mint a hadtáposok nadrágja!

Barátaim ettől még jobban elszomorodtak. Én igyekeztem tréfával elütni a kötekedésüket, és bevittem a listát az ezredesnek.

– Kropotkin az örökös tréfáival! – kiáltott fel haragosan. – De hiszen megmondtam önnek, hogy a listát még ma továbbítanom kell a nagyhercegnek.

Amikor azonban tudtára adtam, hogy eszem ágában sincs tréfálni, a derék ezredes arcára kiült a megdöbbenés és a sajnálkozás. Hallgatott egy sort, majd kijelentette:

– Most mindjárt beviszem a jegyzéket az igazgatóhoz. Végleges a lista? Nem lesz benne változtatás?

– Nem, nem lesz.

Másnap azonban, amikor láttam, hogyan fogadja elhatározásomat Klasszovszkij, kis híján módosítottam a döntésemet. Ő azt szerette volna, ha egyetemre megyek, s e célból a táborozás idején latinul tanított. Engem viszont nem vitt rá a lélek, hogy megmondjam, miért nem mehetek egyetemre. Tudtam, hogy ha közlöm vele, Klasszovszkij felajánlja nekem szűkös fizetésének egy részét, vagy ösztöndíjat jár ki számomra. Egyszerűen csak annyit mondtam neki, hogy katonai szolgálatba lépek: az amuri kozákokhoz jelentkezem.

Az öregurat ez nagyon elkeserítette.

– Menjen egyetemre, s higgye el, Oroszország egykor még büszke lesz önre.

De hát mit válaszolhattam én erre? Apánk hallani sem akart az egyetemről, a cári család valamely tagja által folyósított ösztöndíjból viszont én nem akartam élni.

Így aztán, ajkam összeszorítva, álltam professzorom előtt, és nem szántam rá magam, hogy megmondjam neki a tényleges okot. Klasszovszkij bizonyára azt gondolta, hogy a karrier csábít engem. Kesernyésen elmosolyodott, és nem próbált többé meggyőzni.

Haladéktalanul írtam apámnak, és közöltem vele, hogy az

Amur-vidékre készülök. Ő akkoriban Kalugában élt. Két nap múlva – amikor is a listát még nem továbbították a szolgálati úton – hívattak Ozerovhoz, az iskolaparancsnokhoz.

Ozerov megmutatta apám táviratát: „Megtiltom, hogy az amuri kozákokhoz lépjen be. Kérem, tegyék meg a szükséges intézkedéseket. Az éghajlat ártalmas az egészségre."

– Nézze csak, kénytelen leszek jelenteni a nagyhercegnek az ügyét, s ő nem engedi meg, hogy ön szembeszegüljön atyja akaratával . . .

Kitartottam az elhatározásom mellett. A törvény feljogosított arra, hogy kedvem szerint választhassak az orosz hadsereg ezredei közül.

– Hát, tegye, ahogyan jónak látja. Írjon atyjának. De figyelmeztetem, ha nem egyezik bele, önt nem nevezik ki az amuri kozákokhoz . . .

Még egy pillantást vetettem a táviratra. A vége szolgáltathatott némi tárgyalási alapot. Ismét írtam apánknak, dicsértem neki az Amur-vidék éghajlatát, és azt bizonygattam, mennyire jót tesz az utazás kétesztendei megfeszített tanulás után. Azt is megpendítettem, milyen fényes pályát futhat be az ember a Távol-Keleten, noha ebben az időben már egyáltalán nem érdekelt a „karrier".

Az iskolában töltött utolsó napokban bizony lógó orral járkáltam. Sehogy sem tudtam elfeledni Klasszovszkij kesernyés mosolyát. Néhány nap múlva hívattak Korszakovhoz, a katonai tanintézetek helyettes parancsnokához. Ő is ugyanazt kérdezte:

– Őfensége nagyon csodálkozott. Mi ütött önbe, hogy az Amur-vidékre kéri magát?

Óvatosságból nem mondtam el, hogy az egyetemről álmodoztam, mivel bizonyos voltam benne: ha akár csak egyetlen szót is ejtek erről, Mihail Nyikolajevics nagyherceg ösztöndíjat ajánl fel nekem. Ebben az időben még nem halt el Pétervárott a liberális eszmék visszhangja, s az udvari körökben sok szó esett képességeimről, tehetségemről; így bizton számíthattam

arra, hogy ha kiszalad a számon az egyetem – felkínálják az ösztöndíjat. Megint zavaros mesét tálaltam fel. Utazási terveimről, az Amur-vidék növényvilágáról kezdtem magyarázni Korszakovnak.

A parancsnokhelyettes csak hallgatott, hallgatott, majd váratlanul félbeszakított:

– Ön bizonyára szerelmes.

– Nem, ha szerelmes lennék, akkor itt maradnék, hogy közelebb legyek célomhoz.

– Micsoda önteltség! – jegyezte meg tréfásan Korszakov, és hozzátette: – Jó, majd jelentem őfenségének.

Ki tudja, mivel végződött volna ez a história, ha nem jön közbe egy nagyon fontos esemény: a nagy pétervári tűzvész, amely közvetve hozzásegített nehézségeim megoldásához.

Május 26-án, pünkösd hétfőn szörnyű tűz ütött ki az Aprakszin-bazárban, fél négyzetverszt ányi udvarát akkoriban az ócskáspiac fabódéi foglalták el, ahol mindenféle használt cikket árusítottak. A bódékban, a közöttük húzódó szűk sikátorokban, de még a tetejükön is rengeteg régi bútor, toll, használt ruha, könyv, edény halmozódott fel. Az igazat megvallva, a város minden végéből idehordták az ócska holmit. A könnyen égő anyagok eme óriási tárháza mögött állt a Belügyminisztérium épülete, amelynek irattárában őrizték a jobbágyfelszabadításra vonatkozó okmányok zömét; a kis kőépítményekkel szegélyezett ócskáspiac előtt, a Szadovaja utca túlsó oldalán az Állami Bank húzódott. Az Aprakszin-bazárt egy ugyancsak kőépítményekkel szegélyezett szűk kis utca választotta el a Hadapródiskola egyik épületszárnyától. Ennek az épületszárnynak a földszintjét fűszer- és festéküzletek foglalták el, míg az emeleten tiszti lakások voltak. Csaknem a Belügyminisztériummal szemben, a Fontanka túlsó partján hatalmas kiterjedésű fatelepek húzódtak. És az Aprakszin-bazár meg ezek a fatelepek most, délután négy órakor szinte egyszerre gyulladtak ki.

Ha ebben az időben erős szél fúj, a tűzvész megsemmisítette volna fél Pétervárt, az Állami Bankkal, néhány minisztérium-

mal, a Kereskedő-sorral, a Hadapródiskolával és a Közkönyvtárral egyetemben.

Ezen a napon az iskolában tartózkodtam, és egyik tisztünk lakásán ebédeltem. Mihelyt az ablakból megláttuk az első fekete füstgomolyokat, a helyszínre siettünk. Félelmetes látvány tárult a szemünk elé. A tűz ropogott és sistergett. Mint holmi kígyószörny kúszott át az egyik oldalról a másikra, és egymás után fonta körül a bódékat. Azután a láng egyszerre csak hatalmas oszlopként tört a magasba, és jobbra-balra öltögette nyelvét, amely mind újabb és újabb standokon, áruhegyeken kúszott végig. A tűzből és a füstből szinte örvények keletkeztek, s amikor egy ilyen tölcsér beszippantotta az égő tollakat a tollas-sorból, lehetetlen volt tovább az ócskáspiacon megmaradni. Nem maradt más hátra, mint hogy mindent kiszolgáltassunk a tűz kényének-kedvének.

A hatóságok teljesen elveszítették a fejüket. Akkoriban egész Pétervárott egyetlen gőzfecskendő sem volt. Néhány munkás vállalkozott rá, hogy hoz egy ilyen fecskendőt a kolpinói gyárból, amely harminc versztányira volt a várostól, vasúton. Amikor a tűzoltószerkezet befutott a Miklós-pályaudvarra, a nép ragadta fel, és vontatta a tűzvész színhelyére. Négy csöve közül az egyiket azonban valaki megrongálta; az épen maradt három csövet a Belügyminisztérium épületére irányították.

A tűzvész hírére a helyszínre érkeztek a nagyhercegek, azután gyorsan el is hajtattak. Késő este, amikor az Állami Bankot már nem fenyegette veszély, megjelent II. Sándor, és parancsot adott, hogy elsősorban a Hadapródiskoláért, mint a védelem középpontjáért kell küzdeni. Ezt nélküle is mindnyájan tudtuk. Nyilvánvaló volt, hogy ha a tűz átterjed a Hadapródiskolára, akkor elpusztul a Közkönyvtár és a fél Nyevszkij proszpekt.

A tömeg, a nép mindent megtett, hogy megfékezze a tűzvészt. Volt egy perc, amikor az Állami Bank is nagy veszélyben forgott. A boltokból kihordott árut ugyanis a Szadovaján, a bank bal szárnyépületének falánál rakták halomba. A hulló

zsarátnoktól újból és újból lángot fogott az utcára hordott portéka, ám a nép – mely a kibírhatatlan hőségtől alig jutott levegőhöz – sorra eloltotta azt. A tömegben szidták a hatóságokat, hogy egyetlen tűzoltófecskendőt sem hoztak ide. Ilyen hangokat lehetett hallani: „Mi a fenét csinálnak ott a Belügyminisztériumnál, amikor mindjárt átterjed a tűz a bankra meg az árvaházra? Mindenki megőrült? Hol a rendőrfőkapitány? Miért nem irányítja a tűzoltókat a bankhoz?" Annyenkov tábornokot, a főkapitányt, személyesen ismertem, mivel többször is találkoztam vele a tanulmányi felügyelőnk helyettesének házában, ahova Annyenkov testvérével, az ismert kritikussal szokott eljárni. Ezért vállalkoztam rá, hogy megkeressem, és valóban meg is találtam. Céltalanul járkált fel-alá a Csernisov utcában. Jelentettem neki a helyzetet, mire ő – bármily valószínűtlenül hangzik is, de így történt – engem, a gyerekembert bízott meg azzal, hogy irányítsam át az egyik tűzoltóbrigádot a minisztérium épületétől a bankhoz. Erre persze azt feleltem, hogy a tűzoltók nem fognak engedelmeskedni nekem, és írásbeli parancsot kértem, de Annyenkovnál egy falatka papír sem volt, vagy legalábbis ezt állította. Ekkor megkértem egyik tisztünket, L. L. Gosszét, hogy jöjjön velem, és továbbítsa a parancsot. Végül is sikerült rábeszélnünk az egyik tűzoltóparancsnokot – aki válogatott szavakkal gyalázta az egész világot és tulajdon elöljáróit –, hogy jöjjön át a brigádjával együtt a Szadovaja utcára.

Nem a Belügyminisztérium égett, hanem az irattár. Fiatalemberek – főként hadapródok és kadétok –, a hivatalnokok segítségével javában hordták kifelé az égő épületből az iratcsomókat, és bérkocsira rakták. Egy-egy csomó a földre esett, a szélroham lapokat ragadott ki belőlük, és űzte-hajtotta őket a téren át. A fekete füstfelhőkön keresztül is láttuk a fatelepeken dühöngő tűzvész vészjósló lángnyelveit a Fontanka túlsó partján.

A Hadapródiskolát az Aprakszin-bazártól elválasztó szűk kis Csernisov utca siralmas állapotban volt. Az iskolával szemben

húzódó, kőből épült raktárakban nagy mennyiségű ként, faolajat, terpentint és más gyúlékony anyagot tároltak. A raktárépületekből robbanásszerűen kivágódó színes lángnyelvek az utca túlsó oldalán álló Hadapródiskola alacsony tetejét nyaldosták. Az ablakkeretek és a tetőszerkezet kiálló részei már izzani kezdtek. Az apródok és a kadétok, miután kiürítették, a Hadapródiskola kis tűzoltó fecskendőjével locsolták az épület tetejét. A fecskendőhöz nagy időközökben hozták a lajtokat, amelyekbe vödörrel hordták a vizet. Az izzó tetőn álló tűzoltók szívet tépő hangon szüntelenül ezt kiáltották: „Vizet! Vizet!" Nem tudtam tovább hallgatni a kiáltásukat, kirohantam a Szadovajára, és az egyik rendőrségi tűzoltólajt kocsisát rákényszerítettem, hogy hajtson be a mi udvarunkba. Amikor azonban másodszor is megpróbálkoztam ezzel, a tűzoltó kereken megtagadta.

– Bíróság elé állítanak, ha behajtok – mondta.

Iskolatársaim mindenfelől sürgettek:

– Menj és keríts elő valakit: a főkapitányt vagy valamelyik nagyherceget. Mondd meg nekik, ha nem kapunk vizet, fel kell adnunk a Hadapródiskolát.

– Ne jelentsük inkább az igazgatónak? – indítványozta valaki.

– Az ördög vigye el valamennyiüket! Most lámpással sem lehet megtalálni őket. Eredj, és intézz mindent a magad feje szerint!

Ismét Annyenkov keresésére indultam. Végül is valaki azt mondta, hogy nyilván az Állami Bank udvarán találom. Ott valóban megpillantottam néhány tisztet, egy tábornok körül csoportosultak. A tábornokban Szuvorov herceget, a pétervári főkormányzót ismertem fel. A kapu azonban zárva volt. Egy ott álló banktisztviselő kereken megtagadta, hogy kinyissa. Én azonban ragaszkodtam ehhez, fenyegetőztem, végül is beengedtek. Ekkor egyenesen Szuvorov herceghez mentem, aki éppen az egyik szárnysegéde hátán írt valami parancsot.

Miután jelentettem neki a helyzetet, Szuvorov mindenekelőtt ezt kérdezte:

– Ki küldte önt?

– Senki – feleltem –, az iskolatársaim.

– Szóval, ön azt állítja, hogy hamarosan kigyullad a Hadapródiskola is?

– Igen. Víz nélkül fel kell adnunk.

– Jöjjön velem!

Szuvorov gyors léptekkel kisietett az utcára, felkapott egy kalapdobozt, a fejére borította, és rohanni kezdett a Csernisov utca felé. Az egyik oldalon lángoltak a raktárak, a másikon az ablakkeretek, és tetőszerkezetek parázslottak az iskolánk épületén. Az úttestet üres hordók, deszkaládák, szalmabálák borították. Szuvorov gyors elhatározással cselekedett.

– Egy század katona tartózkodik az udvarukon. Vegyen maga mellé egy csapatot, és haladéktalanul tisztítsa meg a Csernisov utcát. Mindjárt idehozzák a gőzszivattyú egyik csövét. Irányítsa! Személy szerint önre bízom.

Nehéz volt kimozdítani a katonákat a kertünkből. Megszabadították tartalmuktól a hordókat és a ládákat, megtöltötték a zsebüket szemes kávéval, mindnyájan jókora süvegcukor-darabkákat dugtak a sapkájukba, s most, ezen a meleg tavaszi éjszakán, diót ropogtatva sétálgattak a fák alatt. Egyikük sem akart elmozdulni a helyéről, míg végül egy tiszt be nem avatkozott. A kis utcát megtisztították, és munkába állították a fecskendőt. Társaim mindezt elragadtatással nézték. Húszpercenként váltottuk a fecskendőt tartó katonákat. A pokoli hőség ellenére is, egyikünk mindig ott volt mellettük.

Hajnali három vagy négy óra tájt nyilvánvalóvá vált, hogy úrrá lettünk a tűzön. A Hadapródiskolát többé nem fenyegette veszély. Miután az Alekszandra Színház közelében egy éjjel is nyitvatartó kocsmában néhány pohár teával eloltottuk szomjunkat, holtfáradtan zuhantunk be az első szabad ágyba, az iskolai betegszobában. Másnap korán reggel felkeltem, és fejembe csapva egykor fehér – most a koromtól fekete – posztósapkámat,

elindultam a tűzvész helyére. Miután visszatértem az iskolába, Mihály nagyhercegbe botlottam, és a szolgálati szabályzat előírásának megfelelően végigkísértem az épületben tett körútján. Az apródok fel-felemelték fejüket a párnáról. Mindnyájuknak fekete volt az arca a füsttől, duzzadt a szemhéjuk, sokuknak megperzselődött a haja. Nehéz volt felismerni bennük az elegáns apródokat, de valamennyiüket büszkeség töltötte el, hogy nem mutatkoztak anyámasszony katonáinak, s nem maradtak el mások mögött.

A nagyherceg látogatása segített ki nehéz helyzetemből. Elmenőben ugyanis megkérdezte:

– Hallom, hogy az Amur-vidékre készülsz? Mi ütött beléd?

– Utazni szeretnék.

– Vannak ott rokonaid?

– Nem, senkim sincs ott.

– És Korszakov tábornok (a főkormányzó) ismer téged?

– Nem.

– Hát akkor hogy mész oda? Majd elküldenek valami isten háta mögötti kozák faluba, ahol belepusztulsz az unalomba. Inkább írok rólad a főkormányzónak, és megkérem, osszon be valahova a törzskarához.

Ezek után nem tehettem mást, mint hogy köszönetet mondjak a nagyhercegnek.

Most már bizonyos voltam abban, hogy e javaslat után apánk nem fogja ellenezni utazásomat. Így is történt. Így tehát nyugodtan mehettem Szibériába.

Az Aprakszin-bazár égése nemcsak II. Sándor politikájában jelentett fordulópontot, hanem az akkori Oroszország történetében is. Semmi kétség sem fért ahhoz, hogy a tűzvész nem a véletlen műve volt. Pünkösd vasárnapján és hétfőjén az őrökön kívül senki sem tartózkodhatott a bazárban. Azonkívül az Aprakszin-bazár és a Fontanka túlsó partján húzódó faraktárak csaknem egyidejűleg gyulladtak ki; a pétervári tűzvész után több vidéki városban is támadt hasonló tűzvész. Kétségtelenül

valaki gyújtogatott; de kicsoda? Erre a kérdésre máig sem kaptunk választ.

Katkov,[17] aki gyűlölte Herzent, s különösképpen Bakunyint – az utóbbival egy ízben párbajozni is kényszerült –, mindjárt a tűzvészt követő napon a lengyeleket és az orosz forradalmárokat vádolta a gyújtogatással. Ennek a vádnak mind Pétervárott, mind Moszkvában hitelt adtak.

Lengyelországban akkoriban érlelődött a forradalom, amely azután a következő év januárjában robbant ki. A földalatti forradalmi kormány – a Rząd – szövetségre lépett a londoni emigránsokkal. A Rządnak még a pétervári kormányhivatalokban is voltak emberei. Nem sokkal a tűzvész után egy orosz tiszt rálőtt Lüders grófra, a varsói helytartóra, majd amikor Lüders helyett Konsztantyin Nyikolajevics lett a helytartó (azt beszélték akkoriban, hogy külön királyságot csinálnak Lengyelországból a nagyherceg számára), június 26-án ellene is merényletet követtek el. Augusztusban valaki rálőtt Welepolski márkira, az Oroszországgal való egyesülés pártjának vezérére. Anglia és III. Napóleon tovább táplálta a lengyelekben a reményt, hogy fegyveresen avatkozik be függetlenségük védelmében. Ilyen körülmények között, egyszerű katonai ésszel mérve, jó haditervnek ígérkezhetett az Állami Bank, valamint néhány minisztérium megsemmisítése, és pánikhangulat keltése a fővárosban. Ám e feltevést egyetlen apró tény sem támasztotta alá.

Másrészt a szélsőséges orosz pártok látták, hogy nem fűzhetnek több reményt II. Sándor reformtörekvéseihez. Semmi kétségük sem volt afelől, hogy a cár úszik az árral, és mindinkább a reakciós párthoz közeledik. A haladó gondolkodású emberek előtt az is nyilvánvalóvá vált, hogy a parasztoknak oly magas megváltást kell fizetniök a földért, hogy a felszabadítás csődbe juttatja őket. Ennek következtében májusban proklamációk jelentek meg Pétervárott, amelyek általános felkelésre szólították fel a néptömegeket, a művelt osztályoknak pedig azt javasolták, hogy követeljék egy országgyűlés összehívását. E hangulat közepette persze egyik vagy másik forradalmárnak

támadhatott olyan gondolata, hogy a tűzvészt hívja segítségül a kormánygépezet megsemmisítéséhez.

Végül, a jobbágyfelszabadítás határozatlan végrehajtása erős erjedést idézett elő a parasztok között, akik minden városban a lakosság többségét alkották; a jobbágyság nyugtalanságát pedig Oroszországban mindig is titkos iratok terjesztése és gyújtogatás kísérte.

Ily módon lehetséges, hogy az Aprakszin-bazár felgyújtásának eszméje a forradalmi tábor egyes képviselőinek agyában született meg; mindamellett sem a gondos nyomozás, sem a tűzvészt követő – mind Oroszországra, mind Lengyelországra kiterjedő – tömeges letartóztatások nem szolgáltattak erre nézve bizonyítékot. Hiszen ha csak valami hasonlóra bukkantak volna is, a reakciós párt bizonyára kapott volna ezen is. Az azóta eltelt évtizedek alatt sok, erre az időszakra vonatkozó visszaemlékezést és levelet tettek közzé, ám ezekben megint csak nem találunk egyetlen célzást sem, amely ezt a verziót támasztaná alá.

Éppen ellenkezőleg, amikor a Volga-menti városokban – főképpen Szimbirszkben – megkezdődtek a gyújtogatások, és a nyomozás vezetésére odairányították Zsdanov főbírót, ő azzal a szilárd meggyőződéssel fejezte be a vizsgálatot, hogy a szimbirszki tűzvész a reakciós párt műve. E párt hívei bíztak abban, hogy még rávehetik II. Sándort a jobbágyok 1863. február 19-re kitűzött végleges felszabadításának elodázására. A reakciósok ismerték a cár gyenge oldalát, és közvetlenül a tűzvészek után igyekeztek rábírni, hogy halassza el a reform megvalósítását, és másítsa meg a törvény végrehajtási utasítását. Jól értesült körökben az a hír járta, hogy Zsdanov pontos bizonyítékokkal rendelkezett a szimbirszki reakciósok bűnrészességéről, ám útban Pétervár felé váratlanul meghalt, aktatáskája eltűnt, és soha többet nem került elő.

Akárhogyan is történt, annyi bizonyos, hogy az Aprakszin-bazár leégése nagyon szomorú következményekhez vezetett. II. Sándor ezután lépett nyíltan a reakció útjára. Június 12-én

letartóztatták Csernisevszkijt, és a Péter-Pál-erődbe zárták. A pétervári és a moszkvai társadalomnak az a része, amely erős befolyással volt a kormányra, egy csapásra ledobta a liberalizmus köntösét, és nemcsak a szélsőséges, de még a mérsékelt párttal is szembefordult. Néhány nappal a tűzvész után meglátogattam unokabátyámat, a szárnysegédet. A gárdalovassági laktanyában levő szállásán gyakran találkoztam olyan tisztekkel, akik rokonszenveztek Csernisevszkijjel. Ez idáig unokabátyám maga is szorgalmas olvasója volt Csernisevszkij folyóiratának, a *Szovremennyik*-nek; most azonban kitette elém az asztalra a lap néhány számát, és kijelentette:

– Mostantól fogva, *a történtek után*, semmi közösséget sem vállalok ezekkel a gyújtogatásra buzdító szennylapokkal! Elég volt belőlük!

Szavai „egész Pétervár" véleményét tükrözték. A reformok emlegetése ezután illetlenségszámba ment. A levegő a reakció szellemétől volt terhes. A *Szovremennyik* és a *Russzkoje Szlovo* megjelenését felfüggesztették. Betiltottak mindenfajta vasárnapi iskolát. Tömeges letartóztatások kezdődtek. Pétervárott kihirdették az ostromállapotot.

Két héttel ezután, június 13-án, végre bekövetkezett az a nap, amelyet oly türelmetlenül vártak a kadétok és a hadapródok. Maga II. Sándor rendezett nekünk valami vizsgafélét a katonai alakzatokból. Századokat vezényeltünk, s én lóháton száguldottam ide-oda a végzős növendékek összevont zászlóalja élén, a „beosztott törzskari tiszt" szerepében. Azután mindnyájunkat tisztté avattak.

A díszszemle után II. Sándor harsányan vezényelt:

– Felavatott tisztek, hozzám!

Körülvettük a cárt. Nem szállt le lováról. Most egészen más megvilágításban láttam II. Sándort. A lengyelek kegyetlen elnyomója, az utolsó esztendők hóhéra állt ott teljes életnagyságban. Nem hazudtolta meg magát beszédével sem, s ettől fogva utálatot éreztem iránta.

– Köszöntelek benneteket! Ti most már tisztek vagytok – kezdte nyugodt hangnemben.

Arról beszélt, amiről ilyenkor szokás: katonai kötelmeinkről, és az uralkodó iránti hűségünkről. Ezután azonban arca gonosz, könyörtelen kifejezést öltött, és harsányan, minden szót külön megnyomva, rikácsolta felénk:

– Ha azonban valamelyikőtök – s ettől őrizze meg a jóisten – elárulná a cárt, a trónt és a hazát, a törvény teljes szigorával, pardon nélkül csapok le rá!...

Hangja itt elakadt. Arcát olyan harag és vak düh torzította el, amilyet apánknál tapasztaltam gyermekkoromban. Ő kiabálta így a jobbágyokra és a cselédekre, hogy „szíjat hasíttatok a hátadból!". A cár még külsőleg is emlékeztetett egy kissé apánkra. II. Sándor sarkantyúba kapta lovát, és elvágtatott. Másnap, június 14-én, parancsára agyonlőttek Modlinban három tisztet, és Sur közlegényt halálra vesszőzték.

„A reakció teljes gőzzel tör előre" – mondtam magamban a díszszemléről visszatérőben.

Pétervárról való elutazásom előtt még egyszer láttam a cárt. Avatásunk után néhány nappal valamennyi új tiszt bemutatásra jelent meg nála. Enyhén szólva szerény egyenruhám, s hírhedt szürke, buggyos nadrágom általános feltűnést keltett. Percenként kellett kielégítenem a legkülönbözőbb rangú tisztek kíváncsiságát: mindnyájan azt kérdezték, miféle egyenruha ez? Az Amuri Kozáklovasság a hadsereg legfiatalabb alakulata volt akkoriban, és a bemutatásra váró több száz tiszt sorában csaknem leghátul álltam. II. Sándor megkeresett, és nekem szegezte a kérdést:

– Tehát te Szibériába készülsz? Apád mégis beleegyezett?

Azt feleltem, hogy igen.

– Nem riaszt a távoli út?

– Nem, én dolgozni akarok – feleltem hevesen –, és Szibériában oly sokat tehet az ember a tervbe vett reformok végrehajtása érdekében.

A cár figyelmesen a szemembe nézett. Elmélázott egy percre, és a semmibe bámulva, végül csak ennyit mondott:

– Hát jó, menj. Az ember mindenütt hasznossá teheti magát.

S arcáról oly nagy fáradtságot, teljes apátiát lehetett leolvasni, hogy ezt gondoltam: „Ennek az embernek vége. Most már minden tervéről le fog mondani."

Pétervár komor látványt nyújtott. Gyalogsági alakulatok járták az utcákat. Kozákjárőrök cirkáltak a palota körül. Politikai foglyok töltötték meg a Péter-Pál-erődöt. Bárhol is fordultam meg, mindenütt csak azt láttam, hogy a reakció diadalmaskodik. Könnyű szívvel utaztam el Pétervárról.

Naponta jártam be a Kozák Hivatalba, hogy irataimat sürgessem. S mihelyt megkaptam, repültem Moszkvába, Szása bátyámhoz.

2

IRKUTSZK. – KUKEL TÁBORNOK. – REFORMER-TEVÉKENYSÉGEM. – KÖZELEDIK A REAKCIÓ HULLÁMA

A Szibériában eltöltött öt esztendő az élet és az emberi jellem tanulmányozásának nagyszerű iskolája volt számomra. A legkülönfélébb emberekkel kerültem érintkezésbe: nagyon jókkal, és nagyon rosszakkal, a társadalmi létra legfelső fokán állókkal, s azokkal, akik e létra legalján tengetik nyomorúságos életüket: csavargókkal és úgynevezett javíthatatlan bűnözőkkel. Napi munkájuk közben ismertem meg a parasztokat, és meggyőződtem arról, hogy még ha a legjobb szándékok vezérlik is a kormányt, akkor is csak vajmi keveset képes adni ezeknek az embereknek. Végül hosszan tartó utazásaim, amelyeknek során több mint hetvenezer versztát tettem meg postakocsin, gőzhajón, csónakon és – legfőképpen – lóháton, igen nagymértékben megedzettek. Utazásaim közben értettem meg, hogy

valójában milyen csekélyek az ember igényei, mihelyt kiszakad a hagyományos civilizáció bűvköréből. Néhány font kenyér és egy kevés tea az oldalzsákban, bográcsfejsze a nyeregkápán, és egy nemezlap a nyereg alatt, hogy legyen mit ráteríteni a frissen vágott, és derékaljul szolgáló gallyakra – csupán ennyi kell az utazónak, és még a sűrű erdő borította, vagy vastag hósipkás, ismeretlen hegyek között is az igazi függetlenség érzése hatja át. Egész könyvet írhatnék életemnek erről az időszakáról, de ezt most csak röviden vagyok kénytelen érinteni.

Szibéria nem az a fagyos, hóval borított, és csupán a száműzöttek által lakott vidék, ahogyan a külföldiek képzeletében él, s ahogyan a közelmúltban még az orosz emberek is gondolták. Dél-Szibéria növényzete legalább oly gazdag, mint Kanada déli részének flórája. Hasonlóak a két vidék fizikai körülményei is. Az ötmillió bennszülöttre Szibériában négy és fél millió orosz jut, s Nyugat-Szibéria déli része ma már éppen úgy teljesen orosz, mint a Moszkvától északra eső kormányzóságok.

1862-ben a szibériai közigazgatás vezető rétege sokkal felvilágosultabb és egészében sokkal jobb volt, mint az európai Oroszország bármely kormányzóságában. A kelet-szibériai főkormányzó tisztét több éven át az az N. N. Muravjov gróf töltötte be, aki Oroszországhoz csatolta az Amur-vidéket. Nagyszerű ember volt: nagyon okos, nagyon aktív, megnyerő modorú, és a vidék hasznára kívánt tevékenykedni. Mint mindenki, aki a kormány iskoláját járta ki, lelke mélyén ő is zsarnok volt; ám ugyanakkor szélsőséges nézeteket vallott, és még a demokratikus köztársaság sem elégítette volna ki teljesen. Sikerült megszabadulnia azoktól a régi csinovnyikoktól, akik Szibériában csupán a szabad prédát látták, és javarészt fiatal, becsületes tisztekkel vette körül magát. Ezek közül sokan vallottak a magukénak éppoly nemes célokat, mint ő. Hivatali helyiségében vitatta meg fiatal emberek egy csoportja – köztük a száműzött Bakunyin (aki 1861 augusztusában szökött meg Kelet-Szibériából) – a Szibériai Egyesült Államok megteremtésének lehető-

ségét, azzal, hogy az szövetségi kapcsolatra lépne az Északamerikai Egyesült Államokkal.

Amikor Irkutszkba érkeztem, a Péterváron átcsapó reakciós hullám még nem érte el Kelet-Szibéria fővárosát. Korszakov, a fiatal főkormányzó nagyon szívélyesen fogadott. Nem sokkal azelőtt lépett Muravjov helyébe, és kijelentette, hogy nagyon szívesen lát maga körül liberális gondolkodású embereket. Korszakov semmiképpen sem akarta elhinni nekem, hogy saját kívánságomra jöttem Szibériába. Azt hitte, valamiféle vétségért helyeztek ide. Amikor pedig megpróbáltam az ellenkezőjéről meggyőzni, csupán ennyit mondott:

– Egyébként semmi közöm hozzá.

Korszakov helyettese a fiatal, mindössze harmincöt éves Kukel tábornok volt, aki egyben a kelet-szibériai törzskar főnökének tisztségét is betöltötte. (Haladéktalanul maga mellé vett segédtisztnek.) Amint megismerkedtünk, bevezetett házának egyik szobájába, ahol a legkiválóbb orosz folyóiratokra, valamint Herzen londoni forradalmi kiadványainak teljes gyűjteményére bukkantam. Csakhamar nagyon jó barátok lettünk.

Ekkoriban B. K. Kukel látta el ideiglenesen a bajkálontúli terület kormányzói tisztét is. Néhány hét múlva átkeltünk a Bajkálon, és keletre, Csitába utaztunk. Itt haladéktalanul nyakig bele kellett vetnem magam a nagy reformokba, amelyekről javában folyt a vita. A pétervári minisztériumok utasították a helyi hatóságokat, hogy dolgozzanak ki terveket a közigazgatás, a rendőrség, a bíróság, a börtönök, a száműzetési rendszer, a városi önkormányzat teljes átalakítására. Mindezt alapvetően meg kellett reformálni, mégpedig a cári kiáltványokban foglalt igen liberális elvek alapján.

Kukel munkatársa volt K. N. Pedasenko ezredes, egy okos, gyakorlati érzékkel megáldott ember, továbbá A. L. Sanyavszkij, a Kozák Hivatal főtisztviselője, a katonai kerület segédtisztje (később ő alapította a Moszkvai Népegyetemet), és néhány tisztességes polgári hivatalnok, köztük Jadrincev. Mindnyájan reggeltől estig, de részben még éjszaka is kitartóan dol-

goztak. Én két bizottság titkára is lettem: az egyik bizottság a börtönök és az egész száműzetési rendszer reformján munkálkodott, a másik a városi önkormányzat tervezetét dolgozta ki. A tizenkilenc éves ifjú lelkesedésével vetettem bele magam a munkába, és sokat olvastam ezeknek az intézményeknek a hazai történetéről, és a korabeli Nyugat-Európában elfoglalt helyzetéről. A Belügy- és az Igazságügyminisztérium ebben az időben mindkét témakörben kiváló munkákat tett közzé folyóiratában, s én tanulmányoztam azokat. A bajkálontúli területen azonban nem értük be csupán az elméletekkel. Először megvitattam a tervezet lényegét gyakorlati – a helyi viszonyokat és a vidék igényeit jól ismerő – szakemberekkel, és azután nekiálltunk cikkelyről cikkelyre a részletes kidolgozásnak. E célból a legkülönfélébb személyekkel kellett találkoznom, mind városon, mind faluhelyen. Az így leszűrt eredményt azután ismét megvitattuk Kukellel és Pedasenkóval, majd összeállítottam a tervezetet, amelyet a bizottság pontról pontra haladva újból meghányt-vetett. Az önkormányzati tervezet kidolgozásával foglalkozó csitai bizottság megválasztásában a város egész lakossága részt vett, és még egy kényszerlakhellyel sújtott száműzöttet is delegált oda. Röviden: nagyon komoly munkát végeztünk. Még ma, néhány évtized távlatából visszapillantva is őszintén mondhatom: ha legalább az általunk kidolgozott szerény keretek között adták volna meg nekik az önkormányzatot, a szibériai városok most egész másként festenének. Munkánk azonban – mint a továbbiakból kitűnik – nem járt eredménnyel.

Közben más, alkalomszerű tennivalókban sem volt hiány. Hol egy árvaház fenntartására kellett pénzt szereznem, hol a terület gazdasági helyzetéről kellett jelentést összeállítanom a helyi mezőgazdasági kiállítás alapján, s az is előfordult, hogy valamiféle fontos kutatómunka megszervezésével, vagy egy nyomozás lefolytatásával bíztak meg.

– Nagy időket élünk; dolgozzék hát, kedves barátom, és ne feledje, hogy ön valamennyi jelenlegi és eljövendő bizottság

titkára – mondotta nekem néhanapján Kukel, s én megkettőztem energiámat.

Ám hogy milyen „haszonnal" jártak fáradozásaim, azt jól illusztrálja a következő eset. A bajkálontúli terület egyik körzetének szolgabírája, egy bizonyos M., rettentő dolgokat művelt. Szipolyozta a parasztokat, s könyörtelenül deresre húzatta őket, sőt az asszonyokat is, noha ezt még a törvény is tiltotta. Ha bűnügy került a kezébe, tömlöcben pusztította el azt, aki nem volt abban a helyzetben, hogy megvesztegesse. Kukel már régen túladott volna ezen a szolgabírón, de Irkutszkban ellenezték, mivel M.-nek Pétervárott magas pártfogói voltak. Hosszas habozás után a kormányzóságon úgy döntöttek, hogy engem küldenek ki: folytassak le helyszíni nyomozást, és gyűjtsek adatokat a szolgabíró ellen. Nehéz feladatot kaptam, a megfélemlített parasztok ugyanis azt a közmondást vallották, hogy „az Isten az égben, a cár a messziségben" – és nem mertek tanúvallomást tenni. Kezdetben még egy olyan asszony is húzódozott a tanúskodástól, akit a szolgabíró saját kezűleg vesszőzött meg. Ám a parasztok között töltött két hét alatt kivívtam a lakosság bizalmát, és lassacskán M. minden tettére fény derült. Perdöntő bizonyítékokat szedtem össze, és a szolgabírót utasították, hogy mondjon le állásáról. Elképzelhető, milyen meglepetéssel hallottuk néhány hónappal később, hogy ugyanezt az M.-et körzeti rendőrfőnökké nevezték ki Kamcsatkába. Ott aztán zavartalanul zsákmányolhatta ki a helyi lakosságot, s nyilván élt is ezzel a lehetőséggel, mivel néhány év múlva gazdag emberként tért vissza Pétervárra. Mostanában közreműködik néha a konzervatív lapokban, és természetesen az „igazi orosz ember" szerepében díszeleg.

Mint mondottam, a reakció hulláma még nem érte el Szibériát. A politikai száműzöttekkel éppen olyan tapintatos kíméletességgel bántak, mint Muravjov idejében. Amikor 1861-ben egy proklamáció összeállításáért száműzetésre és kényszermunkára ítélték M. L. Mihajlovot, a tobolszki kormányzó ebédet adott a tiszteletére, s azon valamennyi helybeli hivatalos

személyiség részt vett. A bajkálontúli területen Mihajlovot nem fogták kényszermunkára. Hivatalosan megengedték neki, hogy a Nyercsinszk-gyártelep közelében fekvő kadajai börtönkórházban maradjon; Mihajlov egészségi állapota azonban gyorsan romlott – hamarosan el is vitte a tűdővész –, és Kukel lehetővé tette, hogy mérnök bátyjánál telepedjék le, aki egy kincstári aranybánya bérlője volt. Ezt mindenki tudta Szibériában. Egy napon aztán értesítést kaptunk Irkutszkból, hogy feljelentés érkezett a felettes hatóságokhoz, és azok egy csendőrtábornokot irányítottak Csitába M. L. Mihajlov ügyének kivizsgálására. A hírt Dadeskaliani herceg, a főkormányzó szárnysegéde hozta. Azonnal összedugtuk a fejünket, s engem haladéktalanul elküldtek Mihajlovhoz, hogy figyelmeztessem: tüstént szedelőzködjék és menjen Kadajába, ezalatt a csendőrtábornokot majd valahogyan ott fogják Csitában. És mivel a generális jókora összegeket nyert Kukeléknál, a zöld asztal mellett, nem szívesen cserélte fel e kellemes foglalatosságot a bányavidéki utazással, annál is inkább, mert szörnyű fagyok jártak. A csendőrtábornok végül is visszatért Irkutszkba, nagyon elégedetten a hasznot hajtó kiszállással.

Mindamellett fejünk fölött egyre sűrűsödtek a fellegek. A vihar hamarosan ki is tört, és – miután Lengyelországban kirobbant a forradalom – el is söpört mindent, ami az útjába került.

3

A LENGYEL FELKELÉS. – TRAGIKUS KÖVETKEZMÉNYEK A LENGYELEK ÉS AZ OROSZOK SZÁMÁRA. – A REAKCIÓ SZIBÉRIÁBAN. – VÉGET VETNEK A REFORMOKNAK

1863 januárjában Lengyelország felkelt az orosz uralom ellen. A felkelők osztagokba tömörültek, és megkezdődött a másfél esztendeig tartó háború. A londoni emigránsok kérve kérték a lengyel forradalmi bizottságokat, halasszák el a felkelést; ugyanis előre látták, hogy a forradalmat leverik, s ez véget vet az oroszországi reformoknak. De már késő volt. A vad kozákrohamok a nacionalista tüntetők ellen Varsó utcáin 1861-ben, majd az ezeket követő kegyetlen, és ok nélküli kivégzések a kétségbeesésbe hajszolták a lengyeleket. Anglia és Franciaország támogatást ígért nekik – a kocka el volt vetve.

A lengyelek ügyével még sohasem rokonszenveztek annyian Oroszországban, mint ebben az időben. Nem is beszélek a forradalmárokról. Azokban az években még számos mérsékelt gondolkodású ember is nyíltan kiállt amellett, hogy inkább legyen Lengyelország az oroszok önálló jó szomszédja, semmint ellenséges hangulatú tartománya. Lengyelország sohasem veszíti el nemzeti jellegét, ehhez túlságosan önálló az arculata. Saját művészete, saját irodalma és saját ipara van, és lesz is mindig. Oroszország csupán durva erőszakkal képes rabságban tartani Lengyelországot; ez a körülmény pedig – akár a múltban, úgy a jövőben is – csupán oda vezethet, hogy magában Oroszországban is erősödik az elnyomás. Sokan osztották ezt a véleményt; még a hadapródoknál tanultam, amikor a pétervári társadalom helyesléssel fogadta a szlavofil Ivan Akszakov bátor cikkét lapjában, a *Gyeny*-ben. Azzal a feltevéssel kezdte, hogy az orosz csapatok kivonulnak Lengyelországból, s rámutatott, milyen hasznos következményekkel járna ez mind-

két ország számára. Az 1863-as forradalom kirobbanása után számos orosz tiszt tagadta meg, hogy a lengyelek ellen harcoljon, sőt, többen át is álltak hozzájuk; ezek vagy a vérpadon vagy a csatamezőn végezték. Oroszország-szerte gyűjtöttek a felkelők javára, sőt Szibériában nyíltan tették ezt. Az egyetemeken a hallgatók szerelték fel a felkelők táborába készülő társaikat.

De az általános lelkesedés közepette egyszer csak az a hír terjedt el, hogy a január 10-re virradó éjszakán a felkelők rátörtek a falvakba beszállásolt katonákra, és álmukban végeztek velük, noha még az előző nap is úgy látszott, hogy a lakosság és a csapatok viszonya baráti. Az eseményt némileg el is túlozták, de a hír alapja, sajnos, igaz volt. Ez természetesen roppant kedvezőtlenül hatott a közvéleményre. Ismét feltámadt a régi ellenségeskedés a két nép között, amelynek eredete közös, de nemzeti jellege oly különböző.

A szomorú incidens nyomán támadt hullámok idővel bizonyos fokig elsimultak. A mindig vitézül verekedő lengyelek bátor harcra, s fáradhatatlan energiájuk, amellyel ellenálltak az óriási hadseregnek, csakhamar ismét rokonszenvet ébresztett e hős nép iránt. Egyidejűleg azonban ismeretessé vált, hogy a forradalmi bizottság a régi határok között, azaz Ukrajna bekebelezésével akarja visszaállítani a független Lengyelországot; márpedig a pravoszláv ukrán lakosság gyűlöli a pánokat – a lengyel földesurakat –, akiknek véres uralma ellen az elmúlt három évszázad alatt többször is felkelt.

Ezenkívül III. Napóleon és Anglia új háborúval fenyegette Oroszországot, s ez a puszta fenyegetés több kárt okozott a lengyeleknek, mint az összes többi tényező együttvéve. És végül, az orosz társadalom radikális része sajnálattal állapította meg, hogy Lengyelországban a tisztán nacionalista irányzat kerekedik felül. A forradalmi kormánynak a legkisebb gondja is nagyobb volt annál, mint hogy a jobbágyok földhöz juttatásáról gondoskodjék, s ezt a hibát a cári kormány haladéktala-

nul ki is használta: úgy tett, mintha a lengyel parasztok érdekeit védelmezné a pánokkal szemben.

Amikor kitört a lengyel forradalom, Oroszországban mindenki azt hitte, hogy az demokratikus, republikánus jellegű lesz, s hogy a Rząd Narodowy – a nemzeti kormány – széles demokratikus alapon felszabadítja a hazájuk függetlenségéért harcoló jobbágyokat.

Az oroszországi jobbágyfelszabadítás nagyon jó alkalmat szolgáltatott erre. A parasztoknak a földesurak iránti jobbágyi függősége 1863. február 19-ével megszűnt. Azután még egy hosszadalmas eljárás következett, amelynek során a földbirtokosoknak és a parasztoknak önként meg kellett egyezniök a juttatott telek nagyságát és tagosítását illetően. Az osztásföldek nagyon magasan megállapított árai évi részletének nagyságát – vagyis, hogy mennyi jár minden gyeszjatyináért – a kormány hagyta jóvá. A parasztoknak azonban ezenkívül külön kellett fizetniök a tulajdonukba átmenő tanyai földekért, s itt az illetmények megállapításánál a kormány csupán a maximumot szabta meg; a földesuraknak viszont jogukban állt lemondani a pótösszegekről, vagy csupán egy részükkel is beérhették. Ami pedig a juttatott telkek megváltását illette, azt a kormány teljes egészében kölcsönkötvényekkel fizette ki a földbirtokosoknak, s a parasztok ezt az adósságukat negyvenkilenc esztendő leforgása alatt, évi hatszázalékos kamat mellett voltak kötelesek törleszteni; így tehát nemcsak hogy nagyok voltak a részfizetések s csődbe kergették a parasztokat, de még azt sem állapították meg, hogy meddig kell fizetni a megváltási díjat. Ezt a kormány a földbirtokosok belátására bízta, s számos esetben még húsz évvel a reform után sem állapodtak meg a felszabadítást illetően.

A dolgok ilyen alakulása nagyszerű lehetőséget teremtett a lengyel forradalmi kormány számára, hogy javítson az orosz törvény gyengéin. A Rząd-nak kötelessége lett volna, hogy igazságot szolgáltasson, és végrehajtsa ezt az aktust a lengyel parasztok javára (akiknek a helyzete éppen olyan súlyos volt,

mint az orosz jobbágyoké, sőt helyenként még súlyosabb); a lengyel kormánynak módjában állt volna, hogy jobb és határozottabb törvényeket dolgozzon ki a jobbágyok felszabadítására. Mindez azonban nem történt meg. A tisztán nacionalista és nemesi párt kerekedett felül, és a jobbágyrendszer felszámolásának nagy ügye háttérbe szorult. Ennek következtében az orosz kormánynak lehetősége nyílt arra, hogy a forradalmárokkal szemben a lengyel parasztok együttérzésére támaszkodhassék.

Az orosz kormány alaposan kihasználta ezt a hibát. II. Sándor Lengyelországba küldte N. Miljutyint, és felhatalmazta, hogy a szerint a tervezet szerint szabadítsa fel az ottani parasztokat, amelyet Oroszországban akart megvalósítani: ne törődjék tehát azzal, hogy az effajta felszabadítás tönkreteszi-e a földbirtokosokat, vagy sem.

– Induljon Lengyelországba, és ott vigye keresztül a földesurak elleni vörös programját! – mondotta II. Sándor Miljutyinnak.

S Miljutyin Cserkasszkij herceggel és sok más társával egyetemben valóban megtett minden tőle telhetőt, hogy megfossza birtokuktól a földesurakat, és minél nagyobb telkeket juttasson a parasztoknak.

Egy alkalommal módom volt beszélgetni egy hivatalnokkal, aki Miljutyinnal és Cserkasszkij herceggel dolgozott együtt Lengyelországban.

– Teljes felhatalmazásunk volt arra – magyarázta –, hogy az egész földet a parasztoknak adjuk. Rendszerint azzal kezdtem, hogy falugyűlést hívattam össze. „Mondjátok meg először, mennyi földetek van most?" Megmondták. „Sohasem volt több földetek?" – kérdeztem tovább. „De igen – felelték erre, gyakran szinte kórusban. – Hajdanában miénk volt ez a kaszáló, az erdő, meg ott, az a mező is." Kivártam, amíg elmondják a magukét, azután feltettem a kérdést: „Nos hát, melyikőtök hajlandó megesküdni arra, hogy ez a föld valaha a tietek volt?" Erre természetesen senki sem állt elő, mivel régmúlt

dolgokról volt szó. Végül is maguk elé tuszkoltak egy roskatag vénembert, és kijelentették: „Ő mindenre emlékszik, ő esküvel tanúsíthatja." Az öreg vég nélküli elbeszélésbe fogott arról, amit fiatal korában látott, vagy amit apjától hallott, de én nyersen félbeszakítottam: „Esküdj meg arra, hogy ez a telek valaha a *gmina*-é – a faluközösségé – volt, és a föld a tietek lesz." S amint az öreg megesküdött – bátran adhattunk a szavára – kiállítottam a papirost, és kihirdettem a gyűlésnek: „Mostantól fogva semmivel sem tartoztok volt uraitoknak: egyszerű szomszédok vagytok. Csupán a kincstárnak fizessetek be évente ennyit meg annyit. A majorságok a földdel együtt járnak. Azokért nektek egyáltalán nem kell fizetnetek."

Könnyen elképzelhetjük, milyen hatást tett ez a parasztokra. Unokatestvérem, Pjotr Nyikolajevics Kropotkin – a már említett cári szárnysegéd öccse –, ulánus gárdaezredével járt Lengyelországban vagy Litvániában. A forradalom oly komoly méreteket öltött, hogy Pétervárról már a gárdát is a lengyelek ellen küldték. Ma már ismeretes, hogy amikor Mihail Muravjovot Litvániába vezényelték, s előtte megjelent a cárnénál elbúcsúzni, Marija Alekszandrovna ezt mondta neki:

– Legalább Litvániát mentse meg!

Lengyelországról ugyanis már lemondtak.

– A felkelők fegyveres bandái tartották uralmuk alatt az egész vidéket – beszélte el unokatestvérem. – Nemhogy szétzúzni, még megtalálni sem voltunk képesek őket. A bandák örökösen rajtaütöttek kisebb osztagainkon; s mivel a felkelők kitűnően verekedtek, nagyszerűen ismerték a terepet, és élvezték a lakosság támogatását, az ilyen esetekben az övék volt a győzelem. Ezért aztán kénytelenek voltunk mindig nagy oszlopokban közlekedni. Így jártuk keresztül-kasul az egész vidéket, erdőkön vágtunk át, de még sejtelmünk se volt róla, hogyan és mikor végződik a felkelés. Amikor átvergődtünk egy-egy terepszakaszon, nyomát sem láttuk az ellenségnek, ám visszafelé jövet tudomásunkra jutott, hogy a hátunk mögött ismét megjelentek a bandák, és beszedték a lakosságtól a „hazafias adót".

Ha pedig egyik vagy másik paraszt valami szívességet tett csapatainknak, a felkelők felakasztották. Így ment ez hónapokon keresztül – reményünk sem volt arra, hogy hamarosan vége szakad –, egészen addig, amíg Miljutyin és Cserkasszkij Lengyelországba nem érkezett. Amint felszabadították a jobbágyokat, és földet adtak nekik, egy csapásra minden megváltozott. A parasztok átpártoltak hozzánk, és segítettek nekünk a felkelők üldözésében. A forradalom véget ért.

Szibériában gyakran beszélgettem erről száműzött lengyelekkel; többen közülük tisztában voltak azzal, hogy hibát követtek el. A forradalom kötelessége, hogy kezdettől fogva igazságot szolgáltasson a „megalázottaknak és megszomorítottaknak"; mert ha csupán a jövőben helyezi kilátásba az igazságtalanságok jóvátételét, akkor csaknem bizonyosan elbukik. Sajnos a vezetőket gyakran annyira lefoglalják a politikai és a katonai-taktikai kérdések, hogy megfeledkeznek a legfontosabbról. Pedig azok a forradalmárok, akik nem képesek meggyőzni a tömegeket arról, hogy új korszak virrad rájuk, maguk ássák meg ügyük sírját.

Közismert, hogy milyen tragikus következményekkel járt Lengyelország számára a forradalom; ez ma már történelmi tény. Senki sem tudja pontosan, hány ezer ember esett el a csatatereken, hány százat akasztottak fel, hányszor tízezret száműztek az oroszországi kormányzóságokba és Szibériába. De még a nemrégiben közzétett hivatalos adatok szerint is, csupán a litván határterületen 128 lengyelt akasztottak fel, 9423 férfit és nőt száműztek Szibériába Muravjovnak, a hóhérnak személyes parancsára – ezért emeltetett neki a kormány emlékművet. A hivatalos adatok szerint 18 672 főt száműztek Szibériába, közülük 10 407-et Kelet-Szibériába; emlékszem, az ottani főkormányzó is körülbelül ennyiről tett említést: azt mondotta, hogy az ő területére 11 000 kényszermunkára vagy kényszerlakhelyre ítélt száműzöttet küldtek. Magam is láttam őket, tanúja voltam szenvedéseiknek az Uszty-Kut-i sóbányában. Összesen 60–70 000-re – vagy talán még többre – tehető azoknak a

lengyeleknek a száma, akiket elszakítottak hazájuktól és az európai Oroszországba, az Urálba, a Kaukázusba vagy Szibériába száműztek.

Oroszország számára ugyanilyen tragikusak voltak a következmények. A lengyel forradalom véget vetett mindenfajta reformnak. Igaz, 1864-ben és 1866-ban életbe léptették a helyi önkormányzati, illetve a bírósági reformot, de ezek már 1862 előtt készen voltak. Sőt mi több, II. Sándor az utolsó pillanatban elvetette a Nyikolaj Miljutyin-féle önkormányzati reformtervezetet, és azt hagyta jóvá, amelyet Valujev reakciós pártja dolgozott ki az osztrák–német minta alapján. S azután mihelyt kihirdették a két reformtörvényt, mindjárt vissza is vettek belőlük, sőt, egyes esetekben az „ideiglenes szabályok" tömegével meg is semmisítették őket.

A legszomorúbb az volt, hogy a közvélemény is egykettőre a reakció útjára lépett. Katkov lett a nap hőse; az orosz hazafi szerepében tetszelgett, és a pétervári és a moszkvai társadalom jelentős részét magával ragadta. Ő aztán nem habozott árulónak kikiáltani bárkit, aki csak beszélni is merészelt a reformokról.

A reakció áradata hamarosan elérte a mi távoli vidékünket is. 1863 februárjában vagy márciusában lovas küldönc érkezett Irkutszkból Csitába, fontos utasítással. Ebben megparancsolták Kukel tábornoknak, hogy haladéktalanul váljon meg a bajkálontúli terület kormányzói tisztjétől, térjen vissza Irkutszkba, és ott várja be a további rendelkezéseket, „anélkül, hogy elfoglalná törzsparancsnoki beosztását".

Miért? Mit jelentsen ez? Az utasítás erre egyáltalán nem tért ki. Még a főkormányzó, Kukel személyes jó barátja sem merte – akár egyetlen szóval is – magyarázatát adni a rejtélyes ukáznak. Vajon azt jelentette ez, hogy Kukelt két csendőr kíséri Pétervárra, s ott a Péter-Pál-erőd kazamatáiba zárják? Mindez elképzelhető volt. Mint később megtudtuk, így is tervezték. És meg is tették volna, ha nem avatkozik erélyesen az ügybe

Nyikolaj Muravjov-Amurszkij gróf, aki személyesen járta ki a cárnál a kegyelmet Kukel részére.

Búcsúm B. K. Kukeltól és megnyerő családjától temetésre emlékeztetett. Majd megszakadt a szívem. Nemcsak kedves és közeli barátomat veszítettem el, de azzal is tisztában voltam, hogy Kukel visszarendelése egy egész korszak végét jelenti; később „illúziókban gazdagnak" nevezték ezt a korszakot, amelyhez annyi remény fűződött.

Így is történt. Megjött az új kormányzó: jólelkű, az ügyek iránt közömbös ember. Látván, hogy egyetlen percet sem szabad veszítenem, megkettőzött energiával fogtam munkához, és fejeztem be a börtönök és a városi önkormányzat reformjának tervezetét. A kormányzó hellyel-közzel nem értett egyet előterjesztéseimmel, ellenvetéseket tett, de azért aláírta, és felküldte a tervezeteket Pétervárra. Ott azonban hallani sem akartak többé reformokról. Előterjesztéseink máig is ott porosodnak sok száz hasonló tervezettel egyetemben, amelyet Oroszország különféle vidékeiről nyújtottak be. A két fővárosban felépült néhány „mintabörtön" – még rettenetesebbek, mint a régebbi, nem „minta" fegyintézetek –, hogy legyen mit bemutatni a nemzetközi börtönügyi kongresszusokra érkező neves külföldieknek. Mindamellett 1886-ban Kennan még ugyanolyan állapotban találta a bíróságok és a száműzetés egész rendszerét, amilyennek 1867-ben én megismertem. Csupán mostanában, sok év elteltével látott hozzá a kormány, hogy új bíróságokat állítson fel, és valamiféle önkormányzati paródiát hozzon létre Szibériában; csak most küldtek ki ismét bizottságokat a száműzetési rendszer megvizsgálására.

Amikor Szibériából visszatérve Kennan Londonba érkezett, már a következő napon felkereste Sztyepnyakot, Csajkovszkijt,[18] engem és még egy orosz emigránst. Este összejöttünk Kennan kis szállójában a Charing-Cross közelében. Első ízben találkoztunk vele, s bizalmatlanok voltunk iránta: ennek azok a vállalkozó szellemű angolok voltak az okai, akik korábban úgy akartak Szibéria-szakértők lenni, hogy még egy kevéssé

sem tanultak meg oroszul. Ezért az utazót most a keresztkérdések özönének vetettük alá. Legnagyobb ámulatunkra Kennan kitűnően beszélt oroszul, mi több, mindent tudott, ami Szibériával kapcsolatban figyelmet érdemel. Mi négyen sok Szibériában sínylődő száműzöttet ismertünk, és most kérdéseinkkel ostromoltuk Kennant: Hol van X. Y.? Megnősült-e? Boldog-e a családi élete? Nem öregedett-e meg túlságosan? Hamarosan meggyőződhettünk arról, hogy valamennyiüket ismeri.

A „kihallgatás" végeztével még egy kérdést tettem fel:

– Nem tudja véletlenül, Mr. Kennan, hogy felépült-e Csitában a tűzoltótorony?

Sztyepnyak szemrehányó pillantást vetett rám túlzott kíváncsiskodásomért. Kennan azonban elnevette magát, majd én is. Szüntelen nevetés közepette folyt le a következő párbeszéd:

– Hogyan? Hát ön tud erről?

– És ön is?

– Felépült végre?

– Igen, de kétszeres költségvetéssel!

És így tovább. Végül is Sztyepnyak közbeszólt, és olyan szigorúan, amennyire csak ettől a szelíd lelkű embertől tellett, megkérdezte:

– Elárulnák végre, hogy min nevetnek?

Kennan erre elmondta a csitai tűzoltótorony történetét, melyre olvasóim bizonyára emlékeznek. 1855-ben a csitai polgárok elhatározták, hogy tűzoltótornyot építtetnek, és össze is gyűjtötték a pénzt erre a célra; a költségvetést azonban fel kellett küldeniük Pétervárra. Az akta a belügyminiszter kezébe került, az jóvá is hagyta, de mire két év múlva az irat visszaért Csitába, kiderült, hogy a fiatal, fejlődő városban közben emelkedett az építőfa ára és a munkabér. Ez 1862-ben történt, amikor magam is Csitában éltem. Új költségvetést állítottak össze, és azt is felküldték Pétervárra. Ez a história jó néhányszor megismétlődött, és huszonöt hosszú esztendőn át folytatódott, mindaddig, amíg a csitaiak végül is elveszítették a türelmüket, és az előterjesztésbe minden összegnek a kétszeresét

írták be. Pétervárott ünnepélyesen jóváhagyták a fantasztikus költségvetést. Így jutott Csita tűzoltótoronyhoz.

Az utóbbi években gyakran halljuk: II. Sándor azzal követett el nagy hibát, hogy oly sok reményt keltett, amit azután nem tudott beváltani. Ezzel – állítják némelyek – maga ásta meg a tulajdon sírját. Abból, amit itt elmondtam – hiszen a kis Csita története egész Oroszország története – kitűnik, hogy II. Sándor még rosszabbul járt el. Mert nemcsak reményeket keltett. Egy ideig – az árral úszva – Oroszország-szerte építő munkára serkentette az embereket; arra késztette őket, hogy lépjenek ki a remények és illúziók birodalmából, lehetővé tette, hogy szinte megtapintsák, sőt kis híján meg is valósítsák az égető reformokat. Rákényszerítette az embereket, hogy megértsék: mit lehet azonnal tenni, s mily könnyű ezt megtenni. II. Sándor rávette ezeket az embereket, hogy mondjanak le pillanatnyilag kivihetetlen eszményeik megvalósításáról, és csak azt követeljék, ami gyakorlatilag máris lehetséges. S amikor kész törvények formájába öntötték ezeket az eszményeket, amelyekről már csak az uralkodó kézjegye hiányzott, hogy valóság váljék belőlük, II. Sándor megtagadta az aláírásukat. Egyetlen reakciós sem állította, de nem is merte volna azt állítani, hogy helyes volt a városi önkormányzat hiánya, valamint a régi bírósági és száműzetési rendszer, s hogy fenn kell azt tartani. Senki sem kockáztatta meg ezt a kijelentést. És mégis: annyira féltek valamit is tenni, hogy mindent úgy hagytak, ahogyan volt. Harmincöt éven át sorolták a „gyanús elemek" közé mindazokat, akik ki merték jelenteni, hogy változásokra van szükség. A „reform" szótól való borzadás magában elegendő volt ahhoz, hogy érintetlenül hagyjanak mindenki által elítélt, mindenki által a múlt elkorhadt maradványának elismert intézményeket.

4

AZ AMUR-VIDÉKET OROSZORSZÁGHOZ CSATOLJÁK. – UTAZÁS AZ AMURON. – ELSŐ TAPASZTALATAIM A HAJÓZÁS KÖRÜL. – A TÁJFUN. – HIVATALOS UTAM PÉTERVÁRRA

Megértettem, hogy Csitában nincs több tennivalóm – a reformokkal itt végeztek –, s 1863 tavaszán örömmel fogadtam a javaslatot, hogy ereszkedjem le egy uszálykaravánnal az Amuron.

Az Amur bal partján elterülő óriási területeket és a Csendes-óceán partvidékét, egészen a Nagy Péter-öbléig Muravjov gróf szinte a pétervári hatóságok akarata ellenére, de legalábbis hathatós segítsége nélkül csatolta Oroszországhoz. Amidőn Muravjov elhatározta, hogy meghódítja a nagy folyam mellékét (a terület déli fekvése és a termékeny földek már kétszáz esztendeje csábították a szibériaiakat) –, s ezzel Oroszország megvetheti a lábát a Csendes-óceán partján, mielőtt még Európa „felfedezné" Japánt, s ily módon érintkezésbe kerülhet az Egyesült Államokkal – Pétervárott alaposan kikeltek a főkormányzó ellen. A hadügyminiszternek nem voltak „fölösleges" katonái, a pénzügyminiszter nem rendelkezett szabad összegekkel erre a célra. Kiváltképp tiltakozott a külügyminisztérium, amely örökösen igyekszik elkerülni a „diplomáciai bonyodalmakat". Muravjov tehát kénytelen volt a saját felelősségére cselekedni, s grandiózus vállalkozása kivitelezésekor csupán a ritkán lakott Kelet-Szibéria által rendelkezésére bocsátott szegényes eszközökre támaszkodhatott. Ezenkívül a lehetőségekhez mérten maximális gyorsasággal kellett cselekednie, hogy a nyugat-európai diplomatákat – egy esetleges tiltakozás esetén – befejezett tények elé állíthassák.

A névleges birtokbavételnek egyáltalán nem lett volna jelentősége, ezért elhatározták, hogy az Amur és az Usszuri men-

tén, több mint 3500 versztányi hosszúságban, kozák őrállomáslláncot létesítenek, s ezzel rendszeres összeköttetést teremtenek Szibéria és a „Nagy Óceán" partja között. De a kozáktelepeket be is kellett népesíteni, emberekkel viszont Kelet-Szibéria nem szolgálhatott. Muravjov ekkor rendkívüli eszközökhöz nyúlt. Utasítására a kincstári bányákban dolgozó kényszermunkások visszakapták polgári jogaikat: belőlük hozták létre a bajkálontúli kozákságot. Egy részüket azután az Amur és az Usszuri mentén telepítették le. Ez a története két újabb kozákegység megszületésének.

Muravjov később elérte, hogy bocsássanak szabadon ezer kényszermunkást (javarészt gyilkosokat és rablókat), akiket szabad telepesekként küldött az Amur torkolatvidékére. Ő maga búcsúztatta őket Karában. Mielőtt uszályra ültek, hogy a Silkán és az Amuron elinduljanak új tanyájuk felé, Muravjov beszédet intézett hozzájuk:

– Induljatok, gyermekeim, Isten nevében. Most már szabadok vagytok. Műveljétek a földet, tegyétek azt orosz területté, kezdjetek új életet!

Az orosz parasztasszonyok csaknem minden esetben önként követik száműzött férjüket Szibériába. Így tehát a telepeseknek családjuk is volt. De akadtak köztük legények is, akik ezt mondták Muravjovnak:

– Semmit sem ér a férfiember asszony nélkül; meg kell házasodnunk.

A főkormányzó tüstént igazat adott nekik, és megparancsolta, hogy bocsássák szabadon a kényszermunkára ítélt nőket, majd amikor megjelentek, felszólította őket, hogy válasszanak maguknak férjet. Sürgetett az idő, mivel a Silkán már a végét járta a tavaszi áradás, s az uszályoknak indulniuk kellett. Muravjov megparancsolta a telepeseknek, álljanak fel párosával a parton, megáldotta őket, s így szólt hozzájuk.

– Összeházasítlak benneteket, gyermekeim. Szeressétek egymást! Ti, férfiak, ne bánjatok rosszul asszonyotokkal, és éljetek boldogul!

Hat esztendővel az itt leírt jelenet után találkoztam ezekkel a telepesekkel. Falvaik szegények voltak; minden talpalatnyi földet a tajgától kellett elhódítaniuk. De Muravjov valóra váltotta elképzelését, s az ő közreműködésével kötött házasságok semmivel sem voltak kevésbé boldogak, mint általában a házasságok. Innokentyij, a jólelkű, okos amuri püspök később szentesítette e frigyeket, és az azokból született gyermekeket törvényesnek ismerte el; utasítására az anyakönyvekben ezt így is tartották nyilván.

Kevésbé kedvezett a szerencse Muravjovnak az áttelepülteknek egy másik fajtájával. Oly nagy szüksége volt emberekre Kelet-Szibéria benépesítéséhez, hogy befogadta a telepesek közé a büntető zászlóaljak kétezer katonáját. „Gyámfiúként" a kozákcsaládoknál helyezte el őket, vagy pedig a kelet-szibériai falvak közös háztartásában találtak otthonra. Ám a szörnyűséges Miklós-korabeli fegyelemmel súlyosbított tíz-húszévi kaszárnyaélet nem bizonyult valami jó iskolának a földművesmunkához. A „gyámfiúk" elszökdöstek „nevelőszüleiktől", beálltak a hajléktalan városi csavargók közé, napszámosmunkával tengették életüket, bérüket azonnal elitták, és gondtalanul – akár az ég madarai – vártak az újabb munkaalkalomra.

A bajkálontúli kozákok, a szabadon bocsátott kényszermunkások és „gyámfiúk" tarka sokasága – amelyet hamarjában, s csak nagy üggyel-bajjal telepítettek le az Amur partján – nem élhetett valami nagy jómódban, különösen a folyam alsó folyása és az Usszuri mentén, ahol minden talpalatnyi földet a szubtropikus őserdőtől kellett elhódítani, ahol a monszun okozta esőzések idején óriási területek kerültek víz alá, ahol a költöző madarak miriádjai gyakran tönkretették a vetést. Mindez kétségbeejtette, majd egészen apatikussá tette az Amur alsó szakasza mentén élő lakosságot.

Így azután minden évben karavánszámra küldték a sóval, liszttel, sózott hússal és más élelmiszerrel megrakott uszályokat az Amur alsó folyása mentén elhelyezett csapatok és az áttelepültek ellátására. Csitában e célból évente mintegy százötven

uszályt építettek, amelyek a tavaszi magas vízálláskor ereszkedtek le az Ingodán, a Silkán és az Amuron. A flottilla több – egyenként húsz-harminc hajóból álló – rajra oszlott; ezeknek parancsnokai kozáktisztek és csinovnyikok voltak. Legtöbbjük vajmi keveset értett a hajózáshoz, de legalább megbízható volt: nem lopta el az utánpótlást, s nem jelentette, hogy a szállítmány elsüllyedt. Engem az az évi „flotta" parancsnoka, Malinovszkij őrnagy mellé osztottak be.

Első próbálkozásomat az új szerepkörben nem kísérte siker. A lehetőségekhez mérten igyekeznem kellett: Szretyenszkből ereszkedtünk le néhány uszállyal, amelyet az Amur felső vidékének egy pontján kellett átadnom. Legénységem olyan „gyámfiúkból" állt, akikről az imént szóltam. Fogalmuk sem volt a folyamhajózásról, igaz, nekem sem sokkal több! Az indulás napján a kocsmákból kellett összeszednem az embereimet. Reggel öt órakor, amikor már-már eloldoztuk a köteleket, többen közülük még mindig részegek voltak. Kénytelenek voltunk megmártani őket a folyóban, hogy legalább némileg kijózanodjanak. Elindulásunk után mindenre nekem kellett megtanítanom őket. Mindamellett nappal baj nélkül haladtunk. Az uszályok, melyeket elkapott a víz gyors sodra, ott siklottak a folyó közepén. Habár a legénység tapasztalatlan volt, semmi célja sem lett volna azzal, hogy a partnak vigye a hajókat; ez külön erőfeszítést követelt volna. Amikor azonban bealkonyodott, s ideje volt már éjszakára a parthoz kormányoznunk ormótlan, alaposan megrakott uszályainkat, akkor derült csak ki, hogy egyikük jóval megelőzte az én uszályomat, s csupán akkor állt meg, amikor egy szörnyű magas és meredek parti szirt tövében sziklazátonyra futott. Ezen aztán alaposan fennakadt. A folyó szintje, amelyet a tavaszi esőzések megemeltek, most már gyorsan apadt. Az uszályon tartózkodó tíz „gyámfiam" természetesen nem tudta lehúzni hajóját a zátonyról. Csónakba ültem, és eleveztem a legközelebbi kozákőrhelyig, hogy segítséget kérjek; egyidejűleg futárt menesztettem Szretyenszkben élő kozáktiszt barátomért, aki régi, tapasztalt hajós volt.

Beköszöntött a reggel. Mintegy száz kozák férfi és asszony jött el, hogy segítsen, ám a kőszirt tövében oly mély volt a víz, hogy nem lehetett a partról megközelíteni az uszályt, s így kirakodni sem tudtunk. Amikor pedig megpróbáltuk letaszítani a sziklazátonyról, léket kapott, bezúdult a víz, és elárasztotta a lisztből és sóból álló rakományt. Legnagyobb rémületemre apró halakat pillantottam meg, amelyek a léken át kerültek be, s most a hajófenéken úszkáltak. Tanácstalan voltam, nem tudtam, mitévő legyek. Pedig nagyon egyszerűen lehet segíteni az ilyen bajon: egy zsák lisztet kell önteni a lékbe, amelyet a rés gyorsan magához szippant. A megpépesedett kéreg azután nem engedi át a vizet. Ezt azonban egyikünk sem tudta.

Szerencsém volt: néhány perc múlva újabb uszályt pillantottunk meg, amely felénk tartott. Azt hiszem, hogy még a kétségbeesett Elza sem örvendezett annyira a hattyú hátán feléje tartó Lohengrinnek, mint amilyen örömujjongással mi fogadtuk ezt az ormótlan uszályt. A könnyű, kékes ködfátyol, amely a hajnali órákban a szépséges Silka fölött lengedezett, még költőibbé tette a látványt. Barátom, a kozáktiszt sietett segítségemre, mert üzenetemből megértette, hogy nincs oly emberi erő, amely képes lenne lehúzni a zátonyról az uszályt, s hogy az elveszett. Barátom azért jött üres uszályon, hogy a rakományt mentse.

A léket betömtük, a vizet kimertük, a rakományt áthordtuk az új hajóra, és másnap reggel már folytathattam is utamat. Ez a kis epizód nagyon tanulságos volt számomra, s hamarosan elértem úti célomat, mégpedig anélkül, hogy bármiféle említésre méltó kaland akadt volna. Esténként mindig sikerült találnunk olyan – bár meredek, de viszonylag alacsony – partszakaszt, ahol kényelmesen kiköthettünk. Kisvártatva már lobogtak is tábortüzeink a tiszta vizű, sebes folyó partján. Éjjeli szállásunkhoz pompás hegyvidéki táj szolgáltatta a hátteret. Nincs annál kellemesebb utazás, mint amikor nappal uszályon hajózik az ember, az ártól sodortatva. Sem zaj, sem zakatolás nem zavarja az utast – nem úgy, mint a gőzhajón! Hébe-korba

kell csak megmozdítani a lomha kormánylapátot, hogy a folyó közepén tartsuk az uszályt. A természetet kedvelő ember keresve sem találhat szebb látványt, mint amilyen a Silka alsó és az Amur felső folyása mentén tárul a szeme elé, ahol a széles, áttetsző és sebes vizű folyó hegyek között kanyarog; a fenyő borította hegyoldalak kétezer láb magas, meredek szikláikkal fordulnak a folyó felé. Igaz viszont, hogy ez roppant körülményessé teszi a partraszállást. A hegyeket itt csak lóháton lehet járni, ösvényeken haladva. Annak az évnek az őszén ezt magam is kipróbáltam. Ezt az utolsó hétnapi járóföldet a Silka mentén (180 versztányi út ez) a „hét halálos bűnnek" hívják Kelet-Szibériában. A transzszibériai vasútvonalnak ez a szakasza – ha ugyan itt építik meg – szörnyű pénzeket fog felemészteni: sokkal többe kerül majd, mint a Kanadát átszelő vasútvonalnak az a része, amely a Rocky Mountains-ben, a Fraser völgyében húzódik.

Miután leszállítottam az uszályokat, postabárkán folytattam utamat: 1500 versztányit tettem így meg az Amuron lefelé. A dereglye közepe fölé ponyvát húznak, akárcsak az ekhós szekéren, az orrában meg egy földdel teli láda áll: ezen raknak tüzet. Három evezős szolgált a bárkán. Sietős volt az utunk, ezért egész nap felváltva eveztünk, éjszakánként pedig, a folyó közepén tartva járművünket, „csurogtunk". Négy óra hosszat is elüldögéltem ilyenkor a ladik farán, hogy a hajóúton tartsam, s be ne tévedjünk a holt ágakba; ezek az éjszakai szolgálatok kimondhatatlan gyönyörűséggel töltöttek el. Az égen sötött a telihold, s az álmos, tiszta vizű folyó tükréből a fekete hegyek pillantottak rám vissza.

Evezőseim a „gyámfiúk" közül kerültek ki: annak idején vesszőfutásra ítélték őket, és most városról városra járva csavarogtak, s nem mindig tisztelték a tulajdont. Én pedig ezüst-, papír- és rézpénzzel degeszre tömött, súlyos táskát vittem magammal. Nyugat-Európában veszélyesnek számított volna az effajta utazás egy néptelen folyón, de nem így Kelet-Szibériában! Baj nélkül tettem meg az utat, pedig még egy ócska pisz-

toly sem volt nálam. „Gyámfiaim" egyébként is nagyon rendes fickóknak bizonyultak, csak Blagovescsenszkhez érve fogta el őket nyugtalanság:

– Nagyon olcsó itt a hansina (a kínai rozspálinka) – sóhajtoztak. – Méregerős ital, és szokatlan nekünk; azonnal ledönti az embert a lábáról.

Azt ajánlottam nekik, hogy egyik barátomnál hagyom a járandóságukat, s ő csak akkor adja ki nekik, amikor már felszálltak a visszafelé induló gőzhajóra.

– Hiába! – mondogatták elborult arccal. – Mindig akad valaki, aki kerít egy pohárkával. Nagyon olcsó az a rongy ital. És alighogy megissza az ember, máris a földön hempereg tőle.

A legények nem ok nélkül aggódtak. Néhány hónap múlva, amikor visszatérőben Blagovescsenszkben jártam, megtudtam, hogy egyik „gyámfiam" – így hívta őket a városban a nép – valóban bajba került. Miután már a csizmáját is elitta, lopásra vetemedett, és börtönbe került. Barátomnak nagy nehezen sikerült kiszabadítania, és hazaküldte gőzhajón.

Csak aki látta az Amurt, vagy ismeri a Mississippit és a Jangcét, csak az tudja elképzelni, milyen hatalmas folyammá dagad az Amur a Szungarival való egyesülése után, s hogy viharos időben milyen magas hullámok korbácsolják a vizét. Júliusban, a monszun okozta esőzések idején szörnyen megárad a Szungari, az Usszuri és az Amur vize. A zöldár sok ezer, füzesekkel benőtt szigetet áraszt és mos el. A folyam szélessége eléri a három, sőt helyenként a hét versztát is, és a víz elönti a fő ággal párhuzamosan húzódó tavak láncolatát. A friss, keleti szél szörnyű hullámzásba hozza az Amur és holt ágainak vízfelületét. És még rosszabb, ha a Sárga-tengerről betör a tájfun.

Négyszáz versztával Habarovszk alatt ezt magunk is kipróbáltuk. Malinovszkijt, az uszálykaraván parancsnokát Blagovescsenszkben értem utol. Innen egy nagy, csukott bárkán folytattuk utunkat az Alsó-Amuron; az őrnagy úgy felszerelte hajónkat vitorlázattal, hogy még egynegyed széllel is vidáman siklott; amikor ránk tört a vihar, sikerült szélvédett helyre jut-

nunk: egy holt ágban vártuk ki a tájfun végét. Két napon át tombolt a szél. Ereje oly szörnyű volt, hogy amikor néhány száz méterre bemerészkedtem a tajgába, kénytelen voltam visszafordulni, mert körülöttem egymás után dőltek ki a szálfák. Erősen aggódtunk az uszályok miatt. Nyilvánvalóvá vált, hogy ha aznap reggel útra keltek, semmiképpen sem találhattak menedéket a vihar elől. Félő volt, hogy a felé a part felé sodorta őket a szél, ahol különösen nagy erővel dühöngött a vihar és a hullámverés, s akkor a hatalmas hullámok kétségkívül a meredek parthoz csapták őket. Ebben az esetben semmi sem menthette meg az uszályokat a pusztulástól. Csaknem bizonyosak voltunk abban, hogy az egész karaván megsemmisült.

Mihelyt a vihar dühe alábbhagyott, útnak indultunk. Számításaink szerint csakhamar utol kellett volna érnünk két uszályrajunkat, ám két nap is elmúlt, s még mindig nem leltünk nyomukra. Egy helyütt gerendákat pillantottunk meg a meredek part alatt, de embernek vagy felépítménynek híre-hamva sem volt. Malinovszkij már se nem aludt, se nem evett, és úgy festett, mintha csak most lábalt volna ki súlyos betegségéből. Reggeltől estig mozdulatlanul gubbasztott a fedélzeten, és ezt suttogta: „Minden elveszett, minden elveszett!" Az Amurnak ezen a szakaszán ritka a lakott hely – ezért senki sem tudott felvilágosítást adni az uszályok sorsáról. Újabb vihar tört ki. Este, amikor nagy keservesen eljutottunk egy faluba, azt mondták nekünk, hogy a karaván nem látták, viszont az előző napon nagy tömeg hajóroncs úszott a folyamon. Semmi kétségünk sem volt többé aziránt, hogy elpusztult legalább negyven uszály, százhúszezer pud rakománnyal. Ez azzal fenyegetett, hogy ha nem érkezik meg idejében az utánpótlás, az Amur alsó szakasza mentén a jövő tavasszal menthetetlenül kitör az éhínség; már közeledett ugyanis az ősz, nem sok volt hátra a hajózási idényből, és távíró akkoriban még nem létezett a folyam mentén.

Tanácsot ültünk, és úgy döntöttünk, hogy Malinovszkij a lehető leggyorsabban folytatja útját az Amur torkolatához, Nyi-

kolajevszkbe. Hátha sikerül még a hajózási idény vége előtt gabonát vásárolnia Japánban. Én felfelé indulok a folyamon, hogy megállapítsam a veszteséget, azután ahogyan csak módomban lesz – csónakkal, lóháton vagy gőzhajón –, Csitába sietek. Minél előbb értesítem az ottani hatóságokat, hogy indítsanak útnak újabb élelmiszerkészleteket, annál jobb. Ez a rakomány talán még ősszel elér az Amur felső folyásának vidékére, ahonnan tavasszal, az első ár hátán továbbíthatják az alsó szakaszra. Az éhség leküzdését minden hét, minden nap megkönnyítheti, amivel az utánpótlás előbb érkezik a helyszínre.

Háromezer versztás utazásomat felfelé egy kis ladikban kezdtem meg, és minden faluban, tehát mintegy harminc versztánként váltottam az evezősöket.

Nagyon lassan haladtam, a gőzösnek azonban csak két hét múlva kellett megjönnie az alsó szakaszról, s ez alatt én eljuthattam a hajótörés színhelyére, és megállapíthattam, hogy sikerült-e megmenteni valamit a rakományból. Ennek elvégzése után szándékoztam Habarovszkban, az Usszuri torkolatában gőzhajóra szállni. Siralmas ladikokon eveztünk, és ismét viharos volt az idő. Természetesen igyekeztünk a part közelében maradni, de át kellett vágnunk az Amur több, meglehetősen széles betorkollásán is. Ezeken a helyeken az a veszély fenyegetett, hogy a szél korbácsolta hullámok átcsapnak lélekvesztőnkön. Egyik alkalommal is egy ilyen – csaknem egy versztányi széles – torkolaton keltünk át. Rövid, magas hullámok tornyosultak előttünk. Két evezősöm – parasztemberek – halálsápadtan, rémülten bámulta a hömpölygő hullámok tarajáť; elkékült ajkuk imát mormolt. Csak a kormánylapátnál álló tizenöt éves gyerek nem veszítette el a fejét. Ügyesen manőverezett az áradatban, ha zuhantunk, amikor pedig fenyegetően tornyosultak elénk a hullámok, könnyed mozdulattal harántirányba fordította feléjük a csónakot. A ladikba minduntalan becsapott a víz, amit egy ócska meregetővel igyekeztem kilapátolni, ám hamarosan meggyőződtem arról, hogy a csónak fenekén gyorsab-

ban gyűlik a víz, semmint ahogy ki tudnám merni. Egyszer két akkora hullám vágott végig rajtunk, hogy a minden ízükben reszkető evezősök jelére már-már a vállamon átvetett – ezüst- és rézpénztől dagadó – táskát is lecsatoltam... Néhány nap alatt több ilyen átkelésben volt részünk. Én természetesen sohasem kényszerítettem az evezősöket, de ők tudták, miért sietek, és – amikor kellett – maguk döntöttek úgy, hogy megkísérlik az átkelést. „Egyszer úgyis meg kell halni" – mondták ilyenkor, keresztet vetettek, és megragadták az evező nyelét. Néhány nap alatt végül is eljutottam arra a helyre, ahol karavánunkra rátört a vész. A vihar negyvennégy uszályt zúzott szét. Mialatt tombolt a szél, nem lehetett belőlük kirakodni, ezért az élelmiszer-szállítmánynak csak igen kis részét sikerült megmenteni. Mintegy százezer pud liszt veszett az Amurba. Ezzel a szomorú hírrel indultam tovább.

Egy-két nap múlva utolért a hegymenetben nehézkesen cammogó gőzhajó, és odakormányoztuk a ladikunkat. Az utasok elmondták, hogy a kapitány leitta magát a sárga földig, és a vízbe ugrott; kimentették ugyan, de most delirium tremens-sel fekszik a kajütjében. Felkértek, vegyem át a hajó parancsnokságát, amit el is vállaltam. Legnagyobb csodálkozásomra azonban hamarosan azt tapasztaltam, hogy nagyszerűen megy minden magától is, és jóformán nincs más tennivalóm, mint hogy egész nap ünnepélyesen sétálgassak fel s alá a kapitányi hídon. Ha leszámítom azt a néhány valóban felelős pillanatot, amikor tüzelőfáért kellett kikötnünk, no meg a buzdító szavakat, amikkel a fűtőket ösztönöztem az indulásra pirkadatkor, mihelyt kirajzolódtak a partok körvonalai – minden úgy ment, mint a karikacsapás. Egy térképhez értő révkalauz tökéletesen megtette volna kapitány helyett. Minden baj nélkül célhoz értünk, Habarovszkban átadtam a gőzöst az amuri hajózási társaságnak, és átszálltam egy másik gőzhajóra.

Hajón és lóháton végül is eljutottam a Bajkálontúlra. Mindvégig kínzott a gondolat, hogy tavasszal éhség fenyegeti az alsó Amur-vidéket, ezért otthagytam a gőzöst, amikor azt ta-

pasztaltam, hogy nagyon lassan halad hegymenetben a folyam felső szakaszán, és egy kozák kíséretében lóháton folytattam utamat az Argunnal párhuzamos hegyi ösvényeken. Háromszáz versztát tettünk meg a Gazimur-hegységben, Szibéria egyik legelhagyatottabb vidékén. Egész nap mentünk, csak éjszaka álltunk meg, hogy reggelig pihenjünk – mindig az erdőben, s mindig ott, ahol az éjfél elért bennünket. Ezzel legfeljebb tíz vagy tizenkét órát nyertem, de még ennek is volt értelme, mivel napról napra közeledett a hajózási idény vége. Éjszakánként már vékony jégréteg képződött a vízen. Végül is a karai aranybányánál találkoztam a bajkálontúli kormányzóval és barátommal, Pedasenko ezredessel, aki azonnal gondoskodott arról, hogy indítsanak útnak újabb szállítmányt. Magam pedig továbbsiettem Irkutszkba, jelentéstételre.

Ott azután mindenki elámult azon, hogyan tudtam ilyen gyorsan megtenni e hosszú utat. Én viszont teljesen elgyöngültem, és az első héten annyit aludtam, hogy ma már beszélni is szégyellek róla.

– Jól kipihente magát? – érdeklődött nyolc vagy tíz nappal megérkezésem után a főkormányzó. – Képes volna-e holnap futárként Pétervárra indulni, hogy személyesen számoljon be az uszályok pusztulásáról?

Futárként Pétervárra menni annyit jelentett, hogy húsz nap – és egy perccel sem hosszabb idő – alatt 4800 versztát kell megtennem az őszi esőzéstől felázott utakon Nyizsnyij-Novgorodig, ahonnan már vonaton folytathatom utamat; ez azt jelentette továbbá, hogy éjjel-nappal száguldhatok, váltott lovakkal, sőt, váltott postakocsikkal is, mivel egyetlen rugózott kocsi sem bírná az ilyen hosszú út hepehupáit. Ám a bátyámmal való találkozás lehetősége annyira csábított, hogy nem tudtam ellenállni, s már a következő éjszaka úton talált. A barabai erdős sztyeppen és az Urálban valóságos kínszenvedésnek éreztük az utazást. Volt nap, amikor a postakocsi kereke tízszer is eltört. A folyók még nem álltak be. Az Obon és az Irtisen akkor keltem át, amikor már erősen zajlott, és a jégtáblák kis hí-

ján összeroppantották ladikunkat. A Tom partján a parasztok azt mondták, hogy a folyó csak az előző napon állt be, és kereken megtagadták, hogy átkeljenek velem. Hosszas alkudozás után „elismervényt" követeltek tőlem.

– Miféle elismervényt akartok? – kérdeztem.

– Írja rá a papírra: „Alulírott, aszongya, ezennel elismerem, hogy az Isten akaratából, és nem a parasztok hibájából fulladtam a folyóba" – és adja ide nekünk ezt az elismervényt.

– Nagyon helyes, majd a túlsó parton!

Ezen jót mulattak, és úgy határoztak, hogy a menet élén egy fiatal legény halad (magam választottam ki bátor és értelmet sugárzó tekintetéért), és csákánnyal próbálgatja majd, hogy elbír-e bennünket a jég. Utána én következtem az iratokat tartalmazó oldaltáskával a vállamon, s a tisztes távolságban utánunk jövő parasztok tartják a szíjakat, amelyeket a legény meg én a derekunkra erősítünk. Az egyik muzsik egy öl szalmát hoz magával, hogy leteríthesse, ha valahol gyönge lesz a jég.

Így is tettünk és csupán egyetlen helyen kellett szalmát terítenünk a jégre, de azt is csak a biztonság kedvéért.

Végül is elvergődtem Moszkváig, ahol bátyám várt a pályaudvaron, és mindjárt tovább is utaztunk Pétervárra.

Nagy dolog ám a fiatalság! A huszonnégy napon és éjszakán át szüntelenül tartó borzasztó utazás után korán reggel érkeztem Pétervárra, még aznap átadtam a hivatalos papírokat, majd haladéktalanul felkerestem egyik nagynénémet, pontosabban: unokanénémet. Rendkívül kedves volt hozzám.

– Ma este tánc lesz nálunk. Eljössz, ugye? – kérdezte.

– Hát persze – feleltem.

És nemcsak, hogy elmentem, de még táncoltam is reggelig.

Miután megjártam a pétervári hivatalokat, megértettem, miért küldték éppen velem a jelentést. Eleinte senki sem akarta elhinni, hogy az uszályok valóban elpusztultak.

– Ön személyesen volt ott? A saját szemével látta a roncsokat? Hátha *azok* egyszerűen ellopták a rakományt, és csak

az ön félrevezetésére mutattak néhány uszályroncsot; egészen bizonyos abban, hogy nem így történt?

Szüntelenül effajta kérdésekre kellett válaszolnom.

A szibériai ügyeket igazgató, magas rangú pétervári hivatalnokok elragadóan tudatlanok voltak az alájuk rendelt vidéket illetően.

– *Mais, mon cher** – jegyezte meg egyikük, bizonyos Butkov (aki velem beszélgetve mindig keverte a franciát az orosszal) –, hát elképzelhető például az, hogy a Néván csak úgy elpusztuljon negyven uszály, és senki se siessen a segítségükre?

– A Néván! – fakadtam ki. – Szorozza meg a Néva szélességét hárommal vagy néggyel, és akkor megkapja az Amurt az alsó szakaszán.

– Valóban olyan széles lenne? – És az én főtisztviselőm két perc múlva már választékos francia nyelven csevegett velem mindenféléről.

– Mikor találkozott utoljára Schwarz-cal, a festővel? Ugye, nagyszerű festmény a *Rettegett Iván*-ja? És tudja, miért akarták Kukelt letartóztatni? – Itt a főtisztviselő beszámolt arról a – hatóságok kezére került – levélről, amelyben arra kérték barátomat, nyújtson segítséget a lengyel felkelőknek. – Hát azt hallotta-e, hogy Csernisevszkijt letartóztatták? Várbörtönben ül.

– Miért? Mit követett el? – kérdeztem.

– Semmi különöset. Hanem, tudja, *mon cher,* magasabb állami szempontok!... Pedig milyen tehetséges ember, roppant tehetséges! És mennyire hat az ifjúságra! De hát bizonyára ön is megérti, hogy a kormány nem tűrheti ezt. Igazán nem tűrheti! *Intolérable, mon cher, dans un État bien ordonné.***

N. P. Ignatyev gróf nem tett fel sok kérdést: nagyszerűen ismerte az Amurt, de Pétervárt sem kevésbé. Gyors egymásutánban egy sor szellemes és tréfás megjegyzést tett a szibériai állapotokra, s ezt is közéjük szúrta:

* No de kedvesem

** Ez tűrhetetlen, kedvesem, egy helyesen felépített államban.

– Szerencsére ön ott volt a helyszínen, és látta a szerencsétlenség nyomait! Ügyesen csinálták *ezek,* hogy önt küldték ide. Okosan tették. Eleinte senki sem akarta elhinni, hogy a bárkák valóban elsüllyedtek: azt gondolták, hogy ez valami új szélhámosság. Önt azonban jól ismerik itt mint apródot, rövid időt töltött Szibériában, így hát nem próbálná menteni a visszaéléseiket. Önben itt megbíznak.

Miljutyin hadügyminiszter volt Pétervárott az egyetlen ember, aki valóban komolyan vette az ügyet. Számos – a lényeget érintő – kérdést tett fel nekem, és hamarosan tisztán látott mindent. Egész beszélgetésünk rövid mondatokból állt: nem siettük el, de nem is szaporítottuk fölöslegesen a szót.

– Az ön véleménye szerint tehát az Amur alsó szakaszának vidékére tengeri úton kellene szállítani az élelmet, a többi szakaszra pedig Csitán át? Helyes. No és ha jövőre megint jön egy vihar, nem pusztul-e el ismét az egész uszálykaraván?

– Bizonyára nem, de csak abban az esetben, ha két vontatógőzös kíséri a karaván.

– Elég lesz kettő?

– Ha legalább egy gőzössel rendelkeztünk volna, jóval kisebbek lettek volna a veszteségeink.

– Alighanem így van. Adjon be erről írásos jelentést. Mondja el benne mindazt, amit most előadott, egyszerűen, minden formaság nélkül, címezze a hadügyminiszternek, és kész.

5

VISSZATÉRÉS IRKUTSZKBA. – UTAZÁS MANDZSÚRIÁBA. – ÁTKELÉS A HSZINGAN-HEGYSÉGEN. – AZ UJUN-HOLDONZI KÖRZET VULKÁNJAINAK FELFEDEZÉSE

Csak rövid ideig maradtam Pétervárott, és még azon a télen visszatértem Irkutszkba. Néhány hónap elteltével odavártam bátyámat is, akit az irkutszki kozákezred tisztikarába helyeztek át.

Aki nem ismeri Szibériát, azt hiszi, hogy a téli utazás rettentően kimerítő. Valójában azonban könnyebb ilyenkor utazni, mint bármely más évszakban. A simára taposott havon könnyedén siklik a szán. A fagynak foga van, de viszonylag könnyű elviselni, ha az utas szibériai módra bebújik a kívül-belül szőrmével bevont zsákba, és végignyúlik a zárt ülésen, így még a negyven-ötven fokos hidegtől sem szenved különösebben. Minthogy futárként tettem meg az utat, vagyis az állomásokon gyorsan váltották lovaimat, s napjában csupán egyszer tartottam hosszabb pihenőt – egy órát szántam az ebédre –, tizenkilenc nap alatt értem Pétervárról Irkutszkba. Reggeltől reggelig átlagosan háromszáz versztát tettem meg, és a Krasznojarszktól Irkutszkig tartó ezerversztás szakaszt hetven óra alatt futottuk be. A fagy nem volt valami erős, az utat kitűnő állapotban találtuk, s én bőkezűen osztogattam a postakocsisoknak a „vodkáravalót". A három gyors lábú ló szinte élvezettel húzta a könnyű trojkát hegynek föl, völgybe le, befagyott folyókon át, a napfénytől ezüstdíszben csillogó tajgán keresztül.

Visszatérésem után a kozákügyek főelőadójává neveztek ki a kelet-szibériai főkormányzó mellé. Irkutszkban kellett letelepednem, de nem sok dolgom akadt. Pétervárról utasítás érkezett – nem formális, de mi értettük –, hogy semmin se változtassunk, és mindent engedjünk menni a maga megszokott út-

ján. Ezek után még nagyobb örömmel kaptam azon a javaslaton, hogy végezzek földrajzi kutatásokat Mandzsúriában.

Elegendő egyetlen pillantást vetnünk Ázsia térképére, hogy meglássuk: az orosz–kínai határ, amely javarészt az 50. északi szélességi fok mentén halad, a bajkálontúli területen hirtelen északkeletnek fordul. Négyszáz versztán át követi lefelé az Argunt, majd az Amurhoz érve, annak mentén halad tovább lefelé, délkeleti irányban, egészen Blagovescsenszkig, amely ugyancsak az 50. fok közelében fekszik. Ily módon a bajkálontúli terület délkeleti sarka (Novo-Curuhajtuj) és Amur-Blagovescsenszk között légvonalban mindössze hétszáz verszta a távolság, az Argunon és az Amuron azonban több, mint másfél ezer verszta, nem is szólva arról, hogy az Argun mentén nagyon nehéz közlekedni – a folyó nem hajózható –, s az egyetlen út a hegyi ösvény.

A bajkálontúli vidéken nagyon sok a szarvasmarha, ezért a terület délkeleti sarkában élő kozákok és jómódú kupecek nagyon szerettek volna közvetlen összeköttetést teremteni az Amur középső folyása mentén elterülő körzetekkel, ahol keresett cikk volt a jószág. A mongoloktól – akikkel üzleti kapcsolatban álltak – azt hallották, hogy könnyű eljutni az Amurhoz, ha keletnek mennek, a Nagy-Hszingan hegységen keresztül. Ha az utas továbbra is keletnek tart, egy régi kínai útra jut ki, amely átszeli a Hszingant, és Mergen mandzsúriai városba visz (ez ott fekszik, ahol a Nonni a Szungariba ömlik), s onnan már kitűnő kocsiút vezet az Amurig.

Felkértek, hogy vállaljam el egy kereskedőkaraván vezetését, amelyet a kozákok indítanak ennek az útnak a felkutatására, s én nagy örömmel mondtam igent. Egyetlen európai sem járt még ezeken a helyeken; Vaganov orosz topográfust, aki nem sokkal előttem kereste fel a vidéket, megölték. Mindössze két jezsuitának sikerült még Kan-szi császár idején, dél felől, Mergenig eljutnia, s meghatároznia a város földrajzi helyzetét. Az ettől északra eső 750 verszta széles és 900 verszta hosszú, óriási terület azonban továbbra is fehér folt maradt a térképen.

Természetesen elolvastam a forrásmunkákat. Viszont még a kínai szerzők sem írtak erről a tájról. Pedig rendkívül fontos volt, hogy összeköttetés létesüljön az Amur és a Bajkálontúl között. Ma Novo-Curuhajtuj a szibériai vasútvonal mandzsúriai szakaszának a kiindulópontja. Ily módon tehát mi lettünk e nagy vállalkozás úttörői.

Hadd jegyezzem meg, hogy még egy akadály tornyosult elénk. A kínai császárral kötött szerződés megengedte az oroszoknak, hogy a Kínai Császárság és Mongólia területén üzleti tevékenységet folytassanak; Mandzsúriát azonban az egyezmény nem említette. Lehetett magyarázni úgy, hogy arra is kiterjed a szerződés érvénye, de lehetett úgy is, hogy nem. A kínai hatóságok a maguk javára értelmezték, s így tettek az oroszok is. Ezenkívül az egyezmény kizárólag kereskedőket említett, katonatiszteknek tilos volt Mandzsúriába beutazniuk. Így aztán kupecnek kellett álcáznom magam. Irkutszkban árut vásároltam, illetve vettem át eladásra és kereskedőgúnyát öltöttem. A főkormányzó útlevelet állított ki nekem, amely „Pjotr Alekszejev második céhbeli irkutszki kereskedő és társai" nevére szólt, és tréfásan arra kért, hogy még akkor se áruljam el őt valódi nevem felfedésével, „ha a kínai hatóságok letartóztatnak, Pekingbe hurcolnak, s onnan ketrecben visznek teveháton (mindig így szállítják a kínaiak a foglyokat Mongólián át), a Góbi-sivatagon keresztül az orosz határra". Természetesen mindezeket a feltételeket elfogadtam. Utazó ember nem állhatott ellen a csábításnak, hogy olyan vidéket keressen fel, ahol még egyetlen európai sem járt.

Amíg a bajkálontúli vidéken jártunk, nem volt könnyű titkolnom kilétemet. Élesszeműségben, kíváncsiságban a kozákok könnyedén lepipálják a mongolokat. A házigazda ugyan nagy vendégszeretettel fogadja a faluba érkező idegent, de ezernyi keresztkérdést ad fel neki.

– Azonban nehéz volt az útja – kezdi. – Messzi az út Csitától, igaz? (Az „azonban" náluk azt jelenti, hogy „bizonyára".) És különösen messzi, ha nem is Csitából, hanem egyenesen Ir-

kutszkból jön az ember, igaz? Ugye, kereskedő? Sok kupec jár mifelénk. Azonban még Nyercsinszk gyártelepre is elmegy? A maga korában az ember már családos. Azonban várja otthon az asszonyka. Gyerekeik is vannak? Vagy nemcsak legénykék: kislány is van köztük?

S így folytatódik ez jó félórán át. Buxhöwden kapitány, a helyi kozákdandár parancsnoka nagyszerűen ismerte az embereit, s megfelelő elővigyázatossági rendszabályokat alkalmaztunk. Csitában és Irkutszkban azelőtt gyakran rendeztek műkedvelő előadásokat: Osztrovszkij darabjait vitték színre. Néhányszor magam is részt vettem bennük, mégpedig akkora odaadással, hogy egyik levelemben közöltem bátyámmal: szilárdan elhatároztam, hogy kilépek a katonai szolgálatból, és színésznek megyek. Leginkább fiatal kereskedőket alakítottam, ezért jól begyakoroltam a viselkedésüket és szokásaikat, így például remekül tudtam csészealjból inni a teát (ezt egyébként még Nyikolszkojéban tanultam). Most aztán alkalmam nyílt arra, hogy ne a színpadon, hanem az életben játsszam kereskedőt.

– Telepedjék közénk, Pjotr Alekszejevics – kínált hellyel Buxhöwden kapitány, amikor a kozákfalu postakocsi-állomásán az asztalra tették a gőzölgő szamovárt.

– Alázatosan köszönöm, mi már csak itt maradunk – feleltem, miközben az asztal túlsó végén óvatosan leültem egy szék szélére, és igazi moszkvai kereskedő módján nekiláttam a teázásnak. Buxhöwden majd megszakadt a nevetéstől, látva, amint én a szememet meresztve fújom a csészealjat, s harapdálom a süvegcukordarabot, de óvatosan, hogy három-négy pohár teához is elegendő legyen.

Tudtuk, hogy a kozákok előbb-utóbb rájönnek a turpisságra; a legfontosabb azonban az volt, hogy néhány napot nyerjünk, s addig ne tudják meg kilétemet, amíg át nem lépjük a határt. Alighanem jól játszottam a szerepemet, mert a kozákok mindenütt kiskereskedőnek néztek. Az egyik faluban vén háziasszonyom így faggatott:

– Jön még majd más is ezen az úton?

– Nem hallottam róla, öreganyám.

– Pedig azt mondták, erre tart valami Rapotszkij herceg is, vagy hogy hívják. Jön hát, vagy sem?

– Jól hallottad, öreganyám – feleltem. – Őfőméltósága valóban útra készül Irkutszkban. Ilyen időben azonban nem indulhat el! Úgyhogy még a városban van.

– Hát persze, nem neki való idő ez!

Nem szaporítom tovább a szót: akadálytalanul átjutottunk a határon. Rajtam kívül tizenkét lovasemberből állt a csapat: tizenegy kozákból meg egy tunguzból. Egy negyven lóból álló ménest hajtottunk magunk előtt – eladni vittük az állatokat –, és két fogatolt járművünk is volt, közülük az egyik az én kordém. Posztót, félbársonyt, paszományt és más hasonló portékát vittem benne eladásra. A lovat és a kordét teljesen egyedül láttam el. Az egyik kozákot megválasztottuk a karaván elöljárójának, hogy ő folytassa a diplomáciai tárgyalásokat a kínai hatóságokkal. Valamennyi kozák beszélt mongolul, a tunguzunk meg mandzsu nyelven értett. Útitársaim természetesen tudták, hogy ki vagyok; egyikük látott Irkutszkban, de nem adtak ki, mivel mindnyájan tudták, hogy hallgatásuktól függ az egész vállalkozás sikere. Ugyanolyan kék vászonköpenyt viseltem, mint a többi kozák, s a kínaiak olyannyira nem vetettek rám ügyet, hogy iránytűm segítségével nyugodtan végezhettem térképészeti felméréseket. Csupán az első napon – amikor különféle kínai katonák ostromoltak bennünket a további vodka reményében – kellett lopva rá-rápillantanom iránytűmre, s az irányrögzítéseket és a távolságot a zsebemben feljegyeznem egy papírszeletre. Fegyver egyáltalán nem volt nálunk. Csupán a tunguz, aki nősülni szándékozott, vitt magával kanócos puskát – tehát még csak nem is kovásat –, amellyel őzeket lőtt; a bőrüket félretette, hogy abból vegyen asszonyt magának, a húst pedig megettük.

Amikor a kínai katonák meggyőződtek arról, hogy több vodkát már nem kaphatnak tőlünk, magunkra hagytak. Mi pedig elindultunk kelet felé, s legjobb tudásunk szerint igyekeztünk

hegyen-völgyön át. Négy vagy öt nap múlva valóban kiértünk arra a kínai útra, amelyen a Hszinganon át Mergenbe kellett eljutnunk.

Legnagyobb csodálkozásunkra könnyűszerrel keltünk át a hegygerincen, amely a térképen oly félelmetesnek és szörnyűségesnek látszott. Karavánunk utolért egy szánalmas külsejű, öreg kínai hivatalnokot, aki kordén utazott. Lépésben haladt csoportunk előtt. A vidék jellege elárulta, hogy nagyon magasan járunk. A talaj süppedős, az út sáros volt. Satnya fű sarjadzott a földből, a fák egyre vékonyabbak, csenevészebbek lettek, gyakran görbék is, és törzsüket zuzmó borította. Jobbról is, balról is kőszálak meredeztek az égnek. Már a hegygerincen való átkelés nehézségeit fontolgattuk, amikor észrevettük, hogy az öreg kínai hivatalnok megállítja lovát egy obo mellett, és lekászálódik a taligájáról. (Az obo kövekből és ágakból rakott halom, amelyhez lószőrt és rongyokat erősítenek: így fejezik ki hálájukat a hegyi szellemeknek azért, hogy átsegítették az utast a gerincen.) Kirántott néhány szálat lova sörényéből, és egy ághoz kötözte.

– Hát ez meg micsoda? – kérdeztük.

– Obo – felelte. – Innen már az Amurba ömlenek a folyók.

– Átkeltünk talán az egész Hszinganon?

– Át bizony. Egészen az Amurig nincs már több hegy. Az út a völgyekben kanyarog.

Egész karavánunkon megindultság vett erőt.

– Innen már az Amurba ömlenek a folyók! Az Amurba! – örvendeztek a kozákok.

Ezek az emberek születésük óta szüntelenül hallottak az öregektől a nagy folyamról, amelynek partján vadon terem a szőlő, és száz meg száz versztán át húzódik a sztyepp, amely sok millió embert tehet gazdaggá. Amikor a folyamot Oroszországhoz csatolták, a kozákok között híre járt az odavezető hosszú útnak, az első telepesek nehézségeinek, s annak a jómódnak, amelyben az Amur felső szakasza mentén tanyát vert rokonaik élnek. S most megtaláltuk a folyamhoz vezető rövid utat! Hirtelen

ereszkedő lejtő volt előttünk, s az út egy folyócskáig kanyargott velünk, amely a bércek megkövesedett tengerében húzódó, meglehetősen széles völgyben görgette vizét a Nonniba. Nem volt több akadály az Amurig: a Hszingan tulajdonképpen nem is hegygerinc, csak egy magas fennsík pereme.

Minden utazó könnyen megértheti, milyen lelkesedés fogott el e váratlan földrajzi felfedezés láttán. A kozákok sietve kötözgettek az obóhoz a lovuk sörényéből kitépett egész szőrcsomókat. A szibériai ember általában tart egy kissé a pogány istenektől. Nem mintha tisztelné őket, de mivel úgy véli, hogy azok mindenféle ocsmányságra képesek, igyekszik nem perelni velük. Miért is ne próbálnák hát apró figyelmességekkel megnyerni a jóindulatukat?

– Nézzétek csak, micsoda furcsa fa, bizonyára tölgy! – kiáltották a kozákok, a fennsíkról leereszkedőben.

Szibériában nem terem tölgy, legfeljebb a magas fennsík keleti lejtőjén fordul elő.

– Nézzétek csak: mogyoróbokor! – csodálkoztak később a kozákok. – Hát ez meg milyen fa? – kérdezték a hársfa, majd olyan más fák láttán, amelyek Szibériában nem teremnek meg, de a mandzsúriai növényvilágban gyakoriak.

Észak fiai, akik évszázadokon át álmodoztak meleg vidékekről, most elragadtatással nézték a szemük elé táruló látványt. Elnyúltak a dús füvön, és oly mohó pillantásokkal méregették a földet, hogy már-már azt hittem: megcsókolják. Kozákjaimat most majd szétvetette a türelmetlenség: szerettek volna mielőbb eljutni az Amurig. Két hét múltán, amikor harminc versztányira a folyamtól utoljára ütöttünk éjjeli tanyát, oly türelmetlenek voltak, mint a gyermekek; nem sokkal éjfél után nyergelni kezdtek, s rávettek, hogy jóval pirkadat előtt induljunk útnak. S amikor végül egy domb tetejéről megpillantottuk az Amur kék vizét, a költői hangulatokkal szemben közönyös s egyébként is szenvtelen kozákok szemében kigyúlt a lelkesedés. Ekkor vált számomra világossá, hogy – előbb vagy utóbb, az orosz kormány támogatásával, vagy anélkül – az orosz telepe-

sek meghódítják az Amur mindkét partját, amely ma lakatlan, de amelyre szükségük van. Ily módon telepedtek le a Mississippi partján a kanadai pionírok is.

A félvak kínai hivatalnok, akivel együtt keltünk át a Hszinganon, eközben felöltötte kék köpenyét, üveggolyós egyensapkáját, és másnap reggel kihirdette, hogy nem enged tovább bennünket. Elöljárónk a sátrában fogadta a hivatalnokot és írnokát. A vénember különféle ürügyeket hozott fel utazásunk ellen, és rendre ismételte, amit a *bozsko* (rendőr) súgott neki. Azt akarta, hogy táborozzunk le, és várjuk meg, amíg felküldi útlevelünket Pekingbe, és ott jóváhagyják. Mi ezt kereken megtagadtuk. Erre a vén kínai az útlevelünket kezdte fitymálni.

– Ugyan miféle útlevél ez? – kérdezte, miközben megvetőleg szemlélgette a közönséges papírra írt cirill- és mongolbetűs sorokat, amelyeket mindössze egy viaszpecsét hitelesített. – Ezt akár magatok is írhattátok, és egy ötössel rányomhattátok a pecsétet. Nézzétek csak meg az én útlevelemet! Érdemes egy pillantást vetni rá! – Azzal egy két láb hosszú, kínai hieroglifákkal teleírt tekercset göngyölített szét előttünk.

Én az egész beszélgetés alatt a sarokban ültem, és a ládámban rakosgattam valamit; eközben került a kezembe a *Moszkovszkije Vedomosztyi* című újság egy példánya, amelyen, mint ismeretes, rajta van az állami címer.

– Mutasd meg neki – mondtam az elöljárónknak.

A kozák kiterítette az óriási újsághajtogatót, és a sasra mutatott.

– Mindez itt rólatok szólna? – kérdezte rémülten a vén kínai.

– Úgy bizony – erősítette meg elöljárónk szemrebbenés nélkül.

Az öreg hivatalnokot – nemhiába volt hamisítatlan irodakukac – megdöbbentette az óriási betűtenger. Sorra megnézett bennünket, és helyeslően ingatta fejét. A *bozsko* azonban ismét a fülébe súgott valamit, és a hivatalnok végül is kijelentette, hogy nem enged tovább bennünket.

– Elég a fecsegésből – mondtam az elöljárónknak –, szólj az embereknek, hogy nyergeljenek.

A kozákok egyetértettek velem, s karavánunk továbbindult. Búcsút vettünk a vén kínaitól és megígértük neki: a szolgálati utat betartva, jelenteni fogjuk feletteseinek, hogy ő semmiképpen sem akart beengedni minket Mandzsúriába, s ha mégis idejöttünk, azért kizárólag mi vagyunk a felelősek.

Néhány nap múlva már Mergenben voltunk, ahol kötöttünk egy-két üzletet, majd eljutottunk Ajhun kínai városba, amely az Amur jobb partján, valamivel Blagovescsenszk alatt fekszik. Ily módon tehát felfedeztük a legrövidebb utat, s ezenkívül még több más érdekes dolgot is: a Nagy Hszingan-i fennsík peremének jellegét, az átkelés egyszerűségét, továbbá az Ujun-Holdonzi körzet harmadkori vulkánjait, amelyek rejtélynek számítottak a földrajztudósok szemében, stb. Azóta más utazók is megerősítették felfedezésünket, és Sztaro-Curuhajtujból a Hszinganon keresztül vasúti fővonal vezet a Csendes-óceánhoz: a hegységet megközelítőleg ott szeli át, ahol mi a magas fennsíkról leereszkedtünk. Nem mondhatnám, hogy különösebb kereskedelmi képességekről tettem bizonyságot: Mergenben, például (szerény mandzsu tudásomat segítségül híva), makacsul ragaszkodtam ahhoz, hogy harmincöt rubelnél alább nem adom az órámat, pedig kínai vevőm negyvenötöt kínált érte; a kozákok azonban pompás üzleteket kötöttek. Előnyös áron adták el valamennyi lovukat. S amikor magam is túladtam két gebémen, árumon és sátramon, megállapíthattuk, hogy egész expedíciónk mindössze huszonkét rubeljébe került a kormánynak.

6

UTAZÁS A SZUNGARIN. – KIRIN. – KÍNAI BARÁTAIM. – EXPEDÍCIÓ A NYUGATI SZAJAN-HEGYSÉGBE. – AZ OLEKMINSZK-VITYIMI EXPEDÍCIÓ. – SZIBÉRIAI TANULSÁGOK

Ezt a nyarat végig az Amuron való utazással töltöttem. Lehajóztam egészen a torkolatvidékig, pontosabban a torkolati folyóöbölig, Nyikolajevszkig, s itt találkoztam a főkormányzóval, hogy kíséretéhez csatlakozzam, amikor gőzössel indul felfelé az Usszurin. Az év őszén pedig még ennél is érdekesebb utazást tettem a Szungarin, fel Mandzsúria szívébe, egészen Kirinig.

Sok olyan folyam van Ázsiában, amely két egyformán hatalmas folyó egyesüléséből keletkezik, s a földrajztudósoknak nehéz meghatározniuk, melyik közülük a fő- s melyik a mellékfolyó. Az Ingoda és az Onon egyesüléséből születik a Silka, a Silkából és az Argunból jött létre az Amur, ez pedig a Szungarival való egyesülése után alkotja ezt az óriási folyamot, amely északkeletnek fordul, és a rideg éghajlatú Tatár-szorosnál ömlik a Csendes-óceánba.

1864-ig vajmi keveset tudtak a nagy mandzsúriai folyamról. A rendelkezésre álló szegényes adatok még a jezsuiták idejéből származtak.

Ám ebben az időben, amikor már számos munka állt rendelkezésünkre Mongóliáról s Mandzsúriáról, és amikor már szertefoszlóban volt az Oroszországot Kína miatt eltöltő félelem, mi, fiatalok kitartóan igyekeztünk meggyőzni a főkormányzót a Szungari felkutatásának szükségességéről. Szinte sértőnek éreztük, hogy úgyszólván az Amur-vidék küszöbén húzódik egy olyan terület, amelyet éppen úgy nem ismerünk, mint valami afrikai sivatagot. Korszakov tábornok végül is elszánta magát: gőzhajót küldött a Szungari felső szakaszára, azzal az

ürüggyel, hogy az baráti üzenetet visz tőle Kirin tartomány főkormányzójának. A levél átadását urgui konzulunkra, Sismarjovra bízta, míg az expedíció résztvevője Konragyi orvos, Uszolcev csillagász és két topográfus lett, no meg jómagam. Csernyajev ezredes parancsnoksága alá tartoztunk. Az *Usszuri* nevű kis gőzhajót bocsátották rendelkezésünkre; ez még egy szénnel rakott uszályt vontatott: itt huszonöt katona kísérőnk utazott, aki puskáját gondosan a szén alá rejtette.

Minthogy az egész vállalkozást nagyon sietve készítették elő, a hajón még az alapvető felszerelés is hiányzott. Bennünket azonban fűtött a lelkesedés, s szívesen húztuk meg magunkat a szűk kis kajütökben, sőt egyikünknek az asztalon kellett aludnia. Elindulásunk után derült ki, hogy nincs elég késünk és villánk, egyéb használati eszközökről nem is szólva. Egyik társunk ezért a zsebkését használta az asztalnál, s kapóra jött az én kínai késem is, amelyen két evőpálcika helyettesítette a villát.

Nem éppen könnyű dolog felhajózni a Szungarin. A nagy folyó alsó szakasza éppen úgy síkságon halad, mint az Amur, s oly sekély vizű, hogy noha hajónk merülése mindössze három lábnyi volt, mégsem tudtunk mindig megbízhatóan mély hajóútra lelni. Voltak napok, amikor mindössze hatvan versztát tettünk meg, és szüntelenül hallottuk a homok csikorgását a hajógerinc alatt. Egyre-másra csónakot kellett küldenünk, hogy vizsgálja meg előttünk a folyómedret. Fiatal kapitányunk azonban elhatározta, hogy még az ősz vége előtt okvetlenül eljut Kirinig, s ezért mindennap haladtunk egy keveset. Minél messzebb jutottunk, annál szebb és hajózhatóbb lett a folyó. S attól fogva, hogy magunk mögött hagytuk a Szungari és a Nonni egyesülésénél húzódó homokpusztákat, könnyűvé és kellemessé vált utunk. Így azután néhány hét alatt eljutottunk ennek a mandzsúriai tartománynak a székhelyéig. Vasziljev kapitány és Andrejev, az elsőtiszt, kitűnő térképet készített a folyóról. Sajnos, az idő sürgetett, s ezért csak ritkán kötöttünk ki egyik-másik városban vagy faluban. A folyó mentén kevés a lakott hely-

ség. Az alsó szakaszon csupán lapályokat láttunk, amelyeket minden évben elönt a tavaszi ár; később több száz verszta hosszúságban homokdünák húzódnak a partokon; a Szungarinak csupán a felső, Kirinhez közel eső szakaszán nagy a népsűrűség.

Ha azzal a céllal indultunk volna útnak, hogy baráti kapcsolatokat létesítsünk Mandzsúriával – s nem egyszerűen azzal, hogy kutassuk fel a Szungarit –, expedíciónkat teljes kudarcnak minősíthettük volna. A mandzsúriai hatóságok még jól emlékeztek Muravjov nyolc évvel azelőtti „látogatására", amely az Amur és az Usszuri bekebelezésével végződött; éppen ezért a kínaiak nagy gyanakvással fogadták a váratlan és hívatlan vendégeket. Gyanújukat csak növelte a szén alatt rejtőző huszonöt puska, amelyről kémeik útján a kínai hatóságok természetesen már elindulásunk előtt tudomást szereztek. Ezért, amikor hajónk a népes Kirinben horgonyt vetett, a város valamennyi kereskedőjét egy régi fegyverraktár rozsdás kardjaival látták el. Bennünket azonban nem akadályoztak a város utcáin való szabad közlekedésben; viszont mihelyt partra szálltunk, minden üzletet bezártak. A kereskedőknek megtiltották, hogy bármit is eladjanak nekünk. A hatóságok maguk küldtek némi élelmiszert a hajóra, de ajándékként, amelyért nem fogadtak el pénzt.

Már alaposan benne jártunk az őszben. Éjszakánként fagyott is, s mivel télire nem maradhattunk a Szungarin, sietve indulnunk kellett. Így tehát láttuk ugyan Kirint, de csupán azzal a két tolmáccsal beszéltünk, aki naponta megjelent hajónkon. Utunk célját azonban elértük: meggyőződtünk arról, hogy a folyó hajózható, s elkészítettük a Szungari részletes térképét a torkolattól Kirinig. Ennek alapján visszafelé már simán, teljes gőzzel haladhattunk. Igaz, egyszer mégis zátonyra futottunk. A kirini hatóságok mindennél inkább féltek attól, hogy a folyón töltjük a telet, és segítségünkre küldtek kétszáz kínait; ezek végül is lehúzták gőzösünket a zátonyról. Amikor a vízben állva hasztalan igyekeztek megmozdítani hajónkat, magam

is a vízbe ugrottam, és emelőrudat ragadva, rágyújtottam az *Ej uhnyem*-re, hogy annak ritmusára egyszerre taszítsuk meg a gőzöst. A kínaiaknak ez nagyon megtetszett, és a vékony hangú, leírhatatlan örömkiáltások közepette a hajó végül is lesiklott a zátonyról. Ez a kis incidens nagyszerű kapcsolatot teremtett köztünk és a kínaiak között. Természetesen a népről beszélek, amely, úgy hiszem, mélységesen gyűlöli a fennhéjázó mandzsúriai hatóságokat.

Több ízben kötöttünk ki olyan kínai falvaknál, amelyekben a Mennyei Birodalom száműzöttjei élnek, s mindenütt nagyon barátságosan fogadtak bennünket. Különösen az egyik este véső dött emlékezetembe. Alkonyattájt egy festői falucskánál horgonyt vetettünk. Néhány társunk partra szállt, és kószálni indult a községbe. Hamarosan egész tömeg – legalább száz kínai – gyűlt körém. Noha egyetlen szót sem tudtam a nyelvükön, s ők nem értettek oroszul, mégis élénk, barátságos csevegésbe bocsátkoztunk (ha ugyan használhatom ezt a szót), és kézzel-lábbal ugyan, de remekül megértettük magunkat. A világ minden népe megérti, mit jelent az, ha valakinek barátságosan megveregetik a vállát. Dohánnyal kínálni egymást, majd tüzet adni, ugyancsak a baráti érzések kifejezése. Különösképpen egy kérdés izgatta a kínaiakat: nevezetesen az, hogy fiatalember létemre miért viselek szakállt. Nekik ugyanis csak akkor szabad szőrzetet növeszteni az állukon, ha már túl vannak a hatvanon. Jelbeszéddel megmagyaráztam „beszélgető partnereimnek", hogy ha ennivaló nélkül maradok, végső esetben megehetem a szakállamat. A kínaiak megértették a tréfát, és azonnal továbbadták. A könnyük is kicsordult a kacagástól, és még barátságosabban csapkodták a hátamat. Házról házra vezettek, megmutatták az otthonukat, mindegyikük a pipájával kínált, majd az egész tömeg barátságosan elkísért a hajóhoz. Meg kell jegyeznem, hogy ebben a faluban egyáltalán nem volt *bozsko*. Más falvakban katonáink, meg mi magunk is, ugyancsak összebarátkoztunk a kínaiakkal; ám amint megjelent a *bozsko*, azonnal vége szakadt mindennek. Viszont érdemes volt megfigyelni,

milyen fintorokat vágtak a hátuk mögött! A kínaiak szemlátomást gyűlölték a központi hatalomnak ezeket a helyi képviselőit.

Ezt az expedíciót később elfeledték. F. Uszolcev, a csillagász és én közzétettük úti beszámolónkat a *Földrajzi Társaság Kelet-Szibériai Tagozatának Értesítőjé*-ben; néhány év múlva, a szörnyű irkutszki tűzvész idején azonban elpusztult az *Értesítő* valamennyi megmaradt példánya, s vele együtt a Szungari térképe is. Csupán az utóbbi időben, a mandzsúriai vasútvonal munkálatainak megkezdésekor ásták elő az orosz geográfusok úti beszámolónkat, s állapították meg, hogy a Szungarit már harminc esztendővel ezelőtt felkutatták.

Minthogy a reformokkal leszámoltak, más területen igyekeztem elvégezni mindazt, ami az adott körülmények között lehetséges; csakhamar rájöttem azonban, hogy minden erőfeszítés hiábavaló. Így például mint a főkormányzóság kozákügyi főelőadója részletes tanulmányt készítettem az usszuri kozákok gazdasági helyzetéről, akiket minden évben rossz termés sújtott, s akiket ezért – az éhhalált elkerülendő – a kormány egész télen át ellátni kényszerült. Amikor visszatértem jelentésemmel Usszuriba, jobbról-balról gratuláltak hozzá, előléptettek, és kitüntettek érte. Elfogadták valamennyi javaslatomat. Tanácsaimnak megfelelően egyes falvaknak pénzbeli segítséget nyújtottak, másoknak az állatállományát egészítették ki, s némelyeket kedvezőbb helyre, a Csendes-óceán partjára telepítettek át. Ám a haladéktalan intézkedések gyakorlati kivitelezését egy részeges alakra bízták, aki vesszőzéssel tanította a kozákokat a földművelésre. S így ment ez mindenütt a Téli Palotától az usszuri határvidékig és Kamcsatkáig.

A szibériai közigazgatás irányítói nagyon jó szándékú emberek voltak, vagy legalábbis – ismétlem – sokkal rendesebbek, képzettebbek, mint a többi orosz kormányzóság vezetői, s a vidékük jólétével is többet törődtek, mint amazok. De mégiscsak közigazgatás volt ez, annak a fának az ága, amelynek gyökerei Pétervárott kapaszkodtak a földbe. És ez teljességgel ele-

gendő volt ahhoz, hogy megbénítson mindennemű jó szándékot, s megakadályozza a társadalmi élet és a haladás bármiféle helyi, öntevékeny megnyilvánulását. Ha egyik vagy másik kormányzóság lakói tenni akartak valamit vidékük felvirágoztatására, azt gyanakodással, bizalmatlanul fogadták. Az ilyen próbálkozásokat nem is annyira a rosszindulat hiúsította meg (egyébként is, amennyire megfigyeltem, az emberek jobbak, mint az intézmények), mint inkább az a tény, hogy a szibériai hatóságok a központi közigazgatás piramisának részét alkották. Az a körülmény, hogy ők is a távoli fővárosban gyökerező kormányfa egyik ága, már magában arra késztette a szibériai hatóságokat, hogy mindenekelőtt csinovnyik-szemszögből vizsgálják az eléjük kerülő kérdéseket. A legelső szempont tehát nem az volt, hogy milyen nagy szüksége van a vidéknek erre vagy arra, hanem az, hogy mit szól hozzá a főnökség *odafönt*, miként fogadják ezt vagy azt a kezdeményezést a kormánygépezet hatalmasai?

Fokozatosan mindinkább a tudományos munkának szenteltem magam. 1865-ben a Nyugati Szaján-hegységben végeztem kutatásokat. Itt újabb adatokkal egészítettem ki Szibéria hegyrajzának általános képét, és felfedeztem még egy fontos vulkanikus területet a kínai határon, Okinszkij Karaultól délre. Végül, 1866-ban, távoli útra szántam el magam, hogy megtaláljam a legrövidebb utat a Bajkálontúl, valamint a vityimi és olekminszki aranylelőhely között. A Szibéria-expedíció tagjai néhány esztendőn át (1860–1864) igyekeztek rátalálni erre az útra, s átjutni azokon a párhuzamosan vonuló, nehezen megközelíthető sziklás hegygerinceken, amelyek az aranybányákat a bajkálontúli területtől elválasztják. Amikor azonban a kutatók dél felől eljutottak ezeknek a – több száz kilométer szélességben észak felé törő – hegyeknek a lábához, mindnyájan visszafordultak, egyikük kivételével, akit a bennszülöttek megöltek.

Nyilvánvalóan észak-déli irányban kellett kísérletezni, azaz a szörnyű, ismeretlen, kihalt vidék irányából megközelíteni a melegebb és lakottabb vidéket. El is határoztam, hogy így te-

szek, vagyis hajóval jutok el a Lénán az aranylelőhelyekig, s onnan indulok el déli irányban. Az expedíció felszerelése közben – más anyagokkal együtt – egy kis térkép került a kezembe, amelyet egy tunguz karcolt, kése hegyével, nyírfakéregre. Ezeket az anyagokat M. V. Ruhlov – az expedíció kitervelője – gyűjtötte az olekminszki aranylelőhelyen. A nyírfakéregre karcolt térkép (amely egyébként nagyszerűen bizonyítja a mértani érzék hasznosságát még a primitív ember számára is, s ezért felkeltheti A. R. Wallace figyelmét) nyilvánvaló valószerűségével annyira megdöbbentett, hogy teljességgel hitelt adtam neki, és elhatároztam: azt az utat választom, amelyet ez a térkép tüntet fel Vityimtől a Muja nevű nagy folyó torkolatáig.

I. Sz. Poljakovval, a fiatal, tehetséges zoológussal és P. N. Mosinszkij topográfussal keltem útra: először a Lénán hajóztunk lefelé, majd hegyi ösvényeken közelítettük meg az olekminszki aranybányát. Itt összeállítottuk az expedíció felszerelését, három hónapra elegendő ennivalót málháztunk fel, és elindultunk déli irányba. A hegyi vezető szerepét egy vén jakut aranyásó töltötte be, aki húsz esztendővel azelőtt már megtette egyszer a tunguz nyírfakéreg-térképen feltüntetett utat. Most a csaknem 400 versztányi szélességben húzódó hegyeken kellett átvezetnie bennünket, a karcolt térképen feltüntetett folyó- és szurdokvölgyekben haladva. S ő valóban meg is birkózott ezzel a bámulatra méltó feladattal, noha a hegyekben egyáltalán nem volt ösvény. A hágókról lepillantva a tapasztalatlan szem teljesen egyformának látta az erdővel borított völgyeket, a jakut azonban valami különleges érzékkel mindig eltalálta, hogy melyikben folytassuk utunkat. Így jutottunk el a Muja folyó torkolatáig, ahol már csak egyetlen hegygerincen kellett átkelnünk (nagyon hasonlított a Szajánok gerincére), a további utunk már egy fennsíkon vezetett.

Így találtunk rá az olekminszki aranylelőhelytől a Bajkálontúlra vezető útra. Három hónapig vándoroltunk a csaknem lakatlan hegyekben és az ingoványos fennsíkon, amíg végül is elvergődtünk expedíciónk végcéljához: Csita városába. Ezen az

úton hajtják ma a jószágot délről az aranybányákhoz. Nekem külön haszonnal is járt ez az utazás: a későbbiekben hozzásegített ahhoz, hogy megtaláljam a kulcsot a szibériai hegyek és fennsíkok szerkezetének megértéséhez. No de most nem az expedícióimról írok könyvet, s ezért nem térek ki részletesebben szibériai felfedezéseimre.

A Szibériában töltött évek alatt sok olyan dolgot sajátítottam el, amit másutt aligha tanulhattam volna meg. Gyorsan megértettem, hogy a közigazgatás gépezetének segítségével az égvilágon semmiféle jót sem tehetünk a nép javára. Erről az illúzióról örökre lemondtam.

Kezdtem megérteni az embereket, az emberek természetét, mi több: a társadalmi élet rejtett rugóit. Világossá vált előttem, hogy mit jelent a névtelen tömegek alkotó munkája, amiről oly ritkán esik szó a könyvekben, megértettem, hogy mily jelentősége van ennek az építőmunkának a társadalom növekedésében. Tanúja voltam például, hogyan települtek át a duhoborok[19] az Amur vidékére, láttam, mennyi előnnyel járt számukra a félkommunisztikus életmód, s milyen harmonikusan rendezkedtek be ott, ahol a többi telepesre a balsiker leselkedett; mindebből sok olyan következtetést vontam le, amire a könyvek nem taníthattak volna meg. Éltem nomád bennszülöttek között is, s meggyőződtem arról, hogy milyen bonyolult társadalmi rendszert alakítottak ki a civilizáció mindennemű befolyása nélkül. A későbbiekben ezek a tények segítettek hozzá antropológiai olvasmányaim megemésztéséhez. Közvetlen megfigyelés útján értettem meg, milyen fontos szerepük van a névtelen tömegeknek a nagy történelmi eseményekben: népvándorlásban, háborúkban, a társadalmi élet formáinak kialakításában. S a vezér és a tömegek szerepét illetően ugyanazokra a következtetésekre jutottam, amelyeket Tolsztoj fejt ki nagy művében, a *Háború és béké*-ben.

Földbirtokos családban nevelkedvén – akárcsak bármely fiatalember abban a korban –, azzal az őszinte meggyőződéssel léptem ki az élet kapuján, hogy a parancsolgatás, utasítgatás,

szidás, büntetés szükséges dolgok. Ám amint felelős vállalkozásba kezdtem, s e célból kapcsolatba léptem az emberekkel – éspedig oly körülmények között, amikor minden hiba komoly következményekkel járt volna –, megértettem, mi a különbség a fegyelmen, illetve a kölcsönös megértésen alapuló cselekvés között. A fegyelemre szükség van a katonai díszszemléken, de mit sem ér a való életben, ahol kizárólag úgy lehet eredményre jutni, ha mindenki teljes erővel a közös célra összpontosítja akaratát. Habár ezt a gondolatsort akkor még nem öntöttem formába a politikai pártok jelszavaiból kölcsönzött szavak segítségével, ma mégis azt mondhatom, hogy Szibériában veszítettem el végképp az állami fegyelembe vetett hitemet: minden alapom megvolt ahhoz, hogy anarchistává váljak.

A példák sokaságából győződtem meg arról, hogy hogyan nyúlnak az ügyekhez a hatalmasok, és hogyan a „kollektíva" – a köz –, és láttam mindkét módszer eredményét. Maga az élet, a gyakorlat tanított meg erre a „kollektív" szemléletre, s tanúja voltam annak, hogy ezt a szemléletet koronázza siker.

Tizenkilencedik és huszonötödik évem között különféle reformok tervein dolgoztam, sok száz emberrel tárgyaltam az Amur vidékén, kockázatos expedíciókat indítottam és vezettem jelentéktelen anyagi eszközökkel. S ha ezek a vállalkozások több vagy kevesebb sikerrel jártak, úgy ezt azzal magyarázom, hogy idejében megértettem: parancsolgatással, fegyelmezéssel komoly ügyekben nem sokra megy az ember. Mindenütt szükség van olyan emberekre, akik egyénileg kezdeményeznek, de ha az első lökést már megadták, akkor – különösképpen Oroszországban – nem katonai módszerekkel kell a dolgokat véghezvinni, hanem inkább kollektívan, teljes egyetértéssel. Jó lenne, ha az állami fegyelem terveit szövögető urak – mielőtt aláírásukkal szentesítik utópiáikat – kijárnák a való élet iskoláját. Akkor kevesebb olyan tervezet lenne, amely katonai szervezetű piramisként emelkedő építménynek képzeli el a jövendő társadalmat.

Mindamellett egyre kevésbé kedveltem a szibériai életet, no-

ha a bátyám is velem élt már Irkutszkban, ahol egy kozákszázad parancsnoka volt. Boldogok voltunk, hogy együtt lehetünk, sokat olvastunk és vitatkoztunk időszerű filozófiai és tudományos kérdésekről, valamint a szocializmusról; de mindkettőnknek hiányzott a szellemi élet, amelyet Szibériában hiába kerestünk. Nagy esemény volt számunkra, amikor Raphael Pumpelly amerikai geológus és Adolf Bastian, az ismert német antropológus átutazott Irkutszkon. Ámde mindössze néhány napot töltöttek körünkben, és sietve folytatták útjukat Nyugatra. Vonzott bennünket Nyugat-Európa tudományos, s kiváltképp politikai élete, amelyet az újságokból ismertünk. Beszélgetéseink témája mind gyakrabban terelődött az Oroszországba[20] való visszatérésre. Végül is a lengyel száműzöttek szibériai felkelése 1866-ban felnyitotta mindkettőnk szemét, és rádöbbentett arra, hogy milyen kétértelmű helyzetbe kerültünk, mint az orosz hadsereg tisztjei.

7

A BAJKÁL KÖRÜLI UTAT ÉPÍTŐ LENGYEL SZÁMŰZÖTTEK FELKELÉSE. – A MEGMOZDULÁST VÉRBE FOJTJÁK. – KILÉPEK A KATONAI SZOLGÁLATBÓL

Messze, a Vityim-hegységben tartózkodtam, amikor a Bajkál körüli utat építő lengyel száműzöttek kétségbeesett kísérletet tettek, hogy megszabaduljanak bilincseiktől, és Mongólián át Kínába meneküljenek. Csapatokat küldtek ellenük, és a felkelők megöltek egy orosz tisztet. Én csak akkor szereztem részletes tudomást a felkelésről, amikor visszatértem Irkutszkba, ahol mintegy ötven lengyelt szándékoztak hadbíróság elé állítani; s minthogy az orosz hadbíróságokon nem szokás a zárt tárgyalás, mindvégig ott voltam, és jegyeztem a beszédeket. Részletes beszámolót állítottam össze, amelyet – a főkormányzó legnagyobb bosszúságára – 1866-ban egészében közölt a *Birzsevije Vedo-*

mosztyi (egy másik tudósítás – Vaginé – a *Petyerburgszkije Vedomosztyi*-ban látott napvilágot).

Az 1863-as felkelés után csupán Kelet-Szibériába tizenegyezer férfit és nőt száműztek, főként diákokat, művészeket, volt tiszteket, földbirtokosokat, s kiváltképp ügyes mesterembereket – a varsói proletariátus legkiválóbb képviselőit. Nagyobbik részüket kényszermunkára küldték, a többieket pedig a falvakban telepítették le, ahol nem találtak munkát, és kis híján éhen haltak. A kényszermunkára ítélt lengyelek Csitában dolgoztak, mint uszályépítők (ezek voltak a legszerencsésebbek), esetleg a kincstári vasöntödékben vagy a sófőzdékben. Az utóbbiakkal találkoztam a Léna partján fekvő Uszty-Kutban. Derékig meztelenül álltak a deszkabódékban a hatalmas üstök mellett, és hosszú lapátokkal kavargatták a forrásban levő, sűrű sóoldatot. A barakkokban pokoli hőség volt, de a kitárt ajtókon jéghideg huzat süvített be, hogy a folyadék gyorsabban párologjon. Ilyen feltételek között két esztendő sem kellett a sínylődő embereknek ahhoz, hogy elvigye őket a tüdővész.

Később a száműzött lengyelek jelentős részét a Bajkál körül építendő út munkálataihoz osztották be. A Bajkál – mint ismeretes – hosszúkás, viszonylag keskeny alpesi tó, amelyet 3–5 ezer láb magas, festői hegyek öveznek. Ez a tó választja el Irkutszk-kormányzóságot a bajkálontúli és az amuri területtől. Télidőben a jégen lehet átkelni a túlsó partra, nyáron gőzhajóval. Tavasszal és ősszel azonban csak kerülővel lehetett eljutni Csitába és Kjahtába: a Bajkál körül vezető, régi hegyi úton, ez pedig hét-nyolcezer láb magas gerinceken haladt keresztül. Egy ízben kerültem erre a tavat, és persze hosszasan gyönyörködtem a májusban is vastag hótakaró borította hegyek panorámájában. Egészében véve azonban rettenetes volt ez az utazás. Az ösvény olyan hegyek lábánál húzódik, amelyek meredeken ereszkednek le a tó partjáig, s amelyeket a víztől egészen fel a csúcsukig valóságos őserdő borít. Lépten-nyomon szurdokvölgyek, hegyi patakok keresztezik az utat. Tizenhét óra hosszat tartott, amíg hajnali háromtól este nyolcig megtet-

tem a Hamar-Daban gerincen át vezető, tizenkét versztás szakaszt. Lovaink minduntalan belesüppedtek a laza hóba, s lovasaikkal együtt merültek el a hó alatt csordogáló, jeges vizű hegyi patakokban. Végül is olyan döntés született, hogy állandó szekérutat létesítenek közvetlenül a tó partján; kirobbantják helyükből a meredek sziklafalakat, és hidat építenek a számtalan hegyi patak fölött. Erre a nehéz munkára fogták be a lengyel száműzötteket.

Az elmúlt száz esztendő alatt sok orosz politikai foglyot száműztek Szibériába, de – híven nemzeti jellemvonásukhoz – mindig beletörődtek sorsukba, és egyszer sem lázadtak fel. Engedték, hogy lassú halállal gyilkolják őket, sőt még szabadulni sem próbáltak. A lengyelek azonban – becsületükre legyen mondva – sohasem hordták ilyen béketűréssel a keresztjüket. Ez alkalommal hamisítatlan felkelést szerveztek. Természetesen egyáltalán nem volt esélyük a sikerre, de ők mégis fellázadtak. Előttük az óriási tó, mögöttük a végtelen észak-mongóliai hegyes sivatag húzódott. Ezért úgy határoztak, hogy lefegyverzik az őrségükhöz tartozó katonákat, egyenesre kovácsolják a kaszákat – a felkelők e szörnyű fegyverét –, és a mongol hegyeken át eljutnak a tengerhez, Kínába, ahol az angolok hajóikra vehetik őket. S egy napon az a hír érkezett Irkutszkba, hogy fellázadt a Bajkál körüli út építésén dolgozó lengyelek egy része, és lefegyverzett egy tucatnyi katonát. Irkutszkból csak egy gyalogososztagot – mintegy nyolcvan főt – vezényelhettek ellenük. A katonák gőzhajón keltek át a Bajkálon, és a tó túlsó partján a felkelők ellen indultak.

1866 tele különösen unalmasan telt Irkutszkban. Kelet-Szibéria fővárosában nem volt olyan éles az osztálytagozódás, mint más orosz vidéki városokban. Az irkutszki „úri társasághoz" a tiszteken és a csinovnyikokon kívül a helyi kereskedők és popák is hozzátartoztak feleségükkel, leányaikkal. Télidőben csütörtökönként mindnyájan összejöttek a nemesi klubban. Abban az esztendőben azonban hiányzott az élénkség ezekből a táncestekből. Balszerencse kísérte a színjátszás híveit is. Ezen a

télen még a Szibériában oly népszerű kártyajáték is lanyhán ment. A tisztek pénzhiányban szenvedtek, s még az új bányamérnökök megérkezése után sem vetette fel őket a pénz, pedig ezek a jövevények azelőtt mindig kapóra jöttek a zöld asztal lovagjainak.

A szezon rettentő unalmas volt: kedvezett tehát a spiritiszta kísérleteknek és kopogó asztaloknak. Volt egy úr – az irkutszki társaság kedvence –, aki az előző évben a népi életből merített történetekkel szórakoztatta a többieket; most, amikor látta, hogy adomái iránt lanyhult az érdeklődés, kopogó asztalokkal állt elő. Ügyes ember volt: egyetlen hét alatt egész Irkutszkot megbolondította ezekkel a „kísérletekkel". Új élet kezdődött azok számára, akik nem tudták, miképpen üssék agyon az idejüket. A kopogó asztalok a szalonokban sorra megjelentek. Az udvarlás nagyon jól megfért a szellemek kopogásával. Prohorov főhadnagy nagyon komolyan vette mind az asztalokat, mind az udvarlást. Lehet egyébként, hogy a gyengébb nem körében kisebbek voltak a sikerei, annyi azonban bizonyos, hogy amikor megérkezett a lengyel felkelés híre, ez a tiszt önként jelentkezett az osztagba.

„A lengyelek ellen vonulok – írta naplójában –, érdekes lenne könnyű sebesüléssel visszatérni."

Elesett. Az osztagparancsnok ezredes mellett parádézott a lován, amikor megkezdődött a „felkelőkkel vívott csata", amelynek fantáziadús leírását megtalálhatjuk a vezérkar irattárában. A katonák lassan haladtak az úton, és egyszer csak mintegy ötven lengyelt pillantottak meg: ötüknek vagy hatuknak volt puskája, a többiek csupán kaszával voltak felfegyverkezve. A lengyelek bevették magukat az erdőbe, és időnként tüzeltek. A katonák visszalőttek. Prohorov kétszer is engedélyt kért az ezredestől, hogy leszállhasson a lováról, és rohamra vezethesse a katonákat, míg az ezredes végül is méregbe jött, és megparancsolta, hogy maradjon veszteg. Ám Prohorov a parancs ellenére eltűnt. Néhány lövés dördült el az erdőben, majd jajkiáltások hallatszottak. A katonák a hang irányába rohantak,

s rátaláltak a főhadnagyra, aki vérbe fagyva feküdt a gyepen. A lengyelek kilőtték utolsó töltényeiket, és megadták magukat. A csata véget ért; Prohorov kiszenvedett.

Az történt ugyanis, hogy a főhadnagy, revolverrel a kezében, a sűrűbe vetette magát, és ott szembetalálkozott a kaszásokkal, vaktában kilőtte rájuk valamennyi töltényét, és egyiküket megsebesítette. Erre a többiek Prohorovra vetették magukat, és felkoncolták.

Az út túlsó végén, a tó nyugati partján két orosz tiszt a leggyalázatosabb módon járt el „békés" lengyelekkel, akik ezen a helyen dolgoztak, de nem csatlakoztak a felkeléshez. Az egyik tiszt berontott a száműzöttek lakóhelyéül szolgáló barakkba, durván szidalmazta a lengyeleket, pisztolyából tüzet nyitott rájuk, és kettőt súlyosan megsebesített. A másik tiszt egy szekérhez kötötte a békés lengyeleket, és kegyetlenül megkorbácsolta őket „csak úgy, passzióból".

A szibériai hatóságok logikája azt diktálta, hogy egy orosz tiszt haláláért néhány lengyelt kell kivégezni. A hadbíróság öt embert ítélt halálra: Szaramowiczot, egy jóképű, harmincéves, okos és energikus zongoraművészt, a felkelés parancsnokát, egy Celinski nevű hatvanesztendős öregembert – volt orosz tisztet –, és még három lengyelt, a nevükre nem emlékszem.

A főkormányzó távirati úton kérte Pétervártól az ítélet enyhítését, de válasz nem érkezett. Megígérte nekünk, hogy nem hajtják végre a halálos ítéletet; amikor azonban néhány nap elmúltával sem kapott választ a fővárosból, kiadta a parancsot: titokban, korán reggel végezzék ki az elítélteket. A válasz egy hónap múlva, postakocsin jött meg Pétervárról! A főkormányzót felhatalmazták, hogy „cselekedjék a saját belátása szerint".

Az öt embert azonban már agyonlőtték.

Nem egyszer hallottam, hogy ez a felkelés esztelenség volt; a maroknyi vitéz felkelőnek azonban mégiscsak sikerült valamit elérnie. A zendülésnek külföldön is híre ment. A kivégzések és a két tiszt kegyetlensége, amire a bírósági tárgyaláson fény derült, izgalomba hozta az osztrák közvéleményt. Az oszt-

rák kormány közbelépett több galíciai lengyel érdekében, akit az 1863-as forradalomban való részvételéért Szibériába száműztek, és többet közülük haza is segített. Az 1866-os lázadás után egészében véve észrevehetően megjavult a száműzött lengyelek helyzete. Ezt a zendülésnek köszönhették, azoknak, akik fegyvert fogtak, s annak az öt bátor férfinak, akit Irkutszkban agyonlőttek.

Nekem és bátyámnak a felkelés jó tanulság volt. Végképp megértettük, mit jelent – ilyen vagy amolyan formában, de – a hadsereg kötelékébe tartozni. Én távol voltam egy expedícióval, Alekszandr azonban Irkutszkban tartózkodott, és századát a lengyelek ellen vezényelték. Ezredparancsnoka szerencsére jól ismerte, és valamilyen ürüggyel egy másik tisztet állított a helyére. Alekszandr ugyanis természetesen megtagadta volna, hogy a lengyelek ellen vonuljon. Ha Irkutszkban vagyok, magam is így teszek.

Elhatároztuk, hogy búcsút mondunk a katonai szolgálatnak, és visszatérünk Oroszországba. Ennek a megvalósítása nehézségekbe ütközött, kiváltképpen bátyám esetében, aki Szibériában nősült, de végül is minden elrendeződött, és 1867 tavaszán útra keltünk Pétervárra.

PÉTERVÁR. – ELSŐ KÜLFÖLDI UTAZÁSOM

I

BEIRATKOZOM AZ EGYETEMRE. – MÓDOSÍTÁSOK ÉSZAK-ÁZSIA HEGYRAJZÁHOZ ÉS KARTOGRÁFIÁJÁHOZ

1867 kora őszén én és bátyám a családjával együtt Pétervárott telepedtünk le. Beiratkoztam az egyetemre, s magamnál jóval fiatalabb, szinte gyerekszámba menő ifjakkal ültem egy

padban. Régi tervem, hőn óhajtott vágyam vált ezzel valóra: tanulhattam. A fizika–matematika kar matematika szakára iratkoztam be, mivel úgy véltem, hogy csupán a matematika nagyfokú ismerete lehet bármiféle további munka alapja. Bátyám a katonai jogtudományi akadémia hallgatója lett, míg én – a civil ruhát még látni sem szerető apánk legnagyobb bosszúságára – végképp szakítottam a katonai szolgálattal. Hogy ne szomorítsam el egészen, polgári közszolgálatba léptem. Ez a szolgálat azonban teljesen névleges volt. A Belügyminisztériumhoz tartozó Statisztikai Hivatal kötelékébe tartoztam, amelynek igazgatója P. P. Szemjonov volt.

Pétervárott bátyámmal egyetemben dolgos életet éltünk. Apánk, aki jóformán semmivel sem támogatott Szibériában, megörült, hogy most sem kérek tőle pénzt, és továbbra sem nyilvánította ki azt az óhaját, hogy anyagilag a segítségemre legyen. Kizárólag irodalmi munkásságomra számíthattam. Szásával együtt lefordítottuk Spencer: *A biológia alapjai* című munkáját, majd Pedge-től *A geológia filozófiájá*-t. Ezenkívül Diestweger *Geometriájá*-t ültettem át orosz nyelvre, és tudományos cikkeket írtam Kors lapjába, a *Petyerburgszkije Vedomosztyi*-ba.

Az ezt követő öt esztendő alatt az egyetemi előadások és a tudományos munka minden időmet igénybe vette. A matematika szakos hallgatónak természetesen nagyon sok a dolga, mivel azonban én már korábban is foglalkoztam magasabb matematikával, időmnek egy részét most a földrajznak szentelhettem. Azért is tehettem ezt, mert Szibériában megőriztem azt a képességemet, hogy megfeszített ütemben dolgozzam.

A legutóbbi expedícióról szóló beszámolóm már sajtó alatt volt; de eközben egy új földrajzi elgondolás ötlött fel agyamban, s hamarosan egészen a hatalmába kerített. Szibériai utazásaim meggyőztek arról, hogy a korabeli térképeken ábrázolt hegyláncok kizárólag a fantázia szülöttei, és egyáltalán nem nyújtanak elképzelést a vidék szerkezeti felépítéséről. A térképek összeállítóinak sejtelmük sem volt az Ázsiára oly jellem-

ző felföldeknek a létezéséről. Helyettük egyszerűen néhány nagy hegyvonulatot tüntettek fel. Így például a szerkesztők – L. Schwarz útmutatása ellenére – kiagyaltak a Sztanovoj-hegységnek egy keleti nyúlványt, amely hatalmas gilisztára emlékeztet, és keleti irányban mászik a térképen. Ilyen hegygerinc valójában nem is létezik. Azoknak a folyóknak, amelyek részint a Északi-Jeges-tengerbe, részint a Csendes-óceánba ömlenek, ugyanazon a fennsíkon van a forrásuk, ugyanazokból az ingoványokból erednek. Ám az európai topográfusok elképzelése szerint a legmagasabb hegyvonulatok a vízválasztók hosszában terülnek el, ennélfogva itt egy olyan magas hegyláncot tüntettek fel a térképen, amely a valóságban nincs. Sok ilyen kigondolt hegység szántotta keresztül-kasul Ázsia térképét.

Ebben az időben és a következő években egyetlen kérdés foglalkoztatott: fel akartam tárni az ázsiai hegyvidék struktúrájának fő vonásait, az ázsiai hegyvonulatok és a felföldek elhelyezkedésének alaptörvényeit. Kutatásaimban sokáig zavartak a korábbi térképek, de még inkább Alexander Humboldt elmélete. Ő ugyanis a kínai forrásmunkák alapos áttanulmányozása után a szélességi és hosszúsági fokokat követő hegyvonulatok egész hálózatával borította Ázsiát. Végül is rájöttem, hogy Humboldtnak még a legmerészebb elméletei sem fedik a valóságot.

Eleinte teljesen induktív úton haladtam. Számbavettem a korábbi utazók gyűjtötte valamennyi barometrikus megfigyelést, s ezek alapján kiszámítottam több száz magaslatot. Azután a Schwarz-féle nagy térképre rávezettem az utazók minden geológiai és fizikai észleletét, de csupán a tényszerűeket, a feltevéseket mellőztem. Ennek az anyagnak az alapján igyekeztem tisztázni, hogy a megállapított tényekkel összhangban hol is találhatók tulajdonképpen azok a hegyvonulatok és fennsíkok. Ez az előkészítő munka több mint két esztendőt vett igénybe. Ezután jó néhány hónapig tartó megfeszített gondolkodásra volt szükségem, hogy kiismerjem magam a különféle észleletek zűrzavarában. Egyszer váratlanul fény gyúlt agyamban, és egy csapásra

minden világossá, érthetővé vált. Ázsia fő hegyvonulatai nem északról délre és nem is nyugatról keletre, hanem délnyugatról északkeletre húzódnak, éppen úgy, mint ahogy a Rocky Mountains és az észak-amerikai fennsíkok északnyugat–délkeleti irányban helyezkednek el. Csupán a másodrendű vonulatok törnek északnyugat felé. Rájöttem továbbá, hogy Ázsia hegyei nem önálló hegyláncok csoportjai, mint az Alpok, hanem egy óriási felföldet öveznek: egy volt kontinenst, amely valamikor a Himalájától a Bering-szoros irányában terült el. Partjai hosszában magas párkányhegység húzódott, s a jóval későbbi süppedés következtében, idővel teraszok emelkedtek ki a tengerből, ami növelte az eredeti ázsiai kontinens szélességét.

Az életben ritkán akad ahhoz a boldog perchez fogható pillanat, amikor a hosszú, kitartó kutatómunka után váratlanul megszületik az ember agyában a felfedezéssel felérő igazság. Ami hosszú éveken át zavarosnak, ellentmondónak és megfoghatatlannak tűnt, most egyszerre határozott, harmonikus formát ölt. A tények egymásra hányt halmazából, az újszülött kort is alig megérő hipotézisek ködéből impozáns kép áll össze, akár az alpesi hegylánc, amely gazdag pompájában kibontakozik a felhőtakaróból, és teljes egyszerűségében és nagyszerűségében, hatalmas és szépséges mivoltában ott áll előttünk. S amikor az új elmélet igazát az ember a különálló tények sokaságával vizsgálja, e tények – amelyek korábban oly reménytelenül ellentmondónak tűntek – most egyszerre mind a helyükre kerülnek, és még jobban erősítik az összkép hatását. Egyes tények még jobban kiemelnek bizonyos jellemző vonásokat, mások váratlan, nagy jelentőségű részleteket hoznak felszínre. Az új elmélet mind szilárdabban áll a lábán, terebélyesedni kezd. És a láthatárt eltakaró ködfátylon keresztül újabb és újabb felfedezések bontakoznak ki szemünk előtt.

Aki életében egyszer megízlelte a tudományos produktivitásnak a gyönyörét, az többé sohasem felejti el ezt a fenséges pillanatot, és örökké áhítja megismétlődését. Mily sajnálatos, hogy ez a boldogság csak kevés embernek jut osztályrészéül, hol-

ott bizonyos fokig mindenki részesülhetne belőle, ha a társadalom valamennyi tagja a tudás birtokában lenne, s elegendő szabad idővel rendelkeznék.

Úgy vélem, hogy ezzel a munkámmal járultam hozzá a legtöbbet a tudományhoz. Eleinte azt terveztem: vaskos könyvet írok, amelyben a Szibéria hegyrajzáról vallott nézeteimet valamennyi hegyvonulat részletes elemzésével támasztom alá; amikor azonban 1873-ban világossá vált előttem, hogy hamarosan letartóztatnak, arra szorítkoztam csupán, hogy egy térképet készítsek, amely nézeteimet tükrözi, és magyarázó szöveget mellékeltem hozzá. Mind a térképet, mind a magyarázó szöveget a Földrajzi Társaság adta ki, s bátyám rendezte sajtó alá, amikor én már a Péter-Pál-erődben ültem. Peterman, aki akkoriban állította össze Ázsia térképét, és ismerte előmunkálataimat, az én sémámat vette alapul a Stiller-féle atlaszhoz, valamint a saját zsebatlaszához, amelyben az acélmetszet oly pompásan érzékeltette a hegyrajzot. Később a legtöbb kartográfus a magáévá tette ezt a sémát.

Úgy vélem, a mostanában összeállított Ázsia-térképek magyarázatot adnak ennek a hatalmas földrésznek a fizikai viszonyaira, éghajlatának, állat- és növényvilágának megoszlására, valamint történelmére. Egyben azt is megmutatják – mint erről amerikai utam alkalmával módomban állt megbizonyosodni –, hogy milyen döbbenetes módon emlékeztet egymásra az északi félteke két kontinensének szerkezete és geológiai alakulása.

AZ OROSZ FÖLDRAJZI TÁRSASÁG. – A KOR OROSZ UTAZÓI: SZEVERCOV, MIKLUHO-MAKLAJ, FEDCSENKO, PRZSEVALSZKIJ. – A SARKI EXPEDÍCIÓ TERVE. – GEOLÓGIAI KUTATÁSAIM FINNORSZÁGBAN

Mint a fizikai–földrajzi tagozat titkára ugyanebben az időben sokat dolgoztam a Földrajzi Társaságban. Ekkoriban különösképp Turkesztán és a Pamír kutatása felé fordult figyelmem. Szevercov nem sokkal azelőtt tért vissza több évig tartó útjáról. Kiváló zoológus és nagy tehetségű geográfus volt, s amellett az egyik legokosabb ember, akivel valaha is összehozott a sors; de akárcsak sok más honfitársunk, ő sem szeretett írni. Ha előadást tartott, nem tudtuk rávenni, hogy a nyúlfarknyi vázlaton kívül valamit is leírjon. Ezzel magyarázható, hogy a neve alatt megjelent művek korántsem foglalják magukban valamennyi megfigyelését és elméletét. Oroszországban, sajnos, nagyon elterjedt jelenség, hogy a tudósok nem szeretik papírra vetni a gondolataikat és megfigyeléseiket. Azok a megjegyzések, amelyeket jelenlétemben fűzött Turkesztán hegyrajzához, a növények és állatok földrajzi elterjedéséhez, a korcsoknak (hibrideknek) az új madárfajták kialakulásában játszott szerepéhez, továbbá azok a megfigyelései, amelyek a fajok progresszív fejlődésében megnyilvánuló kölcsönös támogatás fontosságára vonatkoznak (ezeket mindössze néhány sorban említi az ülés jegyzőkönyve), tehetségének nem mindennapi voltát és eredetiségét tanúsítják. Szevercovból azonban hiányzott az a képesség, hogy nagyszerű gondolatait méltó formába öntse, pedig ez korunk egyik legkiválóbb tudósává emelte volna.

Az embereknek ugyanehhez a fajtájához tartozott Mikluho-Maklaj is, akit jól ismernek Ausztráliában, későbbi második hazájában. Ő ugyancsak sokkal többet közölhetett volna, mint amennyit a sajtóban publikált. Kis növésű, ideges természetű

ember volt; örökösen a malária kínozta. Kevéssel azután ismerkedtem meg vele, hogy visszatért a Vörös-tengerről, ahol – mint Haeckel követője – természetes környezetükben tanulmányozta a tengeri gerinctelen állatokat. A Földrajzi Társaságnak később sikerült elintéznie, hogy egy orosz vitorláshajó elvigye Új-Guinea ismeretlen partvidékére: Mikluho-Maklaj a legalacsonyabb fokon álló vadembereket akarta tanulmányozni. Csupán egyetlen matrózt hagytak vele, miután kunyhót építettek a „két Robinson" számára ezen a barátságtalan partvidéken, amelynek lakosságáról az a hír járta, hogy rettenetes emberevők. Másfél esztendőt töltöttek itt a legnagyobb barátságban a bennszülöttekkel. Mikluho-Maklajnak az volt a vezérelve – s ehhez szilárdan tartotta is magát –, hogy mindig őszintének kell lenni a vademberekkel, és sohasem szabad becsapni őket, még apró dolgokban sem, még akkor sem, ha a tudomány érdekében volna erre szükség. Amikor később beutazta a maláj szigetvilágot, felfogadott egy bennszülöttet, aki kikötötte, hogy sohasem fényképezheti le; közismert, hogy a vadak úgy tartják: a fényképpel együtt személyük egy része is elvándorol tőlük. Egyszer azután, amikor a vadember mély álomba merült, az antropológiai anyagot gyűjtő Maklajnak rettentő nagy kedve támadt, hogy lefényképezze szolgáját, aki törzsének tipikus képviselője volt. A bennszülött, természetesen, sohasem szerzett volna tudomást erről a fényképezésről, de az utazónak eszébe jutott adott szava, és ellenállt a kísértésnek. Ez a kis eset nagyszerűen jellemzi Maklajt. S amikor aztán elhagyta Új-Guineát, a vademberek szavát vették, hogy visszatér hozzájuk. Néhány esztendő múlva eleget is tett ígéretének, noha akkor már súlyos betegségben szenvedett. De bármily nagyszerű ember volt is, igazán értékes megfigyeléseinek csupán egészen kis töredékét adta közre.

Fedcsenkónak viszont, aki számtalan zoológiai megfigyeléssel tért vissza Turkesztánból – ahol ugyancsak természettudós feleségével, Olga Fedcsenkóval dolgozott –, az „európai" címet adományoztuk. Ő ugyanis elmélyülten munkálkodott észleletei-

nek a feldolgozásán; de tragikus módon életét vesztette Svájcban, a Mont Blanc megmászásakor. A turkesztáni hegyekben tett utazását követően Fedcsenkót ifjonti hév kerítette hatalmába, és tökéletesen bízván saját erejében, hegyi vezető nélkül vágott neki a Mont Blanc-nak; ott veszett egy hóviharban. Szerencsére felesége befejezte *Utazás*-ának kiadását. Ha jól tudom, fiuk ugyancsak szüleinek a munkáját folytatja.

Jól ismertem Przsevalszkijt, pontosabban Przewalskit is – ekképp kellene ugyanis írni ezt a lengyel nevet, noha viselője szerette magát „vérbeli orosznak" feltüntetni. Szenvedélyes vadász volt. A Közép-Ázsia felkutatása iránti lelkesedését legalább annyira táplálta vadászszenvedélye – itt ugyanis mindenfajta ritka és nagyvadat: őzet, vad tevét és lovat kaphatott puskavégre –, mint az a vágya, hogy új, ismeretlen földeket járjon be. És ha nagy nehezen rávették, hogy beszéljen valamit utazásairól, csakhamar ezzel a lelkesült felkiáltással szakította félbe saját szavait: „Ah, micsoda vad van ott! Micsoda vadászat esik ott!" És aztán belemelegedve adta elő, hogyan kúszott előre ennyit meg ennyit, hogy becserkésszen egy vadlovat. Ebben az emberben a földrajzkutató a zoológussal és a vadásszal egyesült.

Alighogy visszatért Pétervárra, máris újabb expedíciója tervén törte a fejét; gondosan félrerakott minden kopejkát, sőt, tőzsdei spekulációkba kezdett, hogy ezzel is növelje utazásainak anyagi fedezetét. Vasegészsége s edzettsége, amellyel éveken át képes volt elviselni a hegyi vadász zord életkörülményeit, eszményi utazóvá avatta Przsevalszkijt. Kedvelte ezt az életmódot. Első nevezetes utazására csupán három barátja kísérte el, s akkoriban mindig a legjobb viszonyban volt a bennszülöttekkel. Amikor azonban a későbbiekben expedíciói mindinkább katonai jelleget öltöttek, Przsevalszkij, sajnos, egyre jobban bízott fegyveres kíséretének erejében, mint a bennszülöttekkel való békés kapcsolatokban. Jól értesült emberektől hallottam, hogy ha nem halt volna meg már a legelején tibeti expedíciójának – amelyet oly nagyszerűen és békésen fejeztek

be útitársai: Pevcov, Roborovszkij és Kozlov –, valószínűleg akkor sem került volna élve haza.

A Földrajzi Társaságban nagyon élénk munka folyt akkoriban, és tagozatunk – titkárával egyetemben – különféle kérdésekkel foglalkozott. Ezek többsége szakjellegűbb volt annál, semmint hogy érdemes lenne itt taglalnom, de nem fölösleges, ha elmondom, hogyan támadt érdeklődés az Északi-Jeges-tenger orosz vizein való hajózás és halászat iránt. Kiváltképp egy Szidorov nevű szibériai kereskedő és aranybánya-tulajdonos igyekezett érdeklődést kelteni eziránt. Kimutatta, hogy már a kormány kismérvű segítsége – például egy tengerésztiszti iskola felállítása és néhány expedíció megszervezése – is elegendő lenne ahhoz, hogy jelentősen előrelépjen a Fehér-tenger partvidékén folyó kutatómunka, s hogy fejlődjék itt a halászat és a tengerhajózás. Ám Szidorov balszerencséjére, ezt a segítséget Pétervárnak kellett volna nyújtania. Márpedig ebben az udvaronc, bürokrata, irodalmár, művész és kozmopolita városban vajmi nehéz volt „vidéki" dolgokkal felkelteni a hatalom letéteményeseinek érdeklődését. Szegény Szidorovot kinevették. Országunk északi vidékei iránt a külföld ébresztette fel a Földrajzi Társaság érdeklődését.

1869–1871-ben a bátor norvég bálnavadászok mindenki legnagyobb meglepetésére bebizonyították, hogy a Kara-tengeren lehet hajózni. Hatalmas csodálkozással hallottuk, hogy a kis norvég sónerek behatoltak a Kara-tengerre, ebbe az „örökösen jéggel teli jégverembe" – ahogyan mi magabiztosan neveztük –, és keresztül-kasul bejárták. A vállalkozó szellemű normannok még azt a helyet is felkeresték, ahol Barents, a hírneves hollandus áttelelt, pedig erről a kunyhóról igazán úgy véltük, hogy a többszáz esztendőt számláló jégmezők örökre elzárták az emberi szem elől. Tudós tengerészeink arra a következtetésre jutottak, hogy a norvégok váratlan sikere kizárólag a meleg nyárral és a jég kivételes állapotával magyarázható. Néhányunk számára azonban teljességgel nyilvánvaló volt, hogy amíg a bátor norvég bálnavadászok, akik a jég hátán is otthon érzik magu-

kat, kis hajóikkal és csekély számú legénységükkel átmerészkedtek a Kara-kapu bejárata előtt feltorlódott úszó jégtáblákon, addig a hadihajó-parancsnokokat köti a haditengerészeti szolgálat fegyelme, s ezért ezt sohasem kockáztatták volna meg.

A norvégok felfedezése felkeltette a sarkvidéki kutatások iránti érdeklődést. Lényegében ezek a bálnavadászok voltak annak a lelkesedésnek az ihletői, amely sarki expedíciókra biztatta az utazókat. Ez eredményezte azt, hogy Nordenskjöld felfedezte az Északkeleti Átjárót, hogy Peary felkutatta Észak-Grönlandot, s hogy a *Fram* fedélzetén Nansen elindult nevezetes expedíciójára. Tevékenykedni kezdett a mi Földrajzi Társaságunk is. Bizottságot hívtak életre azzal a céllal, hogy dolgozza ki egy orosz sarki expedíció tervét, és tűzze ki az előtte álló tudományos feladatokat. A bizottság titkárává engem választottak meg. Az előterjesztésnek minden részletén az illető szakterület tudósai dolgoztak.

Amint azonban ez gyakran megesik, határidőre csupán néhány fejezet – a botanikai, a zoológiai és a meteorológiai – készült el. A többinek az összeállítása a bizottság titkárára, azaz rám várt. Néhány kérdés – például a tengeri élőlények zoológiája, a dagályok, az inga megfigyelése, a földmágnesesség – teljesen új volt nekem. Szinte elképzelhetetlen, milyen óriási mennyiségű munkát képes rövid idő alatt elvégezni az egészséges ember, ha minden erejét megfeszítve hatol le az egyes kérdések gyökeréig. Nekiültem a munkának, s a következő két és fél hét alatt csupán akkor mozdultam el mellőle, amikor ebédelni mentem. Naponta mindössze öt órát aludtam; eleinte a tea segített abban, hogy ébren maradjak, majd később a vörös bor, amelyet apró kortyokban ittam egész éjszaka, hogy el ne bóbiskoljak az asztalnál. Előterjesztésem határidőre elkészült: az elvégzendő tudományos munka programját tartalmazta. Egy javaslattal fejeztem be: indítsunk nagyszabású sarki expedíciót, amely felkeltené az érdeklődést Oroszországban a sarkkutatás és az északi tengereken való hajózás iránt. Ugyanakkor azonban azt is javasoltuk, hogy egy norvég sóneren, norvég kapi-

tány parancsnoksága alatt, indítsunk felderítő expedíciót a Novaja Zemljától északi vagy északkeleti irányba. Ez az expedíció ugyancsak megkísérelhetné – írtam –, hogy eljusson addig a nagy, ismeretlen földig, amelynek viszonylag közel kell lennie a Novaja Zemljához. E szigetcsoportnak az esetleges létezéséről már egy Silling báró nevű orosz tengerésztiszt is említést tett az Északi-Jeges-tenger áramlataival foglalkozó kiváló, de kevéssé ismert értekezésben. Amint elolvastam ezt a munkát, valamint Lütke beszámolóját a Novaja Zemljára tett utazásáról, és megismertem az Északi-Jeges-tenger eme részének általános viszonyait, mindjárt világossá vált előttem, hogy a Novaja Zemljától északra valóban lennie kell szárazföldnek, amely a Spitzbergáknál magasabb szélességi fokon fekszik. Erre mutatott a jég állapota a Novaja Zemljától északnyugatra, az itt úszó jégmezőkön fellelhető kő- és sártömeg, valamint sok más apró jel. Mi több, ha ez a föld nem léteznék, akkor a Beringszoros délköre felől a Grönland irányába hömpölygő áramlat (amely a *Fram*-ot is sodorta, s amelyről már Lomonoszov is tudott) feltétlenül elérné az Északi-fokot, és jéggel vonná be a Lappföld partjait, éppen úgy, amint ezt Grönland legészakibb részén megfigyelhetjük. Ha az említett föld nem léteznék, ez a meleg áramlat – amely a Golf-áram elerőtlenedett folytatása – nem tudná megakadályozni a jég felhalmozódását Európa északi partjainál. S ezt a szigetcsoportot – mint ismeretes – két esztendővel később egy osztrák expedíció fel is fedezte, és a Ferenc József-föld nevet adta neki.

A sarki expedíció ügyében beterjesztett jelentésem egészen váratlan következményekkel járt. Egyszeriben sarkkutató szaktekintély lett belőlem. Felajánlották, hogy vezessem én a felderítő expedíciót, amelynek céljaira – ígérték – külön norvég sónert bérelnek. Én természetesen közöltem, hogy sohasem jártam még a tengeren, erre azonban azt felelték: egy norvég Karlsen vagy Johansen tapasztalata plusz a tudomány emberének kezdeményezése bizonyára nagyon értékes eredményt hoz. El is fogadtam volna a megbízást, ha a pénzügyminisztérium

nem vétózza meg az egész vállalkozást, mondván, hogy a pénzügyminiszter nem bocsáthatja rendelkezésünkre az expedícióhoz szükséges harminc- vagy negyvenezer rubelt. Az oroszok azóta sem vettek részt a sarki tengerek kutatásában. Azt a földet, amely a sarkvidéki ködön át intett felénk, Payer és Weichprecht fedezte fel,[21] míg arra a szigetcsoportra, amelynek a Novaja Zemljától északkeletre kell húzódnia (s amelynek létezésében ma még bizonyosabb vagyok, mint akkor), még mindig nem bukkantak rá.[22]

A sarkvidéki expedíció helyett a Földrajzi Társaság csupán egy szerény finn- és svédországi kutatóutat ajánlhatott fel nekem a glaciális lerakódások tanulmányozására, és ez az utazás egészen új vágányokra terelte munkámat.

Ugyanannak az évnek a nyarán a Tudományos Akadémia megbízta két tagját – G. P. Helmersen tábornokot, az öreg geológust és Friedrich Schmidtet, Szibéria fáradhatatlan kutatóját –, hogy tanulmányozzák azoknak a hosszú, hordalékos vonulatoknak a szerkezetét, amelyeket Finnországban és Svédországban *oz*-nak hívnak, s amelyeknek neve Angliában: *eskers, kames*. Ugyanezzel a céllal küldött Finnországba a Földrajzi Társaság engem is. Hármasban kerestük fel a Punkaharju pompás vonulatát, azután külön-külön folytattuk kutatásainkat. Sokat dolgoztam ezen a nyáron, beutaztam Finnország nagy részét, és átkeltem Svédországba, ahol az uppsalai *oz*-t tanulmányoztam, és néhány kellemes napot töltöttem Nordenskjölddel. Már akkor, 1871-ben közölte velem azt a szándékát, hogy az Északi-Jeges-tengeren keresztül eljut a szibériai folyamok torkolatáig, sőt talán a Bering-szorosig is. Finnországba visszatérve, késő őszig folytattam kutatómunkámat, és temérdek, igen érdekes adatot gyűjtöttem össze a vidék eljegesedéséről. Utam közben azonban nagyon sokat töprengtem szociális kérdéseken is, és ezek a gondolatok döntően hatottak további fejlődésemre.

A Földrajzi Társaságban az én kezemen ment át mindenfajta, Oroszország földrajzára vonatkozó értékes anyag. Lassanként érlelődött bennem a gondolat, hogy megírom a világ

e hatalmas részének fizikai földrajzát, mégpedig oly módon, hogy jelentős helyet szentelek a gazdasági jelenségeknek is. Egész Oroszország teljes földrajzi leírását kívántam adni – mindezt a felszín szerkezetére, a hegyrajzra alapozva; az utóbbinak a jellegét a Szibéria struktúráját feltáró munkám után kezdtem tisztán látni. Munkámban körvonalazni akartam a gazdálkodás különféle formáit is, amelyeknek az egyes tájegységeken belül uralkodóknak kell lenniök. Az orosz nép számos létfontosságú problémáját lehetne így tisztázni. Vegyük csak például a délorosz sztyeppeket, amelyek oly sokat szenvednek a szárazságtól és a rossz terméstől. Ez utóbbit nem lehet véletlen bajnak tekinteni, mert az adott körzetnek ez éppen olyan természetes jellemzője, mint a termőképessége vagy az, hogy egy közepes magasságú hátságnak a déli lejtőjén terül el. A Dél-Oroszországot sújtó szárazság sem véletlen jelenség: egyszer és mindenkorra tudomásul kell vennünk, hogy az évről évre visszatérő szárazság a feketeföld-övezetnek éppen olyan sajátossága, mint földrajzi helyzete vagy termőképessége. Éppen ezért ki kell dolgozni annak a módját, hogyan biztosítsák a lakosság gabonaszükségletét a szárazság sújtotta években, de ki kell dolgozni a szárazság elleni küzdelem módját is, a modern tudomány alapján. Ennek megfelelően Dél-Oroszország egész gazdasági életét a rendszeresen és elkerülhetetlenül ismétlődő rossz termés figyelembevételével kell átalakítani. Hazánk valamennyi tájegységét éppen olyan tudományos alapossággal kellene leírni, ahogyan ezt Ritter tette Ázsiáról szóló monográfiájában.

Ehhez a munkához azonban rengeteg időre és teljes szabadságra van szükség. Gyakran eszembe jutott, hogy mily gyorsan megbirkózhatnék e feladattal, ha idővel a Földrajzi Társaság titkárává választanának. És 1871 őszén, amikor finnországi kutatóutam során lassan haladtam, gyalogszerrel, a Finn-öböl partján épülő vasútvonal mentén, s a jégkorszak után kialakult tenger első kétségtelen nyomait kerestem, a következő táviratot kaptam a Földrajzi Társaságtól: „A tanács felkéri önt, hogy

vállalja el a Társaság titkári tisztségét." Ezzel egyidejűleg Oszten-Szaken báró, a leköszönő titkár nyomatékosan megkért, hogy ne utasítsam vissza az ajánlatot.

Evvel vágyam teljesült. Ám ebben az időben már más gondolatok és más szándékok vezéreltek, s miután döntésemet alaposan megfontoltam, ezt táviratoztam vissza: „Szívből köszönöm, de nem fogadhatom el a tisztséget."

3

ÉLETCÉLOM. – VISSZAUTASÍTOM A FÖLDRAJZI TÁRSASÁG TITKÁRI TISZTÉT

Az emberek gyakran csak azért nem szabadulnak meg különféle politikai, szociális vagy családi kötelékeiktől, mert nem jutnak hozzá, hogy tisztázzák, hogy feltegyék maguknak a kérdést: helyes mederben halad-e az életük? Megfelel-e foglalkozásuk hajlamaiknak és képességeiknek, s nyújt-e az olyan erkölcsi kielégültséget, amilyenhez az életben mindenkinek joga van. Leginkább az elfoglalt emberek kerülnek ilyen helyzetbe. Minden nap új munkát hoz magával, s így annyi dolog halmozódik fel, hogy bármily későn feküdjék is le az ember, nem képes elvégezni a maga kiszabta feladatot, és reggel sietve fog bele abba, amit az előző napon szándékozott megtenni. Az élet múlik, s az embernek nincs rá ideje, hogy töprengjen, hogy elgondolkodjék felette. Ez történt velem is.

Most, finnországi utazásom alatt azonban bőven volt szabad időm. Amikor a szakember számára érdektelen síkságot jártam a finn egylovas kocsin, vagy amikor geológuskalapáccsal a vállamon bandukoltam kavicsgödörtől kavicsgödörig, lehetőségem nyílt *gondolkodásra,* és eszembe jutott valami, ami azután egyre inkább és inkább – a geológiánál is többet – foglalkoztatott.

Amidőn láttam, milyen emberfeletti munkát kényszerül elvégezni a finn paraszt, hogy megtisztítsa földjét, és összezúzza rajta a görgelékkövet, így gondolkoztam:

„Hát jó, megírom Oroszország e részének fizikai földrajzát, és feltüntetem benne a föld megművelésének leghelyesebb módját. Itt bizony nagyon elkelne az amerikai tuskóirtó gép, amott meg új trágyázási módot ajánlhatna a tudomány . . .

De mi haszna lenne, hogy amerikai gépekről beszéljek a parasztnak, amikor talán még annyi gabonája sem terem, hogy elegendő legyen a következő aratásig, amikor ennek a görgelékkővel borított földnek a bére évről évre annak arányában növekszik, ahogy bérlője a talajt javítja! Eledele az a kőkemény rozslepény, amelyet évente kétszer süt; agyonsózott halat eszik, lefölözött tejet iszik hozzá . . . Mi jogon beszélek hát neki amerikai gépekről, hiszen egész jövedelme az árendára és az adóra megy el! A parasztnak arra van szüksége, hogy vele éljek, hogy segítsek neki a föld tulajdonosává vagy szabad művelőjévé válnia. Akkor majd haszonnal forgatja a könyvet, de most nem!"

S gondolataim Finnországból a nyikolszkojei parasztokhoz repítettek, akikkel nemrégiben találkoztam. Ma már szabad emberek ők, meg is becsülik szabadságukat, de nincsenek rétjeik. A földesurak különböző úton-módon maguknak szereztek meg minden kaszálót. Amikor még gyermek voltam, Szavohinék hat lovat küldtek éjjeli legeltetésre, Tolmacsovék hetet. Ma már csak három-három lovuk van. Akinek régen három volt, annak ma már kettő is alig akad, sőt, némely szegényparasztnak csak egy maradt. De hát miféle gazdaságot lehet fenntartani egyetlen szerencsétlen gebével!? Nincs kaszálójuk, jószáguk, trágyájuk! Hát akkor hogyan beszéljek nekik takarmánytermesztésről?! A tönk szélén állnak, s a rendkívüli adóterhek néhány év múlva visszavonhatatlanul csődbe juttatják őket. Mennyire megörültek, amikor közöltem velük: apánk megengedte, hogy a Kosztya-erdőben lekaszálják a tisztások széléről a füvet. „Nyikolszkojei parasztjaik *majd megvesznek*

a munkáért" – valamennyi szomszédunk ezen a véleményen volt. S eközben azokat a szántóföldeket, amelyeket mostohaanyánk a „minimális földesúri birtokról szóló rendelkezés" alapján (ezt az ördögi cikkelyt a jobbágyrendszer hívei csempészték be a reformtörvénybe, annak módosításakor) visszaperelt tőlük, a bogáncs és a gyom verte fel. Azok, akik *majd megvesznek* a munkáért, nem szánthatják fel ezeket a földeket. És ugyanez tapasztalható szerte Oroszországban! Már akkor nyilvánvaló volt, hogy Közép-Oroszországban az első igazán rossz termés szörnyű éhínséget okoz. Ugyanerre hívták fel a figyelmet a kormánybizottságok (köztük a Valujev-féle is). S valóban, 1876-ban, 1889-ben, 1891-ben, 1895-ben és 1898-ban éhínség dühöngött.

Hatalmas dolog a tudomány. Én ismertem örömeit, és talán még sok tudóstársamnál is többre tartottam őket. S most, amikor tekintetem a finn dombokon és tavakon nyugodott, új, átfogó elméletek bontakoztak ki agyamban. Szinte láttam, hogy a távoli múltban, az emberiség hajnalán hogyan halmozódik fel az északi szigetcsoportok, a Skandináv-félsziget, Finnország földjén a jég. Elborítja egész Észak-Európát, és lassan csúszik a kontinens közepe felé. Az északi félgömbnek erről a részéről akkoriban eltűnt az élet: szánalmasan, bizonytalanul menekült dél felé, mihelyt megcsapta a hatalmas jégtömegek fagyos lehelete. A szerencsétlen, gyönge, elmaradott vadember keservesen tengette nyomorúságos életét. Sok ezer esztendő telt el, mielőtt olvadni kezdett a jégtakaró, és beköszöntött a tókorszak. Számtalan tó keletkezett a mélyedésekben; a tavakat övező végtelen mocsarakban félénken felütötte fejét a szánalmas szubpoláris növényzet; újabb ezer évek teltek el, amíg megkezdődött a mocsarak végtelenül lassú kiszáradásának folyamata, s a növényzet elkezdett dél felé terjeszkedni. Most a sztyeppek alakulásával járó gyors kiszáradás időszakát éljük, és az embernek módot kell találnia arra, hogy megállítsa Délkelet-Európában ezt a fenyegető folyamatot, amelynek Közép-Ázsia már áldozatul esett.

A Közép-Európáig terjeszkedő jégtakaró hipotézise akkoriban elképesztően eretnek gondolat volt, de lelki szemeim előtt feltárult ennek grandiózus képe, s szerettem volna részletekbe menően érzékeltetni, úgy, ahogyan én láttam. Egy olyan jégkorszak-elméletet akartam felállítani, amely kulcs lehetett volna a növény- és állatvilág mai elterjedésének megértéséhez, s amely új távlatokat tárhatott volna fel a geológia és a fizikai földrajz előtt.

De hát mi jogom lehetett nekem ezekhez a fennkölt örömökhöz, amikor körös-körül elképesztő a nyomor, és gyötrő küzdelem folyik a betevő falatért, amikor mindazt, amit arra fordítok, hogy a magasröptű szellemi tevékenység világában élhessek, azoktól vonom el, akik a búzát vetik, és azoktól, akiknek még annyi fekete kenyerük sincs, hogy gyermekeiknek enni adjanak? Valakinek a szájától el kell vonni a betevő falatot, mert az emberiség a termelékenységnek még csak alacsony fokán áll!

A tudás óriási hatalom. Az embernek szert kell rá tennie. De mi már ma is sokat tudunk. Mi lenne, ha a tudás – csupán az, amely már most is a rendelkezésünkre áll – mindenkié lenne? Vajon nem segítené-e ez elő a tudomány gyors fejlődését? Hány új felfedezést tenne az emberiség, és mennyivel növelné a társadalmi munka termelékenységét! Már most is elképzelhetjük, milyen óriási fejlődést eredményezne ez.

A tömegek áhítják a tudást. Tanulni akarnak, s képesek is rá. Vessünk egy pillantást arra a morénára, amelyet mintha csak holmi óriások hánytak volna oda hamarjában, hogy összekösse a partokat. Taraján finn parasztember áll, s elmélyülten figyeli az előtte elterülő, szigetekkel tarkított, gyönyörű vízfelületet. Sem ő, sem társai – bármily nyomorultak és szegények legyenek is –, sohasem mennek úgy el e hely mellett, hogy meg ne álljanak gyönyörködni. Vagy figyeljük csak meg azt a parasztot, aki a tó partján énekel, de olyan szépen, hogy a legkiválóbb zenész is megirigyelhetné dalainak mély érzésvilágát és kifejezőerejét. Mindketten éreznek, mindketten szemlélőd-

nek, mindketten gondolkoznak. Örömmel gyarapítanák tudásukat, csak adjunk rá módot, biztosítsunk hozzá időt.

Ebben az irányban, és ezeknek az embereknek a javára kell munkálkodnom. S bármennyi zengő szólam hangozzék is el a haladásról, miközben e haladás bajnokai távol maradnak a néptől – mind e szólam üres szofizmus marad. Csupán avégett találták ki őket, hogy megszabaduljanak a kínzó ellentmondásoktól...

És visszautasítottam a Földrajzi Társaság ajánlatát.

4

A PÉTERVÁRI HELYZET. – II. SÁNDOR TERMÉSZETÉNEK KETTŐSSÉGE. – A KÖZIGAZGATÁS KORRUPTSÁGA. – A KÖZOKTATÁS KITERJESZTÉSÉNEK AKADÁLYAI

1862 óta, amikor utoljára jártam ott, Pétervár alaposan megváltozott.

– No persze – jegyezte meg nekem egy ízben Apollon Majkov, a költő –, ön Csernisevszkij Pétervárát ismerte.

Igen, én valóban azt a Pétervárt ismertem, amelynek Csernisevszkij volt a kedvence. De hogyan nevezzem a Szibériából való visszatérésem után talált várost: talán a tingli-tangli és a tánciskolák Pétervárának? Ám ez a jellemzés csak akkor jogos, ha „egész Pétervár" alatt azokat az előkelő rétegeket értem, amelyeknek hangját az udvar adta meg.

Az udvarnál és bizonyos udvari körökben nagyon rossz néven vették a liberális eszméket. Az 1866. április 4-i Karakozovféle merénylet[23] után a kormány végérvényesen hátat fordított a reformoknak, és a reakciósok mindenütt felülkerekedtek. Gyanakvással figyelték a hatvanas évek valamennyi kiemelkedő alakját, még az olyan mérsékelteket is, mint Nyikolaj

Muravjov gróf és Nyikolaj Miljutyin. II. Sándor csupán hadügyminiszterét, Dmitrij Miljutyint tartotta meg, s azt is csak azért, mert még hosszú évekre volt szükség a hadsereg általa kezdeményezett korszerűsítéséhez. A reformkorszak minden más államférfiát ballasztnak tekintették, és megszabadultak tőlük.

Eszembe jut egy beszélgetés, amelyet F. R. Oszten-Szaken báróval folytattam, aki magas állást töltött be a Külügyminisztériumban. Élesen bírálta egy csinovnyiktársát, mire én azt hoztam fel a védelmére, hogy az illető semmiféle tisztséget sem akart vállalni I. Miklós idején.

– De most, Suvalov és Trepov idején, magas tisztséget tölt be – vetette ellen ismerősöm.

Megjegyzése oly találó volt, hogy igazat kellett adnom neki. Valóban, ebben az időben Suvalov, a csendőrség főnöke, és Trepov pétervári rendőrfőkapitány volt Oroszország tényleges ura. II. Sándor az ő akaratukat hajtotta végre, az ő eszközük volt. Ezt azzal érték el, hogy örökös rettegésben tartották az uralkodót. Trepov, a mindenható rendőrfőkapitány annyira megijesztette II. Sándort a forradalom kísértetének az ecsetelésével, hogy ha néhány percet késett a palotában napi jelentéstételéről, a cár máris ezzel fogadta: „Teljes a rend Pétervárott?"

Kevéssel azután, hogy örökre lemondott Dolgorukaja hercegnő „szolgálatairól", II. Sándor összebarátkozott Fleury tábornokkal, III. Napóleon szárnysegédével – ezzel a mocskos alakkal –, aki az 1851. december 2-i államcsíny ihletője volt. Lépten-nyomon együtt lehetett látni őket. Fleury egy ízben be is számolt a párizsiaknak arról, hogy milyen nagy becsben tartotta őt az orosz cár. II. Sándor a Nyevszkijen hajtott *egoisztká*jában (így nevezték az akkor divatos egyszemélyes kocsit), amikor megpillantotta a gyalogosan baktató Fleuryt, és kocsijába hívta. A tábornok részletesen elmondta az újságban, miként ültek a cárral szorosan összeölelkezve a keskeny kis ülé-

sen, s majd leestek róla. Elegendő megnevezni ezt a kebelbarátot – akinek homlokán még el sem hervadtak Compiègne babérjai –, hogy megértsük, miféle barátság volt ez.

Suvalov is értett ahhoz, hogy kihasználja urának és parancsolójának hangulatát: egyik reakciós rendelkezést a másik után terjesztette elő. Ha II. Sándor megmakacsolta magát, és nem akarta aláírni a tervezeteket, Suvalov hosszabb előadást tartott a közelgő forradalomról, XVI. Lajos sorsáról és „az uralkodóház megmentése nevében" könyörgött neki, hogy fogadja el az új terror-rendszabályt. II. Sándornak ilyenkor gyakran támadt lelkiismeret-furdalása, melankólia kerítette hatalmába, rosszkedvűen beszélni kezdett a trónralépését követő első, fényes időszakról, s arról, hogy uralkodása mind reakciósabbá válik. Suvalov ilyenkor medvevadászatot rendezett. Vadászokat, udvaroncokat és balett-táncosnőket küldtek előre a Novgorod környéki erdőkbe. II. Sándor jó vadász volt, aki néhány lépésnyire engedte puskacsövéhez a vadat közeledni; két-három medvét is elejtett. A vadászörömök izgalmában Suvalovnak sikerült megkapnia urának és parancsolójának hozzájárulását bármiféle általa kiagyalt reakciós rendelkezéshez, vagy bárminemű gaztetthez, amelyet hívei szándékoztak elkövetni.

Bizonyos, hogy II. Sándor képességei meghaladták az átlagost, de két egészen különböző ember lakozott benne, s ezeknek szembenálló egyénisége örökösen csatázott egymással. Minél idősebb lett a cár, annál élesebb lett ez a harc. Volt úgy, hogy II. Sándor elragadónak mutatkozott, de aztán nyomban vadállat módjára viselkedett. Igazi veszély esetén a legkevésbé sem veszítette el önuralmát, nyugodt és bátor maradt, viszont örökösen rettegett azoktól a veszélyektől, amelyek csak az ő képzeletében léteztek. Semmiképp sem lehetett gyávának nevezni: akár ölre is ment volna a medvével. Egy ízben nem sikerült első lövésre leterítenie a medvét, s a vadállat letiporta a vadászt, aki villával támadt rá. A cár odarohant, hogy megmentse segédjét. Egészen közel került hozzájuk, néhány lépésről a medvére sütötte fegyverét, és megolte. (Az esetet magától a medve-

vadásztól hallottam.) S mégis, egész életén át a saját képzelete, és rossz lelkiismerete szülte rémségek üldözték. Barátaihoz nagyon kedves volt; de e kedvesség mellett ott lappangott az a szörnyű, közönyös XVII. századi kegyetlenség is, amit a lengyel felkelés leverésekor tanúsított, majd 1880-ban, amikor hasonló könyörtelenséggel törték le az orosz ifjúság megmozdulását; senki sem feltételezte, hogy ennyire kegyetlen is tud lenni. Ily módon tehát II. Sándornak két arca volt, s abban az időszakban, amelyről beszélek, aláírta a legreakciósabb rendeleteket is, azután pedig maga is kétségbeesett miattuk. Élete végén ez a belső vívódás – mint a továbbiakban látni fogjuk – mindinkább elhatalmasodott rajta, s csaknem tragikus jelleget öltött.

1877-ben Suvalovot kinevezték Angliába követnek, de barátja, Potapov tábornok tovább folytatta politikáját, egészen a török háborúig. Eközben elképesztő méreteket öltött az államkincstár legszemérmetlenebb kifosztása, a koronabirtokok, a baskíriai földek és az 1863-as felkelés után elkobzott litvániai birtokok törvénytelen kisajátítása. Később, miután Potapov megőrült, és Trepovot nyugdíjba küldték, magas állású ellenségeik elhatározták, hogy leleplezik II. Sándor előtt ezt a két vitézt. Ekkor fény derült tetteikre, és a nevezetes logisinói perben bíróság elé állították Potapov kreatúráját: Tokarev titkos tanácsost, a minszki kormányzót, továbbá Loskarjov tábornokot, a parasztok hóhérát, aki a Belügyminisztériumban mindkettőjük „őrangyala" volt. Akkor azután kiderült, hogy az „eloroszosító" Tokarev barátjának, Potapovnak a segítségével arcátlanul kiszipolyozta a logisinói parasztokat, és megfosztotta őket földjüktől. A Belügyminisztériumban élvezett magas protekciójának segítségével elérte, hogy az igazságukat a bíróságon kereső parasztokat sorra letartóztassák, valamennyit deresre húzzák, és többet közülük agyon is lőjenek. Ez még a kiszipolyozás különféle válfajaiban oly gazdag orosz történelemnek is egyik legfelháborítóbb fejezete. Csupán Vera Zaszulics merénylete után – aki ezzel kívánt bosszút állni egy politikai fogoly megvesszőzéséért[24] – leplezték le Potapov bandájának korrup-

cióit, s nyugdíjazták a minisztert. Trepov már-már a halálra készült, és megírta végrendeletét. Kitűnt, hogy a rendőrfőkapitány – aki szüntelenül azt hajtogatta a cárnak, hogy jól jövedelmező tisztsége ellenére is szegény ember – jelentős örökséget hagy fiára. Ezt néhány udvaronc besúgta II. Sándornak; a cár elvesztette bizalmát Trepov iránt, és megvált tőle. Ezután derült fény Suvalov, Potapov, Trepov & Co. üzelmeire. A szenátus azonban csak 1881-ben tűzött ki nyílt tárgyalást a logisinói perben.

Szerte a minisztériumokban, de kiváltképp a vasútépítkezéseknél, és minden más – vállalkozási szerződések alapján végzett – munkánál nagyban virágzott a korrupció. Némelyek kolosszális vagyont gyűjtöttek ilyen módon. A flotta – mint maga a cár is megjegyezte egyik fiának – „X. Y. zsebében volt". A kormány által szavatolt vasútépítkezések mesébe illő összegeket emésztettek fel. Mindenki tudta, hogy a különféle minisztériumok különféle csinovnyikjai csak akkor hagyják jóvá a részvénytársaságok létesítését, ha az osztalékból megfelelő sápot ígérnek nekik. Egy ismerősöm kereskedelmi vállalkozást kívánt létrehozni Pétervárott, s engedélyért fordult az illetékes hivatalhoz. A Belügyminisztériumban minden kertelés nélkül megmondták neki, hogy a tiszta jövedelem 25 százalékát le kell adnia a minisztérium egyik csinovnyikjának, 15 százalékot egy pénzügyminisztériumi hivatalnoknak, 10 százalékot egy másik pénzügyminisztériumi tisztviselőnek, és 5 százalékot egy harmadiknak. Az efféle üzelmek nyíltan folytak, és II. Sándor pontosan tudott róluk. Ezt tanúsítják azok a sorok, amelyeket saját kezűleg írt az állami revizor jelentésének margójára (néhány évvel ezelőtt tették közzé Berlinben). Ám a cár a törvényes rend védelmezőit látta ezekben a tolvajokban, és addig tartotta őket, amíg csak üzelmeik nem váltak közismertté.

A fiatal nagyhercegek – a mindig fukar és a jó családapa hírében álló Alekszandr Alekszandrovics kivételével – követték a dinasztia fejének példáját. Egyikük, Vlagyimir, olyan utálatos és széles nyilvánosságnak örvendő orgiákat rendezett egy

Nyevszkij proszpekti vendéglőben, hogy egy ízben a rendőrfőkapitány kényszerült beavatkozni. Szibériával fenyegette meg a vendéglőst arra az esetre, ha még egyszer a nagyherceg rendelkezésére bocsátja „saját különtermét".

– Szép kis helyzetbe kerültem! – panaszkodott a vendéglős, miközben megmutatta nekem a párnázott falú és mennyezetű „nagyhercegi különtermet". – Most kivel szálljak szembe: a cári család tagjával, aki összeapríthat, vagy Trepovval, aki Szibériával fenyeget? Persze a tábornoknak engedelmeskedem. Hiszen ön is tudja, most ő a mindenható úr.

Egy másik nagyherceg, Szergej Alekszandrovics a pszichopatológia határát súroló rendellenességeiről volt hírhedt, míg egy harmadikat Taskentbe száműztek, mert ellopta anyja, Alekszandra Ioszifovna nagyhercegné briliánsait.

Marija Alekszandrovna cárné, akitől férje elfordult, s akit férje orgiái és udvari gaztettei bizonyára kétségbe ejtettek, mind mélyebbre süllyedt a vallási mániában. Csakhamar teljesen gyóntatója hatása alá került, aki az orosz egyház egy teljesen új irányzatának – a jezsuitáknak – a képviselője volt. A klérusnak ez az új, kikent-kifent, romlott jezsuita fajtája ekkoriban gyorsan tört előre, kitartóan, s nem eredménytelenül fáradozott azon, hogy az állammal vetekedő erővé váljék, és rátehesse kezét az iskolákra.

Sokszor mutatták már ki Oroszországban: a falusi papságot oly nagy mértékben veszik igénybe az egyházi szertartások, hogy nem jut ideje a népiskolákkal való törődésre. Még ha külön fizetést kap az iskolai hittan oktatásáért, a pópa rendszerint akkor is másra bízza, idő hiányában. Mindamellett a felső papság elhatározta, hogy kihasználja II. Sándor gyűlöletét az úgynevezett forradalmi szellem iránt, és kampányt indított az iskolák megkaparintásáért. „Vagy egyházi iskola, vagy semmilyen!" – ez lett a klérus jelszava. Egész Oroszország áhította a tudást; ám a Népoktatásügyi Minisztérium még azt az öthatmillió rubeles, nevetségesen kis összeget sem használta fel – ennyit irányzott elő ugyanis az állami költségvetés az elemi

iskolai oktatás céljaira –, és évről évre tisztes maradékot származtatott vissza a kincstárnak. Ugyanakkor csaknem ekkora összeget utaltak ki a szinódusnak – az egyház legfelső szervének – azoknak az egyházi iskoláknak a fenntartására, amelyek mind ebben az időben, mind később, csupán papíron léteztek.

Egész Oroszország reáliskolákat kívánt; a minisztérium azonban kizárólag klasszikus gimnáziumokat állított fel, mivel úgy vélték, hogy a holt nyelvek hatalmas tananyaga nem hagy időt a diákoknak a gondolkodásra és az olvasásra. E gimnáziumokban az első osztályba felvetteknek mindössze két százaléka jutott el az érettségiig. Gondosan számon tartották azokat a fiúkat, akik valamiféle tehetséget vagy önálló gondolkodást árultak el, s még a nyolcadik osztály előtt eltávolították őket. Számos rendszabály létezett a tanulók számának csökkentésére. A tanulás kevesek számára megengedhető luxusnak minősült. Ezzel egyidejűleg a Népoktatásügyi Minisztérium erőteljes és elszánt harcot vívott azokkal a magánszemélyekkel, járási és városi hatóságokkal, amelyek tanítóképzőt, technikai, vagy akár elemi iskolát akartak nyitni. A technikai oktatást – abban az országban, amelynek oly nagy szüksége volt mérnökökre, képzett mezőgazdászokra, geológusokra! – mint holmi forradalmi lázítást tartották számon; ezért üldözték és tiltották. Évente több ezer jelentkező nem juthatott be a felső fokú technikai tanintézetekbe helyhiány miatt. Kétségbeesés fogta el mindazokat, akik valamilyen módon hasznot akartak hajtani a társadalomnak. Eközben az elviselhetetlen adóterhekkel és a hátralékok hatósági behajtásával végképp csődbe juttatták a parasztokat. A fővárosban csak azok a kormányzók álltak kegyben, akik az adóhátralékok kicsikarásában különösen könyörtelennek bizonyultak.

Ilyen volt a hivatalos Pétervár. S ilyen volt hatása egész Oroszországra.

5

A PÉTERVÁRI KÖZVÉLEMÉNY JOBBRATOLÓDÁSA. – A REAKCIÓ KÖVETKEZMÉNYEI. – KARAKOZOV MERENYLETE. – KÍNOZTÁK-E KARAKOZOVOT? – AZ IFJÚSÁG TRAGIKUS KUZDELME

Mielőtt elutaztunk Szibériából, gyakran beszélgettünk bátyámmal arról a szellemi életről, amelyet Pétervárott találunk, azokról az érdekes ismeretségekről, amelyek az irodalmi körökben várnak reánk. Valóban sok ilyen ismeretséget kötöttünk mind a radikálisok (az *Otyecsesztvennije Zapiszki* című folyóirat köre), mind a mérsékelt szlavofilok társaságában; de őszintén szólva, bizonyos fokig csalódtunk. Egy csomó kitűnő emberrel akadtunk össze (Oroszországban mindenütt sok van belőlük), ezek azonban a legkisebb mértékben sem feleltek meg a politikai közíró altalunk elképzelt eszményének. A legkiválóbb irodalmárok – Csernisevszkij, Mihajlov, Lavrov – száműzetésben voltak, vagy – mint Piszarev – a Péter-Pál-erődben raboskodtak. Mások, akik sötéten látták a valóságot, szakítottak elveikkel, és most valamiféle patriarkális monarchiát hirdettek. A többség ugyan még kitartott nézetei mellett, de csak oly rendkívüli óvatossággal fejezte ki gondolatait, hogy az már szinte az árulással volt egyenlő.

Amikor a reformáramlatok uralkodtak Oroszországban, a haladó körökhöz tartozó írók többsége ilyen vagy olyan formában kapcsolatban állt Herzennel, Turgenyevvel és barátaikkal, illetve a *Nagyorosz* és a *Föld és Szabadság*[25] nevű titkos társasággal, amely akkoriban élte kérészéletét. Ezek az emberek most csupán azon iparkodtak, hogy minél mélyebbre rejtsék korábbi rokonszenvüket, s hogy a politikában teljesen „megbízhatónak" bizonyuljanak.

Ismeretes, hogyan törleszkedett Nyekraszov Muravjovhoz,

amikor a tábornokot a Karakozov-ügyet vizsgáló bizottság vezetőjévé nevezték ki. Nyekraszovot mindenkinél inkább kompromittálták a hatvanas években kialakult kapcsolatai, s most ő igyekezett mindenkinél inkább megbánásával bűnbocsánatot nyerni Muravjovtól, a hóhértól.

Az a két-három folyóirat, amelyet a felső korok még eltűrtek – ezt főként kiadójuk rendkívüli diplomáciai ügyességének köszönhették –, bőséges szociográfiai anyaggal szolgált, s ebből az anyagból világosan kiderült, hogy a parasztság többségének nyomora és csődtömege évről évre növekszik. Ezek a lapok egyben meglehetős közérthetően céloztak azokra az akadályokra is, amelyek minden haladó személyiség előtt tornyosulnak, bármely területen próbálnak is erőfeszítéseket tenni. Mindezt annyi ténnyel támasztották alá, hogy az bárkit kétségbe ejthetett. Az *Otyecsesztvennije Zapiszki* például sok érdekes írást közölt a paraszti életről, s ezzel jó szolgálatot tett az ifjúságnak, mivel ébren tartotta benne a nép iránti szeretetet, táplálta érdeklődését a falusi lakosság anyagi helyzete, és rokonszenvét a faluközösségi életforma iránt. De senki sem merte kimondani, miképp vigyék előre az ügyet; senki sem kockáztatta meg, hogy akár csak célozzon is az esetleges tennivalókra, vagy a kivezető útra a reménytelennek látszó helyzetből. Néhány író még mindig arra számított, hogy II. Sándor ismét a reformok útjára lép, legtöbbjükben azonban minden más érzést elfojtott a félelem, hogy a folyóiratot betiltják, kiadóit és munkatársait többé vagy kevésbé távoli helyekre száműzik. Az aggodalom és a reménykedés egyaránt bénította az irodalmárokat.

Minél radikálisabbak voltak tíz esztendővel azelőtt, annál inkább reszkettek most. Bátyámat és engem nagyon jól fogadtak két-három irodalmi körben, s hébe-korba részt vettünk baráti összejöveteleiken.

Az *Otyecsesztvennije Zapiszki* körébe Pjatkovszkij vezetett be minket. Pjatkovszkij akkoriban jókora összeget vett fel Marija Fjodorovnának, az özvegy cárnénak a kabinetirodájától *Az*

árvaház története című munkájáért. Ebből a pénzből aztán havonta egyszer baráti összejövetelt rendezett, amelyre eljárt Kurocskin, Lejkin, Minajev és néha Mihajlovszkij is. Egyszer sem voltak ott azonban a „tábornokok" – így nevezték az *Otyecsesztvennije Zapiszki* kiadóit, vagyis Nyekraszovot és Szaltikov-Scsedrint –, és Jeliszejev is csak egy ízben jött el. Azonnal felismertem benne az igaz embert (tiszteletet érdemlő múltjáról akkor még nem is hallottam), de sajnos nem nyílt rá alkalmam, hogy közelebb kerüljek hozzá.

Mihajlovszkij akkoriban rendkívül szerény ifjú volt; többnyire félrevonult, és csak ritkán szólalt meg. Bennem rokonszenvet ébresztett, de beszélgetéseinkre nem emlékszem. Pjatkovszkij estjeinek hőse Kurocskin volt, aki néhanapján verseit is elszavalta. Politikai témákról nem folytattunk komoly beszélgetést. Amikor bátyám megpróbálta a mind komolyabbra forduló franciaországi helyzetre terelni a szót (1870 tavaszán volt ez), a többiek igyekeztek más témákra áttérni. Az idősebbek között mindig akadt valaki, aki ilyesfajta, hangosan feltett kérdéssel vágta el a beszélgetés fonalát: „No és ki látta az urak közül a *Szép Heléna* legutóbbi előadását?" vagy: „Hogy ízlik ez a hal, uram?" Ezzel aztán a beszélgetés meg is szakadt.

Az irodalmi körökön kívül még rosszabbnak bizonyult a helyzet. Oroszországban, kiváltképp Pétervárott, sok olyan haladó gondolkodású ember élt a hatvanas években, aki – legalábbis akkor így véltük – mindent kész volt feláldozni az ügy érdekében. „Vajon mi lett velük?" – tettem fel magamnak a kérdést. Azután beszéltem közülük néhánnyal. „Lassan a testtel, fiatalember!" – mondták ilyenkor. Életfilozófiájuk törvényét most effajta közmondások fejezték ki: „erősebb a vas a szalmánál", „nem lehet fejjel menni a falnak" stb. Az orosz nyelvben sajnos rengeteg az ilyen értelmű szólásmondás. Meg ezt is hallottuk: „mi már tettünk egyet s mást, többet ne kívánjatok tőlünk", vagy: „legyetek türelemmel, a mostani helyzet nem maradhat fenn sokáig". Mi, fiatalok azonban készen áll-

tunk a harcra, a cselekvésre, a kockázatra, s arra, hogy mindent feláldozzunk, ha kell. Csupán tanácsot, némi útmutatást és valamelyes szellemi támogatást kértünk az öregektől.

Turgenyev *Füst* című regényében bemutat néhány ilyen – a felső tízezerből származó – exreformert, és a kép bizony elég lehangoló. A hatvanas évek „füstbe ment" liberálisait kiválóan tanulmányozhatjuk Hvoscsinszkaja asszony lélekmarcangoló regényeiből és cikkeiből. (Ez a hölgy V. Kresztovszkij álnév alatt írt, de ne tévesszük össze V. Kresztovszkijjal, a *Pétervári nyomortanyák* szerzőjével.) A „füstbe ment" liberálisok ezt valották: „elégedj meg azzal, hogy élsz", vagy még inkább: „örülj, hogy túlélted". Ezek az emberek – akárcsak az a jellegtelen tömeg, amely tíz esztendővel azelőtt a haladó mozgalom erejc volt – most hallani sem akartak holmi „szentimentális gerjedelmekről". Igyekeztek élvezni a gazdagságot, amely sült galambként repült a „gyakorlati érzékkel megáldott" emberek szájába.

A jobbágyfelszabadítás után új utak nyíltak a vagyonosodás felé, s ezeket az utakat ellepte a meggazdagodás után sóvárgók tömege. Lázas sietséggel épültek a vasútvonalak. A földbirtokosok egymás után vettek fel jelzálogkölcsönt földjükre a vadonatúj magánbankokban. Hatalmas jövedelmekhez jutottak az ügyvédek, és egy fiatal intézmény képviselői: a közjegyzők. A részvénytársaságok úgy nőttek ki a földből, mint a gombák eső után; alapítóik gyorsan gazdagodtak. Olyan emberek, akik azelőtt megelégedtek volna azzal a jövedelemmel, amelyet száz lélek hoz, vagy a bírósági tisztviselő még szerényebb fizetésével, most vagyont gyűjtöttek, vagy olyan jövedelmet élveztek, amilyen a jobbágyság idején csak a mágnásoknak jutott.

A „társaság" ízlése mind mélyebbre süllyedt. Az olasz opera – a radikálisok tüntetéseinek hajdani színhelye – a feledés homályába merült. Az orosz opera félénken kínálta nagy zeneszerzőink műveit, de előadásait csak a nemzeti zeneművészet kis számú lelkes híve látogatta. Ekkoriban mindkettőt unalmas-

nak mondották. A pétervári társaság krémje csak úgy özönlött Berg varietéjába, melyben a párizsi másodrendű kabarécsillagok könnyűszerrel arattak babérokat lovagjaik, a gárdalovassági tisztek körében. Az Alekszandra-színházat is látogatta a közönség; itt a *Szép Heléna* ment Ljadova felléptével, nagy drámaíróinkat azonban elfeledték. Mindenütt az Offenbach-kultusz uralkodott.

Meg kell jegyeznem egyébként, hogy az akkori politikai légkörben a legkiválóbb embereknek volt bizonyos alapjuk – vagy legalábbis mentségük – arra, hogy csöndesen viselkedjenek. Karakozov 1866. április 4-i merénylete után a Harmadik Ügyosztály hatalma korlátlanná vált. A „radikálisgyanús" emberek – függetlenül attól, hogy követtek-e el valamit, vagy sem – állandó félelemben éltek. Akármelyik éjszaka elvihették őket egy politikai ügybe keveredett személlyel való ismeretségükért, éjszakai házkutatás alkalmával megtalált ártatlan levélért, vagy egyszerűen csak „veszélyes" nézeteikért. Akit pedig politikai ügyből kifolyólag tartóztattak le, az mindenre elkészülhetett: hosszú raboskodásra a Péter-Pál-erődben, szibériai száműzetésre, vagy kínvallatásra a kazamatákban.

Karakozov mozgalmát még Oroszországban is kevéssé ismerik. Én Szibériában éltem akkoriban, s csupán közvetve szereztem róla tudomást. Valószínűleg két áramlat egyesüléséből jött létre. Az egyik a nép közé járás csíráját hordta magában – ebből lett később az oly széles körű narodnyik mozgalom –, a másik tisztán politikai jellegű volt. Néhány fiatal ember – akikből nagyszerű professzor, kiváló történész vagy etnográfus lehetett volna – 1864-ben elhatározta, hogy mindazon akadályok ellenére, amelyeket a kormány gördít elébük, a tudás és a felvilágosodás hirdetői lesznek a nép között. Mint egyszerű munkások telepedtek meg az ipari nagyvárosokban, szövetkezetekbe tömörültek, és titkos iskolákat hoztak létre. Azt remélték, hogy megfelelő tapintattal és türelemmel sikerül kinevelniük a népből olyan embereket, akik fokozatosan köz-

pontjaivá lehetnek a haladó gondolatok terjesztésének a tömegek között. A terv megvalósítására nagy vagyonokat áldoztak. Az ügy iránti odaadásban és szeretetben nem volt hiány. Egyébként is hajlamos vagyok azt hinni, hogy a korabeli és az azokat követő mozgalmak közül a karakozovisták voltak a legtöbb gyakorlati érzékkel megáldva. Bizonyos, hogy az ő szervezőik jutottak a legközelebb a munkásnéphez.

Más részről Karakozov, Isutyin és a kör több más tagja igyekezett tisztán politikai jellegűvé tenni a mozgalmat. Az 1862 és 1866 közötti időszakban II. Sándor politikája határozottan reakciós irányba fordult. A cár szélsőségesen retrográd elemekkel vette körül magát, őket tette meg legbensőbb tanácsadóinak. Az úgynevezett ideiglenes rendelkezések és minisztériumi körlevelek eltorzították, megcsonkították azokat a reformokat, amelyek uralkodásának első éveiben oly sok dicsőséget szereztek neki. A feudális tábor az úriszék visszaállításában, a jobbágyrendszer „átfestett" változatának felújításában reménykedett. Senki sem bízott abban, hogy a legfőbb reform – a jobbágyok felszabadítása – kiállja a Téli Palotából rámért csapásokat. Mindez szükségszerűen arra a meggyőződésre juttatta Karakozovot és barátait, hogy ha II. Sándor a trónon marad, akkor még a kivívott csekély eredmények is megsemmisülhetnek, és Oroszországot a Miklós-korabeli rémségekhez való visszatérés veszélye fenyegeti. Ugyanakkor nagy reményeket fűztek *(Es ist eine alte Geschichte, doch bleibt sie immer neu*)* a trónörökös, valamint Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg liberalizmusához. A trónörökös (a későbbi III. Sándor cár) liberalizmusának bizonyítására azt hozták fel például, hogy sohasem ölt német mundért; hogy egy ebéden, amelyen a német császár egészségére ittak, összetörte a poharát; hogy egy másik ebédre orosz egyenruhában ment el, s amikor atyja

* Oly régi e kis történet,
de mindig új marad . . .
(Részlet Heine: *Régi történet* című verséből, Képes Géza fordításában.)

(II. Sándor) ezért megrótta, arra hivatkozott, hogy „a német mundérja öltözködés közben végigrepedt rajta". Szájról szájra adták azt is, hogy amikor az első trónörökösnek, Nyikolaj Alekszandrovics nevű bátyjának halála után tanulásra szorították, ezt mondta tanítóinak: „Kinek van erre szüksége? Nekem felelős miniszteremim lesznek!" Mindezeknek a széles körben terjengő pletykáknak az alapján következtettek a trónörökös „ellenzéki álláspontjára". Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy hasonló aggodalmakat és reményeket gyakran hangoztattak a Karakozovénál sokkal előkelőbb társadalmi rétegekben is. Bárhogy is volt azonban, 1866. április 4-én Karakozov merényletet kísérelt meg II. Sándor ellen, amikor a cár a Nyári Kertből távozóban hintajába szállt. Mint ismeretes, nem találta el az uralkodót, és a helyszínen letartóztatták. (Azt mondják, azért nem találta el, mert a lövés pillanatában egy Oszip Komisszarov nevű kalapossegéd félreütötte a kezét, és a golyó a cár mellett süvített el.)

Katkov, a reakciós párt moszkvai vezére – aki utánozhatatlan művésze volt annak, hogyan lehet minden politikai zűrzavarból anyagi hasznot húzni –, haladéktalanul azzal vádolt meg minden liberális és radikális gondolkodású személyt, hogy Karakozov cinkosa – ami persze szemenszedett hazugság volt –, s lapjában egyre-másra arra célozgatott (és egész Moszkva el is hitte), hogy Karakozov csupán eszköz Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg kezében. Elképzelhetjük, hogyan fordította e vádakat a maga hasznára a mindenható Trepov és Suvalov, és milyen rettegésben tartották ezután Sándor cárt. Mihail Muravjov – aki a lengyel felkelés elfojtása után az „Akasztó" jelzőt érdemelte ki – most parancsot kapott, hogy folytasson alapos nyomozást, és minden rendelkezésére álló eszközzel leplezze le az összeesküvést. Nyomban rengeteg személyt tartóztatott le a társadalom minden rétegéből, s emberei ezer meg ezer házkutatást tartottak, miközben ő azzal dicsekedett, hogy „megtalálja annak a módját, hogy megoldja a gyanúsítottak nyelvét". Akasztó-Muravjov természetesen nem rettent visz-

sza a „harmadfokú" vallatástól sem, és csaknem az egész pétervári közvélemény úgy tudta, hogy Karakozovot kínozták, de nem tudták vallomásra bírni.

A várbörtönök jól őrzik az államtitkokat, s különösen jól őrzi az a kőrengeteg a Téli Palotával szemben, amely annyi borzalomnak volt tanúja: ezeket a szörnyűségeket csupán a közelmúltban tárták fel a történészek. A Péter-Pál-erőd megőrizte Muravjov titkait is, a következő epizód azonban talán némileg fellebbenti róluk a fátylat.

1866-ban Szibériában voltam. Egyik tiszttársam, aki annak az esztendőnek az utóján utazott Oroszországból Irkutszkba, egy postakocsi-állomáson két csendőrt pillantott meg. Egy sikkasztásért száműzött csinovnyikot kísértek Szibériába, s most hazatérőben voltak. Irkutszki ismerősöm – egyébként nagyon megnyerő ember – a szamovár mellett találta a csendőröket, s amíg lovait váltotta, leült hozzájuk beszélgetni. Kiderült, hogy az egyik csendőr ismerte Karakozovot.

– Ravasz egy ember volt – beszélte a csendőr. – Amikor az erődben ült, megparancsolták nekünk, hogy ne engedjük aludni. Párosával őriztük, és kétóránként váltottuk egymást. Ott ül Karakozov a támlátlan széken, mi meg vigyázzuk. Ha bóbiskolni kezd, felrázzuk. Mi mást tehetnénk: a parancs parancs. De hallgassa csak meg, milyen ravasz ember volt. Ott ül tehát, egyik lábát átveti a másikon, és lóbálja. Azt akarja mutatni, hogy nem alszik, közben meg bóbiskol, és gépiesen harangozik a lábával. Mi azonban egykettőre kiismertük ezt a turpisságot, és megmondtuk azoknak is, akik bennünket váltottak. Ezután minden öt percben felráztuk, akár lóbálta a lábát, akár nem.

– És sokáig folytatódott ez? – kérdezte ismerősöm.

– Sokáig hát, több, mint egy hétig!

Az elbeszélés naiv jellege már magában is tanúsítja igaz voltát, ezt nem lehetett kitalálni; így tehát tényként könyvelhetjük el, hogy Karakozovot – legalábbis az alvás megakadályozásával – kínozták.

Egy volt apródtársam, akit vértesezredével kivezényeltek Karakozov kivégzésére, így emlékezett erre:

– Amikor az erőd kapuján kigördült a magas stráfszekér – ezen állt oszlophoz kötözve a halálraítélt –, s nagyokat döccenve haladt a vár előtti hepehupás földsáncon, eleinte azt hittem, hogy egy gumibabát visznek akasztani. Úgy gondoltam, Karakozov bizonyára már meghalt, és helyette viszik a bábut. Képzeld el, úgy lógott a feje meg a keze, mintha nem is lettek volna csontjai, vagy valamennyit összetörték volna. Rettenetes volt ránézni. Később azonban, amikor két katona leemelte a szekérről, Karakozov mozgatta a lábát, és erőlködött, hogy segítség nélkül lépjen a bitó alá; ebből nyilvánvalóvá vált, hogy nem bábu, s az elítélt eszméletén van. Mi, tisztek, mindnyájan döbbenten néztük ezt, és nem tudtuk megmagyarázni magunknak.

Megkockáztattam azt az állítást, hogy Karakozovot esetleg kínozták, mire volt iskolatársam elvörösödött, és ezt mondta:

– Mindnyájan így gondoltuk!

Magától értetődik, hogy ha valakit néhány héten át nem engednek aludni, az már magában is elegendő ahhoz, hogy olyan állapotba kerüljön, amilyenben Karakozov – ez a közismerten nagyon erős akaratú férfi – volt a kivégzése napján. Hozzátehetem még a következőt: pontosan tudom, miszerint a Péter-Pál-erődben szokás volt kábító italt adni – legalábbis egy alkalommal megesett ez, nevezetesen 1879-ben Adrian Szaburovval. Vajon nem folyamodott-e Muravjov más kínzási módokhoz is? Meggátolta-e valaki ebben? Vagy senki sem akadályozta? Ezekre a kérdésekre nem tudok válaszolni, azt azonban nemegyszer hallottam Pétervárott magas rangú személyektől, hogy Karakozovot kínvallatásnak vetették alá.

Muravjov szavát adta, hogy a radikálisoknak még az írmagját is kiirtja Pétervárott; ezért mindazok, akiknek radikális múltjuk volt, most reszkettek a gondolattól, hogy az „Akasztó" karmai közé kerülnek. Mindennél inkább tartottak az ifjúságtól, nehogy valamiféle veszélyes forradalmi társaságba ke-

veredjenek. Ily módon nemcsak az „apák és fiuk", nemcsak a két nemzedék között támadt szakadék, hanem a harminc éven túliak és inneniek között is. Az orosz fiatalok most olyan helyzetbe jutottak, amikor nemcsak a jobbágyrendszert pártoló szüleik ellen kellett harcolniuk, de még idősebb testvéreik is elhúzódtak tőlük: nem akartak csatlakozni hozzájuk – a szocializmust pártolókhoz –, és féltek támogatást nyújtani nekik nagyobb politikai jogokat követelő küzdelmükben.

Vajon akad-e a történelemben más példa is arra, hogy egy maroknyi fiatalember egyedül legyen kénytelen harcra kelni ilyen erős ellenséggel, magára hagyatva, szülei, bátyái támogatása nélkül, amikor pedig csupán azt az eszmét fogadta szívébe, s igyekszik valóra váltani, amely nem más, mint tulajdon apái és bátyái szellemi öröksége? Folyt-e valamikor, valahol is harc ilyen tragikus körülmények között?

6

A NŐK FELSŐFOKÚ OKTATÁSA. – A FIATAL NŐK VONZALMA A TUDOMÁNYOK IRÁNT. – A SIKER OKAI

A pétervári életben a mindkét nembeli ifjúság mozgalma volt az egyetlen fénysugár. Néhány különféle áramlat egyesült ebben nagy erejű agitációs folyammá, amely csakhamar földalatti és forradalmi jelleget öltött, s tizenöt esztendőn át vonta magára Oroszország figyelmét. Erről a mozgalomról később még beszámolok. Most arról a harcról szólok, amelyet az orosz nők folytattak egyetemi oktatásuk kivívásáért. E mozgalom központja akkor Pétervár volt.

Nap nap után, amikor bátyám fiatal felesége hazatért a pedagógiai tanfolyam előadásairól, mindig valami újat közölt az ott mutatkozó élénkségről. Szenvedélyes vitákat folytattak ar-

ról, hogy külön női egyetemeket, orvoskarokat kell alapítani; előadásokat, ankétokat rendeztek az iskolákról és az oktatás különféle módszereiről. Sok ezer nő vett részt ezeken a vitákon, és beszélt meg számtalan részletkérdést a külön gyülekező körökben. Társaságokat hoztak létre a női fordítók, kiadók, könyvkötők, nyomdászok számára, s ezek igyekeztek munkával ellátni tagjaikat, akik az ország minden részéből sereglettek Pétervárra, és hajlandók voltak bármilyen munkát vállalni, csak hogy egyetemi oktatásban részesülhessenek. Röviden szólva, ezekben a női körökben erőteljesen lüktetett az élet, éles ellentétben azzal, amit másutt tapasztaltam.

Amikor nyilvánvalóvá lett, hogy a kormány semmiképpen sem engedi be a nőket a meglévő egyetemekre, a leányok és asszonyok azért indítottak harcot, hogy saját felsőfokú tanintézeteket nyithassanak. A Népoktatásügyi Minisztériumban erre azt mondták nekik, hogy a leánygimnáziumok végzett növendékeinek felkészültsége nem elegendő az egyetemi előadások látogatásához.

– Nagyon helyes – felelték –, ebben az esetben engedjék meg, hogy előkészítő tanfolyamokat nyissunk. Írjanak elő olyan tantervet, amilyet csak akarnak. Még anyagi támogatást sem kérünk az államtól, csupán az engedély az, amit szorgalmazunk. Minden más a mi dolgunk.

De természetesen nem kapták meg az engedélyt.

A nők erre Pétervár számos kerületében magánházaknál szerveztek tudományos tanfolyamokat. Több – a mozgalmukkal rokonszenvező – professzor ajánlotta fel, hogy előadásokat tart nekik, s habár egyiküket sem lehetett gazdag embernek nevezni, jó előre figyelmeztették hallgatóikat, hogy a tiszteletdíjra vonatkozó legcsekélyebb célzást is személyes sértésnek veszik. Azután nyaranként az egyetem professzorainak vezetésével geológiai és botanikai sétákat rendeztek Pétervár környékén; ezekre a kirándulásokra főként nők jártak el. A szülésznőképző iskolák hallgatói rávették tanáraikat, hogy minden tárgyat a tantervben előírtnál jóval részletesebben tanitsanak, és elér-

ték azt is, hogy a tantervben egyáltalán nem szereplő témakörökből is tartottak nekik előadásokat. Vagyis a nők éltek minden alkalommal, a fal minden résén áthatoltak, hogy rohamukkal bevehessék a tudás várát. Engedélyt kaptak Gruber professzortól, hogy bonctani előadásait látogathassák, és kiváló munkájukkal megnyerték maguknak az idős tudóst, akinek szemében szent volt az anatómia. Mihelyt megtudták, hogy ez vagy az a professzor hajlandó beengedni őket esténként vagy vasárnaponként laboratóriumába, nyomban éltek is ezzel a tanulási lehetőséggel.

Végül – bármennyire is ellene volt a minisztérium – pedagógiai tanfolyam címen megnyílt az előkészítő kurzus. Utóvégre is nem tilthatták meg a jövendő anyáknak, hogy a nevelés módszereit tanulmányozzák! Minthogy azonban a botanika – és általában a természettudományok – előadásának módszerét nem lehet elvontan tanulni, a pedagógiai tanfolyam tantervébe csakhamar bekerültek ezek a tárgyak, majd idővel mások is.

A nők lépésről lépésre újabb és újabb jogokat vívtak ki. Amint ismeretessé vált, hogy ez vagy az a németországi professzor a jövőben bebocsátja előadásaira a nőket, ajtaja előtt máris megjelentek az orosz diáklányok. Heidelbergben jogot és történelmet tanultak, Berlinben matematikát. Zürichben több mint száz orosz asszony és leány dolgozott a tudományegyetem és a műegyetem laboratóriumaiban. Amit ott kivívtak, az még doktori diplomájuknál is fontosabb volt; nevezetesen: legkiválóbb professzoraik elismerése, akik ezt nem rejtették véka alá. Amikor 1872-ben Zürichben jártamkor megismerkedtem néhány diáklánnyal, meglepetten tapasztaltam, hogy ezek a fiatal műegyetemi hallgatók oly könnyedén oldanak meg differenciálszámítással bonyolult hőtani és rugalmasságtani feladatokat, mintha sok évi matematikatanulás állna a hátuk mögött. Weierstrass berlini matematikaprofesszor orosz hallgatója volt, mint ismeretes, Szofja Kovalevszkaja, akiből később a stockholmi egyetem tanára lett. Ha jól tudom, ő volt

az első női professzor férfiegyetemen, legalábbis a XIX. században. Fiatal kora miatt Svédországban mindenki csak a becenevén emlegette.

II. Sándor gyűlölte a tanult nőket. Ha sétáin szemüveges, Garibaldi-sapkás leánnyal találkozott, megrettent, mert azt hitte, hogy nihilista az illető, aki mindjárt pisztolyt ránt, és lelövi. Ám eközben – bármennyire is ellenezte tanulásukat a cár, bármennyire is igyekeztek befeketíteni őket az uralkodó szemében a csendőrök,[26] akik minden diáklányt forradalmárnak kiáltottak ki, bármennyire is üldözték mozgalmukat, és bármily rágalmakkal illette is őket Katkov aljas lapjának minden egyes számában – a nők mégiscsak kivívták számos kurzus engedelyezését. Több asszony doktori diplomát szerzett külföldön, és 1872-ben kiharcolta, hogy magánerőből felsőfokú orvostudományi tanfolyamot nyithasson Pétervárott. Amikor pedig a kormány hazahívta a Zürichben tanulókat – attól való félelmében, hogy ott forradalmárokkal ismerkednek meg, s azután otthon is terjesztik majd a forradalmi eszméket –, kénytelen volt hozzájárulni az oroszországi felsőfokú tanfolyamok – azaz női egyetem – felállításához; ezeken hamarosan több mint ezer hallgató tanult. Vajon nem megdöbbentő-e, hogy – noha a kormány üldözte, majd időlegesen be is tiltotta a női orvosegyetemet – Oroszországban jelenleg több mint 670 orvosnő működik?

Kétségtelen, hogy ez a hatalmas mozgalom ragyogó eredményeket ért el, és egyébként is rendkívül tanulságos. A nők azért tudtak győzelmet aratni, mert oly nagy odaadással viseltettek a nép ügye iránt. Ezt tapasztaltuk a krími háborúban, amikor ápolónőként szolgáltak, majd később, amikor iskolákat alapítottak, falusi szülésznőként, felcsernőként dolgoztak, majd amikor az orosz–török háború tífuszbarakkjaiban ismét mint ápolónők és orvosnők tevékenykedtek; ekkor nemcsak a katonai hatóságok elismerését vívták ki, de még II. Sándorét is, aki pedig eleinte oly barátságtalan volt irányukban. Ismerek két asszonyt, aki ápolónő volt a háborúban. Hamis személyi iga-

zolvánnyal mentek oda, mivel javában keresték őket a csendőrök. Sőt egyiküket, N. Sz. Lavrovát – az egyik első számú „bűnrészest" szökésem megszervezésében – főápolónőnek nevezték ki abba a katonakórházba, ahol barátnője kis híján belehalt a tífuszba. Egyszóval, a nők mindenfajta munkát elvállaltak – bármily nehézségekkel is járt az –, ha ezzel hasznosak lehettek népüknek. S nem egynéhányan tettek így, hanem sok ezren. A nők a szó szoros értelmében kiharcolták jogaikat.

A nőmozgalom másik jellemző vonása az volt, hogy itt hiányzott a két nemzedék képviselői közötti fentebb említett szakadék. Vagy legalábbis számos híd vezetett e mélység fölött. A mozgalom elindítói sohasem szakítottak húgaikkal, még akkor sem, amikor azok jóval előbbre jutottak náluk, és szélsőséges nézeteket kezdtek hirdetni. Az idősebb nemzedék képviselői a felsőbb körökben igyekeztek célt elérni, távoltartották magukat mindenfajta politikai agitációtól, de sohasem feledkeztek meg arról, hogy a mozgalom erejét – a forradalmi körökhöz javarészükben csak később csatlakozó – fiatal nőknek a tömege adja. Ezek a nőmozgalmi vezetők a korrektség megtestesitői – szerintem még túl korrektek is – voltak, de nem szakítottak a fiatal diáklányokkal, ezekkel a külsejükben tipikus nihilistákkal, akik rövidre vágott hajjal jártak, nem ismerték el az abroncsszoknyát, és valósággal kérkedtek demokratikus szokásaikkal. A mozgalom vezéralakjai kissé elhúzódtak ezektől a leányoktól; kapcsolatuk néha ki is éleződött; de sohasem tagadták meg húgaikat, ami – hadd mondjam meg – nagy dolog volt az akkori eszeveszett üldöztetések idején.

A nőmozgalom vezetői alighanem ezt mondták a náluk demokratikusabb fiataloknak: „Mi továbbra is bársonyruhát és hajbetétet viselünk, mert azokkal a balga emberekkel kell tárgyalnunk, akik a ruha alapján ítélnek a nők politikai megbízhatóságáról; de a ti ízléseteket, hajlamaitokat, kislányok, nem akarjuk befolyásolni." Amikor az orosz kormány parancsára a Zürichben tanuló diáklányok hazatértek, a mozgalom vezetői – ezek az elegáns hölgyek – nem tagadták meg őket. Csupán

ezt mondták a kormánynak: „Nem tetszik, hogy külföldön tanulnak? Akkor nyissanak felsőfokú női tanfolyamokat Oroszországban! Különben még több orosz leány megy külföldre tanulni, s ott természetesen kapcsolatba lépnek az emigránsokkal." Amikor ezeket a hölgyeket azzal a szemrehányással illették, hogy forradalmárokat nevelnek, s megfenyegették őket, hogy bezárják a felsőfokú női tanfolyamokat és az akadémiájukat, ők ezt felelték: „De hiszen sok férfi diákból is forradalmár válik, s mégse következik ebből, hogy be kell zárni az egyetemeket!" Mily ritka az olyan politikai vezető, akinek elegendő bátorsága van ahhoz, hogy ne fordítson hátat tulajdon pártja szélsőséges szárnyának!

Ennek a józan és sikeres taktikának a titka abban rejlik, hogy a mozgalom élén álló asszonyok között egyetlen „csakfeminista" sem volt, aki a társadalomban vagy az államgépezetben kívánt volna kiváltságos helyzetbe kerülni. Éppen ellenkezőleg. Legtöbbjük a néppel rokonszenvezett. Jól emlékszem, milyen élénk szerepet játszott Sztaszova az 1861-es vasárnapi iskolák mozgalmában, emlékszem, hogy barátaival együtt milyen szívélyes kapcsolatokat alakított ki a gyárilányokkal, mennyire érdeklődött a munkásnők nehéz élete és a kapzsi gyárosokkal vívott harcuk iránt. Hogyan is feledhetném, mily lelkesen tevékenykedtek a női pedagógiai tanfolyam hallgatói a falusi iskolákban, s vállaltak részt azon kevesek munkájából, akiknek – mint például Korf bárónak – megengedték, hogy pedagógiai tevékenységet folytathassanak a nép körében. Emlékszem a tanfolyamokat átható közszellemre is. Ezek a leányok és asszonyok – mind a vezetők, mind tömegeik – nem egyszerűen a saját egyetemi tanulásuk jogát akarták kiharcolni; ők sokkal többre törtek: jogot akartak szerezni ahhoz, hogy népük hasznos munkásai lehessenek. És sikereik ezzel magyarázhatók.

7

APÁNK HALÁLA. – ÚJ SZELEK A SZTARAJA KONYUSENNAJÁBAN

Ezekben az években apánk egészségi állapota mind rosszabbra fordult. Amikor 1871 tavaszán Alekszandr bátyámmal meglátogattuk Moszkvában, az orvosok azt mondták, hogy legfeljebb az első fagyig húzza már. Változatlanul a Sztaraja Konyusennajában lakott; de az utóbbi időben nagy változások mentek végbe ebben az arisztokratikus negyedben. Eltűntek a gazdag földesurak, akik valaha oly nagy szerepet töltöttek itt be. Elmulatták a megváltási összegeket, újabb és újabb jelzálogkölcsönöket vettek fel földjükre a kevéssel azelőtt alapított jelzálogbankokban – amelyek kihasználták szorult helyzetüket –, majd birtokukra, vagy vidéki városokba távoztak, ahol aztán mindenki megfeledkezett róluk. Sztaraja Konyusennaja-i házaikba jómódú kereskedők, vasútépítési vállalkozók s egyéb újgazdagok költöztek, míg csaknem valamennyi törzsökös nemesi családban az új élet harcolt jogaiért a régi életforma romjain. Apánk mindössze néhány elaggott, nyugállományú tábornokkal járt össze – akik átkoztak minden újítást, s azzal könnyítettek lelkükön, hogy megjósolták Oroszország elkerülhetetlen pusztulását –, meg legfeljebb Moszkván átutazó rokonok néztek be hozzá, mintegy véletlenül. Valamikor rengeteg rokonunk volt Moszkvában – legalább húsz családra való –, de ebben az időben már csak két família maradt közülük a városban, s még őket is megcsapta az új idők szele: az anyák leányaikkal és fiaikkal a népiskolákról vitatkoztak, és a női tanfolyamok problémáit taglalták... Apánk természetesen megvetéssel gondolt rájuk. Sehogy sem tudott megbékülni az új állapotokkal... Mostohaanyánk és Polina húgunk erejéhez képest ápolta az öreget, de ők is idegenül érezték magukat a megváltozott körülmények között.

Apánk világéletében ridegen, és a legnagyobb mértékben

igazságtalanul bánt Alekszandrral, bátyám viszont híres volt jóságos természetéről. Amikor arcán és szelíd, kék szemében jókedvű mosollyal belépett a betegszobába, nyomban kitalálta, mit kell megigazítania, hogy apánk kényelmesebben feküdjék; és mindezt oly természetességgel tette, mintha el sem mozdult volna a betegágytól.

Apánk valószínűleg értetlenül figyelte Alekszandrt. Látogatásunk némi élettel töltötte meg ezt a homályos, komor házat. Megélénkült a beteg ápolása. Mostohaanyánk, Polja, de még a személyzet is felbuzdult, és apánk nyomban megérezte a változást.

Megjegyzem, egy dolog azért nyugtalanította. Azt várta, hogy tékozló fiúkként térünk haza: bocsánatért és segítségért fogunk esdekelni. Amikor azonban kerülő utakon a pénzre akarta terelni a beszélgetést, mi mindig vidáman ezt feleltük neki:

– Ne nyugtalankodjék, papa, mi nagyszerűen boldogulunk.

Ezután még kevésbé értette, hányadán áll velünk. Magában már teljesen felkészült az akkoriban szokásos jelenetre: a fiúk bocsánatért és... pénzért esdekelnek atyjukhoz. Talán percnyi csalódást is okoztunk neki azzal, hogy ez a jelenet elmaradt, de azután még nagyobb tiszteletet érzett irántunk. A búcsúzáskor mindhárman nagyon meghatódtunk. Apánk szinte rettegni látszott, hogy vissza kell térnie a magányosságba, annak a rendszernek a romhalmaza közepette, melyet egész életében támogatott. Alekszandrt azonban hívta a kötelesség, nekem pedig Finnországba kellett utaznom egy geológiai expedícióval.

Ősszel táviratilag hívtak haza Finnországból, de hiába siettem Moszkvába, már csak a gyászmisére érkeztem. A Sztaraja Konyusennaja Keresztelő János-templomában mondták el ezt a misét – ugyanott, ahol apánkat keresztelték, s ahonnan nagyanyánkat temették. S amikor a gyermekkorom óta jól ismert utcákon a koporsó mögött lépkedtem, a bekövetkezett változások jártak az eszemben. Nemigen változtak a házak, ame-

lyek mellett a gyászmenet elhaladt, én azonban tudtam, hogy mindegyikben új élet kezdődött.

Ez a ház például valaha apánk anyjáé volt, majd Druckaja hercegnének, azután pedig a Sztaraja Konyusennaja egyik „őslakójának", Durnovo tábornoknak a tulajdonába került. Ennek egyetlen leánya két esztendőn át szívósan követelte jólelkű, őt imádó, de makacsul konzervatív szüleitől, hogy beiratkozhassék a felsőfokú tanfolyamra. A leány végül is győzedelmeskedett; ám előkelő hintón kellett járnia az előadásokra, édesmamája szigorú felügyelete mellett, aki hősiesen végigülte az órákat bent a termekben, a hallgatókkal együtt, szeretett leánykája oldalán. De még ez az éber őrködés sem segített: a leány egy vagy két év múlva csatlakozott a forradalmi mozgalomhoz, letartóztatták, és egy teljes esztendőt töltött a Péter-Pál-erődben.

Ez a ház meg Z. grófféké. Két leányuk megutálta a tétlen, céltalan, henye életet, és hosszasan harcolt szülei hozzájárulásáért, hogy csatlakozhassék azokhoz a leányokhoz, akik tanfolyamra járnak, s oly boldognak érzik ott magukat. A küzdelem néhány éven át tartott. A szülők nem engedtek. Ez oda vezetett, hogy az idősebbik nővér megmérgezte magát, és a szülők csak akkor járultak hozzá, hogy húga azt tegye, amit jónak lát.

Amott meg, nagyanyánk házával átellenben áll egy másik ház; valamikor mi is abban laktunk egy esztendeig. Később annak a Natalja Armfeldnek a családjáé volt, akiről oly megragadó módon emlékezik meg Kennan. Egy kényszermunkáscsapatban pillantotta meg a karai aranybányában. Natalja, forradalmi körünk aktív tagjaként, 1874-ben elkerülte a lebukást, és bátran folytatta munkánkat; házában tartotta első ülését körünk moszkvai csoportja; a csoportot Csajkovszkijjal együtt hoztuk létre.

S néhány lépésnyire attól a háztól, amelyben apánk meghalt, kis szürke ház áll. Néhány hónappal a tragikus esemény után találkoztam ott a parasztnak öltözött Sztyepnyakkal. Közvet-

lenül ezelőtt tartóztatták le egy faluban, mert szocialista propagandát folytatott a parasztok között, de sikerült megszöknie, és feljött Moszkvába.

Hát ilyen változások mentek végbe az elmúlt tizenöt esztendő alatt az úri Sztaraja Konyusennaja negyedben. Lám, még a régi nemesség utolsó erődje sem tudott ellenállni a fiatal erők ostromának.

8

ELSŐ KÜLFÖLDI UTAZÁSOM. – ZÜRICHBEN. – AZ INTERNACIONÁLÉ. – A SZOCIALISTA IRODALOM. – GENFI MUNKÁSVEZÉREK ÉS ÜGYESKEDŐ POLITIKUSOK

A következő év kora tavaszán jártam első ízben külföldön. A határt átlépve, fokozottan tapasztaltam, amit minden külföldre utazó orosz tapasztal. Amíg a vonat a ritkán lakott északnyugati kormányzóságokon száguld keresztül, az ember úgy érzi, mintha sivatagon kelne át. Száz meg száz versztán át húzódik a gyér növényzet, amelyet alig-alig lehet erdőnek nevezni. Itt is, ott is feltűnik egy-egy hóval betemetett, nyomorúságos falucska. Ám mihelyt Poroszországba érünk, a táj, az emberek – egyszeriben minden megváltozik. A kocsi ablakából tiszta kis községeket, majorságokat, gyümölcsösöket, kövezett utakat pillantunk meg, s minél mélyebben járunk Németországban, annál szembetűnőbb a különbség. Az orosz városok után még az unalmas Berlin is élénknek tűnik.

És milyen más az éghajlat! Két nappal azelőtt, amikor eljöttem Pétervárról, még hó borította a földeket. Itt, Németország középső részén pedig kabát nélkül járkáltam a peronon. Melegen sütött a nap, virágfakadásra készen duzzadtak a bimbók. Azután a Rajna következett, majd a ragyogó nap-

fényben fürdő Svájc, kis szállóival, ahol a szabad ég alatt a hegyek panorámájával együtt szolgálják fel a reggelit. Mindaddig egyszer sem döbbent belém ilyen világosan: mit jelent Oroszország északi fekvése, s milyen hatással volt történelmére az a körülmény, hogy szellemi életének központja fent van északon, a Finn-öböl partján. Csak most értettem meg igazán, miért vonzotta az oroszokat mindig a dél, miért fejtettek ki oly hallatlan erőfeszítéseket a Fekete-tenger eléréséért, s miért törnek oly makacsul dél felé, Mandzsúria belsejébe, a szibériai telepesek.

Ekkoriban nagyon sok orosz diák és diáklány tanult Zürichben. A nevezetes Oberstrasse valóságos orosz városka volt: itt jobbára csak orosz szót lehetett hallani. A diákok, de kiváltképp a diáklányok, úgy éltek, ahogy az orosz egyetemisták általában élnek, vagyis rendkívül szegényesen. Tea, kenyér, egy kis tej, a spirituszlámpa lángján megsütött hússzelet, no meg élénk beszélgetések a szocialista világ legutóbbi eseményeiről, vagy egy nemrégiben olvasott könyvről – ezen élt az ifjúság. Akiknek több pénzük volt, mint amennyi az effajta élethez szükséges, a közös ügyre áldozták: a könyvtárra, valamelyik orosz forradalmi folyóiratra, a svájci munkásújságokra. Az öltözködést illetően roppant igénytelen volt ez a közönség.

S van sapka, mely ne illenék
*Tizenhét éves lány fejére . . .?**

És Zwingli ősi városában az orosz diáklányok mintegy ezt kérdezték a lakosságtól: vajon lehet-e ruha oly egyszerű, hogy ne illenék egy fiatal lányhoz, ha az még ráadásul okos és tettre kész is?

Eközben az orosz nők szívósan és kitartóan dolgoztak; mióta egyetemek léteznek a világon, senki sem tanult bennük oly

* Idézet Puskin: *Ruszlán és Ludmilla* c. elbeszélő költeményéből, Fodor András fordításában.

sokat, mint ők. A professzorok nem győzték a női hallgatókat példának állítani az egyetemisták elé.

Az orosz diákok és diáklányok persze lelkesen részt vettek a munkásmozgalomban, illetve figyelemmel kísérték, olvasták a munkásújságokat és brosúrákat, buzgón kiálltak egyik vagy másik párt mellett. Természetesen a szociáldemokraták voltak túlnyomó többségben, de akadt köztük néhány bakunyinista[27] is: Szonyecska, Szmeckaja, Ross és még többen mások. Viszont már akkor megdöbbentett, milyen távol állnak a helyi, svájci munkásmozgalomtól. Vitáikat hallgatva úgy tetszett, hogy zürichi pártjukért még életüket is szívesen feláldoznák, ám a valóban zürichi munkásmozgalomhoz nem csatlakoztak, „saját levükben főttek", és köreikben szenvedélyesen vitatkoztak az emigráns orosz áramlatokról, ahelyett hogy a külföldi munkások között végzendő munkából, a gyakorlatból merítettek volna tapasztalatokat az orosz munkások és parasztok között folytatandó jövőbeli tevékenységükhöz, hogy így legalább ne folyóiratokból, hanem a való életből ismerjék meg azokat az irányzatokat, amelyeket védelmezve és támadva csaknem ölre mennek. Az oroszok csak azokra a nagyszabású gyűlésekre jártak el, ahol a szocialista agitátorok harsány szónoklatokat tartottak. A munkástömegek között végzendő hétköznapi aprómunkát kerülték. Így volt ez akkoriban, és így maradt a későbbiekben is.

Immár sok esztendeje szenvedélyesen vágytam mindannak a tanulmányozására, ami az Internacionáléval kapcsolatos. Az orosz újságok gyakran emlegették a Nemzetközi Munkásszövetséget, de a cenzúra miatt sem célkitűzéseiről, sem tevékenységéről nem írhattak. Sejtettem, hogy ez minden bizonnyal hatalmas mozgalom, amelynek nagy jövője van, de céljait pontosan nem ismertem. Most, Svájcban, elhatároztam, hogy valamennyi kérdésemre választ keresek.

Az Internacionálé ebben az időben fejlődésének tetőpontján állt. A negyvenes évek nagy reményeket ébresztettek a nyugateurópai munkások szívében. Csak mostanában jut tudomásunk-

ra, hogy milyen töméntelen mennyiségű irodalmat terjesztettek akkoriban a proletariátus körében a legkülönfélébb árnyalatú szocialisták: keresztény- és államszocialisták, Fourier, Saint-Simon és Owen követői stb.; s most kezdjük csak felismerni e mozgalom mélységét is. Sok minden, amit nemzedékünk a saját felfedezésének vél, már akkor le volt fektetve, mégpedig néha erőteljesebben, és nagyobb hozzáértéssel is. A republikánusok „respublikán" akkoriban egyáltalán nem a kapitalizmusnak azt a demokratikus formáját értették, amit ma, hanem valami egészen mást. Amikor a republikánusok az Európai Egyesült Államokról beszéltek, a munkások testvériségét értették rajta, valamint azt, hogy az öldöklőeszközöket termelőeszközökké változtatják, és a társadalom valamennyi tagjának tulajdonává teszik. „Ekevassá kovácsolt kardok" és „a munkásokhoz visszatért vas" – ahogy ezt Pierre Dupont egyik dalának szövegében írta. A republikánusok nemcsak a törvény előtti egyenlőségre és az egyenlő politikai jogok kivívására törekedtek, hanem mindenekelőtt a gazdasági egyenlőségre. Még a nacionalisták is arról ábrándoztak, hogy az ifjú Németország, az ifjú Itália, illetve az ifjú Magyarország elöl jár majd a merész gazdasági és agrárreformokban.

A júniusi felkelés leverése Párizsban, I. Miklós győzelme a magyar hadsereg, a franciák és az osztrákok győzelme az ifjú Itália felett, majd az 1848-at követő komor politikai és szellemi reakció Európa-szerte teljesen elfojtotta a kor hatalmas mozgalmát, és az ezt követő húsz esztendő alatt az emberek egyszerűen elfelejtették a negyvenes évek szocialistáinak irodalmát, tevékenységét, valamint magának a gazdasági forradalomnak és az általános testvériségnek az elveit. Thiers elnökletével külön társaság alakult, amely a szocializmus elleni harcot írta zászlajára; az 1848-as júniusi napok után ez a társaság összevásárolta és megsemmisítette a szocialista irodalmat.

Egy eszme azonban túlélte ezt a pusztulást: a világ munkásai testvériségének gondolata. Néhány francia emigráns az Egyesült Államokban hirdette ezt az eszmét, míg Angliában Robert

Owen hívei között élt tovább. Az 1862-es londoni világkiállítás idején néhány angol munkás megállapodásra jutott a francia delegátusokkal. Ez lett a kiindulópontja annak az erőteljes mozgalomnak, amely – a munka sok millió képviselőjét magával ragadva – szélsebesen terjedt el Európában. Felébredtek a húsz esztendeje szunnyadó remények, amikor Londonban elhangzott a felhívás a világ munkásaihoz, hogy „nemzetiségre, vallásra, fajra, bőrének színére és nemre való tekintet nélkül" egyesüljenek, és nyilvánítsák ki, hogy „a munkások felszabadítását maguknak a munkásoknak kell kivívniuk". Felszólították őket, hogy járuljanak hozzá az emberiség fejlődésének folyamatához egy olyan nemzetközi szervezet új, hatalmas erejével, amely harcát nem az émelygős szeretet és az irgalom, hanem az igazság nevében folytatja, mivel az eszményeik és életcéljuk tudatában lévő embereknek feltétlenül szükségük van erre az igazságra.

1868-ban és 1869-ben egy-egy olyan sztrájk volt Párizsban, amely külföldről kapott bizonyos fokú – ha nem is jelentős – anyagi támogatást, főként Angliából. Noha ez a két munkabeszüntetés önmagában nem volt számottevő, mégis ez, valamint III. Napóleon kormányának hajszája az Internacionálé ellen, hívta életre azt a hatalmas mozgalmat, amely az államok versengésével a világ munkásainak tömörítését állította szembe. A különféle szakmák nemzetközi egyesülésének és a tőke elleni – nemzetközi támogatással vívott – harcnak a gondolata mindenkit magával ragadott, még a legközömbösebb munkásokat is. Futótűzként terjedt e mozgalom, s gyorsan elérte Franciaországot, Olaszországot, Belgiumot, Spanyolországot, és rengeteg fejlett, tevékeny, és az ügy iránt odaadó munkást állított előtérbe. Csatlakozott a mozgalomhoz az uralkodó osztályok néhány tagja is: férfiak és nők, valamennyien kiemelkedő személyiségek. Európában napról napra növekedett az az erő, amelynek létezését korábban még csak nem is sejtették. És ha a mozgalmat nem állítja meg a francia–porosz háború, Európában alighanem nagy események zajlottak volna le, amelyek

meggyorsították volna civilizációnk folyamatát, és megváltoztatták volna jellegét. Ám a Franciaország összeomlásához vezető német győzelem rendkívüli viszonyokat teremtett. Jó huszonöt esztendőre lefékezte Franciaország normális fejlődését és létrehozta a militarizmus időszakát, amelyből mind a mai napig nem láboltunk ki.

A munkások körében akkoriban mindenféle félmegoldáselméleteket terjesztettek a nagy társadalmi kérdés rendezésére: fogyasztási és termelőszövetkezeteket állami támogatással, népbankokat, kamat nélküli kölcsönt stb. Ezeknek a félmegoldásoknak a tervezeteit egymás után terjesztették az Internacionálé „szekciói" vagy „tagozatai", majd helyi, területi, nemzeti és végül nemzetközi kongresszusai elé, ahol szenvedélyes vitákat folytattak róluk. E félmegoldások helyett a nagy szociális forradalom eszméje erősödött. Az Internacionálé évi kongresszusai újabb és újabb lépést tettek ama kérdés megoldása felé, amely most a mi nemzedékünk előtt áll, és vár sürgős megoldásra. Mindmostanáig azonban még senki sem értékelte kellőképpen e kongresszusokon kifejtett, okos, tudományosan megalapozott és elmélyült gondolatokat (valamennyi a munkások *kollektív* gondolkodásának terméke). Elegendő annyit mondanom – s ezt minden túlzás nélkül állíthatom –, hogy a társadalom átalakításának ma „tudományos szocializmus" és „anarchizmus" néven ismert mindeme tervezetei visszavezethetők az Internacionálé kongresszusainak vitáira és különféle előterjesztéseire. A mozgalomhoz csatlakozott kisszámú értelmiségi csupán elméleti formába öntötte azokat a kívánságokat és a valóságnak ama bírálatát, amely a munkások részéről az Internacionálé tagozataiban és kongresszusain elhangzott.

Az 1870–1871-es háború lassította, de nem állította meg a szövetség fejlődését. Valamennyi svájci ipari központban tovább működött az Internacionálé számos eleven szekciója (tagozata); sok ezer munkás látogatta gyűléseiket, amelyeken hadat üzentek a föld és a gyárak magántulajdoni rendszerének, és meghirdették a tőkés rend közeli végét. Svájc különféle vá-

rosaiban helyi kongresszusokat tartottak; ezeken a mai társadalmi rend legégetőbb és legbonyolultabb kérdéseit vitatták meg. Figyelemre méltó, hogy a munkások tárgyismerete és a felvetődő kérdések tág köre talán még inkább megijesztette a burzsoáziát, mint az Internacionálé szekcióinak és föderációinak egyre növekvő taglétszáma. Lassanként eltűnőben volt az a versengés és irigység, amely mindig fennállt a kiváltságos helyzetben lévő munkások (órások, ékszerészek) és a durvább termelési ágak képviselői (például az építőmunkások és a takácsok) között, s amely addig egyesülésüket gátolta. A munkások mind erőteljesebben hirdették, hogy a mai társadalom belső válaszfalai közül a legfontosabb és a legkárosabb az, amely tőkésekre és proletárokra osztja a társadalmat; a munkások, annak következtében, hogy szegénynek születnek, arra vannak kárhoztatva, hogy életük végéig a tőkések gazdagságának létrehozói legyenek.

Olaszországot – különösen középső és északi részét – akkoriban behálózták az Internacionálé tagozatai, s ezekben nyíltan hirdették, hogy Itália nemzeti egysége, amelyért oly hosszú harcot folytattak a hazafiak, puszta illúzió maradt. Arra hívták fel a népet, hogy most a saját forradalmát hajtsa végre: vegye el gazdáiktól a földeket, a gyárakat, és adja oda a parasztoknak, a munkásoknak, semmisítse meg a központosított állam szervezetét, mivel ennek az államnak a történelmi küldetése mindig is a kizsákmányolás támogatása és az embernek ember által való leigázása volt.

Spanyolországban az Internacionálénak rengeteg tagozata jött létre: Katalóniában, Valenciában és Andalúziában. Ezeket támogatták az erős barcelonai szakszervezetek, amelyek már akkor kivívták a nyolcórás munkaidőt az építőiparban. Spanyolországban legalább nyolcvanezer ember fizette az Internacionálé tagdíját. Köztük volt a társadalom minden tevékeny és energikus eleme. Azzal, hogy távoltartották magukat az 1871–1872-es évek politikai intrikáitól, a lakosság óriási tömegeinek rokonszenvét vívták ki. A spanyolországi tartományi és nem-

zeti kongresszusok beszámolói és kiáltványai mindig példaképül szolgálhattak arra nézve, milyen vaslogikával kell bírálni a fennálló rendet, s egyben kiválóan ismertették a munkásosztály eszményeit.

Ez a mozgalom elterjedt Belgiumban, Hollandiában, sőt még Portugáliában is. A belga takácsok és bányászok legkiválóbb képviselői csatlakoztak az Internacionáléhoz. Angliában a trade-unionok, vagyis a maradiságukról ismert szakszervezetek csatlakoztak a mozgalomhoz, legalábbis elvben, vagyis nem ismerték el magukat egészen szocialistáknak, de kifejezték abbeli készségüket, hogy támogatják a kontinensen élő testvéreiket a tőkével vívott harcukban, kiváltképp a sztrájkok idején. Németországban a szocialisták szövetségre léptek Lassalle nagyszámú követőjével, s ezzel megvetették a szociáldemokrata párt alapját. Ausztria és Magyarország is ezt az utat követte. Franciaországban a Kommün bukása után és az azt követő reakció idején az Internacionálé egyáltalán nem szervezkedhetett: a szövetséget betiltották, tagjai ellen drákói intézkedéseket hoztak; ennek ellenére mindenki meg volt győződve arról, hogy Franciaország hamarosan csatlakozik a mozgalomhoz, mi több: az élére is áll.

Miután Zürichbe érkeztem, beléptem az Internacionálé egyik helyi szekciójába, és tanácsot kértem orosz barátaimtól, milyen forrásmunkák alapján ismerkedhetnék meg e hatalmas mozgalommal, amely más országokban keletkezett. „Olvasson hát" – volt a válaszuk, s egy nőrokonom (Szofja Nyikolajevna Lavrova), aki akkoriban Zürichben tanult, egész halom könyvet, brosúrát és újságot hozott nekem: valamennyi a megelőző két évben jelent meg. Éjjel-nappal, megszakítás nélkül olvastam, s olvasmányaim hatása oly nagy volt, hogy azt többé semmi sem törölheti ki agyamból. A bensőmben akkor felötlött új gondolatok áradata emlékezetemben összekapcsolódik az oberstrassei tiszta kis szobával, amelynek ablakából a kék tavat és az ódon város magas tornyait láttam (hány bősz hitvita tanúja e város!),

meg a hegyeket a túlsó parton, ahol a svájciak függetlenségükért harcoltak.

A szocialista irodalom sohasem bővelkedett könyvekben. Hiszen munkásoknak írják – azoknak, akiknek már néhány garas is pénz, no meg akiknek a hosszú munkanap után nem is igen jut idejük az olvasásra. Éppen ezért ez az irodalom főként brosúrákból és újságokból áll. Amellett aki meg akar ismerkedni a szocializmussal, vajmi keveset találhat a könyvekben arról, ami a legjobban érdekli. A könyvek ismertetik a szocializmus elméletét és tudományos érvelését, de nem magyarázzák el, hogyan teszik magukévá a munkások a szocialista eszményeket és hogyan lehet ezeket valóra is váltani. Következésképpen az újságok egész tömegén kell az embernek átrágnia magát; mindent el kell olvasni bennük: a híreket, a vezércikket és a többit; sőt, a munkásmozgalom hírei még a vezércikkeknél is fontosabbak.

A társadalmi viszonyok tökéletesen új világa, teljesen új gondolkodás- és cselekvési mód tárul fel az ember előtt, amikor ezeket az újságokat búvja. Ezek az olvasmányok azt nyújtják, amit más forrásból nem ismerhetünk meg: megmagyarázzák a mozgalom mélységét és erkölcsi erejét, megmutatják, mennyire hatották át az embereket az új elméletek, milyen mértékben készültek fel a munkások arra, hogy valóra váltsák a szocializmus eszméit, s hogy szenvedjenek értük. Mindezt egyetlen más forrásban sem találhatjuk meg: ügyet sem kell vetnünk tehát a teoretikusoknak azokra a szólamaira, hogy a szocializmus a gyakorlatban nem valósítható meg, s hogy lassú evolúcióra van szükség, mivel a fejlődés gyorsaságáról csak akkor ítélhetünk, ha közelről ismerjük azokat az embereket, akiknek a fejlődéséről beszélünk. Hogyan is tudhatnánk a végösszeget, amikor még az összeadandókat sem ismerjük?

Mi hasznom van abból, ha tudom, hogy Engels kidolgozott valamiféle utópiát, vagy hogy Cabet ezt meg ezt mondta a jövő társadalmáról, miközben semmiféle konkrét alappal sem rendelkezem annak kijelentésére, hogy: „igen, a munkások képe-

sek ügyeiket a burzsoázia segítsége nélkül intézni", vagy: „a munkások között eléggé fejlett ahhoz a kölcsönös segítség, a kölcsönös támogatás és a kezdeményezőkészség, hogy hozzálássanak a szocializmus eszményének valóraváltásához"?

A társadalmi (szociális) hipotézis és az *utópia* továbbra is csak hipotézis és utópia marad, ha nincsenek olyan emberek, akik éppen ezt az utópiát akarják valamilyen formában megvalósítani. Közismert tény például, hogy a Párizsi Kommün idején, amikor valamennyi hivatalnok otthagyta a fővárost, és a posta leállt, egy Theisz nevű munkás összehívta az egyszerű postásokat, és ezt mondta nekik: „Az a feladat vár önökre, uraim, hogy önállóan, felülről jövő utasítások nélkül szervezzék meg a levelek válogatását és kihordását". S ez elegendő volt ahhoz, hogy a levelek kihordásának postai gépezete már két-három nap múlva ugyanolyan tökéletesen működjék, mint a Kommün előtt. Ez a tény – amelyhez hasonlót ezerszámra találunk a munkásmozgalom történetében – sokkal többet mond az állam nélküli utópia lehetségességéről, mint tucatnyi ragyogó elmefuttatás az ember tetteit vezérlő indítékokról.

Minden szociális kérdés fő tényezője: akarják-e ezt meg ezt az emberek? Ha akarják – mennyire akarják? És hányan vannak? Milyen erők állnak velük szemben? Hasztalan minden evolúciós elmélet, amíg ezekre a kérdésekre nem kapunk választ. Az evolúció lassúsága Spencer és sok más tudós vesszőparipája. Pedig – ne feledjük – még soha, egyetlen tudós sem próbálta meghatározni az evolúció sebességét döntően befolyásoló tényezőket. Az emberi evolúció sebessége az adott irányban teljességgel az egyes emberek akaratának integráljától függ. Ezt az integrált pedig csak akkor lehet megtalálni, vagy legalábbis mennyiségileg felbecsülni, ha az emberek között élünk, és figyeljük az emberi akarat legegyszerűbb, legközönségesebb, legkisebb megnyilvánulásait.

Erre gondoltam, amikor azt mondottam, hogy a szocialista újságok olvasása összehasonlíthatatlanul fontosabb, mint a szocializmusról szóló könyveké. A mű, a vastag könyv összefog-

lalja az emberiségben élő eszményt, amihez a szerző még hozzájárulhat a maga többé vagy kevésbé értelmes érveivel. A szocialista munkásújság egyszerűen tényeket közöl; ezeknek elolvasása után megközelítő képet alkothatunk az akaratok ez irányú integráljáról. Itt is ugyanúgy van, mint a meteorológiában, ahol nem lehet megjósolni, milyen lesz az időjárás, ha nem tudjuk: mi a valószínűsége annak, hogy ilyen meg ilyen barometrikus maximum mutatkozzék az adott hónapban, Európának ebben meg abban a részében.

A szocialista és az anarchista lapok olvasása a kinyilatkoztatás erejével hatott rám. Azzal a meggyőződéssel tettem le az újságokat, hogy a munkások lelki szemei előtt máris kirajzolódó jövendő szocialista rend és a jelenlegi – a burzsoá – között nem lehet szó kibékülésről. Az előbbi feltétlenül megsemmisíti az utóbbit.

Minél többet olvastam, annál inkább meggyőződtem róla, hogy teljesen új világ tárul fel előttem, amelyet a szociológiai elméleteket felállító tudós szerzők egyáltalán nem ismernek. Ezt a világot csupán akkor ismerhetem ki, ha a munkások Internacionáléjának közelében élek, és alaposan megfigyelem mindennapi életét. Ezért két-három hónapot szántam a tanulmányozásra. Orosz ismerőseim helyeselték tervemet, és a Zürichben töltött néhány nap után Genfbe – az Internacionálé akkori egyik legnagyobb központjába – indultam.

Az Internacionálé genfi szekciói a szabadkőművesek Temple Unique nevű óriási szentélyében székeltek. A nagygyűlések alkalmával a tágas teremben több mint kétezer ember fért el. Esténként a különféle szekciók és bizottságok az oldalt elhelyezkedő szobákban üléseztek, s itt tartották a történelmi, a fizikai, a mechanikai és egyéb tanfolyamokat is. A mozgalomhoz csatlakozott alig néhány értelmiségi – aki főként a francia Kommün emigránsai közül került ki – díjtalanul adott itt elő. A szentély ily módon népegyetemeknek és népgyűléseknek biztosított hajlékot.

A szabadkőművesek szentélyében Nyikolaj Utyin – egy mű-

velt, ügyes és tevékeny ember – volt az egyik legfőbb vezető. A marxistákhoz tartozott. Süppedő szőnyegekkel berendezett, drága lakásban lakott, ahol – így gondoltam – nem érezhette valami jól magát az oda betévedt munkásember. Mindennek a lelke egy rokonszenves orosz asszony volt, akit a munkások Mme Olga néven tiszteltek. Valamennyi bizottság munkájában ő vett részt a legtevékenyebben. Utyin és Mme Olga nagyon szívélyesen fogadott, megismertetett a szakmák szerint szervezkedő szekciók valamennyi tehetséges munkásával, meghívott a bizottságok üléseire. El is mentem ezekre az összejövetelekre, de sokkal szívesebben forogtam a munkások körében.

Egy pohár savanykás bor mellett sokáig üldögéltem az asztalnál, esténként, a teremben, a munkások között, s csakhamar össze is barátkoztam néhányukkal, kiváltképp egy elzászi kőművessel, aki a Kommün után hagyta el Franciaországot. Gyermekei közül ketten olyan korúak voltak, mint bátyám nem sokkal azelőtt váratlanul elhunyt fiai. Gyorsan megbarátkoztam a gyermekekkel, s általuk a szülőkkel is. Most már belülről figyelhettem a mozgalmat, és módom nyílt jobban megérteni, hogyan tekintenek rá maguk a munkások. Ők minden reményüket az Internacionáléba vetették. Fiatalok és öregek esténként egyaránt a Temple Unique-be siettek, hogy felszedjenek egy keveset a tudás morzsáiból, vagy hogy meghallgassák a nagyszerű jövőről beszélő szónokokat. Lélegzetvisszafojtva figyeltek, amikor arról a rendről beszéltek nekik, amely a termelési eszközök közösségén alapszik majd, s amelyben származásra, fajra, nemzetiségre való tekintet nélkül, minden ember a másik testvére lesz. Valamennyien hittek abban, hogy ilyen vagy olyan módon, de hamarosan bekövetkezik a nagy szociális forradalom, s alapvetően megváltoztatja a gazdasági viszonyokat. Senki sem kívánt testvérháborút, de mindenki egyetértett abban, hogy ha az uralkodó osztályok a maguk elvakult konokságában elkerülhetetlenné teszik azt, úgy harcolni kell, s akkor csak az a fontos, hogy a küzdelem jólétet és szabadságot hozzon az elnyomottaknak.

A munkások között kellett élni, hogy megértse az ember: miként hatott rájuk az Internacionálé gyors fejlődése, mennyire hittek a mozgalomban, milyen szeretettel beszéltek róla, és mekkora áldozatokat hoztak érte. Napról napra, évről évre sok ezer munkás szentelte idejét és pénzét szekciója fenntartására, egy új lap indítására, valamely nemzeti vagy nemzetközi kongresszus megrendezésére, a Szövetségért üldöztetést szenvedett elvtársainak megsegítésére, vagy egyszerűen arra, hogy részt vehessen a gyűléseken és felvonulásokon. Mélyen megragadott az Internacionálénak az emberekre tett nemesítő hatása is. Párizsi híveinek többsége nem ivott szeszes italt, s valamennyien leszoktak a dohányzásról. „Minek legyek elnéző saját gyarlóságom iránt?" – mondták. Eltűnt mindaz, ami sekélyes, alantas volt, és átadta helyét a magasztosnak, az emelkedettnek.

A kívülálló megfigyelő egyáltalán nem képes megérteni, milyen áldozatot hoznak a munkások, amikor a mozgalmat támogatják. Már ahhoz bátorság kellett – s nem is kevés! –, hogy valaki nyíltan az Internacionáléhoz csatlakozzék. Ez a munkás számára azzal jár, hogy maga ellen hangolja munkaadóját, aki minden bizonnyal az első adandó alkalommal kiadja az útját; ez pedig sok hónapos munkanélküliséggel fenyeget. Ám még ha a legkedvezőbb körülmények között csatlakozik valaki a szakszervezethez vagy bármely szélsőséges párthoz, az is szüntelen áldozatok egész sorát követeli meg tőle. A nyugat-európai munkás még a közös ügyre adott néhány garast is megkoplalja. Pedig minden héten jó néhány garast kell erre a célra szánnia. A gyűlések gyakori látogatása ugyancsak bizonyos fokú áldozatot követel. A mi számunkra egyenesen élvezet politikai összejövetelen részt venni a késői órákban, a munkásnak azonban – aki reggel öt vagy hat órakor kezd dolgozni – az alvását kell néhány órával megrövidítenie, hogy lakásától távol, gyűlésen tölthesse az estét.

A munkásoknak eme szüntelen áldozatvállalása láttán állandó önvád marcangolt. Szemtanúja voltam, milyen szenvedélye-

sen igyekeztek kielégíteni tudásszomjukat, s ugyanakkor önkéntes tanítóik száma oly jelentéktelenül csekély volt, hogy attól igazán kétségbeeshettem. Láttam, mily nagy szüksége van a dolgozó tömegeknek képzett emberekre, akik elegendő idővel rendelkeznek a szervezet létrehozására és fejlesztésére. És milyen jelentéktelenül kevés burzsoá ajánlotta fel szolgálatait önzetlenül, anélkül, hogy személyes hasznot akart volna húzni a nép magárahagyatottságából! Mind jobban és jobban éreztem, hogy egész lényemet, életemet a tömegeknek kell szentelnem. Sztyepnyak írta *Andrej Kozsuhov* című regényében: minden forradalmár életében van egy olyan pillanat, amikor bizonyos – rendszerint egészen jelentéktelen – körülmények arra késztetik, hogy „Hannibál-esküt" tegyen magának; megfogadja, hogy minden porcikájával a forradalmat fogja szolgálni. Nekem is ismerős ez a pillanat: egy népes gyűlés után fogott el, amelyet a Párizsi Kommün évfordulója alkalmából (március 18-án) tartottak a Temple Unique-ben. Thiers nem sokkal ezelőtt végeztette ki Rosselt és Ferrét. Csaknem hét hónappal a Kommün bukása után lőtték őket agyon, amikor már semmi szükség sem volt erre, legfeljebb az, hogy örömet szerezzenek a burzsoáknak. A március 18-i gyűlésre nagyon sokan jöttek el, és rendkívül lelkes hangulatban tartották meg. A munkások felizgatott állapotban voltak, és készen álltak arra, hogy harcba induljanak, és mindent feláldozzanak. A munkás és értelmiségi szónokokat hallgatva ezen az estén különösen mélyen éreztem át, milyen gyávák azok a művelt emberek, akik tétovázva tudásukat, tetterejüket, egész tevékenységüket a nép szolgálatába állítani, holott annak oly nagy szüksége lenne erre. „Ezek az emberek – gondoltam magamban, míg tekintetemet körüljártattam a munkásokon – megértették, hogy rabságban vannak, és igyekeznek megszabadulni láncaiktól. De ki áll melléjük? Hol vannak azok, akik azért közelednek a néphez, hogy szolgálják, s nem azért, hogy saját becsvágyuk kielégítésére használják fel?"

Miután visszatértem a hegy lábánál megbúvó kis szállodába,

sokáig nem tudtam elaludni szobácskámban: egyre csak az új élmények foglalkoztattak. Mind nagyobb szeretet töltött el a munkástömegek iránt, s megfogadtam magamnak, hogy a dolgozók felszabadításának szentelem életemet. A munkások harcolnak. Szükségük van ránk, tudásunkra, erőnkre; hát én mellé-jük állok.

Lassanként azonban kétségeim is támadtak a Temple Unique-ben folytatott propaganda őszintesége iránt. Egy este Emberney, a jól ismert genfi ügyvéd megjelent egy gyűlésen, és kijelentette, hogy eddig csupán azért nem csatlakozott az Internacionáléhoz, mert előzőleg rendeznie kellett vagyoni ügyeit. Miután ezt megtette, az a szándéka, hogy csatlakozik a munkásmozgalomhoz. Engem megdöbbentett a nyilatkozatából áradó cinizmus és ezt meg is mondtam kőműves barátomnak. Tőle tudtam meg, hogy az előző választásokon az ügyvéd a radikálisok támogatására számított, de megbukott. Most a munkások pártfogásával akart befutni.

– Ideig-óráig elfogadjuk az effajta urak szolgálatait – tette hozzá barátom –, de a szociális forradalom után első dolgunk lesz, hogy túladjunk rajtuk.

Nem sokkal ezután egy úgynevezett tiltakozó gyűlést hívtak össze, nagy sietve, a *Journal de Genève* ellen. A gazdag osztályoknak ez a genfi lapja azt írta, hogy valami sötét dolog készül a Temple Unique-ben, s hogy az építőmunkások éppen olyan általános sztrájkot készítenek elő, mint 1869-ben. A Temple Unique vezérei emiatt hívták össze a gyűlést. Sok ezer munkás töltötte meg a termet, és Utyin javaslatot terjesztett elő, amelynek szövegét nagyon furcsának találtam: arra hívta fel a gyűlés résztvevőit, hogy „felháborodottan tiltakozzanak" az ellen a – szerintem ártalmatlan tartalmú – hír ellen, miszerint a munkások sztrájkra készülnek. „Miért akarják rágalomnak bélyegezni ezt a hírt? – csodálkoztam magamban. – Vagy talán sztrájkolni bűn?" Utyin eközben már sietve be is fejezte beszédét, mégpedig ezekkel a szavakkal:

– Ha a polgártársak egyetértenek a javaslattal, mindjárt el is küldöm a nyomdába.

A szónok már éppen le akart szállni az emelvényről, amikor valaki megjegyezte, hogy nem ártana azért előbb megvitatni a kérdést; erre egymás után álltak fel a különféle építőipari szakmák képviselői, és sorra elmondták panaszaikat: az utóbbi időben oly alacsony a bérük, hogy abból nem lehet megélni, meg hogy tavaszra sok munka várható; ezt a körülményt a munkások fizetésük javítására kívánják felhasználni. Ha pedig a vállalkozók ehhez nem járulnak hozzá, a munkások haladéktalanul sztrájkba lépnek.

Dühbe jöttem, és másnap szemrehányást tettem Utyinnak a javaslata miatt.

– Hogy képzeli ezt? – mondtam neki. – Mint vezetőnek tudnia kellett volna, hogy valóban sztrájkra készülnek.

Nagyfokú naivitásom miatt még a vezetők igazi indítékait sem értettem, és maga Utyin magyarázta el, hogy „a sztrájk vészes kihatással lenne Emberney megválasztására".

Képtelen voltam összeegyeztetni a vezetőknek ezeket a mesterkedéseit az emelvényről elhangzó tüzes beszédeikkel. Mélyen csalódtam, és közöltem Utyinnal, hogy meg kívánok ismerkedni a „bakunyinistákkal", más néven „föderalistákkal", azaz az Internacionálé másik genfi szekciójával. Az „anarchizmus" szót akkoriban még ritkán használták. Utyin mindjárt adott is egy levelet, amellyel felkereshettem a „bakunyinistákhoz" tartozó Nyikolaj Zsukovszkijt.

Ez a honfitársam barátságosan fogadott, és nyomban megmondta, hogy genfi szekciójuk aligha tarthat számot különösebb érdeklődésre; ha pedig meg akarok ismerkedni az Internacionálé Jurai Föderációjának eszméivel és harcosaival, akkor Neuchâtelbe kell mennem, onnan pedig a hegyek közé, a saint-imier-i és a sonvillers-i órásokhoz.

Úgy határoztam, hogy felkeresem őket. Előzőleg azonban felkerestem Utyint. Barátságosan búcsút vettünk, s megígértem, hogy írni fogok.

– Csak azt nem tudom, milyen megszólításhoz tartsuk magunkat? – kérdeztem. – Legyen *cher compagnon* (kedves elvtárs), vagy pedig *cher citoyen* (kedves polgártárs)?

Utyin rám pillantott, és felsóhajtott:

– Nem, ön nem tér vissza hozzánk. Ott marad velük, és nekünk írni sem fog, legfeljebb annyit, hogy „cher kurafi".

Már-már buzgó tiltakozásba kezdtem, de ő csak barátságosan megszorította a kezemet, és visszament a szobájába. Én az ellenkező irányba tartottam.

9

A JURA-HEGYSÉG ÓRÁSAINÁL. – AZ ANARCHIZMUS KEZDETE. – NEUCHÂTELI BARÁTAIM. – AZ EMIGRÁNS KOMMÜNÁROK

Utam először Neuchâtelbe vezetett, majd a Jura-hegység órásai között töltöttem egy jó hetet. Így találkoztam első ízben a nevezetes Jurai Föderációval, amely a későbbiekben oly kiemelkedő szerepet töltött be a szocializmus fejlődésében azzal, hogy meghonosította az állami irányítás tagadásának, vagyis az anarchiának az elvét.

1872-ben a Jurai Föderáció fellázadt az Internacionálé Főtanácsának tekintélye ellen. A nagy nemzetközi szövetség teljes mértékben munkásszervezet volt, s így tartották számon maguk a munkások is, akiknek eszükbe sem jutott volna, hogy politikai pártnak tekintsék. Kelet-Belgiumban például a munkások egy olyan ponttal egészítették ki a szervezeti szabályzatot, amely szerint aki nem végez kétkezi munkát, nem lehet a szekció tagja. Még a művezetőket sem vették fel. Ezenkívül a munkások teljes mértékben föderalisták voltak. Minden nemzetnek, minden külön területnek, sőt minden egyes szekciónak joga volt ahhoz, hogy fejlődésének irányát önállóan szabja meg.

Az Internacionálé tagjai közé lépett burzsoá forradalmárok azonban, akik a régi iskolához tartoztak, és a megelőző idők centralizált, piramis módjára felépített titkos társaságainak fogalmában gondolkoztak, ugyanezeket az elveket kívánták érvényre juttatni a Nemzetközi Munkásszövetségben is.

A föderációs és nemzeti tanácsokon kívül Londonban megválasztottak egy főtanácsot is: ez a közvetítő szerepet töltötte be az egyes nemzetek között. Vezetője Marx és Engels volt. Hamarosan azonban nyilvánvalóvá lett, hogy egy effajta központi tanácsnak már a puszta létezése is számos kellemetlenséggel jár. A Főtanács nem elégedett meg a kapcsolatokat lebonyolító központi iroda szerepével. Igyekezett saját kezébe kaparintani az egész mozgalmat, s hol helyeselte, hol meg elmarasztalta nemcsak az egyes szekciók és föderációk, de még az egyes tagok tevékenységét is. Amikor Párizsban megkezdődött a kommünárok felkelése, s a vezérek csupán követhették a mozgalmat – amelyről nem tudhatták, hová fejlődik a következő napon –, a Londonban székelő Főtanács mindenáron maga akarta irányítani az ügyeket. A Tanács napi jelentéseket követelt, parancsokat adott, jóváhagyott, megrovásokat osztogatott, s ezzel a gyakorlatban bizonyította, hogy milyen hátrányos egy ilyen „árnyékkormány" fenntartása. Még nyilvánvalóbbá vált ez a hátrány később, 1871-ben, amikor a Főtanács titkos kongresszust hívott egybe, és – bár a küldötteknek csak kis része támogatta – úgy döntött, hogy az Internacionálé minden erejét a választási politikai agitációra fordítja. Sokan győződtek meg akkor arról, hogy nincs szükség kormányra, bármily demokratikus eredetű is legyen az. Így született meg a modern anarchizmus, és a Jurai Föderáció lett fejlődésének központja.

A Jura-hegységben nem volt meg a vezérek és a munkások között az az elkülönülés, amelyet a genfi Temple Unique-ben tapasztaltam. Egyes tagok persze fejlettebbek – s főként: aktívabbak – voltak a többieknél, de ebben ki is merült az egész különbség. James Guillaume – a legokosabb és legsokoldalúbban művelt emberek egyike, akivel valaha is találkoztam – egy

kis nyomdában dolgozott mint korrektor és üzemvezető. Ezzel oly keveset keresett, hogy éjszakánként regényeket is kénytelen volt fordítani németről franciára.

Amikor Neuchâtelbe érkeztem, Guillaume sajnálattal közölte, hogy beszélgetésünkre legfeljebb egy vagy két órát szánhat. Nyomdájuk ezen a napon nyomta a helyi lap első számát, s ő nemcsak szerkesztette és korrigálta az újságot, de neki kellett megcímeznie még mintegy háromezer példányt, sőt reá várt az újságok hajtogatása és leragasztása is.

Felajánlottam, hogy segítek a címírásban, de hiába. Guillaume ugyanis vagy fejében őrizte a címeket, vagy csak egy-két betűvel tüntette fel kis papírszeletkéken.

– Nincs más hátra – állapítottam meg –, mint hogy ebéd után lejöjjek a nyomdába, és hajtogassam, ragasszam a lappéldányokat, ön pedig majd nekem szenteli ily módon megtakarított idejét.

Megértettük egymást, keményen kezet szorítottunk, és ettől fogva szoros barátság szövődött közöttünk. Néhány órát töltöttünk együtt a nyomdában. Guillaume a címeket írta, én ragasztottam, és az egyik szedő – egy kommünár – beszélgetett velünk, miközben szaporán szedett valami regényt. Szavaiba teljes mondatokat szőtt a szedés alatt levő kéziratból, amelyet fennhangon olvasott. Ez valahogyan így festett:

– Kegyetlen összecsapás kezdődött az utcán . . . „Drága Mária, szeretlek" . . . A munkások felbőszültek, és úgy verekedtek a Montmartre-on, akár az oroszlánok . . . „S a férfi térdre hullott előtte" . . . Négy napon át védelmezték a külvárost. Mi tudtuk, hogy Galliffet minden foglyot agyonlövet, ezért még elszántabban harcoltunk . . . – És így tovább. Ujjai csak úgy száguldottak a szedőszekrény rekeszeiben.

Nagyon késő volt már, amikor Guillaume végre levetette munkaköpenyét. Csak ekkor ülhettünk le két órácskára, hogy kedvünk szerint elbeszélgessünk, egészen addig, amíg újra munkához kellett látnia. Ő szerkesztette a Jurai Föderáció bulletinjét.

Neuchâtelben ismerkedtem meg Benoît Malonnal is. Falun született, és pásztorként kezdte. Azután Párizsba ment, és kitanulta a kosárfonást. Varlinnel, a könyvkötővel és Pindyvel, az asztalossal egyetemben mint az Internacionálé egyik legkiválóbb vezetője vált ismertté, abban az időszakban, amikor a szövetséget III. Napóleon kormánya üldözte (1869-ben). Ez a három férfi meghódította a párizsi munkások szívét, s amidőn a felkelés megkezdődött, a túlnyomó többség szavazatával beválasztották őket a Kommün tanácsába. Malon ezenkívül az egyik párizsi kerület elöljárója lett. Most, amikor Svájcban megismerkedtem vele, kosárfonással kereste kenyerét. Havi néhány sou-ért kis, nyitott színt bérelt a város közelében, egy hegyoldalban, ahonnan munka közben a neuchâteli tóra nyíló pompás kilátásban gyönyörködhetett. Éjszakánként leveleket és cikkeket írt a munkásújságokba, és a Kommünről szóló könyvén dolgozott. Így aztán lassanként író vált belőle.

Mindennap felkerestem, hogy meghallgassam ennek a széles arcú, dolgos, költői lelkületű, nyugodt és rendkívül jószívű forradalmárnak az elbeszéléseit a Kommünről. Tevékeny részt vett a felkelésben, és most fejezte be az arról szóló könyvét, melynek *A francia proletariátus harmadik veresége* címet adta.

Egy reggel, amikor felértem a színhez, az örömtől ragyogó Malon ezzel a felkiáltással fogadott:

– Ezt hallgassa meg: Pindy él! Itt a levele. Svájcban van!

Pindyről semmit sem tudtak május 25 vagy 26 óta: akkor látták utoljára a Tuileriákban. Azt hitték, hogy agyonlőtték, pedig egész idő alatt Párizsban rejtőzött. Miközben szünet nélkül fonta a fűzfavesszőt, Malon halk, reszketeg hangon beszélte el nekem, hogy hány embert lőttek agyon a versailles-iak, mert Pindynek, Varlinnek vagy éppen Malonnak nézték. Azt is elmondta, amit Varlin könyvkötőnek, a párizsi munkások kedvencének haláláról tudott, felemlítette az öreg Delescluze-t, aki nem akarta túlélni az újabb veréseget, és másokat. Malon elbeszélése nyomán lelki szemeim előtt elvonult annak a véres tornak minden szörnyűsége, amellyel a gazdag osztályok ünne-

pelték Párizsba való visszatérésüket; valósággal éreztem a burzsoázia keltette bosszú szellemét a Raoul Rigault vezette csőcselékben; ez koncolta fel azután a túszként fogva tartott kommünárokat.

Malon remegő ajakkal beszélt a párizsi fiúk hősiességéről. Könnycseppek hullottak a szeméből, amikor egy gyerekről szólt, akit a versailles-iak agyon akartak lőni. Halála előtt a fiú arra kérte a tisztet: engedje meg, hogy elvigye ezüstóráját a közelben lakó édesanyjának. A tiszt megsajnálta és elengedte; nyilván azt remélte, hogy a gyerek úgysem jön vissza. Egy negyedóra múlva azonban a kis hős befutott, odaállt a falhoz, amelynek tövében holttestek hevertek, és odakiáltotta: „Itt vagyok!"

Tizenkét golyó vetett véget ifjú életének.

Azt hiszem, hogy sohasem éreztem olyan erkölcsi fájdalmat, mint a *Le Livre rouge de la Justice rurale*[28] című szörnyű könyv olvasása közben. Kizárólag olyan tudósításokat tartalmazott, amelyek a *Standard,* a *Daily Telegraph* és a *Times* hasábjain jelentek meg, 1871 májusának végén, a Galliffet vezette versailles-iak rémségeiről, valamint idézeteket a *Figaro*-ból, amelyeket a felkelők ellen érzett elvakult vérszomj hatott át. Borongós kétségbeesés fogott el. S valószínűleg nem is lábaltam volna ki belőle, ha később nem tapasztalom, hogy a – mindezeket a rémségeket átélt – legyőzöttekben egyetlen szikrája sincs a gyűlöletnek, viszont ott él bennük az eszme végső diadalába vetett hit, és az a törekvés, hogy elfeledjék a múlt lidércnyomását; vagyis azok a vonások lelhetők fel bennük, amelyek nem csak Malonnál döbbentettek meg, hanem valamennyi Genfben élő kommünárnál, továbbá mindazoknál, akikkel később hozott össze a sors: Louise Michelnél, Lefrançais-nél, Elisée Reclusnél és másoknál.

– *Nous avons subi une terrible défaite. La Commune est écrasée, mais non vaincue** – mondogatták a kommünárok, és a

* Rettenetes vereséget szenvedtünk. A Kommünt szétzúzták, de nem győzték le.

jövendő szebb napokra várva, a legnehezebb, legalantasabb munkát is elvállalták.

Neuchâtelből Sonvillers-be mentem. Itt, a Jura-hegységben húzódó kis völgyben, egy sor kisváros és falu fekszik; francia ajkú lakosságuk akkoriban kizárólag az órásmesterség különféle válfajaival foglalkozott. A műhelyekben egész családok dolgoztak. Ezek egyikében ismerkedtem meg Adhemar Schwitzgebellel, a munkásvezérrel, akivel később jó barátok lettünk. Tucatnyi fiatalember között találtam a műhelyben: valamennyien arany- és ezüstórák fedelébe vésték feliratot. Hellyel kínáltak a lócán vagy az asztal tetején, és kisvártatva már élénk beszélgetést folytattunk a szocializmusról, a küszöbön álló kongresszusról, s arról, hogy van-e szükség kormányzatra.

Ezen az estén heves vihar tombolt. A hó valósággal megvakított bennünket, a hidegtől szinte „megfagyott ereinkben a vér", miközben a szomszédos faluba – a munkások összejövetelének színhelyére – gyalogoltunk. Ám ügyet sem vetve a hóviharra, mintegy ötven – főként meglett korú – órás jött el a közeli kisvárosokból és falvakból. Némelyiküknek tíz kilométert is kellett gyalogolniuk, mégsem maradtak távol arról a gyűlésről, amelyet azért hívtak össze, hogy megismerkedjenek egy orosz elvtárssal.

Az órások munkája lehetőséget teremt arra, hogy az emberek kitűnően megismerjék egymást, s otthonukban dolgozhassanak, ahol szabadon beszélgethetnek. A munkaszervezésnek ez a formája ad választ arra a kérdésre: miért előzi meg az itteni lakosság a szellemi fejlődésben azokat a munkásokat, akik gyermekkoruktól fogva egész életüket a gyárakban töltik. A Jura-hegység órásait valóban nagyfokú önállóság és függetlenség jellemzi. Miután a vezérek és a közharcosok nem különültek el, ez a körülmény ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a föderáció valamennyi tagja igyekezett minden kérdésben saját véleményt kialakítani. A munkásszervezet itt nem volt nyáj, melyet a vezetők a tulajdon politikai céljaik érdekében használnak ki. A vezérek itt egyszerűen aktívabb elvtársak voltak, inkább csak kez-

deményezők, mint vezetők. Mély hatással volt rám a jurai munkásoknak – kiváltképp a középkorúaknak – az a képessége, hogy az eszmének a lényegét ragadják meg, s hozzáértésük, amellyel a legbonyolultabb társadalmi kérdésekben is eligazodtak; szilárd meggyőződésem, hogy ha a Jurai Föderáció nagy szerepet vitt a szocializmus fejlődésében, az nem csak azért történt így, mert ez a szövetség vitte be a mozgalomba az államnélküliség és a föderalizmus gondolatát, hanem azért is, mert ezeket az eszméket a jurai órások józan gondolkodása öntötte konkrét formába. E forma nélkül ezek az eszmék még hosszú ideig a tiszta absztrakció világában maradtak volna.

Az anarchizmus elméleti tételei, abban a formában, ahogy a Jurai Föderáció, s kiváltképp Bakunyin akkoriban kidolgozta őket, továbbá az államszocializmus bírálata – azé a rendszeré, amely, mint akkor rámutattak, azzal fenyeget, hogy még a politikainál is szörnyűbb gazdasági zsarnoksághoz vezet –, s végül a juraiak között folytatott agitáció forradalmi jellege ellenállhatatlanul birtokába kerítette gondolkodásomat. De még ennél is nagyobb erővel ragadott meg érzelmileg a Föderáció valamennyi tagja teljes egyenlőségének tudata, véleményalkotásuknak és -nyilvánításuknak az az önállósága, amelyet a munkásoknál megfigyeltem, továbbá a közös ügy iránti önzetlen odaadásuk. S amikor az órások között eltöltött egy hét után elhagytam a hegyeket, a szocializmusról vallott nézeteim már teljességgel megállapodtak volt. Anarchista lettem.

Utazásom Belgiumba – ahol módom nyílt összehasonlítani a Brüsszelben folyó centralista politikai agitációt a verviers-i posztókészítők független és gazdasági agitációjával – még jobban megszilárdította elveimet. Ezek a posztókészítők a legrokonszenvesebb emberek közé tartoztak, akikkel valaha is külföldön találkoztam.

BAKUNYIN HATÁSA. – A SZOCIALISTA PROGRAM

Bakunyin ebben az időben Locarnóban élt. Nem találkoztam vele, amit most rendkívül sajnálok, mivel négy évvel később, amikor ismét Svájcban jártam, már nem volt az élők sorában. Ő segített jurai barátainak abban, hogy eligazodjanak saját gondolataikban, s hogy pontosan megfogalmazzák szándékaikat; ő oltotta beléjük a hatalmas, leküzdhetetlen forradalmi lelkesedést. Mihelyt Bakunyin felfigyelt arra, hogy a Guillaume szerkesztette kis lap a Jura-hegységben (Locle-ban) új, független áramlatot visz a szocializmus folyamába, azonnal odautazott. Napokon-éjjeleken át magyarázta új barátainak: a történelmi szükségszerűség követeli meg, hogy a további haladás iránya az anarchizmus legyen. Mélyenszántó, ragyogó cikkekből álló sorozatot indított a lapban az emberiség haladásáról a szabadság irányába. Lelkesedést öntött barátaiba, és létrehozta azt a propagandaközpontot, amelyből kiindulva később egész Európában elterjedt az anarchizmus.

Locarnóban való letelepedése után Bakunyin hasonló mozgalmat hozott létre Olaszországban és Spanyolországban (rokonszenves és tehetséges megbízottjának, Fanellinek a segítségével). A Jura-hegységben megkezdett munkáját maguk a juraiak folytatták. Gyakran emlegették „Michelt", de nem mint távollevő vezérüket, akinek szava számukra törvény, hanem mint kedves barátjukat és elvtársukat. Meglepetéssel tapasztaltam, hogy Bakunyin erkölcsi befolyása még nagyobb volt itt, mint szellemi tekintélyének hatása.

Az anarchizmusról vagy a föderáció napi ügyeiről folyó beszélgetések alkalmával egyszer sem hallottam, hogy valamely vitás kérdést a Bakunyin tekintélyére való hivatkozással oldottak volna meg. A munkások sohasem mondották, hogy „Bakunyin azt tanítja", vagy „Bakunyin úgy véli". Írásai és mondásai nem számítottak megfellebbezhetetlen igazságnak, mint

ezt sajnos a mai politikai pártokban oly gyakran tapasztalhatjuk. Mindazokban az esetekben, ahol az ész a legfőbb bíró, a vitákban mindenki a saját érveivel hozakodott elő. Ezek általános jellege és tartalma mögött ugyan fel lehetett néha ismerni Bakunyin nézeteit, más esetekben viszont ő vett át egyetmást jurai barátaitól. Az érvek mindenesetre megőrizték egyéni jellegüket. Csupán egyetlen alkalommal hallottam Bakunyinra mint tekintélyre hivatkozni, és ez az eset úgy megragadott, hogy ma is minden részletére – a színhelyre és a körülményekre – pontosan emlékszem. Néhány fiatalember nők társaságában nem éppen tisztelettel nyilatkozott a gyengébb nemről.

– Kár, hogy nincs itt Michel! – sóhajtott fel az egyik aszszony. – Adna most nektek! – Erre mindnyájan elhallgattak.

Valamennyiükre nagy hatást tett annak a kolosszális harcos egyéniségnek a varázsa, aki mindenét feláldozta a forradalomért, csak annak élt, s abból merítette az élet legfőbb törvényeit.

Erről az utamról határozott szocialista elvekkel tértem vissza, amelyek mellett azóta is kitartottam, és erőmhöz mérten igyekeztem őket fejleszteni, még körülhatároltabb és konkrétabb formába önteni.

Volt azonban egy pont, amelyet csak hosszas gondolkodás és sok álmatlan éjszaka után fogadtam el. Világosan láttam, hogy az a nagy fordulat, amely az élet és a termelés fenntartását biztosító javakat hivatott szocializálni – legyen az a szociáldemokraták népi állama, vagy a szabad társulások szövetsége, amint az anarchisták akarják –, nem valósulhat meg a történelemben páratlanul álló nagy forradalom nélkül. Sőt, nézzük csak tovább. A parasztoknak és a köztársaság híveinek már a francia forradalom idején a legnagyobb erőfeszítésekre volt szükségük, hogy megdöntsék a velejéig rothadt arisztokrata rendszert. Pedig nyilvánvaló, hogy a nagy szociális forradalomban a népnek – mind szellemi, mind fizikai síkon – sokkal erősebb ellenféllel kell megküzdenie: a középosztállyal, amely még a modern állam nagy erejű gépezetével is rendelkezik.

Hamarosan rájöttem azonban, hogy semmiféle – sem békés, sem véres – forradalom nem mehet végbe, ha eszméi nem hatoltak be mélyen éppen abba az osztályba, amelynek gazdasági és politikai kiváltságait kívánják megdönteni. Szemtanúja voltam a jobbágyfelszabadításnak, és világossá vált előttem: ha a jobbágyrendszer igazságtalan voltának tudata nem terjedt volna el oly széles körben a földbirtokosok között (az 1793-as és az 1848-as forradalmak kiváltotta evolúció hatására), a reform nem ment volna végbe oly gyorsan, ahogy 1861-ben végbement. Annak is szemtanúja voltam, hogyan kezd terjedni a burzsoázia körében a munkások felszabadításának, a kapitalista járom szétzúzásának eszméje. A mai gazdasági rend legszenvedélyesebb hívei már nem is védelmezik kiváltságaikat a *jogra* hivatkozva, csupán azt vitatják, vajon időszerű-e már az átalakulás? Nem is tagadják bizonyos változások szükségességét, csupán azt kérdezik: vajon a szocialisták javasolta gazdasági rend valóban jobb lesz-e a jelenleginél? Képes lesz-e az alapvetően munkások vezette társadalom arra, hogy jobban irányítsa a termelést, mint ma az egyes tőkések, akiket egyéni hasznuk sarkall?

Ezenkívül lassan érteni kezdtem, hogy a forradalmak – vagyis a gyorsított evolúciónak, a gyorsított fejlődésnek és a gyors változásoknak az időszakai – éppen úgy összhangban vannak az emberi társadalom természetével, mint a kulturált államokban ma végbemenő lassú, fokozatos evolúció. És minden alkalommal, amikor a fejlődés üteme meggyorsul, és elkezdődik a széles körű átalakulások korszaka, megvan a lehetősége annak, hogy kisebb vagy nagyobb méretű polgárháború törjön ki. Ily módon tehát nem úgy áll a kérdés, hogy miképpen kerüljük el a forradalmat – azt úgysem lehet elkerülni –, hanem úgy: hogyan érhetjük el a legnagyobb eredményt a legkevésbé pusztító polgárháború mellett, vagyis a legkevesebb emberáldozattal, és lehetőleg a kölcsönös gyűlölködés további elharapózása nélkül? Mindez csak egy feltétellel valósítható meg: az elnyomottaknak minél világosabban kell látniuk az előttük álló fel-

adatot, és megfelelő lelkesedéssel kell arra felkészülniök. Ez esetben bizonyosak lehetnek abban, hogy maguknak az uralkodó osztályoknak a legjobb, leghaladóbb elemei is csatlakoznak hozzájuk.

A Párizsi Kommün elrettentő példája annak, hova vezet a szociális robbanás a kellően körülhatárolt célok nélkül. Amikor a munkások 1871 márciusában Párizs gazdái lettek, sajnos egyáltalán nem nyúltak a burzsoázia tulajdonjogához, sőt még óvták is azt. A Kommün vezérei szinte testükkel fedezték a Nemzeti Bankot. Az ipart bénító válság, és az azt követő munkanélküliség ellenére a Kommün rendeletekkel óvta a párizsi gyárak, kereskedelmi intézmények és lakóházak tulajdonosainak jogait. Mindamellett, amikor a mozgalmat elfojtották, a burzsoázia nem írta a lázadók javára követeléseik szerény voltát. A versailles-iak, akik két hónapon át örökösen attól rettegtek, hogy a kommünárok az ő tulajdonjogaikra törnek, Párizs elfoglalása után úgy álltak bosszút, mintha ezt a merényletet valóban el is követték volna. Mintegy harmincezer munkást – ez köztudott – nem harcban öltek meg, hanem azután, hogy a harc véget ért. A bosszú még akkor sem lehetett volna rettenetesebb, ha a Kommün valóban határozott intézkedéseket hoz a magántulajdon szocializálására.

Ha az emberi társadalom fejlődésében vannak olyan időszakok – vélekedtem én –, amikor a harc elkerülhetetlen, s amikor a polgárháború az egyes személyek akaratától függetlenül bekövetkezik, akkor legalábbis az szükséges, hogy ez a háború pontosan meghatározott követelésekért, ne pedig homályos elképzelésekért folyjék. Nem másodrendű kérdések megoldásáért kell háborúzni – ezek oly jelentéktelenek, hogy rendezésük nem csökkenti a kölcsönös gyűlölködést –, hanem átfogó, nagy célokért, amelyek hatalmas távlataikkal lelkesítik az embereket.

Ebben az esetben a harc kimenetele nem annyira a puskák és az ágyúk számától függ, mint inkább attól, hogy mennyi *alkotó erőt* használnak a társadalom magasabb rendűvé vál-

toztatásához. Kiváltképp függ a harc kimenetele azoktól a *konstruktív* társadalmi erőktől, amelyek előtt egy időre a tevékenység tág tere nyílik, továbbá a kitűzött célok erkölcsi ráhatásától, mivel ez esetben a társadalom átalakítói még a forradalmat ellenző osztályokban is találnak szimpatizánsokat. Az átfogó, nagy célokért folyó harc megtisztítja a szociális légkört. Ily módon mind ennek, mind annak a félnek a vesztesége jóval kisebb lesz, mint ha másodrendű kérdésekért folyt volna a harc; az ugyanis tág teret nyújt a legkülönfélébb alantas törekvéseknek.

Ilyen eszméktől áthatva tértem haza Oroszországba.

II

KRAKKÓ. – TÁRGYALÁSAIM A CSEMPÉSZEKKEL. – A KÖNYVEKET ÁTVISZIK A HATÁRON

Utazásom közben sok könyvet vásároltam, és a szocialista újságokból egész gyűjteményre valót szedtem össze. Oroszországban természetesen valamennyit üldözte a cenzúra. Néhány újságot meg nemzetközi kongresszusról szóló beszámolót semmi pénzért sem lehetett volna megszerezni, még Belgiumban sem. „Hát csak nem dobom ki ezt az irodalmat – tépelődtem –, amelynek Pétervárott úgy örülne Alekszandr bátyám és sok barátom?" Úgy döntöttem, hogy mindenáron átviszem ezeket a könyveket Oroszországba.

Bécsen és Varsón át tértem haza Pétervárra. Nyugati határainkon sok ezer zsidó tartja fenn magát csempészésből, így hát nem alaptalanul gondoltam, hogy ha akár csak egyet is találok közülük, könyveim sikeresen hazajutnak. Nem lett volna azonban tanácsos egy határ környéki kis állomáson leszállni, és ott kutatni csempészek után. Kis kitérőt tettem hát, és Krakkóba utaztam. „A régi lengyel főváros közel van a határhoz

– vélekedtem. – Ott alighanem megtalálom azt a zsidót, aki összehoz az embereimmel."

Este érkeztem az egykor nevezetes fővárosba, és másnap korán reggel „kutatóútra" indultam a szállodából. Nagyon meghökkentem azonban, amikor minden sarkon, és a vásártéren véges-végig, mindenütt pajeszes, hagyományos földig érő kaftánt viselő zsidókat pillantottam meg: valamennyien olyan úrra vagy kereskedőre vártak, aki valamiféle jövedelmező megbízást adna nekik. Nekem *egy* zsidóra volt szükségem, itt pedig egy egész csomó várakozott. Melyikükhöz forduljak hát? Bejártam az egész várost, és végül kétségbeesésemben azt a zsidót szólítottam meg, aki szállodám bejárata előtt ácsorgott. Hatalmas, régi palota volt ez, termeiben valaha kecses hölgyek és gáláns lovagok táncoltak; ottjártamkor azonban már sokkal prózaibb szerepet töltött be: a ritka és véletlen átutazóknak biztosított éjjeli szállást. Elmagyaráztam ennek a „közvetítőnek", hogy egy meglehetősen súlyos könyv- és újságköteget szeretnék átjuttatni Oroszországba.

– Egykettőre megcsináljuk uraságodnak. Idehozok egy bizományost a Nemzetközi Rongy- és Csontforgalmi Társaságtól (nevezzük így). Ez a világ legnagyobb csempész cége. A bizományos majd kiszolgálja uraságodat.

Félóra múlva a közvetítő valóban egy „bizományossal" tért vissza: az elegáns fiatalember kifogástalanul beszélt oroszul, lengyelül és németül.

A „bizományos" megnézte csomagomat, felbecsülte a súlyát, és megkérdezte, miféle könyvek vannak benne.

– Oroszországban valamennyi be van tiltva. Éppen ezért kell átcsempészni őket.

– Könyvekkel tulajdonképpen nem foglalkozunk – felelte. – A mi szakmánk: a selyemáru. Ha súlyra fizetném az embereimet, s a könyveket úgy számolnám el, mint a selymet, teljesen lehetetlen árat kellene kérnem öntől. Azonkívül, megmondom egyenesen, nem szeretek könyvekkel bajlódni. Ha Isten őrizz, megesne a baj, „azok" politikai pert kavarnának be-

lőle. A Nemzetközi Rongy- és Csontforgalmi Társaságnak rengeteg pénzébe kerülne, hogy kimásszunk ebből a históriából.

Nagyon bánatos képet vághattam, mert az elegáns „bizományos" gyorsan hozzátette:

– Ne keseredjék el. Ő (ti. a közvetítő) majd talál valami más megoldást.

– Szent igaz! – jegyezte meg vidáman a közvetítő, amikor a bizományos elment. – Száz módunk van arra, hogy segítsünk uraságodnak.

Egy óra múlva egy másik fiatalemberrel tért vissza, aki fogta a csomagot, letette az ajtó mellé, és kijelentette:

– Rendben van. Ha uraságod holnap elindul, a könyveit X. orosz állomáson találja. – Azzal részletesen elmagyarázott minden tudnivalót.

– És mennyibe kerül ez? – érdeklődtem.

– Mennyit akar adni uraságod? – kérdezte vissza.

Erszényem egész tartalmát az asztalra ürítettem, és így szóltam:

– Ezt elveszem jegyre. A többi a maguké. Majd harmadik osztályon utazom.

– Oj, oj, oj! – csóválta a fejét szinte ütemesen a közvetítő és a fiatalember. – Hát szabad egy ilyen finom úrnak a harmadik osztályon utaznia? Soha! Nem, nem és nem! Nekünk tíz rubel jár, aztán a közvetítőnek kettő, ha uraságod elégedett vele. Nem vagyunk mi holmi rablók, mi becsületes emberek vagyunk! – És kereken visszautasították, hogy több pénzt fogadjanak el.

Azóta is sokszor hallottam az északnyugati határainkon „működő" zsidó csempészek becsületességéről. A továbbiakban, amikor körünk oly sok könyvet hozott be külföldről, majd később, amikor számos forradalmár lépte át illegálisan az orosz határt mindkét irányban, egyetlen esetben sem fordult elő, hogy a csempészek elárultak valakit, vagy hogy túlzott összegek kizsarolására használták volna fel szorult helyzetüket.

Másnap elutaztam Krakkóból. A megadott orosz állomáson

kocsimhoz odajött egy hordár, és olyan hangosan, hogy a peronon álló csendőr is meghallhassa, felszólt nekem:

– Tessék a bőrönd, amelyet főméltóságod itt hagyott tegnap. – S ezzel átnyújtotta értékes csomagomat.

Örömömben még Varsóban sem szakítottam meg az utam, hanem egyenesen Pétervárra mentem, hogy mielőbb eldicsekedhessem bátyámnak a zsákmányommal.

12

A NIHILIZMUS. – A NIHILISTÁK MEGVETIK A HAMISAT, TISZTELIK AZ IGAZAT. – A „NÉP KÖZÉ JÁRÁS" MOZGALMA

Ebben az időben nagy erejű mozgalom bontakozott ki a művelt orosz ifjúság körében. A jobbágyság már a múlté volt. De fennállásának két és fél évszázada alatt a rabság a szokásoknak és a beidegzettségeknek egész világát hozta létre. Ide tartozott az ember egyénisége iránti megvetés, az apák zsarnoksága, és a feleségek, leányok és fiúk képmutató engedelmessége. A XIX. század elején a családfő despotizmusa jellemezte a nyugat-európai életet is. Ennek számtalan példáját találjuk Thackeray és Dickens műveiben, bár a legpompásabb példányokat kétségtelenül Oroszország szolgáltatta. Az egész orosz életet – a családon belüli kapcsolatokat, a főnök kapcsolatát beosztottjával, a tisztét a közkatonával, a gazdáét a munkással – ez a szellem hatotta át. A jogfosztottság talaján kialakult a szokásoknak, a beidegzettségnek, a gondolkodásmódnak, az előítéleteknek és az erkölcsi gyávaságnak a maga külön világa. Még a kor legjobbjai is bőven adóztak a jobbágyság eme maradványainak.

A törvény itt tehetetlen volt. Csupán úgy lehetett leszámolni a hétköznapi életben mutatkozó régi szokásokkal és beidegzettségekkel, ha erős társadalmi mozgalom veszi fel velük a harcot,

és mér csapást a bajok gyökerére. És ez a mozgalom – az egyéniségért vívott harc – Oroszországban sokkal erőteljesebb jelleget öltött, a tagadásban sokkal könyörtelenebb volt, mint bárhol másutt a világon. Az *Apák és fiúk* című nagyszerű regényében Turgenyev „nihilizmusnak" nevezte el ezt a mozgalmat.

Nyugat-Európában teljesen helytelenül értelmezik a nihilizmust; a sajtóban, például, állandóan összetévesztik a terrorizmussal, és makacsul így nevezik azt a forradalmi mozgalmat, amely II. Sándor uralkodásának vége felé robbant ki Oroszországban, és a cár tragikus halálával ért véget. Pedig mindez félreértésen alapszik. A nihilizmus és a terrorizmus összetévesztése ugyanolyan hiba, mintha egy kalap alá vennénk egy filozófiai irányzatot – például a sztoicizmust vagy a pozitivizmust – egy politikai mozgalommal, mondjuk a republikánusokéval. A terrorizmust a politikai harc sajátos körülményei hozták létre, az adott történelmi pillanatban. Létezett, és elhalt. Feltámadhat, és ismét elhalhat. A nihilizmus azonban az értelmiségi osztály egész életére rányomta bélyegét, s e pecsét nem tűnik el egyhamar. A nihilizmus – ha leszámítjuk szélsőségesen bárdolatlan megnyilvánulásait, ami egyébként minden fiatal mozgalom velejárója – kölcsönözte értelmiségünknek azt a sajátságos vonást, amelyet mi, oroszok, legnagyobb szomorúságunkra, nem találunk a nyugat-európai életben. Ugyancsak a nihilizmus egyik megnyilvánulási formája az orosz írók műveinek őszinte jellege is, „fennhangon való gondolkodásuk", ami úgy megragadja a nyugat-európai olvasókat.

A nihilizmus – melynek egyik fő vonása a könyörtelen őszinteség volt – mindenekelőtt a civilizált élet úgynevezett konvencionális hazugságainak üzent hadat. Ennek nevében utasították el a nihilisták – s ezt megkövetelték másoktól is – a babonákat, az előítéleteket, a szokásokat, a beidegzettséget, amelyeknek létjogosultságát az ész nem igazolhatta. A nihilizmus csupán egy tekintélyt ismert el: az észt; górcső alá vett minden társadalmi intézményt, szokást, és – bármily burkolt for-

mában is jelentkezett légyen a szofizmus – annak minden fajtája ellen fellázadt.

A nihilizmus természetesen elvetette az apák babonáit. Filozófiai nézeteit tekintve a nihilista fiatalember pozitivista és ateista volt, a spenceri evolucionizmus vagy a materializmus híve. Természetesen kímélte az egyszerű és őszinte hitet, amely az érzés lélektanilag megokolt szükséglete, de annál könyörtelenebbül harcolt a kereszténységben megnyilvánuló képmutatás ellen.

A civilizált emberek egész életét áthatják a konvencionális hazugságok. Egymást gyűlölő emberek örömet sugárzó mosollyal köszöntik egymást az utcán, ha találkoznak; a nihilista csak arra mosolygott, akivel valóban szívesen találkozott. Undorodott a külsődleges udvariasság minden formájától, mivel az csupa képmutatás. Az apák sima udvariassága elleni tiltakozás jele volt az is, hogy némileg nyers modort vett fel. A nihilisták látták, hogy apáik – miközben büszkén tetszelegnek az idealista és szentimentális ember szerepében – mily barbár módon bánnak feleségükkel, gyermekeikkel, jobbágyaikkal. És fellázadtak az ellen a szentimentalizmus ellen, amely kitűnően megfért az orosz életnek ezzel a távolról sem eszményi rendjével. A művészet ugyancsak általános tagadás tárgya lett. A nihilista utálattal hallgatta a szépségről, az eszményről, a *l'art pour l'art*-ról, az esztétikumról, és más hasonló fogalmakról szóló vég nélküli fejtegetéseket, amikor minden művészeti tárgyat az éhező parasztokból, a kiszipolyozott robotosokból kisajtolt pénzből vásárolnak. Tudta, hogy az úgynevezett „szépség kultusza" gyakran csak a féktelen kicsapongások álcázására szolgál. A nihilista már akkor is ebbe az egyetlen tételbe foglalta össze a művészet bírálatát: „Egy pár csizma többet ér az összes Madonnátoknál, a Shakespeare-ről folytatott minden szőrszálhasogató fecsegéseteknél."

A nihilisták elítélték a szerelem nélküli házasságot, és a házastársak barátság nélküli együttélését. Ha egy leányt szülei arra kényszerítettek, hogy baba legyen a babaotthonban, s ér-

dekből menjen férjhez, inkább otthagyta szép holmiját és a szülői házat. Felvette legegyszerűbb fekete szövetruháját, rövidre vágta a haját, és beiratkozott valamelyik felsőfokú tanfolyamra, hogy függetlenségre tegyen szert. Ha egy asszony látta, hogy házasélete már nem házasélet, hogy férjével többé már sem szerelem, sem barátság nem fűzi egybe, mindent otthagyott, és bátran távozott otthonából gyermekeivel együtt, mert még a magányosságot, és gyakran a nyomort is, többre tartotta az örökös hazudozásnál és a benső vívódásnál.

A nihilista az őszinteség iránti szeretetét még a hétköznapi élet apróságaiban is érvényre juttatta. Elutasította a társaságbeli érintkezés konvencionális formáit, és véleményét éles, egyenes formában mondta ki, sőt, bizonyos fokig még hangsúlyozta is ezt a külsődleges nyerseséget.

Irkutszkban hetenként egyszer jöttünk össze a klubban, s ilyenkor táncoltunk is. Egy időben szorgalmasan látogattam ezeket az esteket, később azonban – részint a munkám miatt – kezdtem elmaradozni. Egy alkalommal az egyik hölgy megkérdezte fiatal barátomat, miért hiányzom immár néhány hete a klubból.

– Ha Kropotkinnak testmozgásra van szüksége, lovagolni szokott – vetette oda kurtán-furcsán barátom.

– No jó, de attól, hogy nem táncol, még idelátogathatna hozzánk, elüldögélhetne velünk – jegyezte meg egy másik hölgy.

– Hát mit csináljon itt? – vágta oda nihilista módra a barátom. – Fecsegjen magukkal a divatról és a rongyokról? Nagyon megunta már ezt a sok szócséplést.

– De hiszen Manyecskáékhoz eljár néha – kockáztatta meg az egyik ifjú hölgy.

– Oda igen, mert Manyecska képezi magát – felelte barátom nyersen –, és ő tanítja németre.

Szó se róla, ennek a kétségtelenül nyers visszautasításnak megvolt az eredménye. A legtöbb irkutszki leány hamarosan

ostromolni kezdte bátyámat, barátomat és jómagamat: adjunk neki tanácsot, mit olvassanak, és mit tanuljanak.

Ugyanilyen nyersen vágta oda a nihilista ismerőseinek, hogy a „szegény testvér" – a nép – iránti minden részvétük közönséges képmutatás marad mindaddig, amíg fényűzően berendezett otthonukban és az oly mélyen sajnált nép munkájának gyümölcseiből élnek. Ugyanilyen kereken vágta a nihilista a magas beosztású csinovnyik szemébe, hogy egyáltalán nem törődik a nép javával, mi több, közönséges tolvaj.

Csípősen intézte volna el a nihilista azt a hölgyet is, aki üres fecsegéssel tölti idejét és „nőiességével", választékos ruházatával kérkedik. Egyenesen a szemébe mondta volna: „Hát nem szégyelli magát, hogy szamárságokat beszél összevissza, és hajbetétet visel?" A nihilista mindenekelőtt társat, embert kívánt látni a nőben, nem pedig babát, nebáncsvirágot. Teljes mértékben tagadta a külsődleges udvariasságnak azokat az apró jeleit, amelyekben az úgynevezett „gyengébb nemet" szokás részesíteni. A nihilista nem ugrott fel átadni a helyét a belépő hölgynek, ha látta, hogy az nem fáradt, vagy hogy a szobában több szabad szék is van. Úgy kezelte, mint egyenrangú társat. Ha azonban egy leány – legyen az vadidegen – tanulni kívánt valamit, órákat adott neki, és szükség esetén akár mindennap eljárt a város túlsó végébe. Az a fiatalember, aki kisujját sem mozdította volna, hogy odatolja egy kisasszonynak a teáscsészéjét, a moszkvai vagy pétervári tanfolyamokra érkezett leánynak szívesen átadta akár egyetlen tanítványát, egyetlen jövedelmi forrását is, e szavakkal: „Ne köszönjön semmit, egy férfinak könnyebb munkát találnia, mint egy nőnek; ez egyáltalán nem lovagiasság, csak egyszerű egyenlőség."

Mind Turgenyev, mind Goncsarov megpróbálkozott azzal, hogy regényeiben ábrázolja ezt az új típust. Goncsarov a *Szakadék*-ban élő személyről festette a portrét, ám ez egyáltalán nem volt osztályának tipikus képviselője; Mark Volohov éppen ezért csak a nihilista karikatúrájának sikerült. Turgenyev túlságosan éles szemű művész, az új embertípus túlságo-

san nagy tisztelője volt ahhoz, hogy képes legyen karikaturisztikusan ábrázolni, azonban az ő Bazarovja sem elégített ki minket. Túl gorombának találtuk akkoriban, például bánásmódját öreg szüleivel, s főként úgy véltük, hogy szerfölött elhanyagolja társadalmi kötelezettségeit. Az ifjúság tetszését nem nyerhette el az, hogy Turgenyev hőse a világon mindent negatívan kezel. A nihilizmus a maga emberi jogok deklarációjával és a képmutatás tagadásával csupán átmenet volt azoknak az „új embereknek" a megjelenése felé, akik legalább úgy becsülték az egyén szabadságát, de ugyanakkor a nagy ügynek szentelték életüket. Csernisevszkij *Mit tegyünk*-jének, ennek a – művészi szempontból összehasonlíthatatlanul gyöngébb – regénynek a nihilista hőseiben már sokkal inkább magunkra ismertünk.

De – mint Nyekraszov írta – „keserű a kenyér, amelyet a rabok termesztette búzából sütnek". A fiatal nemzedék lemondott erről a kenyérről, és arról a vagyonról, amelyet apáik a jobbágyok vagy gyári munkások rabszolgamunkájának kizsákmányolásával gyűjtöttek.

A Karakozov-per idején egész Oroszország csodálkozással olvasta, hogy a vádlottak, akik jelentős vagyonnal rendelkeztek, hármasával-négyesével laktak egy szobában, sohasem költöttek magukra többet, mint fejenként és havonként tíz rubelt, a többi pénzüket pedig azoknak a közös vállalkozásoknak, szövetkezeteknek a létrehozására fordították, amelyekben maguk is dolgoztak. Öt esztendővel később több ezer fiatalember – az orosz ifjúság virága – ugyanígy járt el. Jelszavuk ez volt: „A nép közé!" A hatvanas évek elején csaknem minden családban makacs küzdelem folyt a régi állapotok fenntartását kívánó apák, valamint fiaik és leányaik között, akik azt a jogukat védelmezték, hogy saját elveiknek megfelelően alakíthassák életüket. A fiatal emberek otthagyták a katonai szolgálatot, az íróasztalt, az elárusítópultot, és az egyetemi városokba törekedtek. Azok a lányok, akik arisztokratikus nevelést kaptak, most egyetlen kopejka nélkül jöttek Pétervárra, Moszkvába, Kijev-

be, hogy szakmát tanuljanak, amely megszabadíthatja őket a szülői ház rabságától, és – a továbbiakban esetleg – a férj igájától. Sokan közülük szívós és kemény harcban vívták ki személyes szabadságukat. Most aztán igyekeztek hasznosítani képzettségüket: nem saját boldogulásukat tartották szem előtt, hanem azt, hogy továbbadhassák a népnek a tudást, mely őket is felszabadította.

Valamennyi városban, Pétervár-szerte körök alakultak önképzési célzattal. Ezekben filozófusok, közgazdászok és az orosz történészek fiatal iskolájához tartozó szerzők műveit tanulmányozták nagy figyelemmel. Az olvasás véget nem érő vitákkal párosult. Mindennek az volt a célja, hogy segítsen az ifjúságnak megoldani az előtte tornyosuló nagy kérdést: milyen módon használhat a legtöbbet népének? Fokozatosan arra a következtetésre jutottak, hogy csupán egyetlen mód létezik. A nép közé kell menniük, meg kell osztaniok vele életét. A fiatalok tehát falura mentek mint orvosok, felcserek, néptanítók, járási írnokok. Sőt sokan, akik még közelebb akartak kerülni a néphez, napszámosnak, kovácsnak, favágónak álltak. A lányok néptanító-, felcser- vagy szülésznővizsgát tettek, és százával mentek falura, ahol odaadással szolgálták a legszegényebb néprétegeket.

Ezekben a fiatalokban még fel sem ötlött a forradalom gondolata, az az elképzelés, hogy határozott terv szerint, erőszak alkalmazásával átalakítsák a társadalmat. Egyszerűen csak meg akarták tanítani a népet a betűvetésre, és tudást kívántak vinni a falvakba, hogy ezzel segítsenek a szegényeknek kijutni a szellemi sötétségből és a nyomorból, s egyidejűleg meg akarták tudni, milyen társadalmi berendezkedést tart a legjobbnak maga a *nép*.

Svájcból való visszatérésemkor ez a mozgalom javában fejlődött.

A CSAJKOVSZKIJ-KÖR. – DMITRIJ, SZERGEJ, SZOFJA PEROVSZKAJA CSAJKOVSZKIJ

Sietve megosztottam barátaimmal könyveimet és élményeimet, amelyeket az Internacionáléval való ismerkedésem során szereztem. Megjegyzem, az egyetemen voltaképpen nem is barátkoztam senkivel: legtöbb évfolyamtársamnál idősebb voltam, és fiatal embereknél a néhány éves korkülönbség mindig akadályozza a szoros barátság kialakulását. Hozzátenném még, hogy az 1861-es rendtartás bevezetése után a legkiválóbb fiatalokat – vagyis akik tehetségről és önálló gondolkodásról tettek tanúbizonyságot – még a gimnáziumokban „lemorzsolták", és nem bocsátották be az egyetemekre. Éppen ezért legtöbb évfolyamtársamat – noha derék, szorgalmas ifjak voltak – a vizsgákon kívül semmi más nem érdekelte. Csupán egyikükkel, Dmitrij Klementsz-szel barátkoztam össze. Dél-Oroszországból származott és – bár német nevet viselt – aligha beszélt németül; arcvonásai sem emlékeztettek teutonra. Fejlett, olvasott ember volt, sokat gondolkodott, szerette és mélységesen tisztelte a zenét; de – akárcsak többségünk – hamarosan arra a következtetésre jutott, hogy aki tudós lesz, abból filiszter válik, miközben oly sok másfajta, halasztást nem tűrő munka vár ránk. Mintegy két esztendeig látogatta az egyetemet, azután végképp a forradalmi tevékenységnek szentelte életét. Csak az isten tudja, hogy miből élt. Kétlem, volt-e egyáltalán állandó lakása. Néhanapján beállított hozzám, és megkérdezte: „Van papírja?" Elszedte egész készletemet, azután letelepedett az asztal sarkába, és két órán át szorgalmasan fordított. Nagyon keveset keresett ezzel, ám az ő szerény igényeinek kielégítésére így is bőségesen elegendő volt; amikor végzett a munkával, Klements elballagott a város túlsó végébe, hogy elvtársaival találkozzék, vagy hogy egy rászoruló barátján segítsen. Képes

volt gyalog bejárni egész Pétervárt, hogy kieszközölje egy fiúnak a gimnáziumi felvételét, mert elvtársai megkérték erre. Kétségtelenül nagyszerű képességekkel rendelkezett. Nyugat-Európában nála sokkal kevésbé tehetséges emberből is ismert politikai vagy szocialista vezér válnék. Neki azonban eszébe sem jutott, hogy másokat vezessen. A becsvágy teljesen idegen volt tőle, viszont nem tudok elképzelni olyan mozgalmi munkát, amelyet Dmitrij túl jelentéktelennek tartott volna a maga számára. Megjegyzem, ez nemcsak reá volt jellemző. Ezt a vonást az akkori egyetemista körök minden tagjánál megtalálhatjuk.

Nem sokkal azután, hogy hazatértem külföldről, Dmitrij felszólított, lépjek be az ifjúság között akkoriban Csajkovszkij-kör néven ismert csoportba. E néven játszott fontos szerepet Oroszország szociális fejlődésében, s e néven vonult be a történelembe is.

– Körünk tagjai ugyan nagyrészt konstitucionalisták – magyarázta Klements –, de mindnyájan nagyszerű emberek. Készek minden becsületes eszme befogadására. Sok barátjuk van Oroszország-szerte; ön is meggyőződik majd arról, hogy mi mindent tehetünk.

Én már ismertem N. V. Csajkovszkijt és körének néhány tagját. Csajkovszkij varázsa már az első pillanatban megejtett. Barátságunk mind a mai napig, hosszú-hosszú éveken át egyszer sem ingott meg.

A kört önművelődés és önképzés céljából hozta létre férfiak és nők egy kis csoportja; az utóbbiak között volt Szofja Perovszkaja és a három Kornyilova nővér is. 1869-ben Nyecsajev megpróbált titkos forradalmi társaságot alakítani olyan fiatalokból, akik a nép között kívántak dolgozni. Célja elérése érdekében azonban a régi összeesküvők módszereihez folyamodott, és – ha engedelmességre akarta kényszeríteni a szervezet tagjait – még attól sem riadt vissza, hogy becsapja őket. Az ilyen módszerek Oroszországban nem lehetnek eredményesek, és Nyecsajev társasága csakhamar felbomlott. Valamennyi

tagját letartóztatták; az orosz értelmiség néhány kiváló képviselőjét Szibériába száműzték, mielőtt még bármit is tehetett volna. Az említett önképző csoport azzal a céllal jött létre, hogy szembeszálljon a Nyecsajev-féle módszerekkel. Csajkovszkij és barátai nagyon helyesen azt vallották, hogy mindenfajta szervezetet a fejlett erkölcsű egyéniségre kell alapozni, függetlenül attól, miféle politikai jelleget ölt később a szervezet, vagy, az események hatására, milyen akcióprogramot fogad el. Nyilvánvalóan ezért erősödött meg annyira Oroszország-szerte a programját fokozatosan bővítő Csajkovszkij-kör, s ezért ért el oly komoly eredményeket. Ezzel magyarázható továbbá, hogy később, amikor a kormány kegyetlen rendszabályaira a forradalmárok harccal válaszoltak, a körből számos olyan kiváló harcos – férfi és nő – emelkedett ki, aki életét áldozta az önkényuralom elleni küzdelemben.

Ebben az időben, vagyis 1872-ben a kör még egyáltalán nem volt forradalmi jellegű. Ha továbbra is megmaradt volna közönséges önképző csoportnak, nyilván kolostorrá merevedik. A kör tagjai – a csajkovszkijisták – azonban találtak maguknak való munkát: jó könyveket kezdtek terjeszteni. Felvásárolták Lassalle, Flerovszkij-Bervi *(A munkásosztály helyzete Oroszországban)* és Marx műveit, orosz történelmi munkákat, és a vidéki diákok között terjesztették. Néhány év múlva „az Orosz Birodalom harmincnyolc kormányzóságában" – hogy a vádirat szavaival éljek – nem maradt egyetlen számottevő város sem, ahol a körnek ne lettek volna ilyen jellegű irodalmat terjesztő tagjai. Az idők folyamán – az események általános menetének hatására és a nyugat-európai munkásmozgalom gyors növekedéséről érkező hírektől felajzva – a kör mindinkább a tanulóifjúság között végzett szocialista propaganda központjává, valamint az egyes helyi csoportok természetszerű összekötőjévé vált. Azután elkövetkezett az a nap is, amikor összeomlott a diákokat a munkásoktól elválasztó fal, és közvetlen kapcsolatot alakítottak ki a pétervári, s részben a vidéki

munkásokkal. Éppen ebben az időben, 1872 tavaszán lettem a kör tagja.

Nyugat-európai olvasóim bizonyára csalódással veszik tudomásul, hogy a titkos társaságba való felvételt nem kísérték afféle eskütételek és szertartások, amint azt a regényírók oly sokszor lefestették. Nyoma sem volt ilyesminek. A felvételi ceremóniának már a puszta gondolata is nevetésre ingerelt volna bennünket, Klements pedig olyan szarkasztikus megjegyzésekkel illette volna azt, hogy a szertartások hívei – ha vannak is közöttünk ilyenek – feltétlenül elszégyellik magukat. A körnek még szervezeti szabályzata sem volt. Csak jól ismert, sokszorosan kipróbált embereket fogadtak maguk közé, akikben feltétlenül megbízhattak. Mielőtt az új tagot felvették, a nihilistákra oly jellemző őszinteséggel megvitatták jellemét.

Elegendő volt az őszinteség hiányának vagy a kétségnek a legparányibb jele – s az illető felvételét máris elutasították. A csajkovszkijisták nem akarták mindenáron növelni tagságuk létszámát. Még kevésbé törekedtek arra, hogy okvetlenül ők vezessék a két fővárosban és vidéken alakult sok csoportot, hogy az ifjúság egész mozgalmát a maguk hitbizományának tekintsék. A legtöbb csoporttal baráti viszonyban álltunk, segítettünk nekik, s ők is segítettek bennünket; de nem törtünk a függetlenségükre.

Körünk továbbra is a jó barátok családja volt. Soha többé nem találkoztam olyan kristálytiszta és nemes erkölcsű emberek csoportjával, mint akkor, amikor a Csajkovszkij-kör első ülésén megismerkedtem a szervezet húsz tagjával. Mind a mai napig büszke vagyok arra, hogy tagja lehettem ennek a családnak.

POLITIKAI ÉS SZOCIALISTA ÁRAMLATOK. – II. SÁNDOR ÉS A FORRADALMÁROK

Abban az időben, amikor a körhöz csatlakoztam, a csajkovszkijisták heves vitákat folytattak arról, hogy milyen jellegű munkát folytassanak. Némelyek a tanulóifjúság körében végzendő forradalmi és szocialista propaganda mellett törtek lándzsát. Mások úgy vélték, hogy a körnek csupán egyetlen célja lehet: azoknak a kiképzése, akik képesek harcba vinni a dolgozók óriási, tunya tömegét, s azután áthelyezni az agitáció központját a parasztok és a városi munkások sűrűjébe. Ilyen viták folytak valamennyi akkor létrejött pétervári és vidéki körben, csoportban. És mindenütt a második program hívei kerültek fölül.

Egyébként amikor megbíztak körünk programjának összeállításával, s én a célkitűzések között feltüntettem a parasztfelkelések szervezését, a föld és mindenfajta tulajdon kisajátítását, csupán Perovszkaja, Kravcsinszkij, Csarusin és Tyihomirov támogatott. Mi azonban mindnyájan szocialisták voltunk.

Ha a korabeli ifjúság csak az elvont szocializmusért lelkesedett volna, megelégedett volna azzal, hogy néhány általános követeléssel álljon elő. Így például síkra száll azért, hogy a közelebbi vagy a távolabbi jövőben kerüljenek a termelési eszközök a közösség tulajdonába, s ezután politikai agitációba kezd. Nyugat-Európában és Amerikában éppen így járnak el a középosztályból kikerült szocialisták. A korabeli orosz ifjúság azonban egészen más módon közeledett a szocializmushoz. Ahelyett, hogy szocialista elméleteket dolgozzanak ki, a fiatalok úgy váltak szocialistává, hogy maguk is a munkások anyagi színvonalán éltek, egymás között nem ismerték az „enyém" és a „tied" fogalmát, és lemondtak örökölt javaikról. Olyan magatartást tanúsítottak a kapitalizmus irányában, amilyent

Tolsztoj tanácsolt a háború viszonylatában: ahelyett, hogy bírálná a háborút, miközben egyenruhát visel, mindenkinek az a kötelessége, hogy tagadja meg a katonai szolgálatot és a fegyver viselését. Ugyanígy ezek a fiatal férfiak és nők – mindegyik külön-külön a maga nevében – lemondott arról, hogy szüleinek jövedelméből éljen. Ez az ifjúság arra volt predesztinálva, hogy a nép közé menjen, és oda is ment. Sok ezer fiatal férfi és nő hagyta oda a szülői házat, s élt falvakban, munkásnegyedekben, a legkülönfélébb foglalkozásokat űzve. Nem szervezett, hanem spontán mozgalom volt ez: ama tömegmozgalmak közül való, amelyek az emberi lelkiismeret általános felébredésének időszakaiban jelentkeznek. S most, amikor egymás után jöttek létre a kis szervezett körök, amelyek arra készültek, hogy rendszeresen próbálják terjeszteni a szabadság és a forradalom eszméit, a dolgok logikája volt az, ami a parasztok és a városi munkások közötti propagandamunka útjára sodorta őket.

Különböző írók igyekeztek a nép közé járást külső hatással magyarázni. A világ minden rendőrsége szeret az emigránsok befolyására hivatkozni. Nem kétséges: az ifjúsághoz eljutott Bakunyin erőteljes hangja; s az is bizonyos, hogy az Internacionálé tevékenysége lenyűgözött bennünket. A nép közé járás okai azonban sokkal mélyebben gyökereztek. Ez a mozgalom még azelőtt indult meg, hogy a „külföldi agitátorok" az orosz ifjúsághoz fordultak, sőt még az Internacionálé megalakulásánál is korábban. Körvonalai már 1866-ban a Karakozov-féle csoportokban is kirajzolódtak. Turgenyev még előbb, 1859-ben látta meg és ábrázolta nagy vonalakban. Minden erőmmel azon voltam, hogy elmélyítsem a Csajkovszkij-kör fejlődésének ezt a nyilvánvalóan jelentkező vonalát, ám e tekintetben csupán az árral úszhattam, amely sokkal erősebb volt az egyes személyek erőfeszítéseinél.

Természetesen gyakran beszélgettünk a cári önkényuralom elleni politikai agitáció szükségességéről. Láttuk, hogy a parasztokat teljes csődbe juttatták a rendkívüli adók, s jószáguk

eladása, amire adósságuk kényszerítette őket. Mi, „fantaszták", már akkor megjósoltuk az egész lakosság elnyomorodását, ami ma, sajnos, egész Közép-Oroszországban befejezett tény, s amit manapság már a kormány is elismer.

Tudtuk, hogy országszerte milyen pimaszul szipolyozzák a népet. Tudtunk a csinovnyikok önkényeskedéséről, sok hivatalnok hihetetlen gorombaságáról, s minden nap csak újabb tényekkel egészítette ki ezt a képet. Szüntelenül hallottunk éjszakai házkutatásokról, letartóztatott barátokról, akiket előbb a börtönökben senyvesztettek, azután kényszerlakhelyre küldtek Oroszország legistenhátamögöttibb falucskáiba. Éppen ezért tudatában voltunk annak, hogy politikai harcot kell folytatnunk az ország legkiválóbb szellemeit pusztító szörnyűséges hatalom ellen. Nem láttuk azonban azt a talajt, amelyen – legálisan vagy féllegálisan – ezt a harcot megvívhatnánk.

Idősebb testvéreink nem osztották szocialista elveinket, mi azonban nem engedhettünk belőlük. Megjegyzem, ha egyikünkmásikunk meg is tagadta volna eszményeit, az sem segített volna. Az egész fiatal nemzedéket mindenestül „megbízhatatlannak" kiáltották ki, ezért az idősebb generáció félt bármiféle kapcsolatot fenntartani vele. Elegendő volt, hogy egy fiatalember rokonszenvezzék a demokrácia eszméivel, vagy hogy egy leány felsőfokú tanfolyamra járjon, és máris figyelte a rendőrség, máris denunciálta Katkov, aki mindnyájukban zendülőt látott: az állam belső ellenségét. Ha egy diáklány kék szemüveget és rövid hajat viselt, vagy ha egy diák a vállára terített pléddel járt, máris politikailag megbízhatatlannak deklarálták. Ha egy egyetemistához rendszeresen eljártak a társai, bizonyos lehetett afelől, hogy a rendőrség hamarosan házkutatást tart otthonában. Oly gyakran törtek rá a diáktanyákra, hogy Klements, szokott szelíd humorával, így szólt egyszer a holmija között turkáló csendőrtiszthez:

– Hát mondja, érdemes minden házkutatásnál az összes könyvemet végignézniök? Sokkal egyszerűbb lenne, ha jegy-

zékbe foglalnák őket, s azután havonta csak azt kellene ellenőrizniök, helyén van-e mind, és nincsenek-e köztük újak?

Ha a politikai megbízhatatlanságnak akár a legkisebb gyanúja merült is fel, a diákot máris elhurcolták, hónapszámra börtönben tartották, azután száműzték valahova messzire, „meghatározatlan időre" – ahogy a bürokrácia nyelvén nevezték. Már akkor, amikor a csajkovszkijisták még csak a cenzúra által engedélyezett művek terjesztésével foglalkoztak, két ízben fogták le Csajkovszkijt és tartották öt, illetve hat hónapig börtönben; a legutolsó letartóztatás életének különösen kritikus pillanatában érte. Közvetlenül ezt megelőzőleg jelent meg egy kémiai tárgyú munkája a Tudományos Akadémia bulletinjében, s ő közben az utolsó kandidátusi vizsgájára készült. Végül is szabadon engedték, mivel a csendőrök semmiféle ürügyet sem tudtak találni, hogy száműzzék.

– De jól jegyezze meg – figyelmeztették –, ha még egyszer letartóztatjuk, akkor csakugyan száműzzük Szibériába!

II. Sándornak valóban hőn óhajtott vágya volt, hogy valahol a pusztában külön várost alapít, kozákokkal őrizteti, és oda száműz minden gyanús fiatal embert. Ennek az istenigazában ázsiai tervnek a valóraváltásától csupán az tartotta vissza, hogy rendkívül fenyegető lett volna egy olyan város léte, amelynek lakossága húsz-harmincezer „politikailag megbízhatatlan elem".

Körünk egyik tagja, egy Sisko nevű katonatiszt az ifjúságnak ahhoz a csoportjához tartozott, amely a zemsztvók – a helyi önkormányzatok – szolgálatába kívánt lépni. Egy bizonyosfajta küldetésnek tartották ezt a munkát, és Oroszország gazdasági helyzetének komoly és szorgalmas tanulmányozásával igyekeztek rá felkészülni. Sok fiatalembert töltött el ideigóráig effajta reménység; mihelyt azonban szembekerültek az államgépezettel, ez a reménységük úgy szertefoszlott, akár a köd. A kormány valami önkormányzatfélének a látszatával ajándékozott meg néhány kormányzóságot, de különféle korlátozásokkal mindjárt azt is biztosította, hogy a reform teljes-

séggel elveszítse életbe vágó jelentőségét és értelmét. A zemsztvo szerepe a csinovnyikéra korlátozódott: ő szedte be a pótadókat a helyi állami kiadások fedezésére. Minden alkalommal, amikor a zemsztvo valami kezdeményezéssel állt elő – népiskolák és tanítóképzők felállítása, a népegészségügy vagy a talajjavítás terén –, javaslata a kormány gyanakvásával és bizalmatlanságával találkozott, a *Moszkovszkije Vedomosztyi* pedig azzal válaszolt, hogy denunciálta és szeparatizmussal, valamint azzal a szándékkal vádolta a zemsztvót, hogy állam kíván lenni az államban, s alá akarja ásni a monarchiát.

Ha valaki elhatározná, hogy elmondja annak a harcnak a valóságos történetét, amelyet a Tver kormányzósági zemsztvo folytatott tanítóképzője miatt, és beszámoljon a kicsinyes hajszáról, valamennyi tűszúrásról és tilalomról, külföldön senki sem hinné el. Az olvasó e szavakkal tenné le ezt a könyvet: „túl ostoba ahhoz, hogy igaz legyen". Pedig pontosan így esett meg. Nem egy zemsztvótag mondott le megbízatásáról, nem egyet utasítottak ki a kormányzóságból vagy száműztek egyszerűen azért, mert a cárhoz intézett – hű alattvalóhoz illően lojális – folyamodványban hivatkozni mert a zemsztvók törvény adta jogaira. „A járási és a kormányzósági zemsztvók tagjai legyenek közönséges minisztériumi hivatalnokok, és engedelmeskedjenek a Belügyminisztériumnak." Ez volt a pétervári kormány elve. Ami a zemsztvók szolgálatában álló alacsonyabb beosztású személyeket – például tanítókat, orvosokat, szülésznőket – illette, őket a mindenható Harmadik Ügyosztály egyszerű utasítása alapján, minden teketória nélkül, huszonnégy óra alatt tették ki állásukból, és száműzték. Nem régebben, mint 1896-ban történt, hogy egy földbirtokos felesége, akinek férje előkelő szerepet töltött be a zemsztvóban, nyolc néptanítót hívott meg a nevenapjára. „Szegények – gondolta a hölgy –, úgysem igen találkoznak mással, mint a muzsikokkal." A bált követő napon megjelent nála a helyi rendőrparancsnok, és a vendégségben részt vett tanítók jegyzékét követelte, hogy elöljáróinak jelentse. A földbirtokos felesége megtagadta.

– Hát jó – mondta a rendőrtiszt –, akkor magam nyomozom ki, és megteszem a feljelentést. A tanítóknak *nincs joguk* a gyülekezésre. És ha mégis összegyűltek, köteles vagyok feljelenteni őket.

A hölgy előkelő társadalmi helyzete az adott esetben megmentette a tanítókat; de ha valamelyik társuknál gyűlnek össze, és beállítanak a csendőrök – a Népoktatásügyi Minisztérium a társaság felét szélnek ereszti. Ha pedig valamelyiküknek goromba szó hagyta volna el ajkát akkor, amikor rájuk törtek a csendőrök, nem maradt volna megtorlás nélkül. Ilyen esetek fordulnak elő manapság – harminckét esztendővel a zemsztvótörvény életbelépése után – is; a hetvenes években azonban még rosszabb volt a helyzet. Szolgálhattak-e hát alapul a politikai harchoz az effajta intézmények?

Amikor apai örökségként rám szállt a Tambov környéki birtok – Petrovszkoje-Kropotkino község –, egy ideig azt a tervet forgattam a fejemben, hogy ott telepszem meg, és minden energiámat a zemsztvóban végzendő munkának szentelem. Több paraszt és a környező falvak szegény pópái is kértek erre. A magam részéről megelégedtem volna a legszerényebb munkával is, ha az lehetőséget nyújt arra, hogy emeljem a parasztok szellemi színvonalát és jólétét. Egy alkalommal összegyűltek nálam azok, akik azt tanácsolták, hogy maradjak, s én megkérdeztem tőlük:

– No jó, tegyük fel, megpróbálok felállítani egy iskolát, mintagazdaságot hozok létre, meg szövetkezetet, és eközben még szót emelek N.-ért – egyik parasztunkért, körzeti bíráért –, akit Szvecsin földesúrnak a kívánságára nemrégiben megvesszőztek. Vajon folytathatnám mindezt?

– Semmi szín alatt sem – felelték egyöntetűen.

Néhány nappal később felkeresett egy ősz hajú pópa, aki köztiszteletnek örvendett a környéken; két befolyásos óhitű prédikátor kísérte.

– Értsen szót ezzel a két emberrel – tanácsolta a pópa. – Ha szíve szerint való, vegyen evangéliumot a kezébe, induljon

el velük együtt, és prédikáljon a parasztoknak... Nincs a világnak olyan rendőrsége, amely nyomára bukkanna, ha ők rejtegetik. Egyebet itt nem lehet tenni. Ezt tudom tanácsolni önnek én, az öreg ember.

Erről a szerepről persze kereken lemondtam. Nyíltan közöltem velük, hogy nem válhatok új Wycliffe-é.

– Nem szólhat „belőlem" az evangélium, amikor az számomra ugyanolyan könyv, mint a többi. Hiszen a vallásos propaganda csak akkor érhet el sikert, ha hivő az ember, márpedig én sem Krisztus istenségében, sem az isteni sugallatban nem hiszek.

Így beszéltem nekik akkor, s ma – élettapasztalatomból merítve – hozzáteszem még, hogy bár a vallási mezbe öltöztetett forradalmi propaganda valóban magával ragad olyan tömegeket, amelyeket a tisztán szocialista propaganda érzéketlenül hagy, a vallási propaganda azonban egyúttal akkora kárt is okoz, hogy az nagyobb a haszonnál: *engedelmességre* tanít, arra, hogy hajoljunk meg a *tekintélyek* előtt, és zsarnoki hajlamú, a *hatalomba* szerelmes embereket állít a tömegek élére! Ennélfogva végső fokon elkerülhetetlenül az *egyházat* helyezi előtérbe, amely a hatalomnak való engedelmeskedés szervezett védelmének oszlopa. Valamennyi vallásos mozgalom így járt, még az olyan forradalmi megmozdulás is, mint az *újrakeresztelés* (anabaptizmus), sőt, az olyan anarchista filozófiai tanítás is, mint a Descartes-é. Az öregnek azonban a maga módján igaza volt. Gyorsan terjed mostanában a parasztság körében egy mozgalom, amely a lollardokéra emlékeztet. Azok a kínzások, amelyeknek a békés duhoborokat alávetették, s az 1897-es büntető akciók a stundisták[29] ellen – akiktől elragadták gyermekeiket, hogy vidéki kolostorokban neveljék őket –, még erősebbé teszik a mozgalmat, mint amilyen huszonöt esztendővel ezelőtt volt.

Minthogy a Csajkovszkij-körben folytatott vitáink során állandóan felvetődött az alkotmány érdekében folytatandó agitáció szükségessége, egy ízben azt javasoltam: vitassuk meg alaposan ezt a kérdést, és dolgozzunk ki akciótervet. Mindig az volt a véleményem, hogy ha a kör egyhangúlag elhatároz

valamit, akkor mindenkinek félre kell tennie egyéni érzéseit, s mindent meg kell tennie a közös munka érdekében.

– Ha úgy döntenek, hogy folytassunk agitációt az alkotmány érdekében – mondottam –, akkor a következőképpen járunk el: konspiratív okokból kiválok a körből, és csak egyvalakin, mondjuk Csajkovszkijon keresztül tartom majd vele a kapcsolatot. Az ő útján számolnak majd be nekem tevékenységükről, és nagy vonalakban én is számot adok a magaméról. A legfelső udvari és hivatalnoki körökben fejtek majd ki agitációt. Sok ismerősöm van ott, köztük nem kevés olyan, akiről tudom, hogy elégedetlen a mai állapotokkal. Igyekszem összehozni és – ha ez sikerül – valamiféle szervezetbe tömöríteni őket. A továbbiakban pedig nyilván lesz majd alkalom mindezeket az erőket felvonultatnunk, és ezzel rákényszerítenünk II. Sándort, hogy adja meg az alkotmányt Oroszországnak. És elkövetkezik az az idő, amikor ezek az emberek – látván, mennyire kompromittálták magukat – kénytelenek lesznek megtenni a döntő lépést. Azok az elvtársaink, akik tisztek voltak, a hadseregben folytathatnának propagandát. Ám ezt az egész tevékenységet az önökétől elkülönítve, bár azzal párhuzamosan kellene folytatnunk.

1874 januárjában vagy februárjában álltam elő ezzel a javaslattal, miután alaposan megfontoltam. Felmértem, milyen kapcsolataim vannak az udvari körökben, kire támaszkodhatom, annál is inkább, mivel az arisztokrácia legfelső rétegének egyes elégedetlen elemei máris mint olyan személyre tekintettek rám, aki körül az ellenzék csoportosul.

A kör nem fogadta el javaslatomat. Minthogy kitűnően ismertük egymást, az elvtársak nyilván arra a következtetésre jutottak, hogy ha erre az útra lépek, nem leszek hű önmagamhoz. Tisztán személyes szempontból most a legnagyobb mértékben örülök annak, hogy nem fogadták el akkor javaslatomat. Olyan útra tértem volna, amely nem volt kedves nekem, s ahol nem találtam volna meg azt az egyéni boldogságot, amelyet másutt megleltem.

Amikor azonban hat vagy hét esztendővel később a terroristák ki sem látszottak a II. Sándor elleni rettentő háború csatáiból, nagyon bántam, hogy valaki más nem végezte el az előkelő pétervári körökben azt, amire annak idején csoportunknak felkínálkoztam. Ha ugyanis előkészítették volna a talajt, akkor az egész birodalmat átszövő mozgalom esetleg elérte volna, hogy a sok ezer áldozat ne lett légyen hiábavaló. De annyi legalábbis bizonyos, hogy a Végrehajtó Bizottság[30] földalatti tevékenységével egyidejűleg agitációt kellett volna kifejteni a Téli Palotában és a társadalom felső rétegeiben is. Ehhez a munkához azonban a Végrehajtó Bizottságnak nem voltak meg a megfelelő emberei.

Körünkben számos alkalommal vitattuk meg a politikai harc szükségességét, de egyáltalán nem jutottunk eredményre. A vagyonos osztályok apátiája és közömbössége reménytelennek bizonyult, az ifjúság lázongása pedig még nem ért el olyan hőfokot, amilyen hat vagy hét esztendővel később fűtötte a Végrehajtó Bizottság vezetésével harcoló terroristákat. Mi több – ilyen a történelem tragikus iróniája! –, az 1871–1878-as években ugyanazok a fiatalok óvták II. Sándort, akiket ő vak dühében és félelmében százával küldött száműzetésbe és kényszermunkára. Éppen a körök szocialista jellegű programjai akadályozták meg az újabb merényleteket. A kor jelszava így hangzott: „Hozzátok létre az orosz munkások és parasztok széles körű szocialista mozgalmát! A cárra és tanácsadóira ügyet se vessetek! Ha a mozgalom megindul, ha a parasztok tömegesen csatlakoznak hozzá, és követelni fogják a földosztást és a megváltási díjak eltörlését, akkor a kormány mindenekelőtt a vagyonos osztályokra és a földbirtokosokra igyekszik majd támaszkodni, és valami parlamentfélét hív össze. Ugyanígy járt el a királyi hatalom Franciaországban, amikor az 1789-es parasztfelkelés arra kényszerítette, hogy hívja össze a Nemzetgyűlést. Ugyanígy lesz Oroszországban is."

Ez azonban még nem volt minden. Egyes személyek és körök, amelyek látták, hogy II. Sándor uralma feltartóztathatat-

lanul egyre mélyebbre süllyed a reakció mocsarában, s ugyanakkor homályos reményeket tápláltak a trónörökös „liberalizmusa" iránt (a trón minden fiatal várományosáról feltételezik, hogy liberális), ragaszkodtak ahhoz, hogy Karakozov nyomdokain kell járniuk. A szervezett körök azonban kitartóan ellenezték ezt, és szívósan igyekeztek lebeszélni elvtársaikat. Ma már közölhetek egy tényt, amelyet mostanáig homály borított. Egy ízben valamelyik déli kormányzóságból egy fiatalember érkezett Pétervárra, azzal a szilárd elhatározással, hogy megöli II. Sándort. Néhány csajkovszkijista tudomást szerzett erről, és hosszasan próbálta eltántorítani szándékától az ifjút, mivel azonban nem sikerült lebeszélniük, közölték vele, hogy erőszakkal akadályozzák meg tervének valóraváltásában. Tudomásom van róla, milyen felületesen őrizték akkoriban a Téli Palotát, s ennek alapján határozottan kijelenthetem, hogy ekkor a csajkovszkijisták mentették meg II. Sándort. Ily eltökélten ellenezte abban az időben az ifjúság azt a háborút, amelybe később – amikor szenvedéseinek pohara betelt – oly nagy odaadással vetette bele magát.

15

A CSAJKOVSZKIJ-KÖR KIEMELKEDŐ TAGJAI. – BARÁTSÁGOM KRAVCSINSZKIJJAL. – KRAVCSINSZKIJ „A NÉP KÖZÉ" JÁR. – EREDMÉNYES PROPAGANDA A MUNKÁSOK KÖZÖTT

Örökre és mélyen bevéső dött emlékezetembe az a két esztendő, amelyet a Csajkovszkij-körben végzett munkának szenteltem. Ezek az évek lázas tevékenységgel töltötték meg minden napomat, órámat. Megismertem az élet magával ragadó lendületét: szüntelenül éreztem, hogy egész valóm állandó mozgásban van; ez volt az a lendület, amelyért már magáért is

érdemes élni. Jó barátok családjában voltam, amely a közös cél érdekében szorosan tömörülő emberekből állt. Egymáshoz való kapcsolatukat oly nagyfokú humanitás és finom tapintat jellemezte, hogy egyetlen esetre sem tudok visszaemlékezni, amikor körünk életét akár a legkisebb nézeteltérés megzavarta volna. Ezt a tényt különösen azok fogják nagyra értékelni, akik folytattak már valaha politikai agitációt.

Kötelességemnek tartottam, hogy mielőtt otthagynám a tudományos pályát, befejezzem a Földrajzi Társaságnak szóló jelentésemet finnországi utamról, valamint más geográfiai munkáimat. Új barátaim is ezt tanácsolták.

– Nem lenne szép, ha másként járna el – mondották.

Éppen ezért szorgalmasan munkához láttam, hogy mielőbb befejezzem földrajzi és geológiai tárgyú könyveimet.

Körünk sűrűn tartotta összejöveteleit, s én egyet sem mulasztottam el. Színhelyük egy kis ház volt Pétervár egyik elővárosában: Szofja Perovszkaja bérelte, aki személyi igazolványa szerint egy iparosember felesége volt.

A kör valamennyi nőtagjával nagyszerű elvtársi kapcsolatunk volt. Szofja Perovszkajába azonban mindnyájan *szerelmesek* voltunk. Kuvsinszkaját, valamint Szinyegub feleségét és a többieket baráti módon köszöntöttük, Perovszkaja láttára azonban mindannyiunknak az arca felderült, és széles mosolyra húzódott: Perovszkaja ezt jóformán észre sem vette, és csak ennyit mondott zsémbesen:

– Törülje meg jól a lábát, ne hordja be a sarat!

Perovszkaja – mint köztudott – arisztokrata családból származott. Apja egy időben Pétervár katonai kormányzója volt. A leányáért rajongó anya engedélyével Szofja Perovszkaja otthagyta a szülői házat, és beiratkozott a felsőfokú tanfolyamra, majd a három Kornyilova nővérrel – egy gazdag gyáros lányaival – együtt létrehozta azt a kis önművelési kört, amelyből később a mienk keletkezett. A kartonruhát viselő iparosné, kendővel a vállán, férficsizmában hordta a vizet a Néváról; senki sem ismerte volna fel benne azt az úrikisasszonyt, aki

nemrégiben még a pétervári arisztokrata-szalonokban csillogott. Erkölcsi dolgokban roppant szigorú nézeteket vallott, bár nem szeretett morált prédikálni. Ha elégedetlen volt valakivel, összehúzta a szemöldökét, és úgy nézett az illetőre; ám ez a tekintet őszinte és nagylelkű énjét is tükrözte, amitől semmi sem volt idegen, ami emberi. Csupán egyetlen kérdésben ismertük hajthatatlannak. „Szoknyabolond" – mondta egyszer valakiről megvetően, s szavait kísérő arckifejezése – közben dolgozott, és keze egy pillanatra sem állt meg – örökre az emlékezetembe véződött.

Perovszkaja keveset beszélt, de sokat és mélyrehatóan gondolkodott. Elegendő egyetlen pillantást vetnünk arcképére – magas homlokára és arckifejezésére –, hogy megértsük, milyen megfontolt és komoly elme volt; nem szokott felületes kijelentéseket tenni, üres vitákba bocsátkozni, de ha aztán kimondta a véleményét, akkor addig védelmezte azt, amíg csak meg nem győződött róla, hogy nem tudja maga mellé állítani vitapartnerét.

Perovszkaja a lelke mélyéig narodnyik volt, s egyben sziklaszilárd forradalmár és harcos. Sohasem ruházta fel a munkásokat és a parasztokat képzelt erényekkel: enélkül is szerette őket, és munkálkodott értük. Olyannak fogadta el őket, amilyenek voltak, s egy alkalommal – jól emlékszem – ezt mondta nekem:

– Nagy fába vágtuk a fejszénket. Lehet, hogy két nemzedék is rámegy, de el kell végeznünk.

Körünk egyetlen nőtagja sem riadt volna vissza a vérpadtól. Bármelyikük bátran nézett volna szembe a halállal. Ebben az időben, a propagandának ebben a stádiumában azonban ez még senkinek sem jutott az eszébe. A jól ismert portré nagyon híven adja vissza Perovszkaja arcvonásait. Kiválóan érzékelteti tudatos áldozatvállalását, nyílt, józan eszét, gyengéd természetét. Soha nő még nem adott oly teljes kifejezést szerető szívének, mint Perovszkaja abban a levélben, amelyet néhány órával kivégzése előtt írt anyjának.

Körünk valamennyi nőtagja – néhányuk kivételével – képes lett volna ugyanolyan bátran szembenézni a halállal, és meghalni, mint Perovszkaja. 1881-ben azonban már különféle börtönökben és Szibériában sínylődtek. Különben ők is ott lettek volna a Végrehajtó Bizottságban, s ha vesztőhely várja őket, rettegés nélkül léptek volna a vérpadra. Mozgalmunk e korai éveiben azonban egyikük – sőt, még a férfiak többsége – sem sejtette, hogy így is végezheti. Perovszkaja azonban minden bizonnyal már a kezdet kezdetén tisztázta önmagában, hogy bárhová vezessen is az agitáció, szükség van rá, s ha a vérpadra juttatja – ám legyen: úgy ez szükséges áldozat lesz.

Az alábbi eset nagyszerűen mutatja, milyen volt körünk többi nőtagja. Egy éjszaka Kuprijanovval Varvara Batyuskovához indultunk: fontos üzenetünk volt számára. Már éjfél is jóval elmúlt, mire odaértünk; mivel azonban ablakában világosságot láttunk, felmentünk hozzá. Batyuskova egy kis szobában ült az asztalnál és körünk programját másolta. Ismertük elszánt természetét, és az az ötletünk támadt, hogy olyasfajta ostoba tréfát űzünk vele, amit az emberek néha szellemesnek tartanak.

– Batyuskova – kezdtem –, azért jöttünk, mert szükségünk van magára. Elvtársainkat akarjuk kiszabadítani a várbörtönből; a dolog azonban csaknem kilátástalan.

Batyuskova nem kérdezett semmit. Letette a tollat, nyugodtan felállt, és így szólt: „Gyerünk!" Oly természetesen mondta ezt, hogy egyszeriben megértettem, milyen ostoba módon akartuk megtréfálni, és mindent kitálaltam. Erre ismét leült, és szemében könnyek jelentek meg.

– Tehát csak tréfa volt? – kérdezte szemrehányóan. – Hát szabad *ezzel* tréfálni?

Tökéletesen átéreztem szavaim kegyetlenségét.

Körünk másik közös kedvence Szergej Kravcsinszkij volt, aki Angliában és Amerikában „Sztyepnyak" írói álnéven közismert. Nálunk még a „Csecsemő" névre is hallgatott; ezt azért kapta, mert alig törődött a saját biztonságával. Ez az óvatlanság annak a rettenthetetlenségnek a következménye volt, amely néha

a legjobb eszköz arra, hogy az ember megmeneküljön az őt üldöző rendőrség elől. A munkások csakhamar megismerték „Szergejt", a propagandistát, ezért a rendőrség is erőteljesen nyomozott utána. Ennek ellenére egyetlen elővigyázatossági rendszabályt sem tartott be. Emlékszem, egyik összejövetelünkön alaposan megmostuk a fejét rendkívüli vigyázatlanságáért. Szergej szokása szerint későn indult az összejövetelre, s hogy időben odaérjen, parasztbekecsben végigrohant a Lityejnij kellős közepén.

– Hogyan tehettél ilyet! – korholtuk. – Hiszen gyanússá válhattál volna, és akkor elkapnak mint közönséges tolvajt!

Kívánom azonban mindenkinek, hogy olyan óvatos legyen, amilyen Szergej volt akkor, ha másokat is bajba sodorhatott.

Stanley: *Hogyan találtam meg Livingstone-t?* című könyve hozott össze bennünket. Egy ízben összejövetelünk elhúzódott éjfélig, s már távozni akartunk, amikor könyvvel a kezében belépett az egyik Kornyilova nővér, és megkérdezte, melyikünk fordítana le reggel nyolcra tizenhat oldalnyi angol szöveget. Megnéztem, mekkora oldalakról van szó, majd kijelentettem, hogy ha valaki segít, akkor reggelre elkészülünk vele. Szergej vállalkozott rá, és hajnali négyre készen volt az ívnyi fordítás. Felolvastuk egymásnak fordításunkat, miközben a másik az eredeti szövegből ellenőrizte. Azután bekebeleztük az asztalon hagyott kását, és együtt elindultunk hazafelé. Ettől az éjszakától kezdve jó barátok lettünk.

Mindig kedveltem a hozzáértő, munkájukat lelkiismeretesen végző embereket. Szergejt fordítása és az a tény, hogy gyorsan tud dolgozni, máris rokonszenvessé tette a szemekben. Amikor pedig közelebbről is megismertem, nagyon megszerettem becsületes, nyílt természetéért, fiatalos erélyéért, józan eszéért, nagyszerű szelleméért, egyszerűségéért, hűségéért, bátorságáért, kitartásáért. Szergej sokat olvasott, sokat gondolkozott és – mint kiderült – egyforma nézeteket vallottunk harcunk forradalmi jellegéről. Tíz évvel volt fiatalabb nálam, és talán nem látta egészen világosan, milyen szívós küzdelemmel jár az eljövendő

forradalom. Később a maga humoros modorában előadott egy epizódot, amely akkor esett meg vele, amikor még kezdő volt a nép közé járásban:

– Történt egyszer – beszélte –, hogy egy elvtársammal mentünk az úton. Utolért bennünket egy paraszt a szánján. Kezdtem neki magyarázni, hogy nem kell adót fizetni, hogy a csinovnyikok szipolyozzák a népet, és hogy a biblia is azt mondja: lázadni kell. A paraszt gyorsabb lépésre ösztökélte a lovát, de mi is megszaporáztuk a lépteinket. Erre ügetésre fogta az állatot, mi azonban utánafutottunk, és én szüntelenül tovább magyaráztam neki az adóról meg a zendülésről. A paraszt végül is vágtába hajszolta a szegény párát, de a rozzant gebe nem bírta, úgyhogy mi egy pillanatra sem maradtunk el a szántól, és addig agitáltuk a parasztot, amíg csak ki nem fogytunk a szuszból.

Szergej egy ideig Kazanyban élt, és csak levélben érintkeztünk. Gyűlölte a levelek rejtjelezését, ezért egy másik írásmódot ajánlottam neki, amelyet azelőtt is sokszor használtak már konspiratív célokra. Az ember közönséges levelet ír mindenféle apróságról, valójában azonban csak bizonyos szavakat – mondjuk, minden ötödiket – kell olvasni. Tehát például ezt írjuk: „Bocsáss meg sietős írásomért. Gyere el hozzám ma este. Holnap meglátogatom Lizát. Beteg szegény. Este felszaladok orvosához, aki kezeli, Nyikolajhoz; remélem, jó hírei lesznek." Ha minden ötödik szót vesszük csak figyelembe, ezt a szöveget kapjuk: „Gyere holnap este Nyikolajhoz."

Ezt az írásmódot alkalmazva természetesen hét-nyolcoldalas levelekben tudtuk csak elhelyezni az egy oldalnyi közölnivalót. Ezenkívül sokat törtük fejünket, amíg megfogalmaztuk a szükséges szavakat magukban foglaló leveleket. Szergejnek – akit semmiképp sem lehetett rávenni a rejtjelzett írásra – nagyon megtetszett a levelezésnek ez a módja. Valóságos regényeket költött nekem; „műveiben" döbbenetes epizódok, drámai befejezések követték egymást. Később elmondotta, hogy ezek a levelek segítették irodalmi képességeinek a kibontakoztatásá-

ban. Persze ha valaki tehetséges, annak a fejlődését minden elősegíti.

1874 januárjában vagy februárjában Moszkvában vendégeskedtem Lenocska nénémnél. Egy szürke kis moszkvai házban lakott a Malij Vlaszjevszkij utcában, csaknem pontosan szemben apánk házával (amelyet az Pul tábornoktól vásárolt). Egy ízben korán reggel beszóltak, hogy valami paraszt kíván beszélni velem. Kimentem, és Szergejt pillantottam meg: éppen akkor szökött meg Tver kormányzóságból. Nagyon erős testalkatú ember volt, és mint fűrészmunkás járt faluról falura egy másik herkulessel, egy Rogacsov nevű hajdani katonatiszttel. Munkájuk nagy erőkifejtést kívánt, különösen attól, aki nem szokott hozzá; Rogacsov és Szergej azonban megszerette ezt az életet. A két erőtől duzzadó munkásemberben senki sem ismerte volna fel az egykori tiszteket. Így vándoroltak mintegy két hétig – senki sem gyanakodott rájuk –, és jobbra-balra agitálták a parasztokat. Néhanapján Szergej – aki csaknem betéve tudta az evangéliumot – ügyesen prédikált a parasztoknak, és az Újszövetség verseivel bizonygatta, hogy fel kell lázadniuk. Máskor a nagy közgazdászokat idézte. A parasztok úgy hallgatták a propagandistákat, akár az igazi apostolokat, házról házra vezették őket, és nem fogadtak el tőlük pénzt kosztért és kvártélyért. Két hét alatt a propagandisták valósággal lázba hoztak néhány falut. Hírük az egész környékén elterjedt. Az öreg és a fiatal parasztok a csűrökben folytatott beszélgetéseikben mind gyakrabban emlegették a „szószólókat", és egyre hangosabban mondogatták, hogy hamarosan elveszik a földet az uraktól, akik a cártól kapnak majd évi fizetést. Az ifjúság merészebb hangot használt a rendőrökkel szemben; ezt mondta nekik: „Megálljatok csak, hamarosan eljön a mi időnk is! Nem sokáig basáskodtok már rajtunk, zsarnok népség!" A fűrészmunkások híre azonban eljutott a járási rendőrkapitány fülébe is, és elfogták őket. A kapitány megparancsolta, hogy kísérjék be őket a rendőrségre, amely onnan húsz verstányira volt.

Néhány paraszt közrefogta őket, és megindultak a járásba. Útközben egy olyan falun haladtak át, amelyben javában állt a búcsú.

– Kik ezek? Foglyok? Jól van. Gyertek csak be, komák! – biztatták őket a mulatozó parasztok.

A foglyokat és őreiket egész napra ott tartották, és egyik házból a másikba hívták, mindenütt brágával – orosz házisörrel – kínálták őket. Az őrök nem sokáig kéretették magukat. Elfogadták az italt, és erre biztatták foglyaikat is.

– A brága, szerencsére, akkora csobolyóban járt körbe – magyarázta Szergej –, hogy senki sem látta, mennyit iszom az edényből, amikor a szájamhoz emelem.

Estére az őrök felöntöttek a garatra, s minthogy egyikük sem akart kapatosan megjelenni a járási rendőrkapitány előtt, úgy határoztak, hogy meghálnak a faluban. Szergej eközben mindvégig szóval tartotta a parasztokat. Az evangéliumot idézte nekik, a földön uralkodó igazságtalanságról. Azok csak hallgatták, és nagyon bánták, hogy ilyen derék embereket visznek be a rendőrségre. Amikor mindnyájan aludni készültek, az egyik fiatal őr odasúgta Szergejnek:

– Csak beteszem az ajtót, de nem tolom rá a reteszt.

Szergej és Rogacsov elértette a célzást. Amikor mindenki álomba merült, kiosontak, s erőltetett menetben haladva, reggel öt órakor, huszonöt versztányira a falutól, egy bakterházhoz értek, ahonnan is az első vonattal elutaztak Moszkvába. Szergej ott is maradt. Lebegyevéknél kapott szállást. Tudomásom szerint ez a család kapcsolatban állt moszkvai csoportunkkal. Barátom ott ismerkedett meg Tatjana Lebegyevával, aki a későbbiekben komoly szerepet játszott a Narodnaja Volja Végrehajtó Bizottságában; ebben az időben azonban még csak fiatalka úrilány volt. Szergej alighanem róla mintázta egyik nőalakját az *Andrej Kozsuhov* című, félig-meddig önéletrajzi regényében. Később, amikor Pétervárott valamennyiünket letartóztattak, moszkvai csoportunk vált az agitáció fő központjává, ennek Szergej és Vojnaralszkij volt a szellemi irányítója.

Szergejről írva előreszaladtam; ezért most visszatérek 1872 tavaszára, amikor a Csajkovszkij-kör tagja lettem. Ebben az időben a propagandisták városokban és falvakban itt is, ott is kis csoportokban telepedtek le, különféle címeken. Kovácsműhelyt nyitottak, vagy kis gazdaságokat alapítottak, és a gazdag családból származó fiatalok ezekben a műhelyekben, vagy a mezőkön dolgoztak, hogy állandó kapcsolatban legyenek a tömegekkel. Néhány volt zürichi diáklány saját szervezetet hozott létre Moszkvában, és szövőüzemekbe ment dolgozni; napi tizennégy-tizenhat órát görnyedtek a szövőszék mellett, és a közös barakkokban az orosz munkásnők nehéz, keserves életét élték. Aszkéták nagyszerű mozgalma volt ez, amelyben legalább két-háromezer ember vett részt aktívan, és legalább kétszer-háromszor ennyi szimpatizáns segítette, támogatta harcos élcsapatát. Pétervári körünk ennek a seregnek a nagyobbik felével rendszeresen levelezett (természetesen rejtjelezett leveleket váltottunk).

Csakhamar kevésnek találtuk már a legális irodalmat – amelyben a szigorú cenzúra még a szocializmusra vonatkozó legkisebb célzást sem tűrte meg –, és saját nyomdát állítottunk fel külföldön. Természetesen külön füzeteket kellett kiadnunk a munkások és a parasztok részére, úgyhogy „irodalmi bizottságunknak" – ennek én is tagja voltam – mindig elegendő dolga akadt. Szergej is írt néhány ilyen könyvecskét, köztük a *Nagypénteki szózat* címűt Lammenais szellemében; egy másik füzetben, a *Mudrica Naumovná*-ban a szocialista tanokat ismertette, mese formájában. Mindkét írásnak nagy sikere volt. A külföldön nyomtatott könyveket és brosúrákat, zsákba varrva, csempészek hozták át a határon, és az előre megbeszélt helyeken rakták le; onnan küldték szét elvtársaink a helyi csoportoknak, amelyek azután elosztották ezt az irodalmat a munkások és a parasztok között. Mindez óriási szervezetet, sok külföldi utazást és széles körű levelezést igényelt. Különösen azért volt erre szükség, hogy megvédjük munkatársainkat és könyvraktárainkat a rendőrségtől. Minden egyes vidéki csoportunk-

nak más és más rejtjelkulcsa volt, s nőtagjaink – akik a rejtjelezésnél nem bíztak pontosságunkban – gyakran a hat-hétórás, részletekbe menő viták után ültek neki a kabalisztikus jelekből és törtszámokból álló levelek megírásának.

Összejöveteleinket mindig a tagok egymás iránti szívélyes kapcsolata jellemezte. Nyoma sem volt nálunk elnöknek és más hasonló formaságnak, amely olyannyira nem az orosz ember szíve szerint való. S noha vitáinkat néha nagyon magas hőfokú szenvedély fűtötte – kiváltképp, amikor a programunk kérdéseit taglaltuk –, mindig kitűnően megvoltunk a Nyugat-Európában szokásos formaságok nélkül. Ezt az abszolút őszinteséggel helyettesítettük, továbbá azzal a közös szándékkal, hogy minél jobb megoldást találjunk; mindenfajta pózolást nyíltan utáltunk. Ha valamelyikünk szónoki fogásokat alkalmazott volna beszédében, tréfáinkkal nyomban ráébresztettük volna, hogy szóvirágai süket fülekre találnak. Gyakran ebédeltünk együtt az összejöveteleken, és „étlapunkon" mindig ugyanaz szerepelt: fekete kenyér, vizes uborka, egy darab sajt vagy kolbász és korlátlan mennyiségű híg tea. Nem azért ettük ezt, mert kevés volt a pénzünk (abból mindig elegendő állt rendelkezésünkre), hanem mert úgy véltük, hogy a szocialistáknak ugyanúgy kell élniök, ahogyan a nép többsége él. A pénzt pedig különben is inkább a forradalom ügyére fordítottuk.

Pétervárott hamarosan rengeteg ismerősre tettünk szert a munkások között. Egy évvel azelőtt, hogy beléptem a Csajkovszkij-körbe, egy Szergyukov nevű, roppant művelt ifjú sok gyári munkással lépett barátságra: nagy részük a kincstári fegyvergyárban dolgozott. Kezdeményezésére harmincan kört alakítottak, hogy közösen olvassanak, és kicseréljék nézeteiket. Pétervárott egész szépen fizették a munkásokat, és a nőtlenek nem ismerték a szükséget. Egykettőre elsajátították a korabeli radikális és szocialista irodalmat: Buckle, Lassalle, Mill, Draper, Spielhagen nevével hamarosan megismerkedtek. Képzettségüket tekintve ezek a munkások nemigen különböztek az egyetemistáktól. Szívesen beszélgettek a „vasbértörvényről",

osztályharcról és osztályöntudatról, kollektivizmusról, valamint a szabadságról draperi, és a civilizációról milli értelemben. Nem sokkal azelőtt jelent meg Marx *Tőké*-je, s mindnyájan elolvastuk; az ifjúság akkoriban még nem volt olyan szűk látókörű, mint ez manapság tapasztalható.

Miután Dmitrij Klements, Szergej Kravcsinszkij és jómagam csatlakoztunk a csajkovszkijistákhoz, gyakran kerestük fel ezt a kört, és beszélgettünk a munkásokkal különféle témákról. Nem egészen vált azonban valóra az a reményünk, hogy ezek a fiatalemberek propagandát fognak kifejteni a náluk sokkal rosszabb helyzetben levő munkások között. Szabad országban közönséges népszónok vált volna belőlük, ők azonban – akárcsak a kiváltságos helyzetben levő genfi órások – bizonyos fokig lenézték az egyszerű gyári munkásokat, és a legkevésbé sem fűtötte őket a vágy, hogy a szocializmus ügyének vértanúi lehessenek. Csupán azt követően, hogy többségüket letartóztatták, s némelyeket közülük három évig is börtönben tartottak kizárólag azért, mert szocialisták módjára merészeltek *gondolkozni*, csupán azt követően, hogy többen a maguk bőrén próbálták ki az oroszországi önkény korlátlanságát, fogtak hozzá a – javarészt a politikai forradalomra szólító – szenvedélyes propagandamunkához.

Én főként a takácsokkal, s általában a gyári munkásokkal rokonszenveztem. Pétervárott sok ezer olyan munkás dolgozik, aki nyárra visszatér a falujába a földet művelni. Ezek a félig paraszti, félig munkáséletet élő emberek elhozzák a városba az orosz falu közösségi szellemét. Az ő körükben kiváltképp nagy sikereket könyvelhetett el forradalmi propagandánk. Kénytelenek voltunk mérsékelni új barátaink buzgalmát, különben százával hozták volna el hozzánk társaikat: öregeket és fiatalokat. Többségük tíz-tizenkettesével kis bandákban élt: együtt laktak, közösen főztek, s mindegyikük havonta befizette a kiadások reá eső részét. Ezeket a tanyáikat látogattuk mi. A takácsok hamarosan összehoztak más bandákkal: a kőművesekével, az ácsokéval és a többivel. Némelyik bandában Szergejt,

Dmitrijt és Siskót maguk közül valónak ismerték el; egész éjjeleken át beszélgettek ott a szocializmusról. Pétervár sok részében és elővárosában tartottak fenn elvtársaink illegális lakásokat. Ezekbe – kiváltképp Csarusinhoz és a Kuvsinszkajához a Viborg kerületben,[31] és Szinyegubhoz a Narvai-kapu környékén – minden este tízesével jártak fel a munkások, hogy írniolvasni tanuljanak, s azután elbeszélgessenek. Időnként egyikünk-másikunk útra kelt, egy vagy két hétre, azokba a falvakba, ahonnan ismerőseink származtak, és csaknem nyílt propagandát folytatott az ottani parasztok között.

Természetesen mindazok, akik falura mentek agitálni, parasztnak öltöztek. Oroszországban oly széles a szakadék úr és muzsik között, oly ritkán kerül érintkezésbe ez a két pólus, hogy a „nadrágos ember" megjelenése falúhelyen általános figyelmet keltett volna. De még a városban is azonnal szimatolni kezdett volna a rendőrség, ha olyan ember bukkan fel a munkások között, aki ruhájával, beszédével elüt tőlük. „Minek trafikálna az egyszerű néppel, ha nem volna tisztességtelen a szándéka?" Gyakran megesett, hogy miután megebédeltem egy arisztokrata házában, vagy éppen a Téli Palotában – ahol egy barátomat kerestem fel néhanapján –, bérkocsiba vágtam magam, és a szegényes külvárosi diáktanyára hajtattam, ott levetettem fényes öltözékemet, vászoninget húztam, parasztcsizmába, bekecsbe bújtam, és elindultam takács barátaimhoz, útközben pedig a parasztokkal tréfálkoztam. A külföldi munkásmozgalomról, az Internacionáléról, az 1871-es Kommünről beszéltem a csoport tagjainak. Nagyon figyelmesen hallgattak, igyekezték egyetlen szót sem elengedni a fülük mellett, azután megkérdezték:

– Mit tehetünk mi Oroszországban?

– Agitálnunk kell, kiválasztanunk a legjobbakat, és szerveznünk őket – feleltük mi. – Más út nincsen.

A francia forradalom történetét adtuk elő egy népszerű átdolgozás – Erckmann-Chatrian: *Egy paraszt története* című remek könyve – alapján. Hallgatóink rajongtak „Soveljov

úrért" – azaz Chovelért – aki faluról falura járt, és terjesztette a tilos könyveket. Mindnyájan égtek a vágytól, hogy példáját követhessék.

– Értsetek szót a többiekkel, hozzatok össze embereket, és ha elegen leszünk, majd meglátjuk, mit érhetünk el – mondtuk mi.

A munkások tökéletesen megértettek bennünket, s a végén nekünk már csak az ő buzgalmukat kellett mérsékelnünk.

Sok emlékezetes órát töltöttem közöttük. Különösképpen jól emlékszem 1874 első napjára, mivel ez volt az utolsó szabadon töltött szilveszterem Oroszországban. Választékos társaságban köszöntöttem az új esztendőt. Nem kevés magasröptű beszéd hangzott ott el a hazafiúi kötelességről, a nép javáról és más hasonlókról. Ám valamennyi meghatottságtól csöpögő szónoklatból ugyanaz a gond érződött ki. Minden vendég szemmel láthatólag azon törte a fejét: hogyan őrizhetné meg a saját jólétét. Ennek ellenére egyikük sem mertę egyenesen és nyíltan bevallani, hogy csupán arra hajlandó vállalkozni, ami számára egyáltalán nem jár veszéllyel. Vég nélkül folyt a szájtépés az evolúció lassúságáról, a tömegek maradiságáról, az áldozathozatal értelmetlenségéről – s mindez csak azért, hogy leplezzék a valóságos indítékokat, miközben időnként azt bizonygatták, hogy készek minden áldozatra... Hirtelen elkedvetlenedtem, és otthagytam ezt a társaságot.

Másnap reggel a takácsok összejövetelére mentem. Egy sötét pincehelyiségben tartották. Paraszti öltözéket viseltem, és beleolvadtam a bekecsesek tömegébe. Elvtársam, akit a munkások ismertek, egyszerűen csak így mutatott be: „Borogyin barátom".

– Mondd el nekünk, Borogyin – kért meg –, mit láttál külföldön.

Én pedig elkezdtem beszélni a nyugat-európai munkásmozgalomról, a proletariátus harcáról, azokról a nehézségekről, amelyeket le kell küzdenie, reménységeiről.

Az összejövetelen főként középkorú emberek voltak jelen. Beszámolóm rendkívüli módon felkeltette az érdeklődésüket,

és rengeteg olyan kérdést tettek fel, amely mind a lényeget érintette: a szakszervezetekről a legrészletesebben, az Internacionálé céljairól és sikerének esélyeiről. Ezután olyan kérdések következtek, hogy mit lehetne tenni Oroszországban, és milyen következményekkel jár a mi propagandánk. Én sohasem becsültem le azt a veszélyt, amellyel agitációnk jár, és kereken meg is mondtam ezt:

– Bennünket maholnap alighanem száműznek Szibériába, magukat pedig – illetve, legalábbis néhány társukat – jó időre börtönbe zárják azért, hogy meghallgattak bennünket.

A komor kilátások nem hűtötték le, nem ijesztették el őket.

– Na jó, hát azért nyilván Szibériában sem csak medvék élnek. Akadnak ott emberek is, igaz? Ahol pedig emberek vannak, ott mi sem veszünk el – jegyezték meg némelyek, míg mások így fejezték ezt ki: – Nem olyan fekete az ördög, mint amilyennek festik! . . . Aki fél a farkasoktól, ne menjen az erdőbe . . . Sorsát senki el nem kerülheti . . .

S amikor később többeket letartóztattak közülük, csaknem valamennyien nagyszerűen viselkedtek, és senki ellen sem vallottak.

16

LETARTÓZTATÁSOK. – KLEMENTS ILLEGALITÁSBAN. – ENGEM IS LETARTÓZTATNAK. – A KIHALLGATÁS. – A HAZUG ÜGYÉSZ. – A PÉTER-PÁL-ERŐDBE ZÁRNAK

Ama két év alatt, amelyről most beszélek, mind Pétervárott, mind egész Oroszországban számos letartóztatásra került sor. Egyetlen hónap sem múlt el anélkül, hogy számunk meg ne csappant volna, s ne fogták volna le vidéki csoportjaink néhány tagját is. 1873 utóján megsokasodtak a letartóztatások. No-

vemberben a rendőrség rátört egyik legfontosabb konspiratív lakásunkra a Narvai-kapu környékén. Elvesztettük Perovszkaját, Szinyegubot és még két elvtársunkat. Minden kapcsolatot meg kellett szakítanunk azokkal a munkásokkal, akik Pétervárnak ebben a kerületében laktak. A csendőrök nagyon éberek lettek, és nyomban felfigyeltek a munkásnegyedben felbukkanó diákokra. Új tanyát létesítettünk a városon túl, de hamarosan arról is le kellett mondanunk. A munkásokat mindenütt besúgók vették körül, és árgus szemekkel figyelték őket. Bekecsünkben, paraszti külsőnk védelme alatt Dmitrij, Szergej és én észrevétlenül járhattunk. Mi továbbra is felkerestük azokat a negyedeket, amelyekben csak úgy hemzsegtek a csendőrök és a spiclik. Ám Dmitrij és Szergej helyzete nagyon veszélyes volt. A rendőrség fokozott erővel kereste őket, mivel nevüket a munkásnegyedekben már széles körben ismerték. Ha a hatóságok egy házkutatás során véletlenül rábukkantak volna ismerősük lakásán Klementsre vagy Kravcsinszkijra, azonnal elvitték volna őket. Akadtak időszakok, amikor Dmitrij szinte naponta kényszerült olyan lakást keresni, ahol viszonylag nyugodtan töltheti az éjszakát.

– Meghálhatok önnél? – kérdezte meg elvtársát, amikor este kilenc után betoppant hozzá.

– Szó sem lehet róla! Az utóbbi időben erősen figyelik a lakásomat. Menjen inkább N.-hez.

– Éppen tőle jövök. Azt mondja, valóságos spicligyűrű veszi körül a házát.

– Hát akkor menjen M.-hez. Jó barátom, és minden gyanún felül áll; viszont messze lakik. Üljön kocsiba. Itt van rá a pénz.

Dmitrij azonban elvből nem fogadott el pénzt, és gyalog vánszorgott el a város túlsó végébe, vagy ott maradt annál az elvtársánál, akihez bármely pillanatban beállíthatott a rendőrség.

1874 januárjában a rendőrség rajtaütött főbb erődünkön a Viborg kerületben; ez a lakás a takácsok közötti propaganda céljait szolgálta. Néhány kiváló agitátorunk mögött bezárult a Harmadik Ügyosztály titokzatos kapuja. Soraink megritkul-

tak. Mind nehezebbé vált az összejövetelek megtartása. Minden erőnket latba vetve, új köröket igyekeztünk létrehozni a fiatalokból, hogy legyen, aki letartóztatásunk után folytatja ügyünket. Csajkovszkij ebben az időben délen tartózkodott. Rávettük, helyesebben rákényszerítettük Szergejt és Dmitrijt, hogy hagyja el Pétervárt. Legfeljebb öten-hatan maradtunk a fővárosban, hogy körünk munkáját folytassuk. Nekem az volt a szándékom: megtartom előadásomat a Földrajzi Társaságban a végzett munkáról, aztán magam is délre utazom, s olyasfajta földligákat szervezek ott, amilyenek a hetvenes évek vége felé Írországban működtek, és öltöttek fenyegető méreteket.

Két hónap viszonylag nyugodtan telt el, ám március közepén váratlanul tudomásunkra jutott, hogy gyári munkásokat tömörítő csoportunknak csaknem minden tagját letartóztatták, s velük együtt Nyizovkin volt egyetemi hallgatót is, aki, sajnos, élvezte bizalmukat.

Bizonyosak voltunk benne, Nyizovkin mindent bevall, amit csak tud, hogy a maga bőrét mentse. Dmitrijen és Szergejen kívül ismerte a csoport létrehozóját, Szergyukovot, továbbá engem, s feltételeztük, hogy a vallatásnál alighanem megmondja valódi nevünket. Néhány nap múlva letartóztattak két takácsot – két teljesen megbízhatatlan alakot –, aki még társainak a pénzét is elitta. Ezek Borogyin néven ismertek. Nem is volt kétségünk afelől, hogy ezek – a parasztosan öltözködő, és a takácsok összejövetelein előadó – Borogyin nyomára vezetik a rendőrséget. Így tehát egyetlen hét alatt, Szergyukov és a magam kivételével, letartóztatták körünk valamennyi Pétervárott található tagját.

Nem maradt más hátra: el kellett menekülnünk Pétervárról. Mi viszont éppen ezt nem akartuk. Hatalmas szervezet volt ránk bízva. E szervezet Oroszországban és külföldön kiadványaink nyomtatásával és becsempészésével foglalkozott. Vajon sorsára hagyhatjuk-e – anélkül, hogy helyetteseket állítanánk – csoportjaink és tagozataink negyven kormányzóságra kiterjedő hálózatát? Oly fáradságos munkával hoztuk létre

ezekben az években, s rendszeres levelező kapcsolatban álltunk velük! Magukra hagyhatjuk-e pétervári munkásköreinket és a fővárosi munkások között tevékenykedő négy propaganda-központunkat? Vajon faképnél hagyhatjuk-e mindezt, amíg nem találunk olyan embereket, akik átveszik tőlünk kapcsolatainkat és a levelezést? Szergyukovval úgy határoztunk, hogy felveszünk körünkbe két új tagot, és átadjuk nekik az összes ügyeket. Minden este találkoztunk a város különféle kerületeiben, és szorgalmasan dolgoztunk. A neveket és a címeket sohasem jegyeztük fel. Csupán a könyvek szállításával kapcsolatos címek jegyzékét vezettük, de azt is rejtjeleztük, és biztos helyen tartottuk. Új tagjainknak ily módon sok száz címet és tucatnyi rejtjelkulcsot kellett megtanulniuk. Addig ismételgettük ezeket új elvtársainknak, amíg végül bemagolták. Minden este szemléltető oktatást rendeztünk nekik az európai Oroszország földrajzából; kiváltképp a nyugati határvidék térképének ismeretét követeltük meg, ahol az átcsempészett könyveket továbbító személyek laktak, továbbá a Volga-melléki kormányzóságokét, mert ott meg a parasztok között letelepült elvtársaink éltek. Azután – természetesen álöltözetben – külvárosról külvárosra vezettük új elvtársainkat és megismertettük őket a munkásokkal.

Ebben a helyzetben az lett volna a leghelyesebb, ha eltűnünk lakásunkból, és új helyen bukkanunk fel, idegen néven és idegen személyi igazolvánnyal. Szergyukov ott is hagyta a lakását, de mivel nem volt személyi igazolványa, ismerőseinél rejtőzködött. Nekem ugyanezt kellett volna tennem, ám egy különös körülmény akadályozott ebben. Közvetlenül ezt megelőzőleg fejeztem be a finnországi és oroszországi jégkorszakbeli lerakódásokról szóló munkámat, amelyet a Földrajzi Társaság közgyűlésén kellett felolvasnom. Már a meghívókat is szétküldték, de kiderült, hogy a két pétervári geológus-egyesület ugyanerre a napra tűzte ki együttes ülését, ezért megkérték a Földrajzi Társaságot, halassza el egy héttel előadásomat. Tudták ugyanis, hogy kifejtem nézeteimet arról, miképpen csú-

szott le a jégtakaró egészen Közép-Oroszországig, és geológusaink – barátomnak és mesteremnek, Friedrich Schmidtnek a kivételével – túl merésznek tartották felfogásomat, és alaposan meg akartak vele ismerkedni. Ily módon még egy hétig Pétervárott kellett maradnom.

Pedig titokzatos idegenek bolyongtak a házam körül, és a legképtelenebb ürügyekkel be is állítottak hozzám. Egyikük ajánlatot tett a Tambov környéki birtokomhoz tartozó erdők megvételére, holott a birtok az erdőtlen sztyeppen terült el. Legnagyobb meglepetésemre utcánkban, a Malaja Morszkaján megpillantottam az egyik letartóztatott takácsot. Meggyőződhettem tehát arról, hogy figyelik a lakásomat. Eközben pedig úgy kellett viselkednem, mintha mi sem történt volna, mert a Földrajzi Társaságban várt rám a következő pénteki előadás.

Az ülést megtartották. A vita nagyon heves volt, és egy tételt mindenesetre sikerült elfogadtatnom. Geológusaink elismerték, hogy a diluviális korszakról szóló régi elméletek, valamint az a tétel, miszerint a görgelékkövet az úszó jéghegyek terítették szét Oroszországban, minden alapot nélkülöznek, s hogy az egész kérdést újra elő kell venni. Nem kis örömmel hallgattam kiváló geológusunkat, Barbot de Marnyt, aki kijelentette:

– Akár volt eljegesedés, akár nem – azt mindenesetre el kell ismernünk, uraim, hogy a valóságban egyetlen kutatás sem támasztja alá azt, amit az úszó jéghegyek hatásáról idáig vallottunk.

Felajánlották a fizikai–földrajzi tagozat elnöki tisztét, nekem meg közben az járt az eszemben, vajon nem a Harmadik Ügyosztályon fogom-e tölteni az éjszakát?

Nem kellett volna hazatérnem többé, én azonban alig álltam a lábamon a fáradtságtól, és visszamentem lakásomba, hogy ott pihenjek reggelig. Ezen az éjjelen nem törtek rám a csendőrök. Átnéztem egy halom iratot, megsemmisítettem mindazt, ami bárkire nézve is terhelő lehetett, becsomagoltam a holmimat, és felkészültem az útra. Tudtam, hogy figyelik a lakáso-

mat, de úgy véltem, a rendőrök csak éjszaka „látogatnak meg", és az esti szürkület idején sikerül majd észrevétlenül kisurrannom. Már sötétedett, és éppen indulni akartam, amikor a szobalány odasúgta:

– Jobb lenne, ha a hátsó lépcsőn menne le.

Megértettem. Szót fogadtam neki, és kisiettem a házból. A kapu előtt csupán egy konflis állt. Beugrottam, és elindultam a Nyevszkij proszpekt felé. Eleinte senki sem követett bennünket, s már-már azt hittem, hogy minden rendben van, amikor a Nyevszkijen, a városháza közelében másik konflisra lettem figyelmes, amely nyomunkban vágtatott, és kisvártatva utol is ért.

Legnagyobb megdöbbenésemre az egyik letartóztatott takácsot pillantottam meg a kocsiban, egy ismeretlen úr társaságában. A takács felém intett, mintha csak azt akarta volna jelezni, hogy valami közölnivalója van. Szóltam a kocsisnak, álljon meg. „Talán kiengedték – gondoltam –, és fontos megbízatása van a számomra." Amint azonban megállt a konflis, a takács mellett ülő úr (aki detektív volt), hangosan rám kiáltott:

– Borogyin úr, alias Kropotkin herceg, letartóztatom önt!

Sípolt a rendőröknek – akikből mindig rengeteg ténfereg a Nyevszkijen –, beugrott a kocsimba, és felmutatott egy írást a pétervári városi rendőrség pecsétjével.

– Parancsot kaptam – mondta –, hogy kísérjem önt haladéktalanul a főkormányzóhoz, bizonyos kérdések tisztázására.

Az ellenállás reménytelen lett volna. Máris két rendőr állt mellettem. Szóltam a kocsisnak, forduljon meg, és vigyen a főkormányzóhoz. A takács a maga kocsijában maradt, és utánunk hajtatott.

A rendőrség valószínűleg a tíz nap alatt mindvégig habozott, letartóztasson-e, mivel nem volt bizonyos abban, hogy én vagyok-e Borogyin. Amikor reagáltam a takács jelére, minden kétségüket eloszlattam.

Véletlenül éppen mielőtt házamat elhagytam, egy fiatalem-

ber keresett fel Moszkvából. Két levelet hozott: az egyiket nekem elvtársunktól, P. I. Vojnaralszkijtól, a másikat barátunknak, Poljakovnak Dmitrij Klementstől. Vojnaralszkij beszámolt arról, hogy Moszkvában titkos nyomdát állítottak fel. Sok más örvendetes hírt is közölt a városukban folyó forradalmi munkáról. E levelet elolvasás után megsemmisítettem, a másikat viszont – amelyben csupán baráti hangú, ártatlan fecsegés volt – magamhoz vettem. Most, hogy letartóztattak, tanácsosnak véltem ezt a levelet is megsemmisíteni. Ismét felszólítottam a detektívet, mutassa meg a papírjait, s miközben ő azzal volt elfoglalva, hogy kihalássza azokat a zsebéből, észrevétlenül az úttestre ejtettem a levelet. Amikor azonban megérkeztünk a főkormányzó házához, a takács odaadta a detektívnek azt a szerencsétlen papírt.

– Láttam, hogy az úr szándékosan leejtette a kövezetre – mondta –, és én felvettem.

Néhány kétségbeejtően lassan múló óra telt el, míg az ügyészre vártam. A vádhatóság képviselője – mint köztudott – valójában a csendőrséget fedezi. Csupán azért tartják, hogy a törvényesség látszatát kölcsönözze a házkutatásoknak és a vallatásnak. Elég sok idő telt el, amíg sikerült megtalálniuk és elhozniuk az ügyészt, hogy legyen, aki a törvényesség képviselőjének szerepében tündöklik. Visszavittek lakásomra, ahol nagyon gondos házkutatást tartottak; ez hajnali három óráig húzódott el. Mindamellett a csendőrök egyetlen szeletke olyan papírt sem találtak, amely akár ellenem, akár más ellen terhelő bizonyítékul szolgálhatott.

A házkutatás után bevittek a Harmadik Ügyosztályra, amely I. Miklós óta és mind a mai napig különféle nevek alatt Oroszországot kormányozza, és valósággal állam az államban. Őse a Preobrazsenszkij Prikáz volt I. Péter idejében, amelyben kegyetlen kínzásoknak vetették alá az orosz katonai birodalom alapítójának ellenfeleit, sőt gyakran halálra is kínozták őket. A Pétert követő cárnők idején a Prikáz Titkos Kancelláriává alakult át. Anna Ivanovna uralkodása alatt a kegyet-

len Biron kazamatái rettegéssel töltötték el egész Oroszországot. A Kancelláriából I. Miklós hozta létre a Harmadik Ügyosztályt, és hozzácsatolta a csendőrséget, úgyhogy a csendőrfőnök félelmetesebb személy lett, mint maga a cár.

Mezencev meggyilkolását követően[32] Lorisz-Melikov belügyminisztersége idején a Harmadik Ügyosztályt névleg felszámolták, ám – akár a főnix – újjászületett, és cégéreit változtatva, még nagyobb hatalom lett, mint korábban volt. Minden kormányzóságban, minden városban, sőt minden vasútállomáson ott vannak azok a csendőrök, akik közvetlenül a saját ezredeseiknek és tábornokaiknak teszik meg jelentéseiket, míg ezek a csendőrség főnökével állnak kapcsolatban. A főnök naponta találkozik az uralkodóval, és arról referál neki, amit szükségesnek lát. A testület tábornokainak és ezredeseinek az a kötelességük, hogy szemmel tartsák a cár valamennyi alattvalójának – köztük a kormányzóknak, a miniszteréknek, sőt a nagyhercegeknek is – a társadalmi és a magánéletét. Maga az uralkodó sem kerülheti el éberen figyelő tekintetüket. S mivel kiválóan ismerik az udvar apró-cseprő botrányait, és tudnak a cár minden lépéséről, a csendőrség főnöke ily módon Oroszország urainak bizalmasává válik azok legintimebb ügyeiben.

II. Sándor uralkodásának abban az időszakában, amelyről most beszélek, a Harmadik Ügyosztály mindenható volt. A csendőrezredesek ezerszámra tartották a házkutatásokat; a legkevésbé sem foglalkoztatta őket a kérdés, hogy vannak-e Oroszországban bíróságok és törvények, vagy sem. Azt tartóztattak le, akit akartak, addig tartották börtönben az embereket, ameddig akarták, és százakat száműztek Észak-Oroszországba vagy Szibériába, attól függően, hogy X. ezredes, vagy Y. tábornok hogyan látta jónak. A belügyminiszter aláírása csupán puszta formaság volt, mivel nem ellenőrizhette a csendőröket, sőt, azt sem tudta, mit csinálnak.

Hajnali négy óra is volt már, mire megkezdődött a kihallgatás.

– Önt azzal vádolják – nyilatkoztatták ki ünnepélyesen –, hogy tagja volt egy titkos bűnszövetkezetnek, amely a fennálló rend megdöntését tűzte ki céljául, továbbá azzal, hogy részt vett egy összeesküvésben a cár őfelsége szent személye ellen. Bűnösnek érzi-e magát ezeknek a cselekményeknek az elkövetésében?

– Csak nyilvános tárgyaláson vagyok hajlandó a kérdéseikre válaszolni – feleltem.

– Írja! – diktálta az ügyész a jegyzőkönyvvezetőnek. – „Nem ismeri el magát bűnösnek" ... Még néhány kérdést kell feltennem önnek – kezdte ismét rövid szünet után. – Ismer-e egy Nyikolaj Csajkovszkij nevű személyt?

– Ha mégis kérdéseket óhajt feltenni a kihallgatáson, akkor minden kérdés után már most odaírhatja, hogy „nem".

– Nos, ismeri-e például Poljakov urat, akiről mindössze néhány perccel ezelőtt beszélt az ügyésszel?

– Ha felteszi ezt a kérdést, már írhatja is, hogy „nem". És ha azt kérdezi meg, hogy ismerem-e nénémet, bátyámat, vagy mostohaanyámat, akkor is írja, hogy „nem". Más választ nem kap tőlem. Tudom, hogy ha bármely személlyel kapcsolatban igen-t felelek, önök haladéktalanul nagy kellemetlenséget okoznak neki, házkutatást tartanak nála, vagy olyasmit, ami még annál is kellemetlenebb. S azután még közlik az illetővel, hogy én vallottam rá.

Ezután még rengeteg kérdést tettek fel, s én mindegyikre nyugodtan nemmel feleltem.

Így ment ez egy óra hosszat. A feltett kérdésekből kiderült: a két takács kivételével valamennyi letartóztatott nagyszerűen viseli magát. A takácsok meg csak azt tudták, hogy két ízben találkoztam a munkások csoportjával. A csendőrök szemmel láthatólag semmi lényegeset sem tudtak körünkről.

– Mit tesz ön, herceg? – mondta a csendőrtiszt, aki hajnali négy óra után zárkámba kísért. – Hallgatásából szörnyű fegyvert kovácsolnak ön ellen.

– Talán nincs jogom megtagadni a válaszadást?

– De igen... hanem... Remélem, kényelmesnek találja majd a zárkáját. Letartóztatásának pillanata óta fűtik.

Nagyon kényelmesnek találtam, és azonnal mély álomba merültem. Néhány óra múlva egy csendőr ébresztett fel; teát hozott. Utána egy másik személy jött be, és váratlanul odasúgta:

– Itt van papír és ceruza; írjon üzenetet.

Ez az ember szimpatizáns volt, akit névről ismertem. Rajta keresztül leveleztünk a Harmadik Ügyosztály foglyaival.

Minden irányból halk kopogtatást hallottam a falon. Ez volt a foglyok sajátos érintkezési módja. Újonc lévén azonban nem értettem ezt a kopogást, amely olybá tűnt, mintha valamennyi fal árasztaná magából.

Csupán egy gondolat gyötört. A lakásomon tartott házkutatás közben meghallottam, amint az ügyész odasúgta a csendőrtisztnek, hogy házkutatást tartanak Poljakov lakásán is, mivel neki van címezve Dmitrij levele. Poljakov fiatal egyetemi hallgató volt, rendkívül tehetséges zoológus és botanikus; együtt vettünk részt a vityimi expedícióban. Szegény kozákcsaládból származott, a mongol határvidékről. Számos akadályt kellett leküzdenie, amíg eljuthatott Pétervárra, és beiratkozhatott az egyetemre, ahol csakhamar mint nagy jövő előtt álló zoológust kezdték emlegetni. Ebben az időben tette le kandidátusi vizsgáit. Hosszan tartó közös utazásunk óta jó barátok voltunk, sőt egy időben együtt is laktunk Pétervárott. Politikai tevékenységem azonban nem érdekelte Poljakovot.

Erről említést is tettem az ügyésznek.

– Becsületszavamat adom önnek – jelentettem ki –, hogy Poljakov soha semmiféle politikai mozgalomban sem vett részt. Holnap lesz az utolsó vizsgája. Egy olyan fiatalember egész tudományos pályafutását teszik tönkre, aki sok éven át küszködött, és nagy akadályokat győzött le, amíg idáig eljutott. Tudom, önöket mindez kevéssé érdekli, az egyetem azonban úgy tekint Poljakovra, mint az orosz tudomány jövendő dicsőségére.

Ennek ellenére Poljakovnál is tartottak házkutatást, de nem vették őrizetbe, és három napot adtak neki vizsgáira. Néhány

nap múlva elővezettek az ügyészhez, aki az örömtől sugárzó arccal mutatott fel egy borítékot, s benne egy cédulát. Mindkettőn az én írásom volt olvasható. A cédulán ez állt: „Kérem, adja át ezt a csomagot V. J.-nek, és kérje meg, hogy tartsa magánál mindaddig, amíg a jelszóval érte nem jönnek." A címzett neve az üzeneten nem szerepelt.

– Ezt a levelet Poljakov úrnál találtuk – közölte az ügyész. – És az ő sorsát most ön tartja a kezében, herceg. Ha megmondja, ki az a V. J., akkor azonnal szabadon engedjük Poljakov urat, míg ellenkező esetben addig tartjuk itt, amíg meg nem nevezi a szóban forgó személyt.

A borítékra, majd a levélre pillantottam; az előbbinek a címzését árnyékoló ceruzával írták, az utóbbiét rendessel. Nyomban felidéztem a cédulával és a borítékkal kapcsolatos minden körülményt.

– Határozottan állítom – mondtam fennhangon –, hogy a borítékot és a levelet nem együtt találták. A cédulát önök tették a borítékba. – Az ügyész elvörösödött. – Remélem, nem akarja azt állítani, hogy ön, a szakember, nem vette észre, hogy a levelet és a boríték címzését más-más ceruzával írták? És most velem az ellenkezőjét akarja elhitetni? Nem, tisztelt uram, kijelentem önnek: ez a levél nem Poljakovnak szólt.

Az ügyész mindössze néhány másodpercre jött zavarba, azután már az előbbi magabiztossággal közölte:

– Mindamellett Poljakov beismerte, hogy az ön üzenete neki szólt.

Tudtam, hogy hazudik. Poljakov beismerhetett akármit, ami a saját személyével kapcsolatos, de inkább választotta volna a szibériai száműzetést, semmint hogy terhelő vallomást tegyen másra. Az ügyész szemébe néztem, és így szóltam:

– Nem, tisztelt uram, Poljakov sohasem mondta ezt önnek. Ön nagyon is jól tudja, hogy hazudik.

Az ügyész dühbe jött, vagy legalábbis tette magát.

– Hát jó – mondta végül –, ha vár néhány percet, behozom Poljakov úr írásbeli vallomását. Itt ül a szomszéd szobában.

– Örömmel várok rá, amíg csak kívánja.

Letelepedtem a pamlagra, és egyik cigarettáról a másikra gyújtva vártam. Ám az írásbeli vallomást sem ezen a napon, sem később nem tudták felmutatni, és ahányszor megpillantottam, mindig ezzel bosszantottam az ügyészt:

– Nos hát, hol van Poljakov vallomása?

Magától értetődik, hogy ilyenfajta vallomás egyáltalában nem létezett. 1878-ban találkoztam ismét Poljakovval Genfben, ahonnan nagyon kellemes kirándulást tettünk az Aletsch-gleccserre. Talán mondanom sem kell: Poljakov úgy válaszolt, ahogyan én gondoltam. Kijelentette, hogy sem a levélről, sem a V. J. monogramot viselő személyről nem tud semmit. Nagyon sok könyvet adtunk egymásnak kölcsön, az egyikben találták a cédulát. A borítékot viszont egy régi kabátjának zsebéből húzták elő. Poljakovot néhány hétig tartották fogva, azután tudós barátainak közbenjárására szabadon engedték. A rendőrségnek mindvégig nem sikerült megtudnia, ki rejtőzik a V. J. monogram mögött. S az illető – amikor megbízásomból felkeresték – oda is adta küldöncömnek az irataimat.

Visszavittek a zárkába, és kis idő múlva ismét megjelent nálam az ügyész egy csendőrtiszt társaságában.

– Ezzel befejeztük a kihallgatását – közölte velem. – Önt átszállítják máshova.

A kapunál kocsi várt. Felszólítottak, szálljak be, s egy jól megtermett grúz csendőrtiszt ült mellém. Többször is szóltam hozzá, ő azonban válaszképpen csak szuszogott. A kocsi áthaladt a Lánc-hídon, a Mars-mezőn, majd a csatornák mentén futott, mintha csak kerülni akarnánk a legnépesebb utcákat.

– A Litván-várbörtönbe megyünk? – kérdeztem a tisztet, mivel tudtam, hogy sok elvtársunk ül már ott.

A tiszt azonban nem válaszolt. Attól a pillanattól fogva, hogy beszálltam a kocsiba, velem szemben is alkalmazták azt a hallgatási módszert, amelyben azután két esztendeig éltem. Ám amikor a kocsi ráhajtott a Szentháromság-hídra, megértettem, hogy a Péter-Pál-erődbe visznek.

Elragadtatással néztem a gyönyörű folyót, hiszen tudtam; egyhamar nem látom újra. Alkonyodott. Nyugat felől, a Finnöböl felett súlyos szürke fellegek borították az eget, míg a fejünk felett fehér felhők úsztak, s ahol időnként megszakadtak, az ég kékje kandikált elő. Átértünk a hídon, és a kocsi balra fordult, majd behajtottunk egy barátságtalan boltív alatt az erőd kapuján.

– No, most legalább két évig elüldögélek itt – jegyeztem meg a tisztnek.

– Ugyan, miért tartanák itt olyan sokáig? – felelte a grúz, aki visszanyerte a beszélőképességét, mihelyt beértünk az erődbe. – Ügyében már csaknem befejezték a vizsgálatot, és két héten belül átadják a bíróságnak.

– Az én ügyem nagyon egyszerű – feleltem –, de mielőtt engem bíróság elé állítanának, önök még megkísérlik, hogy letartóztassanak minden orosz szocialistát; azok viszont nagyon sokan vannak, és két év alatt sem tudják valamennyit lefogni.

Magam sem gondoltam, hogy szavaim mily prófétikusak.

A kocsi az erőd parancsnokának háza előtt állt meg, s mi bementünk a fogadószobába. Korszakov tábornok – egy mogorva tekintetű vénember – jött elénk. A csendőrtiszt a fülébe súgott valamit, az öreg erre azt mondta, hogy „jó", és szinte megvetőleg mérte végig, majd felém fordult. Nyilvánvalóan a parancsnok egyáltalán nem örült annak, hogy új lakót kapott, és némileg szégyellte beosztását; tekintete azonban mintegy ezt fejezte ki: „katona vagyok és csupán a kötelességemet teljesítem". Visszaültünk a kocsiba, de hamarosan egy másik kapunál álltunk meg; itt várakoztattak egy ideig, amíg a katonák belülről kinyitották. Hosszú, keskeny sikátorokon át végre egy harmadik vaskapuhoz jutottunk: ezután egy sötét, boltozatos folyosóra értünk, majd onnan egy homályos és nyirkos kis szobába léptünk.

A várbörtön foglár-altisztjei sürögtek-forogtak körülöttünk hangtalanul – nemez lábbelit viseltek –, és egyetlen szót sem szóltak, miközben a felügyelő írásban nyugtázta a grúznak a fogoly átvételét. Rám parancsoltak, hogy vetkőzzem le teljesen,

és vegyem fel a rabruhát: a zöld flanellköntöst, a nagyon hosszú és hihetetlenül vastag gyapjúharisnyát és a sárga papucsot, amely oly nagy volt, hogy minden lépésnél nehezemre esett a lábamon tartanom. Világéletemben gyűlöltem a háziköntöst és a papucsot. A vastag harisnya utálattal töltött el. Még selyem alsóingemet is levettették velem, pedig az igazán jól jött volna a nyirkos várbörtönben. Természetesen harsányan tiltakoztam ez ellen, és egy óra múlva Korszakov tábornok parancsára visszaadták.

Azután végigkísértek egy sötét folyosón, amelyen őrök jártak fel s alá, és bevezettek egy magánzárkába. A nehéz tölgyfaajtó becsapódott mögöttem, a zárban megcsikordult a kulcs, s én egyedül maradtam a félhomályos cellában.

MÁSODIK RÉSZ

A PÉTER-PÁL-ERŐD. – SZÖKÉSEM

I

A PÉTER-PÁL-ERŐD. – KAZAMATÁM. – SZENVEDEK A KÉNYSZERŰ TÉTLENSÉGTŐL. – BÁTYÁM HAZATÉR. – MEGENGEDIK, HOGY TUDOMÁNYOS MUNKÁT FOLYTATHASSAK

Most tehát a Péter-Pál-erődben voltam, ahol az elmúlt két évszázad alatt Oroszország legjobb fiai senyvedtek. Pétervárott az erődnek még a nevét is csak suttogva merték kimondani.

I. Péter itt vetette alá kínvallatásnak és ölte meg saját kezűleg fiát, Alekszejt. Itt zárták Tarakanova hercegnőt a kazamatába, ahova az árvíz idején behatolt a víz. Az ár elől menekülő patkányok ruhájára kapaszkodtak fel. Itt kínozta politikai ellenfeleit a rémséges Münnich, az orosz szolgálatban álló német táborszernagy, és ide záratta élő halottként II. Katalin azokat, akik szót emeltek férje meggyilkolása ellen. Ennek a – Névából kiemelkedő, a Téli Palotával szemben elhelyezkedő – kőrengetegnek a krónikája az I. Péter óta eltelt százhetven esztendő alatt egyre csak gyilkosságokat és kínzásokat tartalmaz, élve eltemetettekről szól, akiket lassú halálra ítéltek, vagy megőrjítettek a nyirkos, sötét magánzárkákban.

Itt kezdődött a dekabristák vértanúsága – azoké, akik Oroszországban elsőként bontották ki a köztársaságnak és a jobbágyság megsemmisítésének zászlaját. Nyomukat máig is megtalálhatjuk ebben az orosz Bastille-ban. Itt raboskodott Rilejev, Sevcsenko, Dosztojevszkij, Bakunyin, Csernisevszkij, Piszarev és még sok más kiváló írónk. Itt vallatták és végezték ki Karakozovot.

Itt, az Alekszej-sánctorony valamelyik cellájában raboskodott még Nyecsajev, akit Svájc közönséges bűnözőként adott ki, de akivel úgy bántak, mint veszélyes politikai fogollyal. Nem adatott meg neki, hogy valaha is szabad lehessen még. A szóbeszéd szerint ugyanabban a sánctoronyban raboskodott néhány ember, akiket II. Sándor parancsára életfogytiglan tömlöcbe vetettek, mivel olyan udvari titkokról szereztek tudomást, amelyekről senkinek sem szabad tudnia. Egyiküket – egy nagy szakállú öregembert – egy ismerősöm látta is a titokzatos sáncbörtönben.

A múltnak mindezek az árnyai feltámadtak képzeletemben; gondolataim azonban elsősorban Bakunyin körül jártak, aki – annak ellenére, hogy 1848 után két évet ült vasra verve, a falhoz láncolva egy osztrák várbörtönben, majd miután az orosz kormánynak kiszolgáltatták, további hat évet töltött az Alekszej-sánctoronyban – még tettrekészebb volt, amikor kijött a börtönből, I. Miklósnak, a „vaskezű zsarnoknak" a halála után, mint sok elvtársa mindvégig szabadlábon.

– Ha ő mindezt túlélte – mondogattam magamban –, engem sem tör meg a börtön.

Először is az ablakhoz léptem; oly magasan tátongott a két rőf vastagságú falban, hogy alig értem fel. Széles, alacsony nyílás volt; két kereszt alakú vaskeretben üveg zárta el, az elé meg rácsot helyeztek. Az ablakból pillantásom a néhány méternyire húzódó, rendkívül vastag külső várfalra esett; a fal tetején szürke őrbódé állt. Csak ha felnéztem, láthattam egy darabka eget.

Gondosan megvizsgáltam a zárkát, amelyben esetleg néhány esztendőt kell töltenem. A pénzverde magas tornyát megpillantva, rájöttem, hogy az én zárkám az erőd délnyugati sarkán helyezkedik el, egy Névára néző bástyában. Mindamellett ez a börtönépület nem bástya volt, hanem az, amit az erődítéstanban visszavonulási toronynak neveznek, azaz egy belső, ötszögletű, emeletes kőépület, amely valamelyest a torony fala fölé magasodik, s amelynek két szintjén ágyúk állnak. Zárkám tulajdon-

képpen egy nagy lövegnek szánt kazamata volt, az ablak pedig annak lőrése. A nap sugarai sohasem hatoltak be oda, még nyáron is elfogta őket a fal vastagsága. Berendezése egy vaságyból, egy tölgyfaasztalból és egy ugyancsak tölgyfából készült támlátlan székből állt. A padlót vastagon bemázolt nemezlap, a falakat sárga tapéta borította. És hogy minél jobban elfojtsanak minden hangot: a tapétát nem közvetlenül a falra ragasztották, hanem egy vászonlapra; emögött dróthálót, majd ismét nemezréteget fedeztem fel. Csupán ez alatt sikerült követ tapintanom. A helyiség túlsó végében állt a mosdóasztal. A nehéz tölgyfa ajtóba négyszögletes rést vágtak az étel beadására, és egy hosszúkás, beüvegezett „kukucsot", amelyet kívülről kis reteszzel takartak el. A folyosón strázsáló őr ezen a nézőkén keresztül bármikor láthatta, mit csinál a fogoly. Valóban gyakran húzta félre a reteszt, és minden alkalommal olyan medve módon próbált a nézőkéhez osonni, hogy kegyetlenül nyikorgó csizmája messziről elárulta. Megkíséreltem szóba elegyedni vele, de ilyenkor rémület jelent meg szemében – a „kukucson" át is láthattam –, és a retesz azonnal a helyére került. Néhány perc múltán ismét nyikorgás ütötte meg a fülemet, de egyszer sem tudtam akár egyetlen szót is kivenni az őrből.

Körös-körül süket csönd honolt. Az ablakhoz húztam székemet, és az innen látható kis darab eget kezdtem nézegetni. Szerettem volna olyan hangot hallani, amely a Néváról vagy a túlsó parton álló városból szűrődik ide, de hasztalan. Nyomasztóan telepedett rám a halálos csönd. Dalolni próbáltam, először halkan, azután egyre hangosabban:

Ily ifjan mondjak, s ne utóbb
*a szerelemnek végső búcsúszót?**

– énekeltem a *Ruszlán és Ludmilá*-ból.

– Tisztelt úr, ne méltóztasson énekelni! – hangzott fel egy öblös hang az ajtó mögül.

* Fazekas Anna fordítása.

– De én akarok énekelni, és fogok is.
– Itt tilos énekelni.
– De én akkor is fogok.

Erre megjelent a felügyelő, és igyekezett rávenni, hogy ne énekeljek, különben kénytelen lesz jelentést tenni az erőd parancsnokának, és így tovább.

– Berozsdásodnak a hangszálaim, és elsatnyul a tüdőm, ha nem beszélhetek, és nem is énekelhetek – próbáltam magyarázni neki.

– Akkor már inkább énekeljen halkan, magában – kért az öreg felügyelő.

Ám fölösleges volt erre kérnie. Néhány nap múlva elment a kedvem az énekléstől. Próbáltam ugyan „elvből" dalolni, de nem sok eredménnyel.

„A legfontosabb – gondoltam –, hogy fizikai erőmet megőrizzem. Nem akarok megbetegedni. Azt kell elképzelnem, hogy egy sarki expedíció kötelékében több évet töltök Északon. Sokat fogok mozogni, tornázom, nem adom meg magam a körülményeknek. A zárka egyik sarkától a másikig tíz lépés a távolság, s ez is több a semminél. Ha százötvenszer teszem meg, az máris egy verszta." S elhatároztam, hogy naponta hét versztányit gyalogolok: kettőt reggel, kettőt délelőtt, kettőt délután és egyet elalvás előtt. „Kiteszek az asztalra tíz cigarettát – számítgattam –, és ahányszor elmegyek az asztal mellett, egyet arrébb tolok: ezzel ellenőrzöm azt a háromszáz hosszat, amelyet meg kell tennem. Gyorsan fogok járni, de lassan fordulok a sarokban, hogy el ne szédüljek, és minden alkalommal más irányba. Azután naponta kétszer végzek majd tornagyakorlatokat a súlyos székkel." A lábánál fogva felemeltem, és kinyújtott kézzel tartottam, majd körben forgattam, és csakhamar megtanultam labdázni vele a fejem fölött, a hátam mögött és a lábam között.

Néhány órával bebörtönzésem után megjelent nálam a felügyelő, hogy olvasnivalót ajánljon. A könyvek között régi ismerősökre bukkantam, így például Lewis: *A mindennapi élet fiziológiája* című könyvére; a második kötet azonban, amelyet

különösen szerettem volna elolvasni, valahol elkallódott. Írószerszámokat is kértem persze, de ezt kereken visszautasították. A várbörtönben csupán a cár külön engedélyével kaphat a fogoly tollat és tintát. Természetesen nagyon szenvedtem a kényszerű tétlenségtől, és regényeket kezdtem fejben kidolgozni: a népnek való olvasmányokat az orosz történelemből merített történetekkel; ezek némileg Eugène Sue: *Mystères du Peuple*-jére emlékeztettek. Az ötletet a *Fejezetek a rabszolgaság történetéből* című műből vettem, amelyet a *Gyelo* egyik régebbi számában olvastam. Sorra kigondoltam a történet vázát, a tájleírásokat, a párbeszédeket, és igyekeztem mindezt az elejétől a végéig fejben tartani. Elképzelhető, mennyire kifárasztotta volna agyamat ez a munka, ha két vagy három hónap múlva abba nem hagyom.

A foglyok több nemzedékétől származó könyvekből egész könyvtár gyűlt össze az erődben. Csernisevszkij, a karakozovisták, a nyecsajevisták – mind, mind hagytak valamit a rabok őket követő generációinak. Még néhány olyan könyv is akadt, amely a dekabristáktól származott: az egyik a kezembe is került; mélységes áhítattal olvastam ezt a ködös, misztikus filozófiai művet, hiszen egykor azok a vértanúk forgatták lapjait, akik századunkban elsőnek keltek harcra az önkényuralommal; az ódon könyvben most az ő nyomukat – nevüket, üzeneteiket – kerestem. Egyébként minden könyvben oly sok körömjel volt, hogy alig lehetett valamit is kibetűzni. Csupán egyetlen olyan nevet találtam, ahol betűről betűre világosan ki tudtam venni a köröm nyomát: „Nyecsajev, 1873." Eszerint tehát ő még nemrégiben is élt, valahol, valamelyik kazamatába zárva, talán éppen itt a közelemben.

Sok fogolynak csupán a börtönben nyílik alkalma arra, hogy nyugodtan, egyvégtében komoly könyveket olvasson. A forradalmárok többségét fiatal korában kapja el a konspiráció és a politikai agitáció forgószele, s legfeljebb a tömlöcben jut ideje vaskos könyvek tanulmányozására. Johann Most, az anarchista írta nekem egyik levelében, hogy csak a német börtönben szer-

zett kielégítő műveltséget. A lyoni anarchistáknak csupán Clairvaux-ban sikerült némi műveltségre szert tenniök. Egyáltalán, hol tanuljon az ifjúmunkás, ha nem a börtönben? De még a fiatal egyetemisták többsége is csak a tömlöcben jutott hozzá sok könyv elolvasásához, a történelem alapos megismeréséhez.

Lewis után természetesen *A XVIII. század története* következett Schlossertől: ezt a könyvet az orosz börtönök valamennyi lakója – kivétel nélkül – több ízben is elolvassa. A fogházcenzúra készségesen megengedte a meglehetősen liberális német történész e nehézkes művének olvasását; az ifjúság pedig – jobb híján – ebből ismerkedett a francia forradalommal. Nekem is megengedték, hogy a magam részéről kiegészítsem az erőd könyvtárát, s én meghozattam a Szolovjov-féle *Történelem* valamennyi kötetét, továbbá Kosztomarovnak, Szergejevicsnek és Beljajevnek még hiányzó műveit. A börtönben mindezeket jó néhányszor elolvastam, és nemcsak az általános jellegű kutatások töltöttek el gyönyörrel, hanem az olyasfajta szakmunkák is, mint például *Az orosz cárok és cárnők ruhái* stb., amelyeket később a Cserkaszov-féle könyvtárból küldtek be nekem.

Még egy könyvre emlékszem vissza hálával azért a gyönyörért, amelyet olvasása nyújtott: Sztaszulevics *Középkori Szöveggyűjtemény*-ére. Bár az ó- és az újkori történelem eseményeit is minden szerző a maga módján magyarázza, sehol sem találunk náluk annyi önkényes értelmezést, sőt a kor oly nagyfokú meg nem értését, mint a középkorról szóló kutatásokban. Az államiság és a római jog emlőin nevelkedett történészek a legtöbb esetben teljességgel képtelenek felfogni a középkori élet értelmét. Nekik csupán a hűbéri kötelékek a fontosak: a hűbérurak viszonya a királyi hatalomhoz – amelyet mindnyájan, Augustin Thierry kivételével, de még őt is beleértve, túlbecsülnek –, továbbá a jobbágyokat a földesurakhoz fűző – okiratban vagy szerződésben lefektetett – jogi kötelékek, vagy az egyháznak mint állami intézménynek a királyhoz, a pápához, és híveihez való viszonya; viszont a parasztok és a városi polgá-

rok egymás közötti, hivatalos okiratban nem rögzített, *kölcsönös* kapcsolatai – akárcsak a jobbágyok kapcsolatai a falusi „társadalomban": a faluközösségben – teljességgel elkerülik a figyelmüket. A legtöbb történész, akit a római államiság és a római jog iskolája nevelt, még csak nem is sejti, hogy az íratlan szokásjogon a szerteágazó jogi kötelékeknek egész világa nyugszik.

Ezért olvastam oly nagy élvezettel a Sztaszulevics *Szöveggyűjtemény*-ében található krónikarészleteket. Nem állok jót azért, hogy Sztaszulevics is nem a leglényegesebbet hagyta-e ki ezekből a szemelvényekből, tudniillik azokat az utalásokat, amelyek ezekben a krónikákban az emberek hétköznapi kölcsönös kapcsolataira vonatkoznak. Viszont a szemelvények oly hosszúak, hogy már csak ezért is találunk bennük imitt-amott egy-egy értékes utalást; ezenkívül a krónikákban leírt udvari és kolostori élet – bár már magában is rendkívül érdekes – néha még drámai is, és mindig életszagú.

Legszívesebben persze az olyasfajta könyveket olvastam, mint Szergejevics: *Az óorosz népgyűlés és a fejedelem* című műve, vagy Beljajev: *Parasztok a régi Oroszországban* című munkája, amely az orosz tömegek középkori életét varázsolja elénk. Nagy élvezettel olvastam *A szentek életé*-t is, ahol a tengernyi szellemi kacat között néha sehol másutt nem található, reális képek is felbukkannak. A mi orosz krónikáink roppant élvezetesek; egyszerűen érthetetlen, hogy oly kevéssé olvassák őket! A *Pszkovi Krónika* például oly színes, oly pótolhatatlanul értékes kincs a középkori városok életmódja iránt érdeklődők számára; hozzá hasonló, azt hiszem, egyetlen más irodalomban sincs. Pszkovban ugyanis a középkori életmód addig a – viszonylag késői – időszakig maradt fent a maga eredeti állapotában, amikor a krónikaírás már magas tökélyt ért el. Ebben a városban nem voltak nagyon gazdag kereskedőcsaládok, amelyekből „zsarnokok" válhattak volna; s ez a demokratikus élet jobban előtérbe helyezte a történelemben a néptömegeket; ezért

tükrözi a *Pszkovi Krónika* egy egész sor hasonló – de krónikát nem őrző – nyugat-európai város életét is.

Nem is sejtenénk, hogy egy-egy ország történetének részletes, alapos és eredeti tanulmányozása (vagyis ha *saját* szempontjaink és következtetéseink vannak) milyen óriási segítséget nyújt valamennyi európai ország történelmének megértéséhez. Az első pillanatban meghökkentő: mi köze lehet egymáshoz Franciaország, illetve Németország és Oroszország történetének? Valójában pedig itt is, ott is a nemzetségi, a faluközösségi, a városi és az állami életnek ugyanazok a formái ismétlődnek, ráadásul – s ez döbbent meg a leginkább – a megfelelő időszakokat hasonló személyiségek fémjelzik. Természetesen mindezeknek a személyiségeknek megvan a maguk sajátos arculata, de hát azért személyiségek ők, azért éltek más és más országban. Minden embernek sajátos arculata van, és a francia akkor is különbözik az orosztól, ha ugyanahhoz a típushoz tartozik, vagyis ha például mind a kettő diplomata, katona vagy filozófus. De ha leszámítjuk ezt az elkerülhetetlenül *egyéni* és *nemzeti* jelleget, s az emberi kultúra egyes stádiumait vesszük szemügyre, akkor a hasonlóság megdöbbentő.

A franciaországi Meroving-korszaknak Oroszországban a Rurikovicsok első időszaka felel meg. A városi demokrácia mind a két országban a fejlődésnek ugyanazokon a szakaszain megy keresztül. XI. Lajos és Rettegett Iván között, ami a hűbérurakkal való harcukat illeti, teljes a hasonlóság, és – ez hökkent meg a leginkább – kettejük egyéniségében is sok a közös vonás. I. Péter és XIV. Lajos között természetesen óriási űr tátong, ám történelmi szerepük – az abszolút monarchia megszilárdítása – rendkívül hasonló. Ezután következik a cárnők uralma Oroszországban és a királyi szeretőké Franciaországban – ezek ugyancsak hasonló időszakok a két állam fejlődésében. S végül, II. Sándor és XVI. Lajos is egy ösvényen haladt, s ha nem avatkoznak közbe a terroristák, II. Sándor uralma alighanem alkotmányozó nemzetgyűléssel ért volna véget.

Ennél több hasonlatosságot már balgaság lenne keresni. A tör-

ténelem ismétlődik, de nem kópiaszerűen, hanem úgy, ahogyan például az erszényesek fejlődésének történetében az emlősök fejlődésének története ismétlődött meg, aminek következtében – helyesebben: aminek ellenére – hasonló, párhuzamos típusok alakultak ki.

Az intézményeknek és a társadalmi organizmus különféle részei közötti jogviszonynak a fejlődésében viszont még ennél is nagyobb a hasonlóság.

Így tehát a börtönben a legelső naptól kezdve volt mit olvasnom. Minthogy azonban hozzászoktam ahhoz, hogy alkotólag dolgozzam fel olvasmányaimat, az olvasás egymagában nem elégíthetett ki.

A *Gyelo* egyik régi számában Eugène Sue *A nép titkai* című regényének két fejezetére leltem orosz fordításban. Sue neve természetesen hiányzott – a cenzúra nem engedte volna keresztül –, a fordítás azonban csaknem teljes volt. Én viszont nem tudtam, honnan származnak ezek az írások, és alapgondolatuk magával ragadott. Magam is hasonló népi olvasmányokat kezdtem összeállítani emlékezetben az orosz történelemből. Kigondoltam a konfliktust, a szereplőket, az eseményeket, a beszélgetéseket, egyik fejezetet a másik után, és sarokból sarokba járva ismételgettem magamban az emlékezetben „megírt" fejezeteket. Valahol olvastam, hogy Mill is hasonlóképpen tett, mielőtt nekiült volna írni.

Ez a megfeszített szellemi munka gyorsan kimerítette volna agyamat, ha változatlanul drága és kedves Szása bátyám el nem intézi, hogy két-három hónap múlva megengedjék számomra az írást.

Amikor letartóztattak, Szása Zürichben volt. Ifjúkorától kezdve arra vágyott, hogy Oroszországból külföldre mehessen, ahol az emberek úgy gondolkodnak, ahogyan akarnak, szabadon fejezhetik ki eszméiket, azt olvasnak, amihez kedvük van, és nyíltan közölhetik gondolataikat.

Bátyám nem csatlakozott az orosz nép között folytatott agitációs munkánkhoz. Nem hitt a népi forradalom lehetőségében,

és a forradalmat mint a szervezett népképviseletnek, a Nemzetgyűlésnek és a merész intellektueleknek az akcióját fogta fel. A parlamentek történetét író történészek leírásaiból ismerte a francia forradalmat, és rokonszenvezett a párizsi tömegekkel, de csak akkor, amikor értelmiségi vezéreik irányításával indultak a Bastille és a Tuileriák ostromára. Kifinomult filozófus-művész egyéniségét felzaklatta az elnyomorodott tömegek közelsége, mert ez a tömeg néha ugyan ihletetten lelkesült, máskor azonban durva, részeg, és legkiválóbb védelmezőinek kivégzését is megtapsolja.

Szása csak abban a formában fogadta el a szocialista agitációt, ahogyan azt Nyugat-Európában folytatják: művelt vezetőik a gyűléseken magukkal ragadják, szervezik a tömegeket; ám a mindennapi aprómunka – beszélgetések a munkások otthonában, ma Jakov Ivanoviccsal, holnap Pavel Petroviccsal, kiáltványok a parasztsághoz, esetleg parasztfelkelések a maguk szélsőséges megnyilvánulásaival, sőt, rendszerint elkerülhetetlen bestialitásukkal – nem vonzotta őt. Bátyám nem hitt a parasztság forradalmi ösztöneiben, abban, hogy ezek az ösztönök felébredhetnek, és nem is csatlakozott mozgalmunkhoz.

– Bevallom – jegyezte meg óvatosan, mivel bírálatával nem kívánta megingatni hitemet –, bevallom, nem értem, hogyan hihetsz a forradalom – kiváltképp a paraszt-forradalom – lehetőségében Oroszországban.

Itt azonban meg kell jegyeznem, hogy bátyám nem sokkal külföldről való hazatérésem után utazott el Oroszországból Svájcba; én ekkoriban még csak fiatal tagja voltam a Csajkovszkij-körnek, s a munkások között végzett propagandamunkánk is egészen új volt még.

Szása bátyám egészében véve nem volt narodnyik forradalmár. Meggyőződése szerint a szocialistákhoz tartozott, mélységesen együtt érzett az Internacionáléval, de annak egy mérsékeltebb frakciójával. Ha felkelés tör ki, ha Párizsban vagyunk a Kommün idején, utolsó csepp véréig harcolt volna, ott lett volna a munkások utolsó csoportjában az utolsó barikádon.

A Végrehajtó Bizottságot lelkesen támogatta, s egyik legelszántabb harcosa lett volna. Az előkészítő időszakban azonban a mérsékeltebb frakcióval tartott volna, mivel a politikai harcot becsülte a legtöbbre, s a gyűlések, a kongresszusok, a tüntetések tömegagitációs hatásában bízott.

Az orosz értelmiségi rétegekben akkoriban uralkodó légkört visszataszítónak érezte. Bátyám fő jellemvonása a mélységes őszinteség és az egyeneslelkűség volt. A megtévesztés mindennemű formáját gyűlölte. A szólásszabadság hiánya Oroszországban, a zsarnokság iránti szolgalelkűség, az orosz írók kényszerű eszköze: az aesopusi nyelv – nyíltszívű egyéniségét mindez a legnagyobb utálattal töltötte el. Az *Otyecsesztvennije Zapiszki* irodalmi körében tett látogatása csak megerősítette az irodalom képviselői és az értelmiség vezérei iránti megvetésében. Mindent undorítónak talált ezekben az emberekben: alázatosságukat, kényelemszeretetüket – ezt bátyám egyáltalán nem ismerte – és könnyelmű felfogásukat ama nagy politikai drámáról, amely ekkor volt készülőben Franciaországban.

Általában szörnyen terhes volt számára az élet Oroszországban, ahol nem szabad sem gondolkodni, sem beszélni, s ahol még olvasni is csak azt lehet, amit előírnak. Azt remélte, hogy Pétervárott lelkes és élénk szellemi közegre bukkan, ám ilyen csak az ifjúság körében létezett; a fiatalok azonban vagy a nép közé készültek, vagy a saját hangjukba szerelmes fecsegőknek ahhoz a típusához tartoztak, amelyet tökéletesen kielégít a maga félműveltsége, és amely a legbonyolultabb társadalmi kérdéseket is két-három elolvasott könyv alapján oldja meg, mégpedig abból kiindulva, hogy „a tudatlan tömeggel semmire sem jut az ember".

Amikor külföldre kerültem, és egymás után küldtem Svájcból a lelkes leveleket az ottani életről, az éghajlatról és az egészséges gyermekekről, bátyám elhatározta, hogy kivándorol ebbe az országba. Két gyermekének halála után – a bájos, kedves, okos és édes, háromesztendős Petyával 48 óra alatt végzett a kolera, s a háromhónapos aranyos Szászát a tüdőgyulladás ragadta el

– végképp torkig volt Pétervárral. Búcsút mondott neki, és Svájcban, Zürich városában telepedett le, ahol nagyon sok orosz diák és diáklány tanult akkoriban. Ott élt Pjotr Lavrovics Lavrov, a narodnyik teoretikus is, akinek Szása nagy tisztelője volt.

Bátyám – mint már elmondottam – életének tizenkilencedik esztendejében nagy munkába kezdett *Az Isten az ész ítélőszéke előtt* címmel. Ám sem az Isten tagadásában, sem a fizikai világszemléletben nem jutott végérvényesen határozott következtetésekre.

Az Isten létezésében nem hitt – ezt minden feltehető formában egyértelműen tagadta – és kitűnően fejtette ki a személyistenség, az alkotó-istenség, a minden-istenség és a semmiistenség abszurditását. Tökéletesen tisztában volt az istenségeszmény történelmi, antropomorf keletkezésével . . .

– Eszerint nincs Isten; mondd ki így egyenesen – ajánlottam neki.

– Nem, tudományos alapon ezt nincs jogom kijelenteni – felelte.

Valamiféle dialektikus árnyalatból kiindulva, amelyet sohasem tudtam megérteni – igen, bármennyit is beszéltünk erről, egyszerűen képtelen voltam *megérteni*, vagy éppen *helyeselni* –, bátyám arra az eredményre jutott, hogy *tudományos* alapon nincs joga kijelenteni, hogy nincs Isten.

– Éppen úgy nem tehetem ezt – magyarázta –, mint ahogy azt sem jelenthetem ki, hogy az általunk ismert fizikai–kémiai erőkön kívül egyáltalán nem létezik más erő.

– No jó – szálltam vele vitába –, de azt kijelentheted, hogy bármiféle új erőt fedezzünk is fel, az megint csak fizikai–kémiai jellegű lesz, vagyis a *mechanika* törvényei szerint való, függetlenül e törvények mibenlététől?

– Nem, nincs jogom ezt kijelenteni: erről az erőről mit sem tudok, ezért semmi hiteleset sem mondhatok róla. *Hiszem*, hogy ez fizikai–kémiai erő lesz . . . illetve semmit sem hiszek, semmit sem tudok, és ha te elég arcátlan vagy ahhoz, hogy kijelentsd,

miszerint ez feltétlenül fizikai–kémiai erő lesz, úgy ez csupán a tudatlanság arcátlansága.

Megpróbáltam a vitát olyan gondolatmenetbe szorítani, amely szerintem itt egyedül helyénvaló, de amely – tudomásom szerint – egyetlen filozófiai műben sem fordul elő:

– A tudomány minden megállapítása egyszerűen a valószínűségen alapszik. Ha azt mondom, hogy ez a koca négylábú, egyfejű malacokat fiadzik, ezzel óriási valószínűséget fejezek ki. Egyszer azonban előfordulhat és elő is fordul, hogy általam figyelembe nem vett körülmények hatására a koca kétfejű és hatlábú malacot hoz a világra. A „rendellenesség" és a „véletlen" szó éppen azt fejezi ki, hogy itt olyan okok játszhattak közre, amelyeket nem vettem, és nem is vehettem figyelembe, mivel nem ismertem őket, s nem számítottam rájuk.

– Minden tudományos megállapítás ugyanilyen jellegű. És ahogy minden mérésnél *mindig* figyelembe kellene vennünk a mérés esetleges pontatlanságát: tehát azt kellene mondanunk, hogy „a föld egyenlítője negyvenmillió méter, plusz-mínusz ezer méter hosszú"; ugyanígy, amidőn azt állítjuk, hogy egy bizonyos jelenség így meg így megy végbe – például, hogy egy labda *x* szögben pattant le a falról –, hozzá kellene tennünk, hogy az e szögben való lepattanásának *valószínűsége y* százalék, mivel a fal, illetve a labda felületének legkisebb egyenetlensége is megváltoztatja már a szöget, a labda hőfoka megváltoztathatja annak rugalmasságát stb., stb. Ugyanígy, ha azt állítom, hogy a Venus bolygó holnap ott meg ott, ilyenkor meg ilyen pontban lesz található, az nem fantazmagória, hanem kolosszális *valószínűség*. Csupán azt mondhatom: sok millió ok akadályozhatja meg a Venust abban, hogy pályájának ezen meg ezen a pontján legyen; mindamellett oly jelentéktelenül csekély annak a valószínűsége, hogy ezek az okok elkerülték figyelmünket, és mérhető értékben váratlanul előbukkannak, így hát kétségtelennek ismerhetem el azt, hogy a Venus holnap ott lesz. Azt azonban semmiképpen sem állíthatom, hogy a Venus ezer esztendő múlva ebben meg ebben a pontban lesz található; mert

még ha ezer esztendőre előre is számítanám ki perturbációját – bármily óriási pontossággal tenném ezt –, még akkor is oly tág tere lenne az *előre nem látható* zavaró tényezőknek, hogy mindenfajta prognózis hamis lenne.

– Mindenfajta tudományos prognózis a csekély, a nagy és a csaknem végtelen valószínűségen alapszik. Kijelentheted-e hát azt, hogy egy új – nem fizikai–kémiai természetű – erő felfedezése éppoly csekély, mint annak a valószínűsége, hogy a Venus holnapra nem lesz naprendszerünkben, vagy hogy egyáltalán nap sem lesz?

– Nem – felelte erre –, ezek egészen különböző kategóriába tartozó jelenségek: ezekről én mit sem tudok.

Meg is maradt Kant követőjének; tagadta a materializmust, amelyet arcátlan tudatlanságnak nevezett, és tagadta az Istent, mondván: nem jelentheti ki, hogy ilyen lény nem létezik.

– Legfeljebb ha megőrülnék, válhatna belőlem istenhivő. A múltkorjában azt álmodtam, hogy hivő lettem, mire a nevetéstől azonnal felébredtem. De tudományosan még sincs jogom azt állítani, hogy nincs Isten. A tudomány sem bizonyítani, sem tagadni nem képes az Isten létét.

– De hiszen ismered ennek az elméletnek az eredetét.

– Az valóban helytelen, viszont a körpályák elméletének az eredete is helytelen volt; ez még semmit sem bizonyít.

Így azután sohasem jutottunk közös nevezőre. Nem tudtunk egyetérteni a lelki élet fizikai–kémiai alapjában sem. Rekedtre vitatkoztuk magunkat ebben a kérdésben, olyan lármát csaptunk, hogy az egész ház összeszaladt, veszekedtünk, de sohasem tudtunk azonos véleményre jutni.

– A jelenségeket csak térben és időben ismerhetjük meg, a lélektani jelenségeket azonban csupán az időben – ismételte el századszor és ezredszer is. S minthogy ezt bizonyított tételnek vette, ebből vezette le, hogy ha sikerül megfigyelnünk az emberi agyban végbemenő valamennyi molekuláris mozgást, és tökéletes párhuzamot vonunk a vibrációk megfelelő görbéje és a megfelelő érzetek között – márpedig ez természetesen sike-

rülni fog –, még akkor sem mondhatunk többet, mint azt, hogy itt két sor párhuzamos jelenséggel van dolgunk. – Még kijelenthetem azt is – folytatta –, amit gondolok, tudniillik, hogy e jelenségek *lényege* egységes; ez azonban nem lesz tudományos megállapítás, mivel a jelenségek *lényegéről* semmit sem tud a tudomány.

Bármennyit is vitatkoztunk, a *lényeg* szó falként magasodott közénk, és megakadályozta, hogy egyetértésre jussunk.

– De hiszen ha lokalizálod a fájdalmat, az érzékelhető: a fiziológus vegyi folyamatot vagy villamos erőt talál az adott idegben; ő a térben foglalkozik az érzékléssel!

– Ez igaz, de nem érzékeli azt, amit én; én lokalizálom a fájdalmat, de a fájdalom érzéklése számomra csupán az időben létezik. A lényege megismerhetetlen.

Jellemző, hogy bátyámnak – akárcsak mindenki másnak, aki hasonló nézeteket vall – egy sor olyan gondolat is az eszébe ötlött, amelyet rendszerint nem vitt végig; megjegyzem, Szása, a maga határtalan őszinteségével néha még ezeket a lelke mélyéről fakadó, s a tudománytól teljesen független kérdéseket is kimondta.

Fel is tette egyszer vagy kétszer a kérdést:

– De hát *mi végett* létezik az egész világ? Mi létének célja?

És ő, a Lamarck-féle evolucionizmus híve (bátyám nem volt darwinista), az isten-eszmény tagadója, azzal a kérdéssel kínozta magát, hogy mi célból létezik a világ!

– Ugyan, mindez csak antropomorfizmus! Az ember átviszi a saját elképzeléseit és céljait a természetre! Te úgy fogod fel a kérdést, mint az a vadember, aki saját érzéseit vetíti ki a külvilágra, és alkotót, emberi módra gondolkodó racionális erőt lát abban . . .

Költői egyénisége azonban sehogy sem tudta cél nélkül elképzelni a világot. A természetben is az emberi érzést kereste.

Éppen így az előttünk ismeretlen természeti erők létezésének lehetősége juttatta oda később, hogy bizonyos fokig spiritiszta lett . . .

Szása lelke mélyén természettudós volt. Ő, aki alig ismerte a matematikát, és vakon botorkált a legalapvetőbb geometriai tételek között, olyan csillagászati cikkeket írt – *kritikai* összefoglalást a hullócsillagokkal és a világegyetem szerkezetével kapcsolatos kutatásokról –, amelyekről a legnagyobb tisztelet hangján beszéltek a csillagászok.

Ma is jól emlékszem, mivel állított meg egy ízben az utcán Szavics, a csillagász:

– Tudja-e – kérdezte –, milyen nagyszerű cikket írt a bátyja? Mi valamennyien a jelentéktelen részletkérdések útvesztőiben tévelygünk, ő meg kitűnően összefoglalta valamennyi új munkából a lényeget, és világosan írja le a világegyetem szerkezetének legbonyolultabb kérdéseit is.

A múltkorjában Amerikában ugyanezt hallottam Holden professzortól, aki kiváló koponya, és sok újjal gazdagította a csillagászatot. Nagyon sajnálta, hogy nem mutathatja meg nekem Gilden orosz csillagász levelét. Gilden e szavakkal ajánlotta figyelmébe Szását: „Kiváló adottsággal rendelkezik ahhoz, hogy általánosítsa és szemléletesen képzelje el a világmindenség szerkezetét."

A hullócsillagok kérdésében Szása ugyancsak a legbonyolultabb problémákat tette érthetővé.

S mindamellett agya nem a pontos mérésekhez, kísérletekhez, észlelésekhez szokott természettudós agya, *módszere* nem a természettudós metódusa volt. A biológiában a kísérletek alapján mérte le a pro- és a kontraérvek *kritikai* értékét; a csillagászatban ugyancsak aszerint állapította meg egyik-másik érvnek, hipotézisnek a kritikai súlyát, hogy az mennyire vág egybe más ténycsoportok tömegével. *Módszere* azonban emellett sem volt tudományos, hanem inkább kritikai vagy dialektikus – általánosan kritikus, nem pedig lényegbevágóan tudományos kritikus.

Így azután abban a reményben, hogy ismeretlen erők tárulnak fel előtte, a legkritikátlanabb, vagyis a legtudománytalanabb módon elhitte a spiritiszták trükkjeit. Egyszer például,

amikor a Vizsgálati Fogházban voltam, hosszú-hosszú levelet kaptam tőle. A levélben ezeknek a bűvészmutatványoknak a valódiságát bizonygatta: „X. Y. (egy tudós) tanúsítja, hogy jelenlétében a zongora lába emelkedni kezdett, azután elvált a padlótól", majd a továbbiakban bátyám arcátlan tudatlansággal vádolt, mivel én tagadtam, hogy a fenti mutatványt drót vagy emelő nélkül hajtották végre.

Húsvétkor kaptam kézhez ezt a levelet. Az ünnepre kalácsot is küldtek; meglehetősen hosszú és nagyon vékony drótszálak segítségével művirágokat helyeztek el rajta. Az egyik drótot felerősítettem, és könyveket akasztottam rá. Meglepődéssel láttam, hogy a cérnavékonyságú sárgarézhuzal temérdek, nehéz könyvet bírt el: pontos súlyukra már nem emlékszem, de bizonyos, hogy nagyon megterhelték a drótot.

Beszámoltam Szásának erről a – börtönben végzett – kísérletről, és megírtam neki, hogy bármelyik bűvész tudományosabban járt volna el, mint az ő tudósa. Ellenőrizte volna, nem kötöttek-e drótot a zongora lábára, s megvizsgálta volna: hány milliméteres acélhuzalra van szükség ahhoz, hogy felemeljék vele a zongora lábát.

De mint minden kantiánusnak, bátyámnak sem jutott eszébe, hogy *tapasztalati úton* ellenőrizze az effajta állításokat. Ő mindezt egyszerűen elhitte, mivel egész világszemlélete – bár ateista volt – arra predesztinálta, hogy higgyen az ilyen jelenségekben.

Tulajdon nézeteinek legkiválóbb kifejtését találta Szása P. L. Lavrov: *A világ mechanikai elmélete* című tanulmányában. Ez a mű már fiatal korában nagy hatással volt rá; azon kisszámú könyvek közé sorolta, amelyek fejlődését befolyásolták. Filozófiai világszemléletében – mind a kantiánizmusban, mind a materializmus viszonylatában – különben is teljesen egyetértett Lavrovval, akit már Zürichbe érkezése előtt is mélységesen tisztelt. Megismerkedésük után ezt a tiszteletet a személyes barátság pecsételte meg – mondhatnók –, ha a közöttük levő korkülönbség miatt egyáltalán beszélhetünk barátságról.

Zürichben ebben az időben ádáz harc folyt a lavrovisták és a bakunyinisták között. E küzdelemben senki sem maradhatott semleges. Két-három orosz diáklánnyal egyetemben Szása is igyekezett távol tartani magát a háborúskodástól; evvel azonban mindkét pártot csaknem magára haragította. Ha nem tudják róla, milyen őszinte, végtelenül derék és megnyerően jószívű természet, alighanem ellenségnek kiáltják ki. Sőt, amikor elítélte a lavrovistákat – holott meggyőződése szerint vonzódott hozzájuk, de az igazságérzete úgy kívánta, mert azok eltulajdonították a könyvtár egy részét –, valóban úgy megharagudtak rá, mintha ellenség lett volna. Később, amikor helytelenítette, hogy Szokolov megverte Szmirnovot, a bakunyinisták néztek rá görbén, amikor pedig látta, hogy Szmirnov csak tetteti a betegséget – a verés állítólagos következményét –, ezt sem helyeselte, amit ismét a lavrovisták vettek rossz néven stb. Ha nem szerette volna mindenki oly nagyon, keservessé vált volna az élete Zürichben. Lavrovval való barátsága természetesen fennmaradt, mert Lavrov – noha védte a híveit, aligha helyeselte minden tettüket.

Itt félbeszakítom bátyám történetét, s beszámolok arról: mit szóltak a csajkovszkijisták ezekhez az incidensekhez, amelyek nálunk továbbgyűrűztek. Nekünk saját nyomdánk volt Zürichben; eleinte egy Alekszandrov nevű ember állt az élén. Egyszer vagy kétszer futólag láttam őt Zürichben, és beszéltem is vele egy keveset, vagy talán éppen csak néhány szót váltottunk. Magas, vállas férfi volt, nem éppen lángész, de azt mondták, nagyszerűen tudja lelkesíteni az ifjúságot. Állandóan követte néhány diáklány, aki szedni tanult, és segített neki a nyomdában.

Zürichben sokat beszéltek akkoriban arról, hogy nem volt korrekt egynémely kisasszonnyal; de különben sem szerették. Amikor elhatároztuk, hogy több művet adunk ki, körünk az odairányított Goldenberggel váltotta fel Alekszandrovot. Ő adta ki azután füzeteinket: a *Mudrica Naumováná*-t, a *Mi lesz, testvérek?*, a *Mese a négy testvérről*, *A Pugacsov-felkelés* és a *Nagypénteki szózat* címűt, valamint más könyvecskéket.

Saját füzetes kiadványainkon kívül azonban még egy külföldön megjelenő folyóiratot is akartunk támogatni.

Két folyóirat kiadását tervezték akkoriban: egy lavrovistáét és egy bakunyinistáét. Lavrov eleinte meglehetősen mérsékelt irányzatú konstitucionalista lapot akart kiadni, amelynek programját – ha nem tévedek – még a Csajkovszkij-körhöz való csatlakozásom, és külföldi utazásom előtt láttam Pétervárott. Jól emlékszem, hogy – mivel sem Lavrovot, sem bárminemű pétervári mozgalmat nem ismertem – teljes közönnyel olvastam ezt a programot. Ha nem csalódom, ebben a dokumentumban még csak utalás sem volt a munkásmozgalomra és a szocialista mozgalomra.

Lavrov később módosította a programját szocialista irányban.

Amidőn visszatértem külföldről, és a Csajkovszkij-körben ismertettem az Internacionáléról szerzett benyomásaimat – akkoriban már tagja voltam a csoportnak –, társaságunk úgy döntött, hogy küldöttet meneszt Zürichbe: találkozzék Lavrovval és Bakunyinnal, s állapítsa meg, hogy a két folyóirat közül melyik áll közelebb a programunkhoz. Én Dmitrij Klementset javasoltam küldöttnek, a kör azonban Kuprijanovot (Mihrjutkát) indította útnak, akit eszéért valóságos áhítattal öveztek.

Nem tudom, hogyan teljesítette Kuprijanov a megbízást; a bakunyinisták azt mondották, hogy egyikükkel sem találkozott, hanem egyenesen Lavrovot kereste fel, és megmagyarázta neki: szocialistább programra van szükség (Lavrov harmadik programja), ha együtt akar működni az ifjúság születőben levő mozgalmával. Annyi bizonyos, hogy miután visszatért külföldről (én adtam oda neki az útlevélként is szolgáló személyi igazolványomat, és Lenocskáéknál töltöttem ezt a nyarat, Obiralovkában, iratok nélkül), a körünk saját lapjának ismerte el a *Vperjod*-ot, és anyagi támogatásban is részesítette Lavrov folyóiratát. Körünk legtöbb tagja – bár *nagyon keveset* tudott a szociáldemokráciáról és az anarchizmusról –, mind illegális kapcsolatai, mind meggyőződése alapján, inkább volt szociáldemokrata, mint anarchista.

Én sokkal szívesebben vettem volna – s részint talán Csarusin, Szergej Kravcsinszkij és Dmitrij Klements is –, ha Bakunyinék lapját támogatjuk, vagy mind a kettőt, de a Kornyilova nővérek foggal-körömmel védték a szociáldemokrata folyóiratot, s mi nem bocsátkoztunk vitába. Mindnyájan úgy véltük, hogy emiatt nem érdemes hajba kapnunk. Majd megjelenik az első szám, és ha megtetszik nekünk – terjesztjük a lapot. Azután megjelenik a másik folyóirat, és ha az is megtetszik, azt is terjesztjük, az olvasóközönség pedig úgyis maga dönti el, melyik a rokonszenvesebb. Nekünk különben így is elég dolgunk akadt, s ezért megengedhettük magunknak, hogy higgadtan figyeljük a zürichi harcot. Egyeseket nagyon felháborított az, hogy Szokolov megverte Szmirnovot, a többség azonban – noha általában elítélte az ököljogot – nem pártolta egyik felet sem. A magunk ügyei foglaltak le bennünket, és ennek érdekében nyomattuk ki a füzeteket is.

Ám a *Vperjod* első száma még a mi körünknek is csaknem valamennyi tagját haragra gerjesztette. A folyóirat egyik cikke ugyanis azt bizonygatta, hogy az egyetemeken kell tanulni. Akkor jelent meg ez a cikk, amikor az ifjúság a nép közé ment, hogy tudást szerezzen, amikor a professzoroktól a társadalomtudományok terén nem volt mit tanulni! Mintha csak kriptaszag csapta volna meg az orrunkat; az első számmal egyébként is mindnyájan elégedetlenek voltunk. Nekünk kellett vezetnünk, magunk után vonszolnunk az ifjúság vezetőjét. Bizony így volt ez.

Megjegyzem, ennek a folyóiratnak nem is tulajdonítottunk különösebb jelentőséget. Jóllehet terjesztettük, de közben nyugodtan végeztük a magunk dolgát; Lavrov intelmei egyikünkre sem hatottak. Emlékszem, egyik összejövetelünkön kijelentettem, hogy ha például a kör engem bíz meg a *Vperjod* szállításával, elvégzem ugyan a feladatot, de a szívemet már nem adom bele. Körünk legtöbb aktív tagja – kiváltképp azok, akik a munkások között dolgoztak – ugyanígy vélekedett. A folyóira-

tokból csak úgy áradt az unalom, miközben nálunk pezsgett az élet.

Végezetül hadd szóljak a saját kiadványainkról. Szergejjel, Dmitrijjel és Tyihomirovval egyetemben (csak hármójukra emlékszem) tagja voltam a kör Irodalmi Bizottságának. Összejöveteleinket ugyancsak a Perovszkaja bérelte lakásban tartottuk – ha jól emlékszem – a Kazarmennaja utcában, a Néva egyik ága, a Nyevka közelében.

Mindabból, ami elénk került, csupán Tyihomirov két füzete – a *Mese a négy testvérről* és *A Pugacsov-felkelés* – maradt meg emlékezetemben, mert ezeknek az átdolgozásában magam is részt vettem.

A *Mese* mindnyájunknak nagyon megtetszett, ám a vége csalódást okozott. A szerző négy testvérről mesélt, aki sokat szenvedett a tőkétől, az államtól stb. Száműzték őket, most Szibéria határán találkoztak, s keserves sírásra fakadtak. Szergej és én ragaszkodtunk ahhoz, hogy dolgozzuk át a végét. Én át is írtam, mégpedig úgy, ahogy a könyvecskében most olvasható; a négy testvér északnak, délnek, nyugatnak és keletnek indul, hogy szítsa a lázadás tüzét.

Ugyanígy *A Pugacsov-felkelés* című brosúrának is a vége volt gyenge. Többen megállapították, hogy a brosúra túl részletesen taglalja Pugacsov hadjáratait egy nem sokkal azelőtt megjelent tanulmány nyomán, Szergej és jómagam, mint katonaemberek, elértük, hogy ezek a részek megmaradjanak, mivel véleményünk szerint nem fárasztóak, hanem fölöttébb tanulságosak voltak. Ezzel szemben szükségesnek láttuk átírni a végét, amelyben azután igyekeztünk megjeleníteni a forradalom utáni állam nélküli rend eszményét.

Meg is írtam ezt a befejezést néhány oldalon. Kéziratom később a csendőrök kezébe került.

Ez után a hosszú kitérő után visszatérek Szásához.

Svájcban élt, és esze ágában sem volt, hogy valaha is hazatérjen Oroszországba, amikor fülébe jutott letartóztatásom híre.

Otthagyott csapot-papot: a munkáját, a szabad életet, ame-

lyet szeretett, és visszaért Oroszországba, hogy segítségemre legyen a börtönben.

Hat hónappal letartóztatásom után beszélőt engedélyeztek vele. Behozták a ruhámat a zárkámba, és szóltak, hogy öltözzem fel.

– Minek? Hova megyünk? – kérdeztem, de választ nem kaptam rá.

Ezután a felügyelőhöz kísértek, ahol már várt rám a múltkori grúz csendőrtiszt, majd kiléptünk a kapun, és kocsiba ültünk.

– A Harmadik Ügyosztályra megyünk – csupán ennyit sikerült megtudnom a tiszttől.

Az, hogy elhagyhattam az erődöt és végigkocsizhattam a városon – már magában is ünnepszámba ment, most pedig még a Nyevszkij proszpekten is végigvittek.

Útközben egyre-másra szövögettem a szökési terveket. A tiszt az ülés sarkában bóbiskolt. Szép csöndben kinyitom az ajtót, leszökkenek, s azután sietve beugrom egy úrihölgy arra száguldó hintajába. Nem is lenne nehéz elvágtatnunk az üldözők elől. Igaz, valódi úriasszony semmiképpen sem fogadna be a hintajába, de már egy félvilági hölgy aligha utasít el, ha szívhez szólóan könyörgök neki.

Így fantaziáltam, végtére is az sohasem árt. Persze egészen más lenne a dolog, ha valaki egy vezetékló kantárját tartva lovagolna oda a kocsinkhoz. Akkor valóban elvágtathatnék.

A Harmadik Ügyosztályon Szása várt rám. A beszélőre két csendőrt vezényeltek ki.

Mindketten nagyon meghatódtunk. Bátyám elragadtatta magát, és hangosan kiabálta, hogy a csendőrök tolvajok.

– Mindent elloptak tőled: ezeket az iratokat is, meg azokat az okmányokat is hiába kerestem a holmid között.

Mindezeket az irományokat néhány órával letartóztatásom előtt olyan helyre juttattam el, ahol a csendőrök nem találhattak rájuk. Ezt igyekeztem bátyám értésére adni.

– Hagyd ezt! – suttogtam neki különféle nyelveken, de ő csak nem nyugodott:

– Nem, nem hagyom ezt annyiban, felkutatom az iratokat.

A végén már egész hangosan súgtam oda franciául, hogy az iratokat nem a csendőrök vitték el.

Szása valamennyi tudós ismerősünket mozgósította a Földrajzi Társaságban és a Tudományos Akadémián, hogy megszerezze nekem az engedélyt az írásra. Az erődben tilos volt a toll és a papír, s Csernisevszkijnek és Piszarevnek is csak a cár külön hozzájárulásával engedték meg, hogy írjon.

Bátyám valamennyi tudós ismerősünket mozgósította. A Földrajzi Társaság szerette volna megkapni a finnországi utamról szóló beszámolót, mindamellett persze mit sem tett volna az írásengedélyem ügyében, ha Szása nem mozgat meg mindenkit. A Tudományos Akadémia ugyancsak érdekelt volt az ügyben.

Végül is megkaptam az engedélyt, és egy szép napon megjelent zárkámban Bogorodszkij felügyelő, és közölte: hozzájárultak, hogy megírjam a tudományos beszámolót. Egyben felszólított, hogy állítsam össze a szükséges könyveknek a jegyzékét. Mintegy ötven könyvet írtam fel, amitől kétségbeesett.

– Annyit semmiképpen sem engedélyeznek – mondta –, írjon fel inkább öt-tíz könyvet, és azután majd fokozatosan kérje a többit.

Így is tettem, és végre hozzájutottam a könyvhöz, a tollhoz és papírhoz. A lapokat számolt ívenként kaptam, s minden ívvel el kellett számolnom; a toll, a tinta és a ceruza viszont csak „napnyugtáig" lehetett nálam.

A nap télen három órakor nyugodott le. Ez ellen azonban semmit sem tehettem. „Napnyugtáig" – ezt II. Sándor állapította így meg, amikor az engedélyt megadta.

TUDOMÁNYOS MUNKA A VÁRBÖRTÖNBEN. – OROSZORSZÁG TÖRTÉNETÉT TANULMÁNYOZOM

Így tehát most ismét dolgozhattam.

Még elmondanom is nehéz, milyen megkönnyebbülést éreztem, amikor ismét tollat foghattam a kezembe. Inkább vállaltam volna, hogy utolsó órámig kenyéren és vízen éljek egy nyirkos pincében, csak dolgozhassam.

Pedig az erődben rajtam kívül egyetlen rabnak sem engedélyezték az írószerek használatát. Néhány elvtársam, aki három évet vagy még többet töltött fogságban a nevezetes „193-ak pere" előtt, csupán palatáblát kapott. A várbörtön szörnyű magányában persze még ennek is örültek, és az éppen tanult idegen nyelv szavaival vagy matematikai képletekkel irkálták tele. De hát milyen érzés úgy írni, ha az ember tudja, hogy néhány óra múlva mindezt kénytelen letörölni!

Börtönéletem most már normálisabb mederben folyt tovább. Volt valami, ami közvetlenül is betöltötte napjaimat. Reggel kilenc órára befejeztem az első két versztát, és vártam, hogy behozzák a ceruzát meg a tollat. A Földrajzi Társaság részére készülő munkám nemcsak a finnországi kutatásaimról szóló beszámolót foglalta magában, hanem az eljegesedési hipotézis alapjainak vitaanyagát is. Mivel sok idő állt rendelkezésemre, úgy döntöttem, hogy ismét megírom és kibővítem ezt a tanulmányt. A Tudományos Akadémia rendelkezésemre bocsátotta nagyszerű könyvtárát. Zárkám egyik sarkát csakhamar teljesen megtöltötték a könyvek és a térképek, köztük a svédországi geológiai felmérések csaknem teljes anyaga, valamennyi sarkkutatási expedíció beszámolója és a londoni Földrajzi Társaság *Quarterly Journal*-jának összegyűjtött példányai. Munkám a börtönben két vaskos kötetté nőtt. Az elsőt bátyám és Poljakov barátom rendezte sajtó alá (a Földrajzi Társaság kiadványsorozatában), a második – nem teljesen befejezett állapotban – szö-

késem után a Harmadik Ügyosztályon maradt. Csak 1895-ben bukkantak rá és adták át az Orosz Földrajzi Társaságnak, amely azután továbbította nekem Londonba. Délután öt – télen három – órakor, mihelyt behozták az apró lámpácskát, elvették tőlem a tollat és a ceruzát, s kénytelen voltam félbeszakítani a munkát. Ilyenkor ültem neki az olvasásnak, főként történelmi műveket tanulmányoztam. De sok regényem is volt és egy karácsony estén még valami ünnepfélét is rendeztem magamnak. Rokonaim ugyanis akkor küldték be nekem Dickens karácsonyi történeteit. És a nagy regényíró csodálatos műveit olvasva, végignevettem és végigsírtam az egész ünnepet.

3

SÉTA A BÖRTÖNUDVARON. – BÁTYÁM LETARTÓZTATÁSA. – A HARMADIK ÜGYOSZTÁLY BOSSZÚJA

A legszörnyűbb a köröttem uralkodó teljes némaság volt, az, hogy senkivel sem válthattam egyetlen szót sem. A halálos csöndet csupán a „kukucshoz" lopakodó őr csizmájának nyikorgása meg a toronyóra ütése törte meg. Nagyon is értem, hogyan hajszolhatják az ideges embert az óraütések a kétségbeesésbe. Minden negyedórában a toronyóra elüti, hogy „uram, irgalmazz": egyszer, kétszer, háromszor, négyszer. Minden egész órában a lassú harangjáték után kimérten elüti az órák számát, majd egy másik harangjáték következik: a „Mily dicső a mi urunk Sionban"; télen, hirtelen hőmérséklet változáskor valamennyi harang kegyetlenül hamis hangokat ad, és ez a kakofónia – akárcsak a kolostorok temetési harangzúgása – jó öt-hat percig is eltart. Ráadásul tizenkettőkor az óra még hamisabban eljátssza a himnuszt: „Isten, óvjad a cárt". Nappal legalább mindezt némileg elnyomja a város zaja, éjszakának idején azonban úgy rémlik, mintha a közvetlen közelünkben ütne a torony-

óra, és a negyedóránként ismétlődő ütéseket hallgatva, az ember akaratlanul is a rabokra gondol, akik mindentől, mindenkitől, az élettől oly reménytelenül távol tengetik életüket. „Újabb óra, újabb negyedóra telt el tartalmatlan életedből" – közli a foglyokkal a harangszó, és senki sem tudja – még magad sem – ki tart itt fogva, és hány ilyen tartalmatlan órát, napot, esztendőt kell még itt eltöltened . . . Talán sok évet is, mielőtt eszébe jutna a hatalmasoknak, hogy szabadon bocsássanak, vagy pedig a betegség és a halál nyitja majd meg előtted börtönöd kapuját . . .

Körös-körül halálos csönd . . .

Hiába kopogtam az ablak alatt a falon jobbra – nem kaptam választ; balra – onnan sem jött felelet. Hiába vertem teljes erővel mezítelen sarkammal a padlót, abban a reményben, hogy legalább valami távoli, tompa dörömbölést kapok válaszul – nem jött felelet sem az első, sem a második hónapban, sem az első esztendőben, sem a második év első felében.

Amikor az emeleten nagytakarítást és átalakítást végeztek, átkerültem a földszintre. Ott még kevesebb fény szűrődött be a kazamatába, és egyáltalán nem láthattam az eget; csupán a piszkos-szürke terméskőből rakott falon jártathattam tekintetemet, és még a galambok sem szálltak ablakomra. Még nagyobb homályban kellett rajzolnom a térképeket; csupán az én rövidlátó, de erős szemem viselte el a kisméretű helyszíni fekvéstérképeken végzett aprólékos munkát, amit beszámolómhoz készítettem.

Ám még a földszinten sem sikerült akár csak valami tompa kopogtatást is kapni válaszul a dörömbölésemre.

Mindennap – hacsak nem ömlött az eső, vagy nem dühöngött a hóvihar – levittek sétálni. Tizenegy óra tájban megjelent egy altiszt, aki puha nemezből készült védőpapucsot viselt csizmáján, és behozta a ruhámat: nadrágomat, kabátomat, csizmámat, bundámat. Sietve öltöztem fel, és örültem, ha volt annyi időm, hogy tízszer fordulhassak a zárka két vége között, mert ilyenkor végre hallhattam saját lépteimet . . .

Ha megkérdeztem a ruhát hozó foglártól, jó-e az idő, nem esik-e az eső, ijedten pislogott rám, és válasz nélkül távozott, az őrszemélyzet egyik katonája és altisztje az ajtóban állt, és le sem vette a tekintetét a foglárról, készen arra, hogy beárulja, ha netán szóba állna velem.

Ezután kivittek sétálni. Kiléptem az erődítmény belső udvarára, ahol a fürdő állt, és két kiskatona járkált fel s alá. Megpróbáltam szóba elegyedni velük, de ők hallgattak.

Én meg csak mentem, mentem körbe az ötszögletű kis udvar járdáján, és nap nap után egyre csak ugyanazt láttam. Olykor egy-egy veréb is berepült erre az udvarra; néhanapján, ha abból az irányból fújt a szél, a pénzverde magas kéményéből nehéz, fojtó gőz szállt fel és ellepte udvarunkat: ilyenkor mindnyájan szörnyen köhögtünk. Egyszer-kétszer, nagyon ritkán, egy leányt is láttam: nyilván a felügyelő lánya volt, mert az ő házának a tornácáról lépett ki, és vagy tíz lépést tett a járdán a kapu felé, amelyet azonnal becsuktak mögötte, majd hallottam, amint egy második kaput nyitnak ki – ő ment ki rajta. Rendszerint akkor lépett ki lakásuk ajtaján, amikor az udvar túlsó végén jártam; ha pedig csöngetést hallottam a kapun, s ő hazafelé menet jött be az udvarra, akkor is úgy nyitottak kaput neki, hogy ne találkozzék velem. Mindig sietve haladt át az udvaron, nem mert a szemembe nézni, mintha csak szégyellte volna, hogy a felügyelőnk leánya.

Ünnepekkor néhány ízben egy tizenöt év körüli kiskadétot is láttam: a felügyelő fiát. Mindig oly gyöngéden, annyi szeretettel nézett rám, hogy szökésem után azt mondtam az elvtársaknak: a fiú bizonyára rokonszenvez a foglyokkal. Valóban, később, Genfben hallottam, hogy mihelyt tisztté avatták, csatlakozott – ha jól emlékszem – a Narodnaja Volja párthoz, segítette a forradalmárok és az erődben raboskodó foglyok levelezését, utóbb letartóztatták, és a kelet-szibériai Tunkába száműzték.

Arra is jól emlékszem, hogy nyaranként néhány szál virág nőtt a fürdőépület közelében; a kopár udvar macskakövei között

alig jutottak vízhez, ám a fürdő déli oldalán mégiscsak kidugták fejüket a föld alól. Amikor első ízben megpillantottam őket, leléptem a járdáról, és feléjük indultam. A két őr és az altiszt egyszerre ugrott hozzám:

– Tessék visszamenni a járdára!

Odaléptem a virágokhoz. Mindhárom porkoláb mereven nézett, és szorosan körülállt – ezzel egész örömömet elrontották; többet nem is mentem oda a virágokhoz.

Az első, a következő, a harmadik, a tizedik, a tizenötödik rácsos ablak... azután megint az első... ennyi volt ebben a kis udvarban az egész változatosság. Ha egyszer vagy kétszer berepült egy veréb, az már eseményszámba ment.

Én csak róttam a köröket, s közben általában le sem vettem a tekintetemet a Péter-Pál-székesegyház tornyának aranyozott csúcsáról. Az napról napra változott: hol ragyogó aranyszínben tündökölt a nap fényében, hol a ritkás, szürkés ködfátyol homályába rejtette fényét, amikor meg télidőben ólmos fellegek úsztak a Néva fölött, a torony csúcsa haragosan sötét árnyalatot öltött, és mint holmi acéltű meredt az égnek.

„Itt még az idő múlását sem képes követni az ember" – gondoltam magamban, és az első naptól kezdve naptárt készítettem.

Két szemüvegem volt: egy az olvasáshoz és egy a sétához. Az egyiket bőrtokban tartottam, amelynek vonalas mintázata kis rombuszokból állt. Összeszámoltam: a két oldalán több, mint száz négyszög volt. Mindegyik jelenthetett egy hetet, s amikor esténként nyugovóra tértem, késemmel egy vonást húztam keresztben a rombuszon. Ily módon tudtam mindig, hogy milyen nap és hányadika van.

A nagy ünnepekre a tüzérségi össztűz figyelmeztetett, amelyet a mi bástyánkon elhelyezett ágyúk nyitottak meg. Egy ízben szokatlan napon és órában szólaltak meg a lövegek. Szívszorongva hallgattam: nem százegyet lőnek-e, mert az az ural-

kodó halálát jelentené. De mindössze harmincegy lövést számoltam össze, tehát újszülöttet ünnepel a cári család.

Egy este, amikor szörnyen süvített a szél a tetőn és az ablak hasadékaiban, ugyancsak ágyúlövés hallatszott. „Bizonyára árvíz" – gondoltam, és képzeletem máris Tarakanova hercegnőt vetítette elém, amint testét az elárasztott kazamatából menekülő patkányok lepik el.

Eljött a tél, és keserves, sötét, áthatolhatatlan napok köszöntöttek rám. A kazamatákat úgy fűtötték, hogy szinte fulladoztam a hőségtől. Néha széngáz tört be a zárkába ... Csöngettem, kértem, nyissák ki a kályha reteszét, de nem szívesen tették meg, és nagyon nehéz volt ezt elérnem.

Esténként olyan hőség uralkodott a kazamatában, akár a gőzfürdőben, és azt is érezni lehetett, milyen páradús a levegő. Kértem, követeltem, ne fűtsenek olyan rettenetesen, és amint meghallottam, hogy elzárják a kályhacsövet, máris könyörögtem, erélyesen kiabáltam, hogy ne zárják el.

– Nyirkos lesz a zárkában a levegő, nagyon nyirkos lesz – figyelmeztetett az ezredes, de én inkább tűrtem ezt a nedvességet, semmint a szörnyű meleg, széngázszagú levegőt, és elértem, hogy ne zárják el olyan korán a kályhát.

Ekkor a külső fal egészen nedves lett. Vízcseppek jelentek meg a tapétán, mind több és több, majd végül a sárga, csíkos papír úgy beázott, mintha naponta egy korsó vízzel öntenék le. Más választásom azonban nem volt, s én inkább elviseltem a nyirkosságot, mint a hőséget, amelytől mindig megfájdult a fejem.

Éjszakánként viszont a reuma kínzott. Ilyenkor hirtelen lehűlt a kazamata. A padló fölött hideg légáram járt, s egyszerre minden olyan nyirkos lett, akár a pincében. Bármilyen forró is volt a kályha, a folyosóról betört a zárkába a huzat, és még sűrűbb lett a levegő páratartalma. Kegyetlenül hasogatott a térdem. Vékony pokrócaim voltak, bár itt semmiféle takaró sem segített volna; a nyirkosság mindent átjárt – még a szakállamat, a lepedőmet is –, és szörnyű szaggatás állt a csont-

jaimba. Még korábban – amikor egyszer Szibériában felfelé hajóztam az Amuron, és tartalék öltözék hiányában a keskeny ágyon nem tudtam magam elszigetelni a gőzös külső falától – szereztem reumát a jobb térdemben. Most azután a várbörtön nyirkos mélyén mindkét térdem kegyetlenül hasogatott.

Többször is megkérdeztem a felügyelőt, honnan jön ez a váratlan hideg, mire ő mindig megígérte, hogy bejön hozzám éjszaka. Valóban be is jött egyszer éjjel: teljesen részeg volt. Később, a Miklós-kórházban mondták el az őrszemélyzethez tartozó katonák, hogy a felügyelő éjszakánként is őrmester módjára ivott velük. Valószínűleg éppen olyankor tört be a hideg légáram a folyosóra, amikor az őrök kimentek levegőzni.

Az egyedüli emberi hang, amelyet hallottam, a felügyelőé volt, amint reggelenként beállított a zárkába:

– Jó reggelt! Ne vásároljunk-e valamit az ön részére?

– De igen, kérek egy negyed font dohányt és száz cigarettahüvelyt.

– Másra nincs szüksége?

– Nem, nincsen.

Ennyiből állt az egész beszélgetés. A cigarettákat magam töltöttem.

– Azzal is telik az idő – tanácsolta a felügyelő még az első napon.

Változatlanul lefutottam a kazamatában a magam hét versztáját, húsz percet tornáztam; de a tél megtette a magáét. Mind sötétebb és sötétebb lett, és néhanapján, ha borús volt az ég, délután két órakor már az orrom hegyéig sem láttam, míg délelőtt tíz órakor még nem világosodott ki.

E sötét napokon az ember lelke is homályba borult; még ha elő is bukkant a nap, akkor sem jutott el fénye a kazamata mélyébe: sugarai elakadtak a fal vastagságában, és csupán a lőrés egyik sarkát világították meg.

A homályos téli napok akkor is unalmasak Pétervárott, ha az ember otthon ül a szobájában, ahelyett, hogy a népes, kivilágított utcákat járná. Még unalmasabbak és barátságtalanab-

bak azonban a tömlöc mélyén. És most még egy külön baj is járult hozzá: letartóztatták Szását.

Lenával együtt jött el hozzám beszélőre a nevem napján, december 21-én. (A ritka időközökben engedélyezett beszélő mindig felizgatja a foglyot és hozzátartozóit. A rab látja szeretteinek arcát, hallja kedves hangjukat, és tudja, hogy mindez néhány perc múlva eltűnik. Nagyon közel érzi magát hozzájuk, de ugyanakkor nagyon távol is, mivel a kívülálló – az ellenség és kém – jelenlétében szó sem lehet bizalmas beszélgetésről. Nehéz szívvel váltunk el.) Bátyám nem akarta elszalasztani ezt a napot, és elérte, hogy ekkorra engedélyezzék a beszélőt. Át akartam adni neki egy cédulát a szokott módon, ám ő is ezt akarta tenni, s az én cédulám leesett a padlóra. Megrémültem. Ez a búcsúzás pillanatában történt. Csupán a felügyelő volt jelen. Indulnunk kellett. Én kimentem Lenával, Szása bent maradt. Átöleltem Lenát, és az ablaknál állva erősen karjaimba zártam, miközben a felügyelő mellettünk silbakolt; Szása ezalatt a cédulát – egy csöpp, barna papírgöngyöleget – kereste. Végül is kijött a helyiségből, és biccentéssel adta tudtomra, hogy megtalálta.

Elváltunk. De nekem nehéz volt a szívem.

Bátyám megígérte: néhány nap múlva levélben értesít arról, hogyan áll könyvem nyomtatása. Ám a levél egyre késett. Éreztem, hogy valami nincsen rendjén, és napokon át szörnyen nyugtalankodtam. „Letartóztatták" – gondoltam, és hallgatása, amely mind gyanúsabbá vált, ólomsúlyként nehezedett rám.

Egy héttel a beszélő után a bátyámtól várt levél helyett - amelyben a könyvem sorsáról kellett volna beszámolnia – Poljakovtól kaptam néhány sort. Értesített, hogy mostantól fogva ő olvassa a levonatokat, s ezért a nyomtatást illető valamennyi kérdésben vele kell kapcsolatba lépnem. Azonnal megértettem, hogy baj van a bátyámmal. Ha csak beteg lenne, Poljakov ezt írta volna. Keserves napokat éltem át. Alekszandrt bizonyára letartóztatták, s ennek én vagyok az oka. Az élet elveszítette számomra minden értelmét. Nem érdekelt többé a séta, a torna, a munka. Egész nap céltalanul járkáltam zárkám-

ban fel s alá, és bátyám letartóztatásán kívül egyáltalán nem tudtam másra gondolni. Nekem, egyedülálló embernek a fogság csupán egyéni kellemetlenséget jelentett, Alekszandr azonban nős volt, szenvedélyesen szerette feleségét és fiát, akivel nem tudott betelni. A szülők erre a kisfiúra vitték át mindazt a szeretetüket, amelyet három évvel azelőtt elhalt két gyermekük iránt éreztek.

A legszörnyűbb a bizonytalanság volt. Mit követhetett el? Mi miatt tartóztatták le? Mire ítélik? Múltak a hetek. Aggodalmam egyre nőtt, ám hírek nem érkeztek. Végül is kerülő úton tudomásomra jutott, hogy Szászát P. L. Lavrovhoz intézett leveléért tartóztatták le.

A részleteket jóval később tudtam meg. A beszélőnk után Alekszandr levelet írt öreg barátjának, Pjotr Lavrovics Lavrovnak, aki ebben az időben Londonban szerkesztette a *Vperjod*-ot. Levelében nyugtalanságának adott hangot egészségi állapotom miatt, beszámolt a tömeges letartóztatásokról, és nyíltan írt az oroszországi zsarnokság iránt érzett gyűlöletéről. A Harmadik Ügyosztály megkaparintotta a levelet a postán, és éppen szentestén rendelt el a bátyámnál házkutatást, amit a csendőrök még a szokottnál is durvábban végeztek. Éjfél után fél tucat ember tört be lakásába, és fenekestől felforgatott mindent. Végigkopogtatták a falakat, és még a beteg gyermeket is kiűzték ágyából, hogy megvizsgálhassák az ágyneműt és a matracot. Semmit sem találtak, de nem is volt mit találniok. Bátyámat mélységesen felháborította ez a házkutatás. Szokott nyíltságával meg is mondta az akciót irányító csendőrtisztnek:

– Önt, százados, nem ítélhetem el, hiszen iskolai végzettsége oly csekély, hogy aligha érti, mit művel. Ön azonban, tisztelt uram – fordult az ügyészhez –, nagyon jól tudja, milyen szerepet játszik mindebben. Ön egyetemre járt, jogvégzett ember. Tisztában van azzal, hogy még azt a kétes törvényt is lábbal tiporja, és jelenlétével csupán ezeknek az embereknek a törvénysértését fedezi. Ön, tisztelt uram, közönséges gazember.

A Harmadik Ügyosztályon meggyűlölték a bátyámat, és má-

jusig ott tartották. Gyermeke – ez a bájos kisfiú, akit a betegség még édesebbé és okosabbá tett – tüdővészben szenvedett, és a végét járta. Az orvosok megmondták, hogy már csak néhány napja van hátra. Bátyám, holott soha nem folyamodott kegyért az ellenséghez, most kérte, hogy engedélyezzenek számára egy utolsó találkozást gyermekével, bocsássák haza egy félórára becsületszóra vagy fegyveres őrség kíséretében. Kérését visszautasították. A csendőrök képtelenek voltak lemondani erről a bosszúról.

A gyermek meghalt. Az anya ismét csaknem belepusztult a lelki megrázkódtatásba. Eközben bátyámmal közölték, hogy Minuszinszkbe száműzik; lovas kocsin szállítják oda két csendőr kíséretében, ami pedig a feleségét illeti, később követheti, de vele együtt nem utazhat.

– Árulják el végre, milyen bűnt követtem el? – követelte Alekszandr.

Ám a levélen kívül semmiféle vádat sem tudtak felhozni ellene. Az egész eljárás olyan nyilvánvaló önkényeskedésnek, személyes bosszúnak látszott a Harmadik Ügyosztály részéről, hogy rokonaink mind azt hitték, néhány hónapnál tovább nem tarthat a száműzetés. Bátyám panaszt tett a belügyminiszternél. A miniszter azt válaszolta, hogy nem másíthatja meg a csendőrség főnökének rendelkezéseit. Bátyám ekkor a szenátushoz – a legfelső bírósághoz – fordult jogorvoslatért, de ez sem járt eredménnyel.

Két évvel később Jelena nénénk, saját elhatározásából, kérvényt nyújtott be a cárhoz. Dmitrij unokabátyám – harkovi főkormányzó és II. Sándor szárnysegéde –, aki nagy kegyben állt az udvarnál, személyesen adta át a kérvényt, és a maga nevében is fűzött hozzá néhány szót. A Harmadik Ügyosztály eljárása ugyanis őt is mélységesen felháborította. Ám a bosszúálló természet családi vonás a Romanovoknál, és II. Sándorra ez különösképpen jellemző volt. A kérvényre a cár ezt felelte: „Hadd üljön!" Bátyám tizenkét esztendőt töltött Szibériában, és már nem is tért vissza Oroszországba.

4

A FOGLYOK KOPOGNAK. – NYIKOLAJ NYIKOLAJEVICS NAGYHERCEG VÁRATLAN LÁTOGATÁSA

Az 1874 nyarán foganatosított tömeges letartóztatások, valamint az a körülmény, hogy a rendőrség oly nagy fontosságot tulajdonított körünknek, mélyreható változásokat idézett elő az orosz ifjúság szemléletében. A fiatalok addig azt tartották fő feladatuknak, hogy megfelelő egyéneket válasszanak ki a munkások – és néha a parasztok – közül, és szocialista agitátorokat képezzenek belőlük. Most azonban besúgók lepték el a gyárakat, és nyilvánvalóvá vált, hogy a propagandistákat is, a munkásokat is hamarosan lefogják, és örök időkre Szibériába száműzik. A „nép közé járás" hatalmas mozgalma ekkor új jelleget öltött. Sok száz fiatal ember – sutba dobva az addig követett óvatosságot – vidékre indult. Nyakukba vették a városokat és a falvakat, lázadást szítottak a nép között, és csaknem nyíltan terjesztették a forradalmi tartalmú füzeteket, dalokat, felhívásokat. A körökben „esztelen nyárnak" nevezték el ezt az időt.

A csendőrök elvesztették nyugalmukat. Kevés volt a kéz, hogy tetten érjen, kevés a szem, hogy kövessen minden forradalmárt, amint az kormányzóságról kormányzóságra vándorol. Mindamellett hozzávetőleg másfél ezer embert tartóztattak le e nagy hajsza idején, és ennek felét jó néhány esztendőre börtönbe is zárták.

A tömeges letartóztatások következményét hamarosan nálunk, a Péter Pál-erőd Trubeckoj bástyájában is érezni lehetett. A kazamatákat új foglyok népesítették be.

1875 nyarán egy alkalommal tisztán és kivehetően cipősarok kopogását hallottam a szomszédos zárkából, majd néhány perc múlva beszédfoszlányok ütötték meg a fülemet. Női hang szűrődött át a cellám melletti kazamatából, amelyre egy öblös férfihang – nyilván az őr – dörmögése volt a válasz. Kisvár-

tatva az ezredes sarkantyújának pengését és sietős lépéseit vettem ki, majd az őrnek címzett szidalmait hallottam, és a kulcs fordulását a zárban. Az ezredes mondott valamit.

– Egyáltalán nem beszélgettünk – felelte rá egy női hang. – Csupán azt kértem, hívja ide az altisztet, de az őr megtagadta.

Az ajtót ismét bezárták, és hallottam, amint az ezredes halkan, de kiadósan szidja az őrt.

Eszerint már nem voltam egyedül. Szomszédnőm akadt, aki mindjárt meg is bontotta az őröket addig gúzsban tartó fegyelmet. (Később, Zürichben, megismerkedtem ezzel a rabtársammal. Platonova volt a neve. Megvallom, már csupán amiatt is, hogy csak egy fal választott el bennünket az erődben, mindjárt gyöngédséget éreztem iránta. Zürichben Platonova egy grúzzal élt együtt, és vele tért vissza Oroszországba is. Társát letartóztatták, s hogy mi lett Platonovával, s hogy egyáltalán ez volt-e a valódi neve – nem tudom.) E naptól fogva élet költözött a tizenöt hónapja néma falak közé. Minden irányból kopogás ütötte meg a fülemet, a foglyok dobogtak lábukkal a padlón: egy, két, három, négy ... tizenegy, huszonnégy koppantás, tizenöt. Kis szünet, azután három rövid és harminchárom hosszú koppantás következik. Ugyanilyen rendszer szerint ismétlődött szinte a végtelenségig, amíg csak a szomszéd meg nem értette, hogy mit jelent ez: „Kto vi?" (Ki ön?) Így indult a beszélgetés, és folytatódott annak a „gyors-ábécének" az alapján, amelyet még Besztuzsev, a dekabrista talált fel. Az ábécé hat sorra oszlik, s mindegyikben öt betű van. Minden betűt sorának száma és a sorban elfoglalt helye szerint kopognak ki.

Legnagyobb örömömre felfedeztem, hogy bal oldali szomszédom nem más, mint Szergyukov barátom, akivel azután mindenről tudtunk kopogni egymásnak, kiváltképp ha még rejtjelünket is alkalmaztuk. Ám az emberekkel fenntartott érintkezés a börtönben nemcsak örömet szerez, hanem bánatot is okoz. Az alattam lévő zárkában egy Govoruha nevű parasztember – Szergyukov ismerőse – ült, akivel ő állt „kopogási

kapcsolatban". Beszélgetésükre – akaratlanul – gyakran még olyankor is odafigyeltem, ha dolgoztam. Magam is „kopogtató viszonyba" léptem vele. A magánzárkát, az egyhangú tétlenséget még az értelmiségi is nehezen viseli el, de sokkal kibírhatatlanabb a testi munkához szokott parasztembernek, aki képtelen egész napokat átolvasni. Govoruha nagyon szerencsétlennek érezte magát. Mielőtt az erődbe hozták, egy másik börtönben már két évet töltött, s ezért eleve összeroppant volt. Azzal vádolták, hogy meghallgatta a szocialistákat. Legnagyobb rémületemre arra lettem figyelmes, hogy paraszt barátunk néha egészen zavaros válaszokat ad. Elméje mindinkább elborult, s Szergyukovval együtt azt tapasztaltuk, hogy lépésről lépésre, napról napra egyre őrültebb lesz; a végén már kizárólag téveszméit adta elő. Ebben az időben vad kiáltások és szörnyű zajok hallatszottak a földszintről. Társunk megháborodott. Mindamellett még jó néhány hónapig tartották az erődben, s csak azután szállították át a tébolydába, ahonnan is a szerencsétlennek már nem adatott meg, hogy kijöjjön. Iszonyatos dolog ily módon tanúja lenni az emberi ész lassú felbomlásának. Minden bizonnyal ez is hozzájárult az én drága Szergyukov barátom idegállapotának megromlásához. Amikor négyesztendei fogság után a bíróság felmentette, és szabadlábra helyezték, főbe lőtte magát.

Egy ízben váratlan látogatót kaptam. II. Sándor testvére, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg lépett be zárkámba, aki szemlét tartott az erődben. Csupán szárnysegéde kísérte. Becsapódott mögöttük az ajtó. A cár testvére gyors léptekkel elém lépett, és így szólt:

– Üdvözöllek, Kropotkin.

Személyesen ismert, és most bizalmaskodó, kedélyes hangot ütött meg, ahogy az ember régi ismerősével beszél.

– Hogy lehet az, Kropotkin, hogy te, a kamarásapród, az egykori hadapród őrmester ilyen ügyekbe keveredtél, és most itt ülsz ebben a rettenetes kazamatában?

– Mindenkinek megvannak a maga elvei – feleltem.

– Elvei? Hát neked az az elved, hogy forradalmat kell szítani?

Mit felelhettem erre? Mondjak rá igent? Akkor válaszomat úgy értelmezik majd, hogy én, aki a csendőröknek egyáltalán nem voltam hajlandó vallomást tenni, a cár testvérének „mindent beismertem". Nyikolaj Nyikolajevics olyan hangon beszélt velem, mint a katonaiskola parancsnoka, ha „beismerést" vár valamelyik kadétjától. Viszont nemmel sem felelhettem, mert az hazugság lett volna. És mivel nem tudtam, mit mondjak, inkább hallgattam.

– No látod! Most már te is szégyelled magad...

Ez a megjegyzése felbosszantott, és elég élesen feleltem:

– A kihallgatásokon már válaszoltam a vizsgálóbíró kérdéseire, és ahhoz nincs hozzátennivalóm.

– De hát, értsd meg, Kropotkin – mondta erre Nyikolaj Nyikolajevics a legbarátibb hangon –, én nem mint vizsgálóbíró beszélek veled, hanem mint magánember. Kizárólag mint magánember – tette hozzá, és suttogóra fogta a hangját.

Forgószélként kavarogtak fejemben a gondolatok. Lépjek fel Posa márki szerepében? Tolmácsoljam a cárnak testvére útján, hogy Oroszország a tönk szélén áll, nyomorognak a parasztok, önkényeskednek a hatóságok, és elkerülhetetlen a szörnyű éhínség? Mondjam, hogy segíteni kívántunk a parasztoknak kiutat találni ebből az elkeserítő helyzetből, hogy lelket akartunk önteni beléjük? Próbáljak meg ily módon hatni II. Sándorra? Egymás után cikáztak át agyamon ezek a gondolatok. Végül is így szóltam magamban:

„Soha! Ez esztelenség lenne. Hiszen mindezt úgyis tudják. A nép ellenségei ők, akiket ilyen beszéddel nem lehet megváltoztatni."

Azt feleltem, hogy az én számomra ő mindig hivatalos személy marad, s képtelen vagyok magánembernek tekinteni.

Nyikolaj Nyikolajevics erre különféle közömbös kérdéseket intézett hozzám.

– Nem Szibériában, a dekabristáktól szedted össze ezeket az elveket?

– Nem. Mindössze egy dekabristát ismertem, de azzal sem folytattam soha komoly beszélgetéseket.

– Tehát Pétervárott jutottál ilyen nézetekre?

– Én mindig így gondolkoztam.

– Mindig? A Hadapródiskolában is? – rémüldözött.

– A Hadapródiskolában még kisfiú voltam. Az, ami a gyermekkorban még homályos, kitisztul, mire férfivá érik az ember.

Feltett még néhány hasonló kérdést, és a hangnemükből világos volt előttem, mi a célja. „Vallomást" szeretett volna kicsikarni belőlem, s lelki füleimmel pontosan hallottam, amint ezt mondja testvérének:

„Mindezek az ügyészek és csendőrök szamarak. Kropotkin egyetlen kérdésükre sem felelt, én viszont csak tíz percet beszéltem vele, mégis mindent kiszedtem belőle."

Ez egyre inkább kihozott a sodromból. És amikor Nyikolaj Nyikolajevics valami olyasfélét kérdezett, hogy „hogyan árulhattál te egy gyékényen ezekkel az emberekkel, holmi muzsikokkal és raznocsinyecekkel?"[33] – nyersen odavágtam:

– Megmondtam már, hogy vallomásomat a vizsgálóbírónak tettem meg.

A nagyherceg hirtelen sarkon fordult, és kiment.

A későbbiekben őreim – gárdakatonák – valóságos legendát szőttek e látogatás kapcsán. O. E. Weimar elvtárs, az ismert orvos, tiszti föveget viselt, amikor szökésemkor értem jött konflison, hogy kiszabadítson. Szőke oldalszakálla némileg hasonlatossá tette Nyikolaj Nyikolajevicshoz. És a pétervári helyőrség körében ekkor az a legenda terjedt el, hogy maga a nagyherceg szöktetett meg. Ebből is láthatjuk, hogy legendák még a napilapok és az életrajzi lexikonok korában is születnek.

5

FOGSÁGOM KÖVETKEZMÉNYEI. – KIHALLGATÁSOM A NYOMOZATI BIZOTTSÁGBAN. – ÁTKERÜLÖK A MIKLÓS-HADIKÓRHÁZBA. – SZÖKÉSEM. – ANGOL HAJÓN

Eltelt két év, de tárgyalásnak még híre-hamva sem volt. Két év előzetes letartóztatásban, amelynek során sok fogoly megőrült vagy öngyilkos lett.

Oroszország-szerte egyik szocialistát a másik után fogták le, de számuk nem csökkent. Új emberek csatlakoztak a mozgalomhoz, amely mind távolabbi szférákba hatolt be, és mind nagyobb tömegeket ragadott magával. A „nép közé járás" mozgalma egyre szélesedett. Jó példa erre N. N. Ge. A nagy festő tehetségének virágában, dicsőségének tetőpontján 1878–1879-ben otthagyja Pétervárt, és Kis-Oroszországba utazik, mondván: most nem festeni kell, hanem a nép között élni, s belőle meríteni az eszményeket; el kell juttatni a parasztsághoz a kultúrát, mert abban ezer esztendővel maradt el Európa mögött; egyszóval azt kell tenni, amit sok ezer más fiatalember is tesz.

Lev Tolsztoj ugyanígy jár el, és közzéteszi a moszkvai népszámlálásról szóló leveleit; csakhogy ő más úton jut ugyanarra az eredményre: kulturális és forradalmi indítékok hatására ugyanazt teszi, amit a nihilisták az elmúlt tizenöt esztendő alatt, de megváltozásának igazolását a kereszténységben keresi.

A vallomás teljes megtagadásával nyugalmat biztosítottam magamnak. Többé nem háborgattak, s mindössze kétszer vittek még kihallgatásra. A nyomozati bizottság most az erődben – a Katalin-bástyát a tőle balra következő bástyával összekötő építményben – ülésezett; 1866-ban ebben az épületben raboskodtak a karakozovisták. A foglyokat is itt hallgatták ki.

A nyomozati bizottság elnöke Novickij csendőrezredes volt. Rendkívül tevékeny, eszes és – ha nem lett volna mégiscsak

csendőr, azt mondanám: kellemes – egyáltalán nem rosszindulatú embernek ismertem meg.

Egy alkalommal bevezettek hozzá. Hellyel kínált a karosszékben, cigarettát tett elém – nem vettem belőle –, rágyújtott, és megmutatta a kéziratomat. A befejező rész volt Tyihomirov: *A Pugacsov-felkelés* című füzetéhez. Én írtam. Mellette feküdt a brosúra is, amelyet már letartóztatásom után nyomtattak ki Zürichben.

Megörültem a könyvecskének.

– Mutassa csak, még nem is láttam.

Olvasni kezdte a kéziratot, és megkért, kövessem a szöveget a könyvecskéből. A brosúrát egyébként szépen tipografizálva, sajtóhibák nélkül adták ki. Novickij remek felolvasónak bizonyult, és egyre inkább megragadta a szöveg; meglehetősen vonzóan ábrázoltam azoknak a szabad faluközösségeknek a képét, amelyek szabad szövetségekbe tömörülnek, az egész földdel rendelkeznek, urak, papok, csinovnyikok nélkül élnek; e faluközösségek a népgyűlést ismerik el vezetőjüknek, és – akárcsak a középkori faluközösségek – szövetségre lépnek egymással. Novickij mindjobban belemerült a szövegbe, és egyre nagyobb hévvel olvasta.

Hirtelen megállt, és nevetve kérdezte:

– Ugyan, herceg, ön valóban azt hiszi, hogy a mi oroszországi sötétségünk közepette mindez lehetséges? Minden nagyszerű, csodálatos, de ehhez legalább kétszáz esztendőre van szükség.

– Én azt sem bánom, ha háromszázra.

– Szóval, elismeri, hogy ez az ön kézirata?

– Természetesen.

– S ezt abból nyomtatták?

– Ön is láthatja.

– Csak ezt óhajtottam megmutatni önnek. Visszatérhet, ha kívánja.

– Igen – feleltem –, mindez nagyszerű, pompás, most pedig méltóztasson befáradni a várbörtönbe.

Nagy zavarba jött, igyekezett annak rendje és módja szerint kikísérni, és miközben az ajtóban kezet nyújtott –¯én nem adtam oda a magamét –, ismét ömlengeni kezdett:

– Ah, herceg, én tisztelem önt, úgy tisztelem önt, hogy megtagadta a vallomástételt. De ha tudná, mekkora kárt okoz ezzel magának! Meg sem merem mondani, hogy mekkorát, csak annyit mondhatok: ret-te-neteset.

Vállat vontam és kimentem.

Kis idő múlva ismét – ez alkalommal utoljára – a nyomozati bizottság elé idéztek. Az ajtóban feltűnt Maszlovszkij, az ügyész, és már éppen ugratni készültem Poljakov vallomásával, de ő csak futó pillantást váltott Novickijjal, és máris kisietett.

A csendőrezredes asztalán ott feküdt az a levél, amelyet letartóztatásomkor találtak nálam két személyi igazolvánnyal együtt. Voltaképp rövid, rejtjelezett üzenet volt: azt írtam benne Moszkvába: „Itt van ez a két igazolvány, továbbítsátok a megfelelő módon." Mielőtt még elküldhettem volna, letartóztattak. Azt természetesen nem tagadtam, hogy ez az én kezem írása.

– Tessék – kezdte –, ezt a levelet találták önnél két évvel ezelőtt, letartóztatásakor. Rejtjellel van írva, és én nemesi becsületszavamat adom önnek, hogy a rejtjelkulcsot egyik barátjuknál megtaláltuk.

Vojnaralszkijnál bukkantak rá, akinek egyik elvtársunk, minden kérésünk ellenére, odaadta a rejtjelkulcsot, noha Vojnaralszkij nem volt körünk tagja. Ő feljegyezte a noteszébe. Egész halom, ugyanezzel a rejtjellel írott levél volt már a Harmadik Ügyosztály kezében. Mellékesen megemlítem, hogy bár titkosírásunk rendszere rendkívül egyszerű volt – később a 193-ak pörének vádiratában tették közzé –, hiába dicsekedtek azzal a szakértők, hogy ők bármiféle rejtjelrendszert képesek megfejteni, mindaddig, amíg Vojnaralszkijnál nem találták meg a kulcsát, egyetlen levelünket sem tudták elolvasni.

A rejtjel rendkívül egyszerű volt. Rilejev egyik verséből vettünk három sort, amely összesen tíz szóból állt. Ezt kívülről

kellett tudnunk. Minden betűnek a szóban elfoglalt sorszáma és a szó sorszáma felelt meg. A többször előforduló betűknek természetesen több számuk is lehetett.

Az ilyen számjelkulcsot lehetetlen megfejteni, annál is kevésbé, mivel egybeírtuk az egészet, a levél elejére és végére néha egy csomó betűt is tettünk, és az egészet olyan számokkal tűzdeltük tele, amelyek rendszerünkben semmit sem jelentettek.

– Ha ismerik a kulcsot, minek kérdeznek engem?

– Becsületszavamra, ismerjük, de meg akartuk kérdezni önt.

– Fölösleges erőfeszítés! Csodálom, hogy ön okos ember létére nem értette meg; ezzel a kérdéssel kár zaklatniuk. Hiszen tudhatná, hogy semmiféle kulcsot sem árulok el önöknek.

– Igen . . . – hümmögte –, itt a levelének a „fordítása".

– Még látni sem kívánom. A levél az én művem, a fordítás az önöké. Ha úgy vélik, hogy a fordítás helyes – váljék egészségükre. Nem az én dolgom felülvizsgálni.

– Igen, sejtettem, tudtam előre, de a szolgálati kötelesség . . .

– És az a kívánság, hogy érdemeket szerezzen, mi? Hát isten áldja.

Amikor felálltam, Maszlovszkij rohant be, nyilván az ajtó mögött hallgatózott.

– Nos?

– Megmondtam önnek, hogy nem érdemes a hercegnek alkalmatlankodnunk. Ő természetesen semmit sem tud . . .

– Ah, herceg – kezdte ismét, miközben az előszobán át kikísért.

– Isten áldja – szóltam röviden, és fegyveres őreim kíséretében elhagytam a helyiséget.

Ezzel vége is szakadt a kihallgatásaimnak.

Ha itt tartunk, elmondok még valamit. Amikor a Vizsgálati Fogházban voltam – 1876 márciusában vagy áprilisában szállítottak át oda –, az a hír járta, hogy ügyünket már áttették a bírósághoz, és hamarosan megtartják a tárgyalást.

Egyszer egy Subin nevű államügyész elé vezettek. Egy belső folyosón kísértek át a fogházból a bíróság épületébe, ahol is egy asztal mögött Subin, az ügyész és írnoka fogadott. Az asztalon kötegszámra álltak a teleírt ívek.

Soha életemben nem láttam még ennél a kis Subin ügyésznél utálatosabb embert. Sápadt, kiélt arc, vaksi szemek tányérnyi pápaszemmel; vékony, gonosz ajkak; seszínű haj; nagy, szögletes fej a vakarcs testen. Lombroso minden bizonnyal a *bűnözőtípus* képviselői közé sorolta volna. Én az első szavak után meggyűlöltem.

Subin elmagyarázta, hogy az előzetes nyomozást befejezték, és ügyünket áttették a bírósághoz. Ő most köteles elém tárni az ellenem szóló vallomásokat.

Nem sok ilyen akadt.

Egy munkás – a harmincöt tagú kör egyik tagja – azt vallotta, hogy gyakran megfordultam náluk, és forradalmi tartalmú előadásokat tartottam nekik. Fiatal legény tette ezt a vallomást; nem nevezem meg, mivel alighanem véletlenül szólta el magát. Egy ízben – ha jól emlékszem, Novickijnál – szembesítettek vele. Megkérdeztek, tartottam-e előadásokat a munkásoknak... Azt feleltem, hogy semmiféle vallomást sem teszek. Ekkor egy hirtelenszőke fiatalembert vezettek be, aki szemmel láthatólag zavarban volt...

– Nem ismerem magát – szóltam rá nagyon élesen, mihelyt átlépte a küszöböt. Az ügyésznek még annyi ideje sem volt, hogy megszólaljon.

A fiatalember még nagyobb zavarba jött.

– Nem ismerem... nem emlékszem rá... azt hiszem, láttam őuraságát... nem emlékszem – mormogta.

– Én nem ismerem magát, sohasem találkoztunk – kiáltottam rá, amitől még jobban zavarba jött, és az ügyész, látván, hogy mindjárt visszavonja vallomását, sietve eltávolította a helyiségből.

Az egész jelenet legfeljebb két percig tartott.

Nohát, ennek a fiatalembernek a vallomása szólt ellenem, miszerint ők előadásokat hallgattak, s ezeken ott voltam én is.

Aztán még egy Jegor nevű, meglehetősen üresfejű paraszt vallomását tárták elém; ez az ember minduntalan a két takács körül sürgölődött. Most előadta, hogy többször jártam náluk, s azt mondottam, hogy rossz a parasztoknak föld nélkül, és el kell venni az uraktól a földet. Végül ott volt a két takács vallomása, amely szerint én azt mondtam nekik, hogy „le mindenkivel" és „meg kell ölni a cárt . . ." Jegor és társa (elfelejtettem a nevét) besúgóként jött közénk.

Mindez merő koholmány volt, mivel akkoriban elméletünkből – kiváltképp az enyémből – világosan következett, hogy nem érdekel bennünket a cár, és ha kitör a parasztlázadás, a cár alighanem a németekhez menekül; nem a cár a lényeges, hanem az, hogy kié a föld. Ám ezzel a két takáccsal még csak nem is beszélgettem, mivel azt követően ismerkedtem meg velük, hogy elitták a konspiratív lakás fenntartására kapott nyolc rubelt, amiért is alaposan megszidtam őket.

Amikor megláttam ezt a vallomást, azonnal megértettem, hogy a nyomozók diktálták, és nyilvánvaló, hogy miféle céllal.

– Nohát, tudják, én annyi ilyen huszonöt rubeles tanút találok önöknek, amennyit csak akarnak – jelentettem ki.

– És legyen szabad megkérdeznem – szisszegte dühösen Subin –, hogy ki fog nekik fizetni?

– Ön – feleltem másodpercnyi gondolkodás után, és amikor feldühödött képére esett a pillantásom, még feléje is böktem az ujjammal.

Subin a szó szoros értelmében *elzöldült* a méregtől. Nem sápadt el, nem sárga lett az arca, nem, kifejezetten elzöldült.

Tovább ismerkedtem az ellenem szóló anyaggal. Akadt itt jegyzőkönyv a programról, amelyet saját kezűleg írtam, *A Pugacsov-felkelés* című füzetecske befejezéséről, ugyancsak az én kezem írásával – csak az isten tudja, miért tették el az elvtársak – és a rejtjelezett levélről.

– Más nincs? – érdeklődtem.

– Még ez is itt van – nyújtott át az írnok egy vastag kötetet, tele jelzőcédulákkal.

A munkások vallomásait tartalmazta, miszerint nem emlékeznek arra, hogy a cár ellen beszéltem volna.

És ott volt még az aranyos Jakov Ivanovics vallomása: „Effajta beszédeket nem hallottam tőle, viszont jól emlékszem arra, hogy Borogyin alaposan leteremtette X.-et és Y.-t (a két takácsot) azért, mert elköltötték a lakás fenntartására adott pénzt; nagyon lehordta őket: ne költekezzetek, aszongya, hiábavaló dolgokra."

– Ennyi az egész?

– Ennyi.

Elvettem a tollat, és jó nagy betűkkel ráírtam az elém tolt lapra, hogy a tárgyalás előtt semmiféle vallomást nem szándékozom tenni.

Múltak az évek, s mi még mindig az erődben raboskodtunk. Már két év telt el; többen meghaltak a várbörtönben, többen megőrültek, de tárgyalásnak még híre-hamva sem volt.

A második tél utóján az én egészségem is megrendült. Mindinkább nehezemre esett a támlátlan szék felemelése és a napi hét verszta legyaloglása. Igyekeztem megőrizni erőmet, de az „Északi-sarkon töltött tél" – amely után nyáron sem szedhettem össze magam – megtette a magáét. Már korábban is felfedeztem szervezetemben a skorbut tüneteit; egy ízben Pétervárott fellépett nálam tavasszal, igaz, csak gyenge formában. Valószínűleg a szibériai expedíciók következménye volt – hiszen ott kizárólag kenyérrel táplálkoztam –, és a pétervári élet, meg a csöppnyi szobában folytatott megerőltető munka sem segítette elő végleges gyógyulásomat.

Most azután a sötét, nyirkos kazamatában, a megfeszített szellemi munka közepette erőteljesen jelentkezett a skorbut: gyomrom semmiképpen sem emésztette meg az ételt. Ráadásul ekkortájt csak negyedóráig vagy húsz percig sétálhattam, s

azt is csak harmadnaponként. A rövid – öt-hat óráig tartó – téli napokon legfeljebb annyi idő jutott, hogy húsz embert bocsássanak sétára naponta, mi, foglyok pedig több, mint hatvanan voltunk.

1876 márciusában vagy áprilisában végre közölték velünk: a Harmadik Ügyosztály befejezte a nyomozást. Ügyünket áttették a bírósághoz, bennünket pedig átszállítottak a Vizsgálati Fogházba: a törvényszéki épülethez csatlakozó börtönbe.

A „Vizsgálati" – ahogy nevezték – óriási, háromemeletes „mintabörtön" volt; a hasonló jellegű francia és belga intézmények példájára építették. Kisméretű zárkák sorakoznak egymás mellett; mindegyiknek egy ablaka és egy ajtaja van: az előbbi az udvarra, az utóbbi a vaserkélyre nyílik. A különböző emeletek erkélyeit vaslépcsők kötik össze.

Sok elvtársam érezte nagy könnyítésnek, hogy a Vizsgálatiba került. Itt több élet volt, mint az erődben, nagyobb lehetőségünk nyílt arra, hogy levelet írjunk, átkopogjunk egymásnak; könnyebben kaphattunk beszélőt hozzátartozóinkkal. Reggeltől estig kopogtattunk a falon. Ezzel a módszerrel még a Párizsi Kommün egész történetét is előadtam a szomszéd zárkában ülő ifjú rabtársamnak. Igaz, egy álló hétig tartott, amíg az elejétől a végéig „elkopogtam" az egészet. Az egészségi állapotom viszont a Vizsgálati Fogházban súlyosabb lett, mint amilyen az erődben volt. Képtelen voltam elviselni a csöpp kis zug áporodott levegőjét. Amint a gőzfűtés megindult, kibírhatatlan hőség váltotta fel a fagyos hideget. A zárka átmérője mindössze négy lépés volt, s ha járni akart az ember, folyton fordulnia kellett, amitől néhány perc alatt megfájdult a fejem; a magas kőfallal körülvett kis udvarban tett rövid séta pedig a legkevésbé sem frissített fel. Ami a börtönorvost illeti – aki hallani sem akart arról, hogy az „ő fogházában" skorbut fordulhat elő –, arról jobb nem is beszélni. Végül már a legkönnyebb ételt sem tudtam megemészteni.

A bíróság közelében lakott egy nőrokonom – egy ügyvéd felesége –, akinek megengedték, hogy házikosztot küldjön be

nekem. Emésztésem azonban olyan rossz volt már, hogy naponta csak egy darab kenyeret meg egy-két tojást ettem. Erőm gyorsan fogyatkozott, és általános vélemény szerint már alig néhány hónapom volt hátra. Csak úgy tudtam felmenni az első emeletre, ahol a zárkám volt, ha legalább kétszer megpihentem közben a lépcsőn. Emlékszem, egyszer így szólt hozzám sajnálkozva egy öreg katona, aki őrszolgálatot teljesített a fogházban:

– Nem éred te meg az őszt, jóember.

Rokonaim nagyon aggódtak miattam. Lena néném azt próbálta elintézni, hogy jótállás ellenében helyezzenek szabadlábra, de Subin, az ügyész, gunyoros mosollyal felelte:

– Ha szerez az orvostól olyan igazolást, miszerint öccse tíz napon belül meghal, akkor szabadlábra helyezem.

Az ügyésznek meglehetett az öröme: látta, amint néném egy karosszékbe roskad, és a jelenlétében hangosan zokogni kezd. Mindamellett rokonaimnak sikerült elérniük, hogy meglátogathasson egy kiváló orvosprofesszor: Szecsenov munkatársa. Tetőtől talpig megvizsgált, és arra az eredményre jutott, hogy nincs szervi bajom, hanem főként a vér elégtelen oxidációja miatt szenvedek.

– Egy dologra van csak szüksége: levegőre – állapította meg. Néhány percnyi habozás után határozottan kijelentette: – Kár minden szóért! Ön nem maradhat itt, el kell kerülnie erről a helyről.

Tíz nappal később valóban át is szállítottak Pétervár külvárosába, a Miklós-hadikórházba. Itt a vizsgálati fogságban megbetegedett tisztek és katonák részére külön kis börtönt tartottak fenn. Korábban ide hozták két elvtársamat is, amikor nyilvánvalóvá lett, hogy hamarosan végez velük a tüdővész.

A kórházban hamarosan összeszedtem magam. Tágas helyiséget kaptam a földszinten, az őrszoba mellett. Hatalmas, rácsos ablaka délre, egy kis sétányra nézett, ahol két sorban álltak a fák; mögötte nagy telken néhány tucat ács barakkokat épített a tífuszbetegeknek. Esténként rendszerint karban éne-

keltek, s olyan harmonikusan, ahogyan csak a hosszabb ideje együtt dolgozó munkások képesek. A fasorban fel s alá járt az őr; bódéja éppen az én ablakommal szemben állt.

Ablakom egész nap nyitva volt, s én alig győztem betelni a rég nem látott napsugarakkal. Teli tüdővel szívtam magamba a bódító májusi levegőt. Egészségi állapotom gyorsan javult, úgy véltem, hogy a kelleténél is gyorsabban. Csakhamar meg tudtam már emészteni a könnyű kosztot, erőm gyarapodott, és újult energiával fogtam ismét munkához. Látva, hogy nem fejezhetem be munkám második kötetét, röviden bár, de alaposan – tézisek formájában – összefoglaltam a hátralevő fejezeteket, amit azután az első kötethez csatoltak.

Az erődben hallottam egy elvtárstól, aki megjárta a börtönkórházat, hogy onnan könnyűszerrel megszökhetem. Én persze közöltem barátaimmal, hol tartózkodom; hírt adtam erről a reménységemről is. A szökés azonban a vártnál sokkal nehezebbnek bizonyult. Oly rendkívüli éberséggel őriztek, ahogyan korábban senkit. Ajtóm elé külön őrt állítottak, és sohasem volt szabad kilépnem a folyosóra. A börtönkórház őrségében szolgáló katonák és tisztek szemmel láthatólag nem mertek egy-két percnél tovább velem maradni kettesben.

Barátaim többféle szökési tervet is dolgoztak ki számomra; némelyiken nagyon jót mulattam. Az egyik elgondolás szerint át kellett reszelnem az ablakrácsot. A következő lépés az lett volna, hogy egy esős éjszakán, amikor az őr elbóbiskol faköpenyegében, két barátom odakúszik, és felborítja a bódét. Ily módon nem sebesítik meg a katonát, mégis éppen úgy foglyul ejtik, akár az egérfogó az egeret. Eközben nekem ki kell ugranom az ablakon... Ám váratlanul jobb megoldás kínálkozott.

– Kérjen engedélyt a napi sétára! – súgta oda egyszer az egyik katona.

Így is tettem. Az orvos támogatta kérésemet, mire megengedték, hogy minden délután négykor kimehessek a börtönudvarra, és egy órát sétálhassak ott. Bár e séták alkalmával a

zöld kórházi köpenyt kellett viselnem, kiadták azért csizmámat, nadrágomat és mellényemet is.

Sohasem felejtem el legelső sétámat. Amikor őreim kíséretében kiléptem a kapun, és megpillantottam a jó háromszáz lépés hosszú, és kétszáz lépés széles, fűvel benőtt udvart, szóhoz sem tudtam jutni. Tárva-nyitva állt a kapu, és kiláttam az utcára: a szemben levő óriási kórházépület ötlött szemembe, sőt még néhány járókelőt is láttam ... Gyökeret vert a lábam a küszöbön, és ennek az udvarnak és kapunak a láttán egy pillanatra megállt bennem az ütő. Az udvart övező egyik fal tövében húzódott a százötven lépés hosszú, keskeny börtönépület; mindkét végén őrbódé állt. A két őr az épület előtt járt fel s alá, amivel ösvényt taposott a fűben. Megparancsolták, hogy ezen az ösvényen sétáljak; az őrök eközben továbbra is itt jártak fel s alá, úgyhogy valamelyikük mindig legfeljebb tíztizenöt lépésnyire volt tőlem.

A tágas udvar túlsó végén, amelyet deszkakerítés zárt el a külvilágtól, néhány paraszt rakott le szekeréről tűzifát, és halomba hordta a fal mellett. A kapu nyitva állt, hogy a szekerek szabadon járhassanak ki és be.

A nyitott kapu látványa valósággal megbűvölt. „Nem szabad odanézni" – mondogattam magamban, de mégis egyremásra arrafelé pislogtam. Miután visszakísértek az épületbe, nyomban levélben közöltem barátaimmal a nagyszerű hírt: „Alig van most erőm a rejtjelezéshez – írtam reszkető kézzel, miközben csaknem érthetetlen ákombákomokat vetettem papírra, számok helyett. – A szabadság ilyen közelségétől valóságos hideglelés fogott el. Ma kivittek sétálni az udvarra. A kapu mindig nyitva áll, és nincs előtte őr. Ezen a kapun át szököm meg. Az őrök nem kapnak el." És felvázoltam a szökés tervét: „A kórház kapujához nyitott konflisban odahajtat egy hölgy. Kiszáll belőle, és a kocsi az utcán várja, mintegy tizenöt lépésnyire az én kapumtól. Négy órakor kivisznek sétálni az udvarra; ekkor én egy ideig a kezemben fogom tartani a kalapomat: ezzel jelzem annak, aki a kapu előtt elhalad, hogy a

börtönben minden rendben van. Önök válaszul jelzik, hogy »szabad az utca«. Enélkül egy lépést sem teszek. Nem szeretném, ha az utcán kapnának el. Csak hanggal vagy fénnyel jelezhetnek. Esetleg a kocsis adja meg e jelet oly módon, hogy lakkozott kalapjával fényfoltot tükröz a kórház főépületének falára; de még jobb lenne, ha valaki mindaddig énekelne, amíg szabad az utca; viszont ha sikerül kivenniök azt a kis szürke nyaralót, amelyet innen, az udvarból látok, akkor érdemes lenne az ablakból jelezniük. Az őr úgy fut majd utánam, mint a kutya a nyúl után, vagyis görbét ír le, míg én egyenes vonalban futok. Ily módon megőrzöm öt-hat méteres előnyömet. Az utcán felugrom a konflisba, és gyors iramban elvágtatunk. Lehet, hogy az őr lőni fog – ez ellen nem tehetünk semmit. Ezzel azonban nem szabad számolnunk: a börtönben biztos halál vár rám, tehát érdemes vállalni a kockázatot."

Kidolgoztam néhány más tervezetet is, de végül ezt a variánst fogadták el. Körünk munkához látott. Olyan emberek, akik még sohasem láttak, úgy vettek részt az akcióban, mintha az édestestvérükről lenne szó. Ám egy sor nehézséget kellett leküzdenünk, az idő pedig szédítő sebességgel rohant. Minden percet kihasználva dolgoztam, és írtam késő éjszakáig; mindamellett egészségi állapotom ijesztő gyorsasággal javult. Amikor első ízben vittek ki az udvarra, úgy vánszorogtam csak az ösvényen, mint a teknősbéka. Most viszont már annyira megerősödtem, hogy futni is tudtam. Igaz, továbbra is csak teknősbéka módjára lépegettem, különben egy csapásra véget vetettek volna sétáimnak; természetes frisseségem azonban bármely pillanatban leleplezhetett. Elvtársaimnak eközben vagy húsz embert kellett bevonniok az akcióba, megfelelő lovat és tapasztalt kocsist kellett találniok, ezernyi olyan apró akadályt kellett elhárítaniok az útból, amely ilyen ügyekben okvetlenül előadódik. Az előkészületek már mintegy négy hete tartottak, engem pedig bármely napon visszavihettek a Vizsgálati Fogházba.

Végre-valahára kitűzték a szökés napját: június 29-re, Pé-

ter-Pál napjára. Azzal, hogy okvetlenül a nevem napján akartak kiszabadítani, barátaim némi szentimentalitást kevertek a dologba. Közölték, hogy a „börtönben minden rendben van" jelzésemre egy piros játéklégömb felbocsátásával jelzik, hogy „nálunk is minden rendben van". Ezután előáll a konflis, és valaki mindaddig énekelni fog, amíg szabad az utca.

Június 29-én kiléptem az udvarra, levettem a kalapomat, és vártam a léggömböt; ám nem bocsátották fel. Eltelt egy félóra. Hallottam, amint az utcán végigdübörögnek a kocsi kerekei, s hallottam, amint egy férfihang ismeretlen dalt énekel, de a léggömböt csak nem láttam.

Eltelt egy óra, s én megtört szívvel tértem vissza az épületbe.

„Valami nem sikerült, talán baj is történt" – gondoltam magamban.

Tiszta képtelenség az, ami ezen a napon megesett. Pétervárott, a Kereskedő-sor környékén mindig rengeteg játéklégömböt árusítanak. Ezen a napon azonban egy sem akadt. Az elvtársak egyáltalán nem tudtak léggömböt találni. Végül is egy kisgyerektől szereztek egyet, az azonban ócska volt, és nem szállt fel. Elvtársaim erre elrohantak egy műszerészüzletbe, szereztek egy hidrogénfejlesztőt, és feltöltötték a léggömböt, ám az még így sem akart felszállni, mivel a hidrogénben sok volt a vízpára. Múlt az idő. Ekkor egy asszony a napernyője végéhez erősítette a léggömböt, és magasan a feje fölé tartva, sétálni kezdett vele fel s alá udvarunk kerítése mentén. Én azonban semmit sem láttam: a kerítés túl magas volt, az asszony pedig túl alacsony.

Mint később kiderült, tulajdonképpen nagyon is jól jött ez az eset a léggömbbel. Sétám végeztével ugyanis a konflis elhaladt azokon az utcákon, amelyeken szökésem esetén kellett volna végigvágtatnia. Eközben egy keskeny kis mellékutcában a kórház fásszekerei elállták az útját. A lovak összevissza botorkáltak: az egyik az utca jobb oldalán, a másik a bal oldalon, és a konflis csak lépésben haladhatott, sőt egy kanyarban meg

is kellett állnia. Ha akkor a kocsiban vagyok, minden bizonnyal elfognak bennünket.

Elvtársaim ezek után egész jelzésrendszert léptettek életbe, hogy így adják tudtul, szabadok-e az utcák. A kórháztól vezető utakon mintegy két versztányi szakaszon őröket állítottak. Egyiküknek zsebkendővel a kezében kellett fel-alá járkálnia, és ha feltűnnek a szekerek: eltennie a zsebkendőt. Egy másik elvtársunk egy kövön ült, és meggyet majszolgatott: ha megjelennek a szekerek, abbahagyja az evést. És így tovább az egész vonalon. Ezek a jelzések – őrtől őrig érve – eljutottak a konflisig. Barátaim még az említett szürke kis nyaralót is kibérelték; annak ablakában egy hegedűs ült, akinek a „szabad az utca" jelzésre azonnal rá kellett zendítenie.

A szökést a következő napra tűzték ki. A további halogatás veszélyessé válhatott volna: a kórházban már így is felfigyeltek a konflisra. A hatóságok nyilván megorrontottak valamit, mert a szökésem előtti este hallottam, amint az őrtiszt megkérdezte az ablakom alatt álló őrtől:

– Hol vannak az éles töltényeid?

A katona gyámoltalanul szedegette ki őket az oldaltáskájából; legalább két percébe került, amíg előhúzta.

– Nem megparancsoltam nektek, hogy négy éles töltényt tartsatok a köpenyetek zsebében? – szidta az őrtiszt. Csak akkor állt tovább, miután meggyőződött róla, hogy a katona végrehajtotta a parancsot. – Nyitva tartsd ám a szemed! – szólt még vissza neki.

Sürgősen közölni kellett velem az új egyezményes jeleket. Másnap két óra tájban megjelent a börtönben egy asszony – közeli rokonom[34] –, és egy órát hozott, azzal, hogy adják át nekem. Az ilyesmi általában az ügyész kezén ment keresztül, de mivel ez csak egy egyszerű, tok nélküli óra volt, hát beadták. Az órában egy parányi cédulát találtam, amelyen rejtjelezett levélben közölték az egész tervet. Amikor megpillantottam a hölgyet, merész tette valósággal megrémített. A csendőrök ugyanis egy másik ügyből kifolyólag körözték, és ahhoz, hogy a helyszínen

letartóztassák, mindössze csak ki kellett volna nyitnia valakinek az óra fedelét; de láttam azután, amint rokonom nyugodtan kisétál a börtönből, szép kényelmesen megindul a sétányon, és odakiált nekem, aki az ablaknál álltam:

– De aztán jól nézze meg azt az órát!

Szokás szerint négy órakor kimentem sétálni, és leadtam a jelzést. Azonnal meghallottam a konflis zaját, s néhány perc múlva a szürke kis házból hegedűszó hangjait hozta felém a szél. E percben azonban az épület túlsó végénél jártam. Amikor meg visszaértem az ösvénynek a kapuhoz közelebb eső végéhez – mintegy száz lépésnyire lehetett onnan –, az őr közvetlenül a hátam mögé került.

„Még egyszer elmegyek oda és vissza" – határoztam el magamban.

Ám még az ösvény túlsó végéig sem juthattam el, amikor a hegedülésnek hirtelen vége szakadt.

Jó negyedóra telt el kínzó várakozás közepette, amíg végül is megértettem, mi történt; néhány tűzifával megrakott szekér fordult be a kapun, és az udvar túlsó vége felé tartott. Ezután a hegedűs azonnal Kontski fergeteges és bátorító mazurkáját kezdte (mégpedig kitűnően) játszani, amivel mintegy ezt sugallta: „Rajta, bátran! Itt az idő, előre!" Lassan lépkedtem az ösvénynek a kapuhoz közelebb eső vége felé, és reszkettem a gondolattól, hogy megszakad a mazurka, mielőtt odaérnék.

Az ösvény végéhez érve, körülnéztem. Az őr öt vagy hat lélépéssel mögöttem állt meg, és az ellenkező irányba nézett.

„Most vagy soha!" – villant át agyamon.

Ledobtam magamról a flanellköpenyt, és futásnak eredtem.

Már régóta gyakoroltam ennek a földig érő és ormótlan köntösnek a levetését. Olyan hosszú volt, hogy bal karomon kellett hordanom az alját, akárcsak a hölgyeknek lovaglóruhájuk uszályát. De minden igyekezetem ellenére sem sikerült egyetlen rántással ledobnom magamról. Felfejtettem hónaljban a varrást, de ez sem segített. Ekkor úgy határoztam, hogy megtanulom két ütemben ledobni: az elsőre a végét dobom le a karomról, a má-

sodikra a köpenyt vetem a földre. Addig gyakoroltam ezt a zárkámban, amíg úgy besulykoltam, mint katona a puskafogásokat: „Egy, kettő!" – és a köntös a földön hevert.

Nemigen bíztam az egészségemben, ezért hát eleinte viszonylag lassan futottam, hogy tartalékoljam az erőmet. Ám alig tettem néhány lépést, lármázni kezdtek az udvar túlsó végén dolgozó parasztok, akik a fát rakták halomba.

– Szökik! Fogják meg! Kapd el! – kiabálták, és a kapu felé rohantak, hogy elvágják az utamat.

Teljes erőmből futni kezdtem. Most csak arra gondoltam, hogy minél gyorsabban kell szaladnom. Azelőtt aggasztott a szekerek vájta kátyú a kapunál, most meg is feledkeztem róla. Futni, futni! Ahogy csak az erőmből telik.

Barátaim, akik a szürke nyaraló ablakából figyelték a jelenetet, később elmondották, hogy az őrön kívül három katona üldözött, akik addig a börtönépület tornácán üldögéltek. Az őr többször is előrelökte a puskáját; belém akarta vágni a szuronya hegyét. Barátaim egy ízben már azt hitték, hogy elfogtak. Az őr nem lőtt, mivel túlságosan is biztos volt abban, hogy utolér. A kapuhoz érve az őr megtorpant.

Amikor túljutottam a kapun, legnagyobb rémületemre arra lettem figyelmes, hogy a konflisban egy tiszti föveget viselő civil ül. Nem is fordult felém!

„Vége mindennek!" – villant át az agyamon. – Az elvtársak ezt írták legutóbbi levelükben: „Ha már kint lesz az utcán, ne adja meg magát; a közelben ott lesznek barátai, készen arra, hogy kiszabadítsák"; éppen ezért eszem ágában sem volt beugrani a konflisba, ha egyszer egy ellenség ül ott. Amikor azonban közelebb értem, arra lettem figyelmes, hogy a kocsiban helyet foglaló szőke oldalszakállas férfi nagyon hasonlít egy kedves barátomra. Nem tartozott körünkhöz, de nagyon kedveltük egymást, és nemegyszer volt alkalmam megcsodálni bátorságát, merészségét, erejét, amely a veszély pillanataiban megsokszorozódott.

„Hogyan kerülne ő ide? – gondoltam. – Lehetséges-e ez?"

Már majdnem a nevét kiáltottam, de még idejében visszatartottam magam, s ehelyett futás közben tapsoltam egyet, hogy megfordulásra késztessem. Felém fordította a fejét. Most már felismertem. Oreszt Eduardovics Weimar, az orvos volt, aki később, az orosz–török háború kötözőhelyein mindenkit ámulatba ejtett hidegvérével, s aki tüdővészben pusztult el 1880-ban, a karai aranybányában; oda száműzték, mint a Narodnaja Volja tagját.

– Ide, gyorsan, gyorsan! – kiáltotta, és a sárga földig mindennek lehordott a kocsissal egyetemben, miközben lövésre készen tartotta revolverét. – Hajts! Hajts! Gyorsabban, mert keresztüllőlek! – kiabálta a kocsisra.

A pompás, díjat nyert versenyló – külön erre a célra vették – azonnal vágtában iramodott tova.

– Fogják meg! Utána! – üvöltötték a hátunk mögött, és barátom eközben kabátot meg cilindert adott rám.

Leginkább azonban nem is az üldözőktől tartottunk, hanem attól a katonától, aki a kórház kapujában a konflissal csaknem átellenben állt. Ő megakadályozhatta, hogy a kocsiba ugorjam, vagy megragadhatta volna a ló zabláját is: ehhez mindössze néhány lépésnyit kellett volna előrefutnia. Ezért egyik elvtársunk azt a feladatot kapta, hogy beszélgetéssel vonja el az őr figyelmét. Megbízatását sikeresen teljesítette. A katona egy időben a kórház laboratóriumában teljesített szolgálatot; barátom ezért tudományos témákról kezdett vele beszélgetni, nevezetesen a mikroszkópról, és azokról a csodákról, amelyeket segítségével megláthatunk. Szóba került az ember egyik élősdije is.

– Megfigyelted-e milyen hosszú farka van? – kérdezte barátom.

– Ugyan miféle farka van annak! – tiltakozott a katona.

– Hogy milyen? Ilyen vastag . . . a mikroszkóp alatt.

– Ne jöjjön nekem dajkamesékkel az úr! – felelte a katona. – Én jobban tudom. Első dolgom volt, hogy a mikroszkóp alá dugjam az istentelent!

A tudományos vita éppen akkor hágott a tetőpontjára, amikor elszáguldottam mellettük. Lehet, hogy mindez éppoly valószerűtlenül hangzik, mint a mese, pedig megtörtént.

A konflis éles szögben bekanyarodott a szűk mellékutcába, és elhaladt ama fal mellett, amelynél a parasztok a fát rakták, s ahol most egyetlen lélek sem tartózkodott, mivel mindnyájan engem üldöztek. A kocsi élesen bekanyarodott, csaknem felborult. Csupán akkor nyerte vissza az egyensúlyát, amikor a túlsó oldalra dőltem, és barátomat is magammal rántottam. A ló sebes ügetéssel haladt a szűk mellékutcában, majd balra fordultunk. Egy kocsma ajtajából két csendőr szalutált a tiszti föveget viselő Weimarnak.

– Nyugodj meg – szóltam hozzá, minthogy még mindig nagyon felindult állapotban volt. – Minden nagyszerűen megy. Még a csendőrök is tisztelegnek neked!

Ekkor hátrafordult a kocsis. Csak úgy ragyogott a képe az örömtől: benne is egy jó ismerősömet ismertem fel.

Az út mentén végig barátaink álltak, s amint remek lovunkkal elszáguldottunk mellettük, ránk kacsintottak a szemük sarkából, vagy szerencsét kívántak. Kiértünk a Nyevszkij proszpektre, azután befordultunk egy mellékutcába, és megálltunk egy ház előtt. A kocsi továbbment, én pedig felrohantam a lépcsőn, és nőrokonom karjaiba estem, akit szörnyen kínzott már a tehetetlen várakozás. Egyszerre nevetett és sírt, s közben könyörgött, öltözzem át mielőbb, és vágjam le jellegzetes szakállamat. Tíz perc múlva kisétáltunk barátommal a ház kapuján, és bérkocsiba ültünk.

Szökésem után a börtön őrtisztje és a kórházban szolgálatot teljesítő katonák az utcára szaladtak, és nem tudták, mitévők legyenek. Közel s távol, versztányi távolságban egyetlen szabad bérkocsit sem találtak: barátaim valamennyit lefoglalták. Még egy arra járó öreg parasztasszonynak is több esze volt, mint nekik:

– Szegények! – jegyezte meg mintegy magában beszélgetve.

– Bizonyára kimennek a Nyevszkijre, ott pedig elkapják őket, ha valaki ezen a mellékutcán odavágtat, és elébük vág.

Az öregasszonynak teljesen igaza volt. A tiszt a lóvasút ott veszteglő kocsijához rohant, és ráparancsolt a kalauzokra, fogják ki a lovakat: el akart küldeni valakit, hogy vágjon elénk. A kalauzok azonban kereken visszautasították a kérést, a tiszt pedig nem ragaszkodott hozzá.

Ami a szürke kis házat bérlő hegedűst és a hölgyet illeti, ők szintén kirohantak az utcára, elvegyültek a tömegben – innen tudok az öregasszonyról és tanácsáról –, azután amikor a nép eloszlott, szép nyugodtan továbbálltak ők is.

Gyönyörű délután volt. A szigetekre hajtattunk, ahonnan a pétervári előkelőségek szívesen figyelik a naplementét derűs nyári napokon. Útközben egy félreeső utcában betértünk egy borbélyhoz, aki simára borotválta arcomat. Ez persze elváltoztatta külsőmet, de azért nem olyan nagyon. Céltalanul kocsikáztunk a szigeteken, és nem tudtuk, mivel töltsük el az időt, mivel csak késő este mehettünk oda, ahol éjszakára vártak.

– No, hát hogyan üssük agyon az időt? – kérdeztem barátomat, aki maga is bizonytalannak látszott.

– Dononhoz! – utasította hirtelen a kocsist. – Kinek jutna eszébe, hogy egy divatos étteremben kutasson utánunk? Az égvilágon mindenütt fognak keresni, csak ott nem; mi meg közben szépen megebédelünk, és iszunk egyet a szerencsés szökésre.

Mit felelhettem volna erre a bölcs javaslatra? Elhajtattunk Dononhoz, átsétáltunk a fényárban úszó termeken a vacsorázók között, beültünk egy boxba, és egészen a megadott óráig ott töltöttük az estét. Abba a házba viszont, ahová közvetlenül a börtönből mentünk, két órával később beállított a csendőrség. Csaknem valamennyi barátomnál tartottak ilyen házkutatást. Viszont senkinek sem jutott eszébe, hogy Dononnál keressen.

Két nap múlva hamis személyi igazolvánnyal be kellett volna költöznöm egy lakásba, amelyet számomra vettek ki. Ám az asszony, akit megbíztak azzal, hogy kocsin odakísérjen, a biz-

tonság kedvéért előbb egyedül ment el. Mint kiderült, a lakás környékén csak úgy hemzsegtek az ügynökök. Barátaim oly gyakran jártak oda érdeklődni, hogy minden rendben van-e, míg végül a rendőrség gyanút fogott. Azonkívül a Harmadik Ügyosztály sokszorosította a fényképemet, és az most több száz példányban forgott közkézen a rendőröknél és a házmestereknél. Azok a detektívek, akik személyesen ismertek, az utcákon kerestek, azok pedig, akik nem láttak még, börtönbeli ismerőseim – katonák és fogházőrök – társaságában bolyongtak a városban. A cár szörnyű haragra gerjedt, hogy székvárosában fényes nappal szökni lehet a börtönből, és megparancsolta, ha törik, ha szakad, kerítsenek kézre.

Semmiképp sem maradhattam Pétervárott, így hát a város környékén meghúzódó nyaralókban rejtőzködtem. Néhány barátommal együtt egy közeli faluban laktunk; ezt a falut gyakran felkeresték a pétervváriak, hogy pikniket rendezzenek. Az elvtársak végül is döntöttek: külföldre kell távoznom. Egy svéd lapban viszont azt olvastam, hogy Finnország és a Balti-határvidék valamennyi kikötő- és határvárosában ott ólálkodnak az engem személyesen ismerő ügynökök. Ezért elhatároztam: arra veszem az utam, ahol a legkevésbé várnak. Egy elvtársunknak az útlevelével és egy másiknak a kíséretében Finnországba mentem, és a Botteni-öböl egyik félreeső kikötőjéből hajón eljutottam Svédországba.

Már a gőzösön ültem, amikor – közvetlenül az indulás előtt – a kíséretemben levő elvtárs beszámolt a pétervári hírekről; barátainknak tett ígéretéhez híven ugyanis előbb nem közölte őket velem. Megtudtam tehát a következőket: letartóztatták Jelena nővéremet, és elhurcolták bátyám feleségének a nővérét is, aki azután, hogy Alekszandrt száműzték Szibériába, havonta egyszer beszélőre járt hozzám a börtönbe.

Néném egyáltalán nem tudott a szökési előkészületekről. Csak menekülésem után kereste fel egy elvtársunk, és közölte vele az örömhírt. Jelena azonban hiába mondta a csendőröknek, hogy semmiről sincs tudomása. Elszakították gyermekeitől,

és két hétig börtönben tartották. Ami bátyám sógornőjét illeti, jóllehet sejtett valamit az előkészületekről, de nem vett bennük részt. A józan ész is azt diktálta a csendőröknek, hogy az a személy, aki nyíltan meglátogatott a börtönben, nem lehetett egy ilyen akció részese. És mégis több mint két hónapig tartották fogva. Férje, az ismert ügyvéd hasztalan próbálta kieszközölni szabadlábra helyezését.

– Ma már tudjuk, hogy semmi köze sem volt a szökéshez – mondták a férjnek a csendőrök. – De hát ön is megérthet bennünket: amikor lefogtuk a feleségét, jelentettük a cárnak, miszerint megtaláltuk és letartóztattuk a szökés szervezőjét. Most időbe kerül, amíg hozzászoktatjuk az uralkodót ahhoz a gondolathoz, hogy nem az igazi tettest fogtuk el.

Megállás nélkül utaztam át Svédországon, majd megérkeztem Kristianiába, ahol néhány napot vártam az angliai Hullba induló hajóra. Szabad időmet a norvég Storting parasztpártjával való ismerkedésre használtam fel. Útban a kikötő felé aggódva gondoltam:

„Mily lobogó alatt hajózik gőzösöm? Norvég, német vagy angol zászló leng rajta?"

Eközben azonban már meg is pillantottam a hajó tatján a brit lobogót, amely alatt oly sok orosz, francia és magyar emigráns talált menedékre. És szívem mélyéből köszöntöttem e zászlót.

I

EDINBURGH-BEN ÉS LONDONBAN. – MUNKÁM A NATURE ÉS A TIMES SZERKESZTŐSÉGÉBEN. – SVÁJCBA UTAZOM

Vihar dühöngött az Északi-tengeren, amikor az angol partok közelébe értünk, ám én csak örültem ennek. Élvezettel figyeltem gőzösünk küzdelmét a bősz elemekkel. Órákon át ültem a hajó orrában, amelyen át- meg átcsapott a hullámok tajtéka. A rideg kazamatában töltött két esztendő után minden idegszálammal, egész lényemmel áhítottam, élveztem az élet lüktetését.

Hajónk orra el-eltűnt az óriási hullámok között; a fehér tajték pedig szertefröccsent az egész fedélzeten. Legelöl ültem egy kötélcsomón, két-három angol leány társaságában, és örvendeztem a szélnek, a felcsapó hullámoknak, a hajó ringásának, élveztem, hogy az erődben töltött lidércnyomásos hónapok, a vegetálás után visszatérhetek az életbe.

Mindössze néhány hétig vagy hónapig szándékoztam külföldön maradni; pontosan addig, amíg elül a szökésem körüli lárma, s amíg valamennyire megerősödöm. Hullban mint Levasov szálltam partra (e néven utaztam el Oroszországból). London érintése nélkül – ahol az orosz nagykövetség ügynökei hamarabb a nyomomra juthattak volna – egyenesen Edinburgh-be mentem.

A sors azonban úgy hozta, hogy többé nem tértem vissza Oroszországba. Csakhamar elragadott ugyanis az anarchista mozgalom hullámverése, amely akkor emelkedőben volt Nyugat-Európában. Úgy éreztem, ha segítek az új mozgalom megszilárdításában, itt hasznosabb lehetek, mint Oroszországban. Hazámban túlságosan is jól ismertek – ezért aligha folytathat-

tam volna nyílt propagandát, kiváltképp a munkások és a parasztok között. Később, amikor az orosz forradalmi mozgalom az összeesküvésekre és az önkényuralom elleni fegyveres harc útjára tért át, a népmozgalomnak még a gondolatát is végzetesen elejtették. Engem pedig érzéseim mindinkább arra késztettek, hogy sorsomat a dolgozó tömegek sorsával fűzzem egybe, hogy terjesszem közöttük azokat az eszméket, amelyek a dolgozók közös ügyéért végzendő munka irányába terelik erőfeszítéseiket, hogy elmélyítsem és bővítsem az eljövendő szociális forradalom alapjául szolgáló eszméket és elveket. Ezeket a tételeket nem a pártvezérek parancsaiként kívántam kifejteni a munkásoknak, hanem mint a saját gondolkodásuk termékét. Végül pedig szándékaim közé tartozott felébreszteni a dolgozókban a kezdeményezőkészséget, éppen most, amikor a munkásosztály azzal az elhivatottsággal lépett a történelem porondjára, hogy az új, igazságos társadalmi rend kialakítója legyen. Mindezt legalább olyan fontosnak ítéltem az emberiség fejlődése szempontjából, mint azt, amit ebben az időben Oroszországban tehettem volna. És csatlakoztam ahhoz a maréknyi emberhez, aki Nyugat-Európában ez irányban tevékenykedett, felváltván a sok éves szívós harc súlya alatt megroppantakat.

Sohasem tudtam elfogadni a külföldön végzett propagandamunkáról kialakult orosz álláspontot. Az orosz elvtársak majdhogynem az orosz ügy árulójának tartottak azért, mert a nyugat-európai agitációnak szenteltem erőmet. Én viszont, éppen ellenkezőleg, úgy vélem, hogy külföldön végzett munkámmal talán még többet használtam hazámnak, mintha otthon maradtam volna. Oroszországban minden mozgalom nyugat-európai befolyásra jött létre, és a Nyugat-Európában uralkodó áramlatok bélyegét viselte; Petrasevszkij[35] fourier-ista, Csernisevszkij a fourier-izmus és a saint-simonizmus terméke. A hetvenes évek mozgalmát és a mai áramlatokat az Internacionálé és a Kommün, a *nyugat-európai* Bakunyin, és az ugyancsak *nyugat-európai* marxizmus szülte.

Megjegyzem, ha Nyugat-Európában csupán az a szerep ju-

tott volna nekem, hogy egy fennálló erős pártot erősítsek személyemmel, aligha maradok ott. Elmentem volna oda, ahol szűzföldbe kell húzni az első barázdát. De 1878–1879-ben – vagyis éppen abban az időben, amikor 1873–1876-os mozgalmunk szétzúzása után Oroszországban új, valóban forradalmi mozgalom kezdett lábra kapni – ismét a bomlás jelei mutatkoztak a Jurai Föderációban, az anarchizmus immár egyetlen európai bástyájában. Az addig kiváló egyetértésben dolgozó csoportból mindössze néhányan maradtunk: egy-két munkás elvtárs meg jómagam. Így azután két évig csupán rájuk voltam utalva a munkában. Erről azonban majd később szólok.

Fontos körülmény volt itt még az is, hogy Oroszországban nem láttam teret tevékenységem számára. 1876-ban, amikor elmenekültem, semmiféle munka sem folyt a forradalmi körökben, helyesebben: köreink maradványaiban. Valamennyi aktív tagjuk börtönben volt. Szökésem után egy hetet töltöttem Pétervár közelében, és találkoztam néhány elvtárssal, akivel korábban együtt dolgoztunk. Valamennyiükre ránehezedett a tétlenség okozta csüggedés. De hát mit tehettek volna?

A nép közé hívják a forradalmárokat? Aki tehette, már odament, és rendőrkézre került. Amellett nyilvánvaló volt, hogy békés propagandát már nem folytathatnak. Át kellett térniük a fegyveres harcra, az ifjúság pedig éppen ezt nem akarta. Még később is, amikor – Zaszulics merényletének, az odesszai jakobinusok fegyveres ellenállásának és az akasztásoknak a hatására – a fiatalok egy elenyészően kis csoportja a terror útját választotta, elméletben ugyan kellő figyelmet fordítottak a parasztlázadásokra, valójában azonban csak egy dolog érdekelte őket: a politikai terror, amelynek célja a cár likvidálása volt. Én viszont azt vallottam: a parasztok között folytatott forradalmi agitáció céljává elsősorban a parasztfelkelések előkészítését kell tenni. Nem mintha nem értettem volna, hogy a cár elleni harc elengedhetetlen, és hogy az alakítja a *forradalmi* szellemet. Ezt a harcot viszont – szerintem – az országban fo-

lyó agitáció *részének* kell tekinteni, nem pedig a forradalmi párt *központi*, vagy éppenséggel egyedüli ügyének.

Én személy szerint sehogyan sem tudtam belátni, hogy a cár elleni merénylet – még ha sikeres is – számottevő, közvetlen eredménnyel járhat, akár csak a politikai szabadság szempontjából is. Aki viszont szívvel-lélekkel az uralkodó elleni terrorhadjáratnak akarja szentelni magát, annak hinnie kell az ily módon elérhető *közvetlen* eredmény erejében. És én éppen ebben nem tudok hinni mindaddig, amíg az önkényuralom szatrapái elleni terrorhadjárat nem párosul a paraszt és a munkás *közvetlen ellenségeivel* vívott harccal, amíg e hadjárat nem a nép felázítását írja zászlajára. S bár effajta agitációról szó esett a programokban, főképpen a Zemlja i Voljáéban, a gyakorlatban három-négy ember – így például Kovalik és Vojnaralszkij – kivételével senki sem akart foglalkozni ezzel, míg a Végrehajtó Bizottság és annak hívei egyenesen károsnak ítélték az ilyen agitációt. Ők arról álmodoztak, hogy olyan bátor tettekre ösztönzik a liberálisokat, amelyek az alkotmány megadására késztetik a cárt; mindenfajta *népi* mozgalom pedig – mivel az elkerülhetetlenül földfoglalással, gyilkosságokkal, gyűjtogatásokkal jár –, véleményük szerint, csupán elijesztette volna a liberálisokat, és eltaszította volna őket a forradalmi párttól.

Mindmostanáig ez a helyzet. Bármily nehezemre is esnék ma, hajlott koromban, családomat itthagyva, Oroszországba utazni, és ott illegálisan, rejtőzködve, forradalmi agitációt kifejteni, ha érezném, hogy szükség van jelenlétemre, személyemre, útnak indulnék ebbe az oroszánbarlangba. Ezt teljesen megfontoltan írom, mivel gyakran töprengtem ezen. Oroszországban azonban senkinek sincs rám szüksége, és ha mégis megjelennék otthon, kétségeimmel csak zavarnám azokat, akik tesznek valamit, ugyanakkor nem érezném magam körül azokat, akik képesek lennének valami jobbat tenni. Éppen emiatt mindmostanáig nem kezdtem hozzá egy Oroszországnak szóló folyóirat kiadásához.

Szilárd meggyőződésem, hogy a jelen pillanatban (1899 nya-

rán) Oroszországban *parasztfelkelésre* van szükség: ez az egyetlen kivezető út a mostani helyzetből. Ám az értelmiségi fiatalok között – akárcsak huszonöt esztendővel ezelőtt – ma sem hatnak át senkit ezek a gondolatok. Tekintetét most mindenki a német szociáldemokráciára függeszti, amelynek sikereit Oroszországban nagyon is túlbecsülik. Más dolog lenne az, ha Olaszországban kezdődnék a széles tömegeket megmozgató népi felkelés, s az olyasfajta republikánus *forradalomhoz* vezetne, amilyen az 1789–1793-as francia forradalom volt. Vagy ha Franciaországban lobbanna ki ugyancsak népi felkelés, amelynek következtében egész Franciaországban kikiáltanák a Kommünt, és minden helyi kommünben végrehajtanák a kisajátítást – megint csak másként festene a dolog. Ebben az esetben ifjúságunk megértené a paraszti, a népi felkelés jelentőségét, és hanyatthomlok nekilátna egy ilyen felkelés előkészítésének Oroszországban.

Ezért vélem úgy, hogy ha az európai népi felkelések előkészítésén és a jövendő mozgalmak elméleti megalapozásán munkálkodom – ezzel segítem elő Oroszországban ugyanezt a legjobban.

Amidőn partra szálltam Hullban és Edinburgh-be mentem, csupán néhány oroszországi és jurai barátomat értesítettem szerencsés megérkezésemről. A szocialista éljen mindig a saját munkájából. Ezért mihelyt kivettem egy kis szobát a skót főváros környékén, haladéktalanul hozzáláttam, hogy valamiféle keresetet biztosítsak magamnak.

Hajónk utasai között volt egy norvég professzor is; többször beszélgettem vele, s eközben igyekeztem felfrissíteni csekély svéd nyelvtudásomat. A professzor németül beszélt.

– Minthogy azonban ön beszél egy kissé norvégül – mondotta –, s szeretne jobban megtanulni, beszéljünk hát ezen a nyelven.

– Azt akarja mondani, hogy svédül... – jegyeztem meg kissé bizonytalanul. – Hiszen én svédül beszélek, nemde?

– Hm. Inkább úgy vélem, hogy norvégül. Mindenesetre nem svédül – felelte.

Úgy jártam tehát, mint Verne hőse, Paganel, aki szórakozottságában a portugál nyelvet tanulta meg a spanyol helyett.

Mindazonáltal sokat beszélgettem a professzorral... mondjuk, norvégül. Tőle kaptam a többi között egy Kristianiában megjelenő újságot. Ebben a lapban érdekes beszámolót olvastam egy norvég expedícióról, amely nem sokkal ezelőtt tért vissza az Atlanti-óceán északi részén tett mélytengeri kutatóútjáról.

Edinburgh-be érkezésem után nyomban rövid angol nyelvű ismertetést írtam erről az expedícióról a *Nature*-nek, amelynek megjelenése óta, bátyámmal együtt, szorgalmas pétervári olvasói voltunk. A segédszerkesztő megköszönte írásomat, és az itt szokásos tapintattal hozzátette, hogy angolságom „egészen korrekt", mindamellett kívánatos volna „több, e nyelvben jellegzetes fordulatot" használnom. El kell mondanom, hogy Oroszországban tanultam meg angolul. Bátyámmal együtt lefordítottuk Page *A geológia filozófiája* és Herbert Spencer *A biológia alapjai* című művét. Mivel azonban csak könyvekből ismertem a nyelvet, nagyon rossz volt a kiejtésem, és skót háziasszonyom csak nagy keservesen értett meg. Leányával gyakran írásban érintkeztünk: papírszeletekre írtuk a mondanivalónkat. Ami „az angol nyelv jellegzetes fordulatait" illette, nyilván egészen mulatságos hibákat ejtettem. Emlékszem például egy esetre, amikor rengeteget nevettünk egy pohár tea kapcsán. Nyilván hiányos nyelvtudásom miatt háziasszonyom úgy tekintett rám, mint az ismert mese mindent-megivó hősére. Hadd hozzam fel azonban védelmemre, hogy mind az angolul olvasott geológiai művekből, mind Spencer biológiájából hiányzott e fontos témakörnek – a teaivásnak – a taglalása.

Előfizettem az *Izvesztyija Russzkovo Geograficseszkovo Obscseszтvá*-ra (az Orosz Földrajzi Társaság Közlönye), és hama-

rosan alkalmi cikkeket kezdtem küldözgetni a *Times*-nak az orosz földrajzi expedíciókról. Przsevalszkij ebben az időben járt Közép-Ázsiában, és utazásai iránt nagy érdeklődés nyilvánult meg Angliában.

A magammal hozott pénz azonban így is gyorsan fogyott, s mivel valamennyi Oroszországba írt levelemet elfogták, nem közölhettem rokonaimmal a címemet. Ezért néhány hét múlva felkerekedtem, és Londonba utaztam; úgy véltem, a fővárosban hamarabb találok megfelelő munkát. P. L. Lavrov még mindig ott szerkesztette a *Vperjod*-ot, de mivel hamarosan vissza akartam térni Oroszországba, s az orosz lap szerkesztőségét nyilván ügynökök figyelték, nem mentem el oda.

Sehol sem olyan nehéz az emigráns élete, mint Londonban. Ha az ember már beilleszkedett, és állandó jövedelemre tett szert, akkor talán még meg is szeretheti ezt a várost, ahol függetlenül és viszonylagos szabadságban élhet. Eleinte azonban rendkívül keserves a külföldi sora Londonban, kivált ha munkás az illető.

Miután lakást találtam, első utam természetesen a *Nature* szerkesztőségébe vitt. Keltie, a segédszerkesztő, nagyon szívélyesen fogadott. Mint megtudtam, a kiadó nagyobb teret kíván biztosítani a lapban az annotációknak, és az a véleménye, hogy én éppen azt művelem, amire szüksége van. Ezért kijelöltek számomra egy íróasztalt, amely valósággal roskadozott a különféle nyelvű tudományos folyóiratok súlya alatt.

– Jöjjön be minden hétfőn, Mr. Levasov – mondták –, nézze át ezeket a lapokat, és ha talál bennük valami figyelemreméltót, írjon rövid ismertetést, vagy jelölje meg a szóban forgó cikket, aztán majd elküldjük egy szaktudósnak.

Keltie természetesen nem tudta, hogy minden cikkemet háromszor-négyszer is átírom, és csak akkor merem megmutatni neki, ha már végre elég angolosnak találom. A szaklapokat azonban kölcsönadták, és csakhamar már képes voltam megélni a *Nature*-től és a *Times*-tól kapott szerény honoráriumból. Az utóbbinál hetenként egyszer – minden csütörtökön – fizettek

az alkalmi munkatársaknak, amit én nagyszerű szokásnak tartottam. Néha persze semmi érdekessel sem szolgálhattam a Przsevalszkij-expedícióról, és ilyenkor a más orosz tájakról szóló írásaimat sem közölték, mivel nem tarthattak érdeklődésre számot a sajtóban. Ezekben a hetekben beértem üres teával és kenyérrel.

Egy alkalommal Keltie néhány orosz könyvet vett le a polcról, és felkért, írjak róluk recenziót a *Nature*-be. Meglehetősen zavarba jöttem, amikor megpillantottam a jégkorszakról és az Ázsia hegyrajzáról írott tulajdon műveimet. Bátyám nem mulasztotta el, hogy beküldje őket kedvenc folyóiratának. Fogas helyzetbe kerültem. A könyveket beraktam kézitáskámba, és hazaindultam, hogy otthon megfontoljam a dolgot.

„Nohát, mit csináljak velük? – tettem fel magamnak a kérdést. – Semmiképpen sem dicsérhetem a könyveket, de nem is szidhatom a szerzőjüket, mivel egyetértek vele."

Végül a következőt határoztam el: másnap visszaviszem a könyveket, és megmagyarázom Keltie-nek, hogy bár Levasov néven mutatkoztam be, valójában én vagyok e könyvek szerzője, s ezért nem írhatok róluk recenziót.

Keltie már olvasott a lapokban Kropotkin szökéséről, és most nagy örömmel hallotta, hogy a szökevény biztonságban van angol földön. Kétségeimet illetően nagyon logikusan megjegyezte, hogy nem kell feltétlenül dicsérnem vagy elmarasztalnom a szerzőt: elegendő, ha egyszerűen ismertetem műveinek tartalmát. Ettől fogva barátok lettünk, és mind a mai napig azok is maradtunk.

1876 novemberében vagy decemberében azt olvastam a *Vperjod* „levelesládájában", hogy Oroszországból érkezett levelének átvétele végett K. fáradjon be a szerkesztőségbe. Azt hittem, nekem szól az üzenet, és bementem. Hamarosan összebarátkoztam mind P. L. Lavrovval, mind a lap szedését végző fiatalokkal.

Abban a meggyőződésben kopogtattam be a szerkesztőség ajtaján, hogy így, szakáll nélkül, cilinderben, senki sem ismer fel.

– Mr. Lavrov itthon van? – érdeklődtem legkiválóbb angolságommal az ajtót nyitó hölgytől.

Nem is mutatkoztam be. Később azonban kiderült: ez a hölgy – aki ugyan soha életében nem látott, de ismerte a bátyámat Zürichből – azonnal felismert, és sietve jelentette, hogy ki jött.

– Tüstént megismertem – mondta később. – A szeme árulta el: a bátyjának van ilyen szeme.

Ez alkalommal nem sokáig maradtam Angliában. Az újságírói és irodalmi munkánál sokkal élénkebb tevékenységre vágytam. A legelső napoktól fogva igyekeztem kapcsolatba lépni munkásokkal, és a szocializmusról kezdtem velük beszélgetni. Akkoriban (1876-ban) azonban az angol munkások még hallani sem akartak a szocializmusról. Látókörük nem terjedt túl a trade-unionokon és a szövetkezeteken.

Nem is tudom, mit csináltam volna a továbbiakban Londonban, ha svájci barátaim nem találnak számomra állandó munkát országukban. Élénk levelezésben álltam James Guillaumemal, a Jurai Föderáció aktív tagjával. És mihelyt olyan állandó geográfiai munkához jutottam, amelyet Svájcban végezhettem, átköltöztem oda. Az Oroszországból érkező levelekből – végre már ilyeneket is kaptam – azt vettem ki, hogy nyugodtan külföldön maradhatok, mivel odahaza nem készül különösebb esemény. Ebben az időben a lelkesedés hulláma csapott át Oroszországon az évszázados török iga ellen felkelt szlávok iránt. Legjobb barátaim – Szergej Sztyepnyak, Dmitrij Klements és még sokan mások – a Balkán-félszigetre indultak, hogy csatlakozzanak a szabadságharcosokhoz. „Olvassuk a *Daily News* tudósításait a törökök bulgáriai vérengzéseiről – írták levelükben barátaim –, sírunk, amikor erről olvasunk, és most sietve jelentkezünk önkéntesnek vagy ápolónőnek a felkelők osztagaiba."

Eszerint tehát már 1877 januárjában Svájcban voltam, ahol is beléptem a Jurai Föderációba, és La Chaux-de-Fonds-ban letelepedvén, megkezdtem anarchista tevékenységemet.

AZ INTERNACIONÁLÉ ÉS A NÉMET SZOCIÁLDEMOKRÁCIA. – AZ INTERNACIONÁLÉ ERŐINEK GYARAPODÁSA FRANCIAORSZÁGBAN, SPANYOLORSZÁGBAN ÉS OLASZORSZÁGBAN

Az Internacionálé Jurai Föderációja fontos szerepet játszott a szocializmus modern fejlődésében.

Szokott jelenség, hogy miután egy politikai párt valamely célt tűz maga elé, és kijelenti, hogy ragaszkodik e program végrehajtásához, hamarosan két frakcióra bomlik. Az egyik hű marad az eredeti célkitűzésekhez, a másik – bár azt állítja, hogy egy jottányit sem tért el azoktól – bizonyos engedményeket tesz, majd fokozatosan, kompromisszumról kompromisszumra haladva, megtagadja az eredeti programot, és a mérsékelt reformok pártjává lesz.

Effajta szakadás állt be a Nemzetközi Munkásszövetségben is. Megalakulásakor az Internacionálé nyíltan meghirdetett szándéka a magántulajdon megsemmisítése, és a javak előállításához szükséges valamennyi eszköznek a termelők részére történő átadása volt. A Szövetség felhívta a világ munkásait, hogy saját szervezeteikbe tömörülve vegyék fel a közvetlen harcot a kapitalizmussal, dolgozzák ki a létfontosságú cikkek termelése és fogyasztása szocializálásának módját, és – amikor kellően felkészülnek erre – sajátítsák ki a termelési eszközöket, és szervezzék meg a fogyasztást, függetlenül a mai politikai rendszertől, mert azt úgyis alapvetően meg kell változtatni. Az Internacionálé ily módon azt a hatalmas változást tűzte ki célul, amelyet előbb az agyakban, majd magában az életben kell megvalósítani. A Szövetségre várt a feladat, hogy végrehajtsa a forradalmat, amely az általános szolidaritáson alapuló haladás új korszakát hivatott megnyitni az emberiség előtt. Ez az eszmény sok millió európai munkást serkentett

tettre, s a kor legkiválóbb elméit nyerte meg a Szövetség számára.

Mindazonáltal hamarosan két frakció kezdett kialakulni az Internacionáléban. A Franciaország teljes vereségével végződő 1870-es háború és a Párizsi Kommün szétzúzása után – amikor olyan drákói törvényeket léptettek életbe a Nemzetközi Munkásszövetség ellen, amelyek egyfelől megfosztották a franciákat a mozgalomban való részvétel lehetőségétől, másfelől amidőn megvalósult a németek 1848 óta dédelgetett álma: az „egyesült" Németország, s ott bevezették a parlamenti rendszert – a németek kísérletet tettek arra, hogy megváltoztassák az egész szocialista mozgalom célkitűzéseit és módszereit. A szociáldemokraták – ahogyan az új párt tagjai nevezték magukat – jelszava ez lett: a hatalom megragadása a *fennálló államrenden belül.* A pártnak a Reichstag-választásokon elért első sikerei nagy reményeket ébresztettek. A szociáldemokrata képviselők száma előbb kettő volt, azután hétre, majd kilencre emelkedett; ezért még néhány megfontolt ember is azzal számolt, hogy a XIX. század végére a szociáldemokratáknak többségük lesz a német parlamentben, és megfelelő törvények alkotásával létrehozhatják a szocialista népállamot. A párt célkitűzései hovatovább elveszítették szocialista jellegüket. A munkásszervezetek által létrehozandó társadalmi rend helyére az ipar állami igazgatásának – vagyis az államszocializmusnak, helyesebben: az államkapitalizmusnak – az eszménye került. Így például a svájci szociáldemokraták erőfeszítései politikai téren jelenleg a centralizációra és a föderalizmus elleni harcra irányulnak, míg gazdasági téren a vasutak állami kezelésbe vételét, valamint a bankrendszernek és a szeszes italok árusításának állami monopóliumát szorgalmazzák. A földbirtoknak és a főbb iparágaknak az állami igazgatása, továbbá a fogyasztás állami irányítása lesz a következő lépés a közeli vagy távolabbi jövőben – mondják ők.

A német szociáldemokrata párt egész életét és tevékenységét csakhamar teljesen a parlamenti választás szempontjainak ren-

delte alá. A szakszervezetekben egyre inkább csak a politikai harcot támogató segédcsapatot látták, s rosszallták a sztrájkokat, mivel azok elvonják a munkások figyelmét a választási küzdelemről. A szociáldemokrata vezérek ugyanakkor még ellenségesebben szemléltek minden népi megmozdulást, mindenfajta forradalmi agitációt – amely Európa valamely országában jelentkezett –, mint a tőkés sajtó.

A latin országokban azonban meglehetősen kevés követőre talált az új áramlat. Az Internacionálé szekciói és föderációi hűek maradtak a Szövetség megalapításakor meghirdetett elvekhez. A latin népek munkássága történelmi fejlődésének következtében föderalista volt, ellenségesen fogadta a központosított állam gondolatát, s emellett még forradalmi hagyományokkal is rendelkezett; természetes hát, hogy nem követhette a németek belső fejlődésének útját.

A szocialista mozgalom szétválása két irányzatra mindjárt a francia–német háború után kirajzolódott. Mint már említettem, az Internacionálé központi irányító szervet hozott létre: a Londonban székelő Főtanácsot. A Főtanács, mivel két német – Engels és Marx – volt a lelke, hamarosan az új szociáldemokrata mozgalom fő erődjévé vált. A latin föderációk ihletői és szellemi vezérei Bakunyin és barátai lettek.

A marxisták és a bakunyinisták közötti ellenségeskedést nem személyi versengés okozta. Ez elkerülhetetlen összecsapás volt a föderalizmusnak és a centralizációnak, a szabad kommünöknek és az állam atyai irányításának, a néptömegek szabad alkotó cselekvésének és a tőkés rend létrehozta viszonyok törvényes megreformálásának elvei között. A latin szellem és a germán Geist* ütközött itt meg, amely a csatamezőn aratott győzelme után a tudományban, a filozófiában és a szocializmusban egyaránt Franciaország fölé akart kerekedni. Ezért állította szembe a szocializmus állítólag „tudományos" értelmezését a mások „utópista" szocializmusával.

* Szellem.

Az Internacionálé 1872-es hágai kongresszusán a londoni Főtanács, a fiktív többségre támaszkodva, kizáratta a Nemzetközi Munkásszövetségből Bakunyint, továbbá barátját, Guillaume-ot és az egész Jurai Föderációt. Mivel azonban nyilvánvaló volt, hogy a spanyol, az olasz és a belga föderáció a juraiak pártjára kel, a kongresszus megpróbálta feloszlatni az Internacionálét. Úgy döntött, hogy az új Főtanács – amely néhány szociáldemokratából állt – tegye át székhelyét New Yorkba, ott ugyanis nem működött egyetlen olyan munkásszervezet sem, amely ellenőrizhette volna a Főtanács tevékenységét. Attól fogva senki sem hallott róla, míg a spanyol, az olasz, a belga és a jurai föderáció még öt vagy hat esztendeig működött, és minden évben megtartotta szokásos kongresszusát.

Abban az időben, amikor Svájcba érkeztem, a Jurai Föderáció az Internacionálé központja és közismert hangadója volt. Bakunyin ugyan nem sokkal azelőtt (1876. július 1-én) halt meg Bernben, a Föderáció azonban továbbra is megőrizte azt a helyét, amelyet az ő szellemi befolyása idején foglalt el. Egy hónappal elhunyta után ugyancsak Bernben ült össze az Internacionálé kongresszusa, hogy Bakunyin sírjánál megkíséreljék a marxisták és bakunyinisták összebékítését. Guillaume egyik levelében beszámolt nekem erről, de én előre láttam, hogy ez nem fog sikerülni. Guillaume azonban őszintén kívánta a kibékülést, és őszintén akart békejobbot nyújtani. Ez részben meg is történt. Mindkét felet felhatalmazták arra, hogy olyan jellegű szocialista tevékenységet folytasson, amilyet szükségesnek lát. Ha Németországnak a parlamentáris szociáldemokrácia felel meg a legjobban – ám legyen. Az anarchisták nem fogják ezért támadni a németeket. Viszont a németek se szóljanak bele abba, hogy milyen úton halad Olaszország, Spanyolország, Svájc és Belgium, s ne nyúljanak olyan mocskos módszerekhez, mint például az ötvenes években, amikor a marxisták besúgással vádolták Bakunyint.

A berni kongresszuson Liebknecht és Bebel pártja nevében szavatolta ezt.

És miközben az engesztelő ömlengések egymást követték, Genfben egyszer csak megjelent Becker epés dörgedelme a bakunyinisták ellen. Ez az írás felajzotta a kedélyeket, s a marxisták és a bakunyinisták között kiújult az ellenségeskedés.

Franciaországban, Spanyolországban és Olaszországban úgy alakult a helyzet, hogy a kormányok csupán azért nem szánták rá magukat a munkásmozgalom szétzúzására és a nyílt fehérterrorra, mivel a dolgozókban elevenen élt a forradalmi szellem, amely még a francia–porosz háború előtt fejlődött ki, s amelyet az Internacionálé támogatott. Mint ismeretes, nem sok hiányzott ahhoz, hogy egy Bourbon-Chambord gróf foglalja el a francia trónt. Mac-Mahon csupán azért maradt meg a köztársaság elnökének, hogy előkészítse a monarchia restaurációját. Már az új uralkodó – V. Henrik – ünnepélyes párizsi bevonulásának a napját is kitűzték, sőt a koronával és az „V. Henrik" jelével ékesített lószerszám is elkészült már. Ismeretes továbbá, hogy a monarchiát azért nem sikerült visszaállítani, mert Gambetta és Clémenceau – az opportunista és a radikális – Franciaország jelentős részén felfegyverzett bizottságokat hozott létre, s ezek az államcsíny első hírére felkelést indítottak volna. E bizottságok tulajdonképpeni erejét azonban a munkások jelentették, akik közül azelőtt sokan tartoztak az Internacionáléhoz, és megőrizték a régi szellemet. Személyes tapasztalataim alapján még hozzátehetem ehhez, hogyha a burzsoázia radikális vezérei a döntő pillanatban meginognak, a bizottságokban részt vevő munkások – kivált délen – éppen ellenkezőleg: élve a legelső alkalommal, felkelést robbantottak volna ki a köztársaság védelmére, s ez szocialista irányban fejlődött volna tovább.

Ugyanezt mondhatjuk el Spanyolországról is. Mihelyt az uralkodót körülvevő klérus és arisztokrácia reakciós lépésekre ösztönözte a királyt, a republikánusok máris felkeléssel fenyegetőztek, amelyben – jól tudták – a munkások képeznék a harcos magot. Csupán Katalóniában több mint százezer munkás tartozott az erős szakszervezetekhez; több mint nyolcvanezer

spanyol volt tagja az Internacionálénak, tartotta meg rendszeresen kongresszusait és fizette tagdíját hamisítatlan spanyol kötelességtudattal. Személyes helyszíni tapasztalataim alapján beszélek ezekről a szervezetekről. Tudom, hogy az volt a tervük: kikiáltják a spanyol szövetségi köztársaságot, lemondanak az ország gyarmatairól, fejlődőképes külbirtokaikon pedig kollektivista jellegű kísérlettel próbálkoznak meg. Csupán a felkeléstől való állandó félelem tartotta vissza a spanyol monarchiát a munkás- és parasztszervezetek teljes szétzúzásától és a durva klerikális reakciótól.

Hasonló volt a helyzet Olaszországban is. Bár Észak-Itáliában a szakszervezetek még nem álltak olyan magas fejlődési fokon, mint ma, az ország különféle vidékeit így is behálózták az Internacionálé szekciói és a republikánus csoportok. A monarchia örökösen attól rettegett, hogy a középosztály republikánus elemei összefognak a forradalmi érzésű munkásokkal: ez ugyanis a királyi hatalom végét jelentette volna.

Szóval, most visszatekintve a múltra, a negyed századdal ezelőtti eseményekre, bátran állíthatom, hogy ha 1871 után Európa nem borult a legsötétebb reakció homályába, úgy ez főként annak a forradalmi szellemnek köszönhető, amely még a francia–porosz háború előtt támadt nyugaton, s amelyet a francia összeomlás után az Internacionálé anarchista elemei – a blanquisták, a mazzinisták és a spanyol „kantonalisták" (a szövetségi köztársaság hívei) – tartottak ébren.

A marxisták persze – akiket teljesen lefoglaltak a helyi választási küzdelmek – vajmi keveset tudtak minderről. A szociáldemokraták rettegtek kihívni maguk ellen Bismarck haragját, és attól féltek a leginkább, hogy Németországban forradalmi szellem üti fel a fejét, és ez megtorlásokhoz vezet, amelyekkel egyelőre nem tudnak szembenézni, mivel még nem elég erősek hozzá. Ezekből a taktikai megfontolásokból kiindulva a szociáldemokraták nemcsak a nyugati forradalmárokkal helyezkedtek szembe, hanem hovatovább mindennemű forradalmi szellemet meggyűlöltek, és – bárhol is jelentkezett az – dü-

hös kirohanást rendeztek ellene. Még akkor is így jártak el, amikor e szellem Oroszországban kezdett mutatkozni.

Ha Vera Zaszulics merényletet követett el Trepov ellen, ha az orosz diákok és munkások tüntettek a Kazanyi-székesegyház előtt, ha X. olasz vagy Y. spanyol városban a munkások felgyújtották a finánchódékat, vagy megtagadták az adófizetést, vagy ha forradalmi tréfát űztek valahol – például vörös zászlót tűztek a templomtoronyra a március 18-ára virradó éjszaka –, a *Vorwärts* minden mérgét és hamisítatlan német káromkodási szókincsét Zaszulicsra és a Kazanyi-székesegyház előtt tüntető orosz diákokra, a lázadó szellemüknek hangot adó olasz és spanyol munkásokra lövellte. „Putschmacherek"* – írták róluk megvetőleg *Vorwärts*-ék, és a *saját* taktikájuk dicséretét zengték, amelynek eredményeképpen senki sem merészelt gorombasággal felelni a rendőr gorombaságára: a választások napjára tartogatták az energiájukat, amikor arra kell rávenniük a munkásokat, hogy erre vagy arra a szociáldemokrata jelöltre szavazzanak.

Mac-Mahon idején semmi szín alatt sem jelenhetett meg forradalmi újság Franciaországban. Még a *Marseillaise* éneklése is bűnnek számított. Emlékszem, milyen megdöbbenéssel tapasztaltam a harmadik osztályon utazók ijedtségét, amikor néhány újonc a peronon rágyújtott a forradalom himnuszára: ez ugyanis 1878 májusában történt!

– Hát újra szabad már énekelni a *Marseillaise*-t? – kérdezték egymástól aggódva.

Franciaországban tehát nem voltak szocialista újságok. A spanyol lapokat kitűnően szerkesztették, és némely spanyol kongresszus kiáltványa remekül foglalta össze az anarchista szocializmus elveit. De hát ki ismeri a spanyol eszméket az ország határain túl? Az olasz lapok meg valamennyien csak kérészéletűek voltak: megjelentek, megszűntek, azután más néven bukkantak fel ismét; s bár némelyiket kiválóan szerkesz-

* Puccsisták.

tették, külföldön senki sem ismerte őket. Ezért lett a Jurai Föderáció a maga francia nyelvű újságaival a latin országok forradalmi szellemének fenntartója és alakítója; ne feledjük, ez a szellem mentette meg Európát a sötét reakció időszakától! A Jurai Föderáció volt továbbá az a bázis, amelyen Bakunyin és követői az egész kontinentális Európa számára érthető nyelven kidolgozták az anarchizmus elméleti tételeit.

3

A JURAI KONFÖDERÁCIÓ ÉS VEZETŐI: GUILLAUME, SCHWITZGEBEL, SPICHIGER, ELISÉE RECLUS, LEFRANÇAIS ÉS MÁSOK

Ebben az időben különféle nemzetiségű kiváló férfiak egész sora tartozott a Jurai Föderációhoz; nagyrészt Bakunyin személyes jó barátai. Legfőbb lapunkat, a *Bulletin de la Fédération Jurassienne*-t James Guillaume szerkesztette, aki foglalkozására nézve tanító volt, és neuchâteli patríciuscsaládból származott. Erről a középtermetű, vézna emberről – aki mind külsejével, mind elszántságával némileg Robespierre-re emlékeztetett – csak közeli barátai tudták, milyen arany szíve van. Szédületes munkabírása és szívós tevékenysége egyaránt arról tanúskodott, hogy vezetésre született ember. Nyolc esztendőn át küszködött az akadályok tengerével, hogy fenntarthassa a lapot, s emellett a lehető legaktívabban vett részt a Föderáció valamennyi ügyében mindaddig, amíg csak nem kellett elhagynia Svájcot, ahol már egyáltalán nem akadt számára munka. Ekkor Franciaországban telepedett le; idővel ott is tisztelettel fogják emlegetni nevét, mint olyan emberét, aki tevékeny szerepet játszott abban, hogy a népiskolák megszabaduljanak a papi befolyástól.

A Jurai Föderáció adta ki Guillaume: *Idées sur l'organisa-*

*tion sociale** című brosúráját. Ez a könyvecske az anarchista politikai hitvallást foglalja össze, abban a formájában, ahogy ez a Jurai Föderációban kialakult. A termelők és az ipari munkások szövetségei, az állam közreműködése nélkül, a maguk előállította áruk cseréje céljából közvetlen kapcsolatra lépnek egymással – ez volt a válasz a központosított államok tételére, amelyet akkoriban az államkommunisták, köztük a szociáldemokraták is, mindnyájan hirdettek.

Föderációnk egy másik aktív tagja, az ugyancsak svájci származású Adhemar Schwitzgebel tipikus képviselője volt a vígkedélyű, életvidám és éles eszű francia-jurai órásoknak, akik a berni kanton előhegységeiben élnek. Óravésnökséget tanult, és sohasem igyekezett felhagyni a kétkezi munkával; még a válságok idején is jó kedéllyel és szorgosan gondoskodott népes családjáról, pedig ilyenkor pangott a termelés, és nagyon megcsappantak a bérek. Schwitzgebelnek megdöbbentő érzéke volt ahhoz, hogy első olvasásra felfogja a legbonyolultabb politikai vagy gazdasági kérdést is, majd alaposan megemésztve, világosan, egyszerűen, a munkás szemszögéből adja azt elő, anélkül, hogy mélységét vagy jelentőségét csökkentené. Mindenütt ismerték őt „a hegyekben", és ha a kongresszusokon külföldi munkásokkal találkozott, akkor is ő maradt a kedvenc.

Schwitzgebel teljes ellentétének ismertük Spichigert, az ugyancsak svájci órást. Ő filozófuslélek volt, lassú mozgású és észjárású ember, akit külsejéről ítélve angolnak lehetett tartani. Spichiger minden kérdésnek igyekezett a gyökeréig lehatolni, és következtetéseinek helyességével valamennyiünket megragadott. A problémákat sokoldalúan vizsgálta, miközben reggeltől estig gillos-gépe fölé görnyedve dolgozott.

Sokan csoportosultak e három férfiú köré: néhány komoly, képzett munkás – részben középkorúak, részben idősek –, akik valamennyien szenvedélyesen szerették a szabadságot, és kitörő örömmel vettek részt nagy mozgalmunkban, továbbá

* Gondolatok a társadalmi szervezetről.

mintegy száz lelkes és eleven fiatalember, elsősorban ugyancsak órások. Mindnyájukat önálló gondolkodásmód, gyengédség és az ügy iránti forró odaadás jellemezte; a forradalomért minden áldozatra hajlandók voltak. A Föderációhoz csatlakozott néhány – most emigrációban élő – volt kommünár is. Közéjük tartozott Elisée Reclus, a nagy földrajztudós; hétköznapi életében, viselkedésében tipikus puritán volt, míg szellemét tekintve a XVIII. század francia filozófus enciklopédistáira emlékeztetett. Olyan embernek ismertük, aki másokat ihlet meg, de maga sohasem parancsolgat, és nem is fog parancsolgatni embertársainak. Anarchista volt: anarchizmusát a különféle éghajlati viszonyok közepette tanyázó, a civilizáció különféle fokain álló emberek életmódjának sokoldalú és alapos tanulmányozásából vezette le. Munkái a XIX. század legkiválóbb művei közé tartoznak, stílusa szépségével is hat az olvasóra, de visszhangra talál annak gondolkodásában, lelkiismeretében is. Amikor belépett egy anarchista lap szerkesztőségébe, első kérdése ez volt:

– Mondják, mit tegyek?

Akkor is ezt kérdezte, ha a szerkesztő hozzá képest gyermek volt. S miután választ kapott, tüstént az asztalhoz ült, hogy – akárcsak a szerkesztőség valamelyik szürke kis munkása – megfelelő számú sort írjon a következő számba. A Kommün idején Reclus egyszerűen puskát fogott, és beállt a sorba. Amikor pedig ő kért fel valakit munkatársnak világhírű földrajzi munkájának egyik vagy másik kötetéhez, s az illető félénken megkérdezte, hogy mit tegyen, Reclus ezt felelte:

– Itt vannak a könyvek, itt az asztal. Tegyen, amit jónak lát.

Az ő társa volt az idős Lefrançais, volt tanító. 1848 óta már harmadízben élt számkivetésben: emigrálni kényszerült ugyanis az 1848-as júniusi napok, a Louis Bonaparte-féle államcsíny után, és most, 1871-ben is. Tagja volt a Kommünnek, vagyis azok közé tartozott, akikről azt terjesztették, hogy a Kommün bukása után sok millió frankkal a zsebükben távoztak. A bur-

zsoá sajtó eme állításának „hitelességét" már abból is megítélhetjük, hogy Lefrançais mint poggyászkiadó dolgozott a lausanne-i pályaudvaron, s egy ízben csaknem összeroppant egy olyan súly alatt, amely az övénél fiatalabb vállat követelt. Lefrançais-nak a Párizsi Kommünről szóló könyve az egyetlen mű, amely a mozgalom igazi történelmi jelentőségét a való színben tünteti fel.

– Én kommunista vagyok, és nem anarchista, ha éppen tudni akarják – jelentette ki. – Képtelen vagyok a magukfajta őrültekkel együttműködni.

Valójában pedig kizárólag velünk működött együtt.

– Mert az emberek közül csak a magukfajta őrülteket tudom szeretni – mondta. – Ha az ember magukkal dolgozik, megmaradhat annak, ami.

A Párizsi Kommünnek még egy tagja élt a közelünkben: Pindy, az Észak-Franciaországból származó asztalos, Párizs fogadott gyermeke. Egy nagy sztrájk idején ismerték meg főváros-szerte és nagyra becsülték erélyéért, józan eszéért. Ezt a munkabeszüntetést közvetlenül az Internacionálé létrehozása után szervezték, és a Szövetség is támogatta. 1871-ben Pindyt beválasztották a Kommünbe, amely a Tuileriák palotájának gondnokává nevezte ki. Amikor a versailles-i csapatok bevonultak Párizsba, százával gyilkolták le a foglyokat, és legalább három emberről tudjuk bizonyosan: azért lőtték agyon, mert Pindynek nézték. A harcok elülte után mégis akadt védelmezője: egy bátor varróleány elrejtette, és hidegvérűségével megmentette, amikor a katonák átkutatták a házát. Később a felesége lett. Pindy a kútról jövet éppen akkor lépett a lakásba, amikor ott javában állt a házkutatás. Késő volt elrejtőznie. A fiatal varrónő azonban nem veszítette el a lélekjelenlétét. A bátyjának mondta Pindyt, és megkínálta a katonákat egy pohárka borral. Pindy mellettük állt. A katonák elbeszélgettek velük, felhajtották borukat, és továbbmentek a következő lakásba. Pindynek csak egy esztendő elmúltával sikerült feleségével együtt észrevétlenül eltűnnie Párizsból, és átjutnia Svájc-

ba. Ott kitanulta a próbajel-sajtolást. Reggeltől késő délutánig ott állt az izzó kemence mellett, míg estéit maradéktalanul a propagandamunkának szentelte, amelyben a forradalmár szenvedélyessége nagyszerűen párosult nála a párizsi munkásokra jellemző józan ésszel és szervezőkészséggel.

Paul Brousse fiatal orvos volt akkoriban, rendkívül élénk eszű, lármás, éles nyelvű és eleven, aki mértani következetességével szívesen boncolgatott és vitt ad absurdum bármely elméletet. Kiváltképp élesen és csípősen bírálta az államot és annak intézményeit. Brousse-nak még arra is jutott ideje, hogy két újságot – egy francia és egy német nyelvű lapot – adjon ki (pedig nem tudott németül), miközben tucatjával írta a hosszú leveleket, és a lelke volt a munkások műsoros összejöveteleinek. Hamisítatlan, lobbanékony „délfrancia" elméjével szüntelenül új csoportok létrehozásán munkálkodott.

A Svájcban velünk dolgozó olaszok közül kiváltképp Bakunyin két jó barátja – Cafiero és Malatesta – emelkedett ki; az ő nevüket mindig együtt emlegetik, és a jövendő olasz nemzedékek is együtt fogják emlegetni. Cafiero fennkölt lelkű és kristálytiszta idealista volt: egész vagyonát a közös ügyre áldozta, és sohasem töprengett azon, hogy miből fog élni másnap; a filozófiai elmélkedésekbe elmerülő gondolkodónak és rendkívül szelíd embernek ismertük meg, mindamellett fegyvert fogott, és elment a Benevento környéki hegyekbe, amikor barátaival egyetemben arra a következtetésre jutott, hogy meg kell kísérelni a szocialista felkelést, jobb híján annak bizonyítására a nép előtt, miszerint a parasztok megmozdulásának komolyabbnak kell lennie, semmint egyszerű zendülésnek az adószedők ellen. Malatesta korábban orvosnak készült, majd a forradalom kedvéért lemondott a tudományos pályáról és vagyonáról: ízig-vérig idealista volt, csupa tűz és szellem. Sohasem törte azon a fejét, mit eszik estére, és lesz-e hol álomra hajtania fejét. Még szobája sem volt, amikor fagylaltot árult London utcáin, hogy ezzel keresse kenyerét, eközben pedig éjszakánként pompás cikkeket írt az olasz lapokba. Fran-

ciaországban börtönbe zárták, majd szabadlábra helyezték és kiutasították; Olaszországban másodszor is bíróság elé került, száműzték egy szigetre, megszökött, és álnéven visszatért Itáliába. Malatestát mindig ott találjuk, ahol a leghevesebben dúl a harc: legyen az hazájában vagy külföldön. Immár harminc esztendeje éli ezt az életet. És bármikor is találkozzunk vele – a börtönből való szabadulása vagy a szigetről való szökése után –, mindig ugyanolyan friss, amilyennek utoljára láttuk. Állandóan készen áll arra, hogy elölről kezdje a harcot; mindig lenyűgöz az emberiség iránti szeretetével, s azzal, hogy egy fikarcnyi gyűlöletet sem táplál ellenfelei és börtönőrei iránt; mindig tartogat szívből jövő mosolyt barátai, s gyengédséget a gyermekek számára.

Orosz ember nagyon kevés volt közöttünk, mivel honfitársaink többsége a szociáldemokrácia követőjéül szegődött. Mindamellett velünk tartott Herzen régi barátja, N. I. Zsukovszkij, aki 1863-ban hagyta el Oroszországot: remek megjelenésű, elegáns és okos férfiú, a munkások kedvence. Mindenkinél inkább rendelkezett azzal a tulajdonsággal, amit a franciák *l'oreille du peuple*-nek* neveznek. A munkások mindig szívesen hallgatták, mert értett ahhoz, hogy fellelkesítse a népet, megmagyarázván azt a szerepet, amely a társadalom átalakításában vár a dolgozó tömegekre. Fényes történelmi távlatokba nyújtott bepillantást, s ezzel mindig lelket öntött a munkásokba; mestere volt annak, hogy megvilágítsa a legbonyolultabb gazdasági kérdéseket, s ugyanakkor őszinteségével és mélységes meggyőződésével felvillanyozza hallgatóit. Egy ideig velünk dolgozott N. V. Szokolov volt vezérkari tiszt – Paul-Louis Courier és Proudhon követője – is. Az előbbit bátorságáért, az utóbbit filozófiai nézeteiért tisztelte. A *Russzkoje Szlovo* című folyóiratban megjelent cikkeivel és a *Renegátok* című könyvével sok embert nyert meg Oroszországban a szocializmusnak.

* Szó szerint: a nép füle.

Csak azokat említem itt meg, akik mint publicisták, kongresszusi küldöttek vagy szervezők széles körben ismertté váltak. Eközben pedig azt kérdem magamtól: nem azokról kellene-e inkább írnom, akiknek a neve sohasem jelent meg nyomtatásban, noha éppen olyan fontos szerepet töltöttek be a Föderáció életében, mint bármely publicistánk? Ne azokat a közkatonákat említsem-e inkább, akik mindig készek bármily megmozduláshoz csatlakozni, és sohasem kérdezik, nagy vagy kis akcióról, dicső feladatról vagy aprómunkáról van-e szó, gyümölcsöző eredményekkel jár-e az, vagy csak ezernyi gondot hoz nekik és családjuknak?

Szólnom kellene még két németről – Wernerről és Rinkéről – is, akik gyalog tették meg az utat Svájcból az Internacionálé belgiumi kongresszusára; Albarracínról, a spanyol diákról, akit a takácsok sztrájkja az alcoyi kommün vezérévé emelt, és sok más elvtársunkról; de attól tartok, hogy e sebtében papírra vetett soraimmal nem vagyok képes érzékeltetni azt az óriási tiszteletet és szeretetet, amellyel mindazok övezték kis családunkat, akik tagjait személyesen ismerték.

Miután a Jurai Föderáció tagja lettem, minden időmet a propaganda- és az agitációs munka foglalta le. De ekkor már láttam, milyen sokat lehet és kell még tenni az anarchizmus tudományos és filozófiai megalapozása érdekében. Ebbe azonban csak később, 1879-ben fogtam, amikor hozzáláttam a *Le Révolté* kiadásához. Az első esztendőkben a hétköznapi propagandamunka töltötte be minden percemet.

LA CHAUX-DE-FONDS-BAN. – A VÖRÖS ZÁSZLÓ BETILTÁSA SVÁJCBAN. – AZ ÚJ TÁRSADALMI REND

Valamennyi általam ismert svájci város közül talán La Chaux-de-Fonds a legkevésbé rokonszenves. Magas, kopár fennsíkon fekszik, és télen a hideg szél süvölt utcáin. Legalább annyi hó esik itt, mint Moszkvában, de legalább oly gyakran olvad el, s esik újra, mint Pétervárott. Számunkra azonban az volt a fontos, hogy eszméinket terjesszük ebben a központban, és több életet vigyünk a helyi propagandamunkába. Itt élt Pindy, Spichiger, Albarracín és két blanquista: Ferré és Jealot. Alkalomadtán ellátogathattam innen Guillaume-hoz Neuchâtelbe és Schwitzgebelhez a St. Imier-völgybe.

Új élet kezdődött számomra, amelynek minden percét szeretett munkám foglalta le. Számos gyűlést tartottunk; ezeknek hirdetményeit magunk hordtuk ki a kávézókba és a műhelyekbe. Hetenként egyszer tartottunk összejövetelt a szekciókban, ilyenkor nagyon élénk vitákat folytattunk. Ellátogattunk továbbá a politikai pártok gyűléseire, hogy ott is hirdessük az anarchizmust. Nagyon sokat utaztam, felkerestem más szekciókat, segítettem nekik.

Azon a télen sok ember rokonszenvét vívtuk ki, annak ellenére, hogy az órásiparban jelentkező válság erősen akadályozta munkánk rendszerességét. A munkásoknak a fele munka nélkül volt, vagy csak hetenként néhány órát dolgozott. A városi képviselőtestületek ezért arra kényszerültek, hogy olcsó étkezdéket nyissanak. Még a La Chaux-de-Fonds-i szövetkezeti műhely is csak nagy üggyel-bajjal tudott munkához jutni, noha jó hírnévnek örvendett. Ezt a műhelyt anarchisták alapították, és a jövedelmet egyenlően osztották fel a tagok között. Spichiger – bár mestere volt a gillosálásnak – egy idő-

ben kénytelen volt azzal keresni a kenyerét, hogy gyapjút kártolt egy kárpitosnak.

Abban az évben (1877) mindnyájan részt vettünk Bernben a vörös zászlós tüntetésen. A reakció hulláma Svájcot is elérte, és a rendőrség – az alkotmány ellenére – megtiltotta, hogy végighordozzák az utcákon a munkások zászlaját. Meg kellett hát mutatnunk, hogy a dolgozók – legalábbis néhány városban – nem engedik lábbal tiporni jogaikat, és ellenállnak. A Párizsi Kommün évfordulóján mindnyájan Bernbe utaztunk, hogy a tilalom ellenére vörös zászlóval vonuljunk fel az utcákon. Természetesen megütköztünk a rendőrséggel, s eközben két elvtársunkat kardcsapás érte, két rendőr elég súlyosan megsebesült. Egy vörös zászlót azonban mégiscsak sikerült elvinnünk addig az épületig, amelyben a lelkes hangulatú gyűlést tartottuk. Talán mondanom sem kell, hogy az úgynevezett munkásvezérek mindvégig ott voltak sorainkban, és a többiekkel együtt verekedtek. Mintegy harminc svájci állampolgárt vontak felelősségre, aki maga jelentette ki a vizsgálóbírónak, hogy részt vett a tüntetésben, és követelte, hogy állítsák bíróság elé. Azok, akik megsebesítették a rendőröket, előreléptek, és maguk jelentkeztek. A pör sokak rokonszenvét fordította felénk. A tárgyalóteremben közömbös emberek helyett figyelmes, részben együttérző hallgatóság foglalt helyet. Semmi sem hat úgy a népre, mint a bátorság. Sokan értették meg, hogy szabadságjogaikat csak szívós harcban védhetik meg azoktól, akik e jogokra törnek. Ezért volt viszonylag enyhe az ítélet: senkit sem ítéltek három hónapnál hosszabb szabadságvesztésre.

Mindazonáltal a berni kormány ezután az egész kanton területén megtiltotta a vörös zászló hordozását. A Jurai Föderáció erre úgy döntött, hogy a tilalom ellenére is kibontjuk a vörös zászlót St. Imier-ben – évi kongresszusunk színhelyén –, és szükség esetén fegyverrel a kezünkben védjük meg. Ez alkalommal felfegyverkeztünk, és elszántuk magunkat arra, hogy a zászló védelmében minden határig elmegyünk. Az egyik térre, amelyen a tüntetőknek el kellett haladniuk, rendőrosztagot ve-

zényeltek, hogy állítsa meg a menetet, míg a közeli mezőn egy polgárőrszakasz tartott lőgyakorlatot. A városon keresztülhaladva, jól hallottuk lövéseiket. Amikor azonban a fúvószene hangjai mellett menetünk a térre ért, és nyilvánvalóvá vált, hogy a rendőrség beavatkozása komoly vérontáshoz vezetne, bántatlanul továbbengedtek bennünket. Így azután akadály nélkül jutottunk el az ülésteremig, ahol megtartottuk a gyűlést. Egyikünk sem kívánta különösebben az összecsapást; de a zárt rendben való felvonulás, és a rezesbanda zenéje olyan lelkes hangulatot teremtett, hogy nehezen tudnám megmondani, mit éreztünk inkább az ülésteremhez érve: megkönnyebbülést, mivel elmaradt a csata, vagy csalódást, mert mindez oly egyszerűen zajlott le. Lám csak, mily bonyolult lény az ember!

Legfőbb tevékenységünk a szocialista anarchizmus elméletének és gyakorlati megvalósításának kidolgozása volt. És ezen a téren a Jurai Föderáció halhatatlan munkát végzett.

A civilizált népeknél felfigyeltünk egy új társadalom csíráira: ez a rend – amely felváltja a régit – az *egyenlők* társadalma. Ennek tagjai már nem lesznek kénytelenek áruba bocsátani fizikai és szellemi munkaerejüket azoknak, akik a maguk kénye-kedve szerint veszik fel, és eresztik szélnek őket. A jövő társadalmának tagjai tudásukat és képességeiket a termelés érdekében, a köz javára fordíthatják; e célból olyan szervezetekben egyesülnek, amelyek a rendelkezésre álló termelőerőkből igyekeznek minél többet kihozni a köz javára, emellett azonban teljes szabadságot biztosítanak az egyéni kezdeményezésnek. Ez a társadalom rengeteg olyan társulásból áll, amely minden – összefogást követelő – cél érdekében szövetségre lép egymással: ilyenek lesznek az ipari társulások, amelyek a mezőgazdasági, az ipari, a szellemi és a művészeti termeléssel foglalkoznak; ilyenek lesznek a fogyasztási egyesülések, amelyek részint a lakásról, az egészségügyi ellátásról gondoskodnak, részint élelemmel, ruhával stb. látják el az embereket.

Létrejönnek továbbá a fogyasztási egyesülések egymás kö-

zötti, és az ipari társulásokkal létrehozott szövetségei. S végül egész országokra vagy több országra kiterjedő átfogó társulások születnek; ezeknek tagjai az egy ország keretein túllépő gazdasági, szellemi, művészi és erkölcsi igényeik kielégítése céljából egyesülnek. Mindezek az egyesülések és társulások kizárólag szabad elhatározásukból lépnek szövetségre egymással. Így működnek már ma is együtt a különféle országok vasúttársaságai és postái, pedig nincs is központi vasúti vagy postai irányító szervük, sőt, az előbbieket kizárólag önös érdekek vezérlik, míg az utóbbiak különböző, gyakran ellenséges államok hatáskörébe tartoznak. Ugyanígy működnek a meteorológiai intézmények, az alpinista klubok, az angol mentők, a kerékpáros-, a tanár- és az íróegyesületek stb., amelyek valamely fajta közös munka, vagy éppenséggel a szórakozás érdekében egyesülnek. Semmi sem fogja gátolni a termelés új formáinak és a legkülönfélébb szervezeteknek a fejlődését; az egyéni kezdeményezés ösztönzésben részesül, míg az egyformaságra és a centralizációra irányuló tendenciák útjába akadályok gördíttetnek. Amellett ez egyáltalán nem lesz kikristályosodott, megváltozhatatlan formákba merevedett társadalom, éppen ellenkezőleg: szüntelen mozgásban lesz, mint minden élő, fejlődő organizmus. Semmiféle kormányra sem lesz szükség, mivel minden olyan esetben, amelyet a mai kormányok a hatáskörükbe tartozónak ítélnének, a teljességgel szabad egyezségek és szövetségi szerződések helyettesítik majd az irányító szervet, feltétlenül csökken a konfliktusok száma, s ha mégis sor kerül rájuk – választott döntőbíróság simítja el őket.

Egyikünk sem becsülte le az előttünk kirajzolódó fordulat fontosságát és nagyságát. Tudatában voltunk annak, hogy a ma általánosan elfogadott elveket – ilyen például a föld, a gyárak, a bányák, a lakóházak stb. magántulajdonának szükségessége az ipar fejlesztése érdekében, és a bérrendszer mint az emberek munkára való kényszerítésének eszköze – csak hosszabb idő eltelte után szorítják ki az olyan magasabb rendű fogalmak, mint a társadalmi tulajdon és termelés. Tudtuk,

hogy előbb a propaganda kimerítő időszaka következik, majd hosszan tartó harc, számtalan egyéni és kollektív megmozdulás a tulajdonviszonyok mai formái ellen; hogy személyes áldozatokra, forradalmi kísérletekre, helyi felkelésre van szükség ahhoz, hogy a tulajdonról alkotott mai elképzelések megváltozzanak. Legalább ennyire tisztában voltunk azzal is, hogy a civilizált népek nem akarnak, de nem is tudnak egyszeriben lemondani a hatalom szükségességének ma uralkodó elvéről, amelyet mindnyájan az anyatejjel szívtunk magunkba. Sok esztendős propagandára, a hatóságok elleni megmozdulások hosszú sorára, és a történelemből – a mai elméletek szerint – következő tanulságok teljes átértékelésére van szükség, hogy az emberek megértsék: mekkorát tévedtek, amikor kormányuknak és törvényeiknek tulajdonították mindazt, ami valójában a saját szokásaik és társadalmi ösztöneik eredménye. Mindennek tudatában voltunk. De tudatában voltunk annak is, hogy amikor forradalmi változást hirdetünk e két területen, a haladás irányába, s nem ellene vonulunk.

Amikor közelebbről is megismerkedtem a nyugat-európai munkásokkal és a velünk rokonszenvező értelmiségiekkel, csakhamar meggyőződtem arról, hogy ők sokkal többre tartják személyes szabadságukat, mint személyes jólétüket. Ötven évvel ezelőtt a munkások hajlandók lettek volna eladni személyes szabadságukat különféle uraiknak, sőt, még egy Cézárnak is, ha azok anyagi javakat ígérnek érte cserébe. De ma már nem ez a helyzet. Meggyőződtem arról, hogy a latin országok munkásai nem hisznek többé vakon a választott vezetőkben, még akkor sem, ha azok a legkiválóbb munkásvezérek közül valók. „Először tudnunk kell, mire van szükségünk, aztán majd mi magunk végezzük el azt a legjobban" – hallottam gyakran a munkásoktól, s ez a gondolat szélesebb körben terjedt el közöttük, mint ahogy azt hihetnők. Az *Internacionálé Alapító Üzenete* e szavakkal kezdődött: „A munkásoknak maguknak kell kiharcolniuk saját felszabadulásukat", s ez az eszme mély

gyökereket eresztett a közgondolkodásban. A Párizsi Kommün szomorú tapasztalatai csak megerősítették ezt a felfogást.

A kommünárok felkelésekor a középosztály számos képviselője maga is hajlandó volt kísérletet tenni a szocializmus irányában, vagy legalábbis ellenállás nélkül figyelni e kísérletet.

– Amikor testvéremmel kis lakásunkból az utcára léptünk – beszélte nekem egy alkalommal Elisée Reclus –, körülvettek bennünket a jómódúak, és mind azt kérdezték: „Mondják meg, mitévők legyünk? Hajlandók vagyunk megpróbálni az új utat." Mi azonban – csapott a homlokára – nem tudtuk akkor, hogy mit mondjunk nekik.

Egyetlen kormányban sem foglalt még helyet a szélsőséges pártok annyi képviselője, mint a Kommün 1871. március 25-én megválasztott tanácsában. Ott megtalálható volt – arányos mértékben – a forradalmi álláspontok minden árnyalata: blanquisták, jakobinusok, az Internacionálé hívei. Ennek ellenére a Kommün kormánya semmit sem tett a szociális reformok megvalósítása érdekében, mivel maguknak a munkásoknak nem voltak erről határozott nézeteik, s így nem is sugallhatták azokat képviselőiknek. A Kommün vezetőségét már a tömegektől való eltávolodás és a városházi környezet puszta ténye is megbénította... És erre emlékezve, világosan megértettük, hogy a szocializmus győzelme érdekében az uralomnélküliség, az öntevékenység és a szabad egyéni kezdeményezés eszméit kell terjesztenünk, vagyis az anarchizmus eszméjét a magántulajdon és a termelés szocializálásának gondolatával egyetemben.

Természetesen tudatában voltunk annak, hogy ha minden egyén számára biztosítjuk a teljes gondolat- és cselekvési szabadságot, akkor elkerülhetetlenül akadnak majd olyanok, akik szélsőségesen eltúlozzák elveinket. Ehhez hasonlót tapasztaltam már az orosz nihilizmusban is. Mi azonban úgy véltük – s a gyakorlat igazolt minket –, hogy ha szabadon lehet bírálni az elveket és a tetteket, maga a társadalmi élet küszöböli ki lassanként e szélsőséges túlzásokat. Lényegében a szerint a régi szabály szerint jártunk el, amely azt mondja, hogy a szabados-

ság ellen a legjobb orvosság a szabadság. Az emberiségben valóban fellelhető a társadalmilag kialakult szokásoknak ama magja, amely örökségként maradt rá a múltból, s amelyet nem ismertünk fel még kellő módon. E szokásokat nem a kényszerítő erő tartja fenn a társadalomban, mivel felette állnak mindenfajta kényszerítő erőnek, és régebbiek is annál. Mégis ezeken alapszik az egész emberi haladás, és mindaddig, amíg az emberiség nem kezd testileg és szellemileg elfajulni, ezeket a szokásokat sem a nyárspolgári erkölcstant elvető emberek bírálata, sem az ellenük irányuló átmeneti felindulások nem semmisíthetik meg. Minél jobban megismertem az embereket és az életet, annál bizonyosabb lettem abban, hogy e nézeteim helytállóak.

Ugyanakkor tisztában voltunk azzal is, hogy az ilyen irányú változásokat egyetlen ember – bármily zseniális legyen is – nem valósíthatja meg. Ez az átalakulás nem holmi tudományos felfedezésnek vagy kinyilatkoztatásnak az eredménye, hanem a néptömegek alkotó munkájának a következménye lesz. A néptömegek – és nem egyes zseniális személyek – hozták létre a középkori szokásjogot, a faluközösséget, a céhet, a kalákát, a középkori városszervezetet és a nemzetközi jog alapjait.

Számos előfutárunk igyekezett felvázolni az eszményi köztársaság képét, hol a hatalom, hol pedig – sokkal ritkábban – a szabadság elvére alapítva azt. Robert Owen és Fourier megajándékozta a világot a szabad és alkatilag fejlődő társadalomra vonatkozó elképzelésével, amely ellentétben áll a Római Birodalom vagy a katolikus egyház példája nyomán létrehozható, eszményi társadalmi piramissal. Proudhon folytatta Fourier és Owen munkáját, Bakunyin pedig a mai intézményekre alkalmazta világos és széles látókörű történetfilozófiáját, „egyidejűleg alkotva és rombolva". Ám mindezt csak előkészítő munkának tekinthetjük.

A Nemzetközi Munkásszövetség (az Internacionálé) közvetlenül a munkásokhoz fordult, s ezzel új módszert alkalmazott a gyakorlati szociológia feladatainak megoldására. A Szövet-

séghez csatlakozott művelt emberek csupán arra vállalkoztak, hogy megmagyarázzák a munkásoknak az egyes országokban végbemenő eseményeket, elemezzék az elért eredményeket, és a későbbiekben segítsenek a munkásoknak következtetéseik pontos megfogalmazásában. Nem arra vállalkoztunk, hogy elméleti megállapításainkból levezessük, milyennek *kell lennie* az eszményi társadalomnak; csupán arra serkentettük a munkásokat, hogy kutassák a meglevő bajok gyökerét, s hogy összejöveteleiken és kongresszusaikon dolgozzák ki egy jobb társadalmi rend gyakorlati alapjait. A megvitatás módja az volt, hogy valamennyi szakszervezetnek a figyelmébe ajánlottuk a nemzetközi kongresszuson felvetett kérdéseket, és javasoltuk, hogy a következő évben tanulmányozzák azokat. E problémákat azután Európa-szerte tárgyalták a szekciók szűk körű ülésein, az egyes iparágak helyi sajátosságainak figyelembevételével. A szekciók munkájuk eredményét a föderációk kongresszusa elé terjesztették, majd a kérdések még kidolgozottabb formában az Internacionálé következő nemzetközi kongresszusának napirendjére kerültek. Ily módon alulról felfelé dolgozták ki a célul kitűzött társadalom elméleti és gyakorlati alapjait. A Jurai Föderáció is tevékenyen vett részt a kollektivizmus és az anarchizmus elméletének kialakításában.

Ami engem illet, a számomra oly kedvező viszonyok közepette fokozatosan rájöttem arra, hogy az anarchizmus többet jelent, mint egyszerű cselekvési módot, vagy mint a szabad társadalom eszményét. Az anarchizmus ezenkívül természet- és társadalomfilozófia is: továbbfejlesztésére nem alkalmas sem a metafizikus, sem a dialektikus módszer, amelyet eddig a humán tudományokban alkalmaztak. Rájöttem arra, hogy az anarchizmus elmélyítésénél azokkal a módszerekkel kell élnünk, amelyeket a természettudományoknál alkalmaznak; de nem a puszta analógiák csúszós talaján, amint ezt Herbert Spencer teszi, hanem az emberi intézményekre alkalmazott indukció szilárd alapján. S minden erőmmel igyekeztem a fejlődést ebbe az irányba ösztönözni.

5

HARC AZ ANARCHIZMUS ÉS A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA KÖZÖTT. – MENEKÜLNÖM KELL BELGIUMBÓL. – ISMÉT SVÁJCBAN. – A SZOCIALISTA MOZGALOM ÚJJÁSZÜLETÉSE FRANCIAORSZÁGBAN

1877 őszén két kongresszus volt Belgiumban: az egyiket az Internacionálé szervezte Vervier-ben, a másikat – a szocialisták nemzetközi tanácskozását – Gentben tartották. Az utóbbi különösképp fontosnak ígérkezett, mivel tudomásunkra jutott: a német szociáldemokraták ott akarják megkísérelni, hogy egyetlen szervezetbe erőszakolják az egész európai munkásmozgalmat. Ennek vezetőjévé egy központi bizottságot kívántak megtenni, amely az Internacionálé régi Főtanácsának az utódja lett volna, csak más néven. Szükségesnek bizonyult tehát, hogy megóvjuk a latin országok munkásszervezeteinek autonómiáját, és ezért minden tőlünk telhetőt elkövettünk, hogy elegendő számú delegátust küldjünk a kongresszusra. Én Levasov néven utaztam oda; két német – Werner, a szedő, és Rinke, a gépész – a Baselből Belgiumba vezető utat csaknem végig gyalog tette meg. S habár mi, anarchisták, mindössze kilencen voltunk Gentben, sikerült megakadályoznunk a központosító terv keresztülvitelét.

Negyedszázad telt el azóta; ezalatt egy sereg nemzetközi szocialista kongresszust tartottak, és mindegyiken ugyanazért lángolt fel a harc: a szociáldemokraták megpróbálták a maguk zászlaja alá gyűjteni, és a maguk ellenőrzése alá vonni az egész európai munkásmozgalmat, az anarchisták viszont kikeltek ez ellen, és igyekeztek megakadályozni. Micsoda erőpazarlás! Micsoda szemrehányás-özön, s az erők szétforgácsolása! És mindez csupán azért, mert a szociáldemokraták – akiknek célja „a hatalom megszerzése a fennálló államban" – képtelenek megérte-

ni, hogy ilyen irányú programjuk mögé nem sorakozhat fel az *egész* szocialista mozgalom! A szocializmus születésének pillanatától kezdve három irányban fejlődött; ezeknek az áramlatoknak Saint-Simon, Fourier és Robert Owen volt a szellemi atyjuk. A saint-simonizmus szülte a szociáldemokráciát, a fourier-izmusból lett az anarchizmus, míg Owen elméletéből fejlődött ki Angliában és Amerikában a trade-unionizmus, a szövetkezeti mozgalom és az úgynevezett municipális szocializmus. Az utóbbi szembenáll a szociáldemokraták államszocializmusával, s ebben a kérdésben az anarchistákhoz hasonló álláspontot foglal el. Minthogy azonban a szociáldemokraták nem akarják megérteni, hogy mind a három mozgalom – ha más-más úton is – közös cél felé törekszik (s eközben a másik kettő értékesen hozzájárul a haladáshoz), immár huszonöt esztendeje próbálják létrehozni a megvalósíthatatlan utópiát: a szociáldemokrata típusú egységes munkásmozgalmat.

A genti kongresszus váratlan módon ért véget.

Két vagy három nappal a tanácskozás kezdete után a belga hatóságok megtudták, kicsoda voltaképpen Levasov, és a rendőrség parancsot kapott, hogy tartóztasson le a hatósági előírások megszegéséért, vagyis mert álnéven jelentettem be magam a szállodában. Belga barátaim időben figyelmeztettek. Azt állították, hogy a hatalmon levő klerikális kormány képes kiadni Oroszországnak, és ragaszkodtak hozzá, hogy haladéktalanul hagyjam el a kongresszust. Egy nagygyűlés után barátaim már visszatérni sem engedtek a szállóba. Guillaume elállta az utamat, és kijelentette: erőszakkal akadályozza meg, hogy visszamenjek a szállodába. Kénytelen voltam néhány elvtárs társaságában az ellenkező irányba elindulni, de alig csatlakoztam hozzájuk, a sötét téren – amelyen munkáscsoportok tartózkodtak – egyszerre csak minden irányból sípszó és halk szólongatás hallatszott. Mindez roppant rejtélyes volt. Végül is hosszas sugdolózás és halk füttyváltások után néhány elvtárs védőőrizetének fedezete mellett egy szociáldemokrata munkás lakására mentünk, hogy ott töltsem az éjszakát, s ahol engem, az anar-

chistát a legmeghatóbb módon, testvérként fogadtak. Másnap reggel ismét Angliába utaztam, újból a Temze partján léptem a szigetország földjére, és jól emlékszem, milyen derűs mosolyt csaltam az angol vámtisztviselő arcára. Ő ugyanis mindenáron a poggyászomat akarta látni, míg én csupán egy kis kézitáskát mutathattam neki.

Ezúttal ismét csak rövid ideig maradtam Londonban. A British Museum gazdag anyagát használva, a Francia Forradalom tanulmányozásába fogtam; nevezetesen arra voltam kíváncsi, hogyan robbannak ki a forradalmak. Ez azonban egymagában még nem elégített ki, élénkebb tevékenységre vágytam, s ezért csakhamar Párizsba utaztam. A Kommün könyörtelen elfojtását követő időszak után itt ébredezett a munkásmozgalom, és sikerült ebben részt vennem. Az olasz Costával, néhány francia anarchista munkással, valamint Jules Guesde-del és elvtársaival együtt – akik akkoriban még nem voltak betokosodott szociáldemokraták, és szükségtelennek tartották a parlamentben való részvételt – létrehoztuk az első szocialista csoportokat.

Kezdetben nagyon kevesen voltunk. Ötösével-hatosával találkoztunk a kávéházakban, és ha sikerült összehoznunk egy gyűlésre száz munkást, már ujjongtunk. Akkor még senki sem hitte volna, hogy a mozgalom két év alatt úgy megizmosodik. Franciaországban azonban sajátos módon fejlődnek a dolgok. Amikor a reakció kerekedik felül, a mozgalom látszólag eltűnik; ilyenkor csak néhány egészen lelkes ember próbál úszni az ár ellen. De azután valami titokzatos módon az eszmék láthatatlan beáramlása alámossa a reakció erődjét. Új áramlat indul, s egyszerre kiderül, hogy a mindenki által halottnak hitt eszme mindvégig élt, növekedett és terebélyesedett. S amint lehetővé válik a nyílt agitáció, a mozgalom híveinek ezrei bukkannak fel, akiknek létezését senki sem sejtette. „Párizsban – magyarázta az öreg Blanqui – mindig akad ötvenezer olyan ember, aki sohasem jár el a gyűlésekre, nem vesz részt a felvonulásokban, de ha megérzi, hogy a nép kész az utcára menni és ott hangot adni véleményének, azonnal csatlakozik hozzá, és – ha

kell – akár rohamra is megy." Akkor is ez történt. Legfeljebb húszan voltunk, akik a mozgalmat szerveztük, és legfeljebb kétszázan követtek bennünket nyíltan. A Kommün első emlékünnepélyén, 1878 márciusában mindössze kétszázan lehettünk. Amikor azonban két év múlva amnesztiát hirdettek a kommünároknak, Párizs egész munkáslakossága kitódult az utcákra, hogy köszöntse a hazatérőket, tömegesen jött el a gyűlésekre, és ujjongva fogadta a számkivetetteket. A szocialista mozgalom egyszeriben megizmosodott, és magával ragadta a radikálisokat.

1878 áprilisában azonban még nem jött el Párizsban az általános megélénkülés időszaka, és egy szép napon – helyesebben: éjszaka – letartóztatták Costát és egy Pedoussot nevű francia anarchista elvtársunkat. Az Internacionáléhoz való tartozásukért másfél évi börtönre ítélte őket a rendőrbíróság. Magam is csak egy hiba következtében kerültem el a letartóztatást. A rendőrség Levasovot kereste, és helyette egy hasonló nevű orosz diákot fogott el. Én viszont a saját nevemen jelentkeztem be és laktam Párizsban immár egy hónapja. Azután az orosz elvtársak Svájcba hívtak.

6

ISMERETSÉGEM TURGENYEVVEL. – TURGENYEV HATÁSA AZ OROSZ IFJÚSÁGRA. – TURGENYEV ÉS A NIHILIZMUS. – BAZAROV. – ISMERETSÉGEM ANTOKOLSZKIJJAL

E párizsi tartózkodásom idején ismerkedtem meg I. Sz. Turgenyevvel. Közös barátunkkal, P. L. Lavrovval közölte azt az óhaját, hogy látni szeretne, és – mint igazi orosz ember – kisebb baráti ebéddel kívánta megünnepelni szökésemet. Valóságos áhítatot éreztem, amikor átléptem a nagy író lakásának küszöbét. Az *Egy vadász feljegyzései*-vel Turgenyev óriási szolgálatot tett Oroszországnak, mivel gyűlöletet ébresztett vele

a jobbágyrendszer iránt (akkor még nem tudtam, hogy Turgenyev közreműködött a *Kolokol*-ban), míg következő regényeivel az orosz értelmiségi ifjúságnak tett legalább akkora szolgálatot. Magasröptű eszményeket hintett el a közgondolkodásban, és megmutatta nekünk, milyen is az orosz nő, milyen kincseket rejt szíve és agya, mennyire képes a férfit lelkesíteni. Turgenyev tanított meg bennünket arra, hogyan tekintenek a legkiválóbb férfiak a nőkre, és hogyan szeretik őket. Rám és sok ezer kortársamra soha el nem múló hatást tett Turgenyev műveinek ez a vonása – sokkal nagyobb hatást, mint a nők jogainak védelmében írott legnagyszerűbb cikkei. (Turgenyev: *A küszöbön* című regénye határozta meg gyermekkoromtól fogva a nők iránt érzett tiszteletemet, és ha abban a ritka szerencsében van részem, hogy a szívem szerint való feleségre leltem, és immár több mint húsz éve élek vele boldogan, úgy ezt Turgenyevnek köszönhetem.)

Turgenyev külső megjelenését sokan leírták már. Nagyon szép férfi volt: magas termetű, erős testalkatú, selymes haja már őszült ebben az időben. Szemében az értelem csillogott, és a humor szikrái villództak, fellépése egyszerű volt, és a mesterkéltség nyomát sem lehetett benne fellelni, ami oly jellemző a legkiválóbb orosz írókra. Koponyája rendkívül magas fokú szellemi képességekről tanúskodott; amikor halála után Paul Bert és Paul Reclus (a sebész) megmérte agyvelejét, annyival súlyosabbnak találta az addig legnehezebbnek ismert agynál – mely Cuvier-é volt –, hogy nem hittek a mérlegnek, és ellenőrzésképpen egy másikon is lemérték.

Kiváltképp élvezetes volt Turgenyevet hallgatni. Úgy beszélt, ahogy írt: képszerűen. Ha ki akart fejteni egy gondolatot, nem hozakodott elő érvekkel – bár mestere volt a filozófiai vitának –, hanem valamiféle jelenet segítségével világította meg, s ezt a jelenetet oly művészien adta elő, mintha csak egyik vagy másik regényéből idézné.

– Önnek volt alkalma megfigyelni franciákat, németeket és más nyugat-európaiakat – mondta nekem egy ízben –, bizo-

nyosan felfigyelt hát arra az áthidalhatatlan szakadékra, amely a külföldiek némely elvei és a mi orosz felfogásunk között tátong: bizonyos kérdéseket képtelenek vagyunk egyformán értelmezni.

Azt feleltem, hogy én nem tapasztaltam ezt.

– Pedig vannak ilyen kérdések. Mindjárt megvilágítom egy példával. Egy alkalommal új színmű bemutatóján vettünk részt. Flaubert-rel, Daudet-val és Zolával ültem a páholyban. (Nem emlékszem pontosan, hogy mind Daudet-t, mind Zolát említette-e, de egyiküket biztosan.) Ők persze mindnyájan haladó gondolkodású emberek. A darab tartalma a következő volt: Az asszony elvált férjétől, és most egy másik férfival élt együtt. Új élettársa nagyon rokonszenves volt. Néhány évig tökéletes boldogságban éltek. Az asszony gyermekei – egy kisfiú és egy kislány – még egészen kicsinyek voltak, amikor édesanyjuk elvált férjétől. Most már felnőttek, és úgy tudták, hogy anyjuk élettársa az apjuk. Az úgy bánt velük, mintha édesgyermekei lettek volna, a gyermekek és ő kölcsönösen szerették egymást. A leány már elmúlt tizennyolc éves, és a fiú is a tizenhetedikben járt. Namármost, ott ül a család a reggelizőasztalnál. A leány odalép vélt apjához, s az meg akarja csókolni. Ám a fiú – aki valahonnan megtudta az igazságot – most felugrik, közbeveti magát, és ezt kiáltja: „Ne merészelje!" *(N'osez pas!)* Ez a felkiáltás vihart idézett elő a színházban. A közönség eszeveszett tetszésnyilvánításban tört ki. Flaubert és a többiek ugyancsak tapsoltak. Én persze felháborodtam. „De hiszen ez a család boldog volt! – érveltem én. – Ez az ember úgy bánt a gyermekekkel, mintha édesapjuk lett volna... Az anya szerette őt, s boldog volt vele... Ezt az utálatos, komisz kölyköt pedig egyszerűen el kellene náspángolni." De akármennyit is vitatkoztam írótársaimmal – bármily haladó nézeteket is vallottak –, egyiküket sem tudtam meggyőzni.

Természetesen tökéletesen egyetértettem Turgenyev e kérdésben vallott elveivel, csupán annyit jegyeztem meg, hogy az ő ismerősei főként a középosztályból kerülnek ki. Ott kivált-

képpen szembetűnő a nemzetek közötti különbség. Én viszont kizárólag a munkások között vagyok ismerős; a kétkezi dolgozók pedig – különösen a parasztok – minden országban nagyon hasonlók.

Ebben azonban nem volt igazam. Később, amikor jobban megismertem a francia munkásokat, gyakran gondoltam rá, mennyire helytálló volt Turgenyev megállapítása. Valóban mély szakadék tátong az oroszoknak a házasságról vallott felfogása, és ama fogalmak között, amelyek Franciaországban uralkodnak mind a burzsoázia, mind a munkások körében. Az oroszok nézetei sok más dologban is különböznek a más népek nézeteitől.

Turgenyev halála után mondotta valaki, hogy ő regényt akart írni erről. Ha megírja, az itt elmondott jelenet minden bizonnyal belekerült volna. Mily nagy kár, hogy Turgenyev nem alkotta meg ezt a művet! Ő, aki világszemléletében teljes mértékben „nyugatos" volt, bizonyára mélyenszántó gondolatokat adhatott volna elő e tárgykörből, amely egész életében behatóan érdekelte.

A XIX. század regényírói közül kétségtelenül egyik sem versenyezhet Turgenyevvel írásainak művészi kidolgozása és felépítése dolgában. Prózája oly dallamos, mint a zene, mint Beethoven szívbe markoló zenéje. Számos művében – ide sorolható a *Rugyin,* a *Nemesi fészek, A küszöbön,* az *Apák és fiúk,* a *Füst,* a *Töretlen föld* – a művelt osztályokból származó „történelemalkotó" típus gyorsan változó képét tárja elénk 1848-tól kezdve. Valamennyi alakját olyan filozófiai mélységgel, oly megdöbbentő emberismerettel, s kifinomult művészi érzékkel rajzolja meg, amihez foghatót egyetlen más irodalomban sem találunk. Ám az ifjúság nagy része éppen azt az *Apák és fiúk*-at fogadta harsány tiltakozással, amelyet Turgenyev a legigazabb művének tartott. Úgy látták, hogy a nihilista Bazarov egyáltalán nem tipikus képviselője a fiatal nemzedéknek, sőt – sokak véleménye szerint – egyenesen karikatúrája annak. Ez a félreértés mélyen elszomorította Turgenyevet. Habár a *Töretlen*

föld után ünnepélyesen kibékült az ifjúsággal Pétervárott, sohasem hegedtek be a korábbi támadások ütötte sebei.

Turgenyev tudta Lavrovtól, hogy írásainak lelkes tisztelője vagyok, s egy alkalommal, amikor Antokolszkij műtermének meglátogatása után hazafelé kocsiztunk, megkérdezte, mi a véleményem Bazarovról. Őszintén feleltem:

– Bazarov a nihilista remekbe sikerült típusa, de érződik, hogy nem szereti annyira, amennyire többi hősét szerette.

– Éppen ellenkezőleg, szerettem. Forrón szerettem őt – válaszolta váratlan hévvel Turgenyev. – Mindjárt hazaérünk, s akkor megmutatom önnek naplómat, amelyben feljegyeztem, hogyan sírtam, amikor Bazarov halálával fejeztem be regényemet.

Turgenyev kétségtelenül szerette Bazarov szellemi arculatát. Az író oly mértékben azonosította magát hősének nihilista filozófiájával, hogy még naplóját is annak a nevében vezette, s ott Bazarov szemszögéből értékelte az eseményeket. Mindamellett úgy vélem, Turgenyev mégis inkább rajongott hőséért, semmint szerette. Hamletről és Don Quijotéról szóló nagyszerű előadásában az író két osztályba sorolta a „történelem-mozgató" embereket: e két típus valamelyikébe. „Mindenekelőtt elemezgetés és egoizmus, innen a hitetlenség. Kizárólag magának él, egoista; ám hinni még magában sem képes az egoista" – így jellemezte Hamletet Turgenyev. Éppen ezért szkeptikus lény, és ezért nem ér el soha semmit, míg Don Quijote, aki szélmalmokkal veszi fel a küzdelmet, és a borbélytányért Mambrin varázssisakjának nézi (ugyan melyikünk nem esett hasonló tévedésbe?), tömegeket ragad magával. A tömegek mindig azt követik, aki – ügyet sem vetve a többség gúnyos nevetésére és az üldöztetésre – szilárdan halad előre, és egyetlen pillanatra sem veszi le tekintetét a célról, amelyet esetleg egyes-egyedül csak ő lát. A donquijoték vagdalkoznak, elbuknak, ismét talpra állnak, s végeredményben elérik a céljukat. És ez így igazságos. De „bár a hamleti tagadás kétkedik a jóban, a rosszban nem kételkedik, és könyörtelen harcra kél vele" . . .

„Hamlet szkepticizmusa nem közöny, de a tagadásban, akár a tűzben, pusztító erő lappang, s ez az erő kiöli az akaratát."

Azt hiszem, e gondolatokban kell keresnünk annak a kulcsát, hogyan viszonyul Turgenyev a hőseihez. Ő s egynémely barátja többé vagy kevésbé maga volt Hamlet. Turgenyev szerette Hamletet, és rajongott Don Quijotéért. Ezért tisztelte Bazarovot is. Kitűnően ábrázolta szellemi fölényét, és tökéletesen tisztában volt magányának tragikus voltával; nem tudta azonban azzal a gyöngédséggel, azzal a költői szeretettel felruházni, amellyel – akár egy beteg barátot – olyankor övezte hőseit, amidőn azok a hamleti típushoz közeledtek. Az effajta szeretet itt nem lett volna helyénvaló! És hiányát mi nagyon is éreztük.

– Ismerte-e Miskint? – kérdezett meg egyszer 1878-ban. (Amikor a forradalmi körök a bíróság elé kerültek, Miskin erős egyénisége, mint ismeretes, még a többiek közül is kiemelkedett.) – Szeretnék tudni róla mindent – folytatta Turgenyev. – Ez aztán az *ember:* nincs benne semmi hamleti.

Turgenyevnek eközben nyilván már új hősén járt az esze – azon a típuson, amelyet az oroszországi mozgalom vetett felszínre, s amely a *Töretlen föld*-ben ábrázolt időszakban még nem létezett. Ez a forradalmártípus csak két esztendővel e regény megjelenése után bukkant fel.

1881 júliusában (vagy kora őszén?) láttam utoljára Turgenyevet. Már súlyos beteg volt, és az a gondolat kínozta, hogy írnia kellene III. Sándornak – aki nem sokkal azelőtt lépett trónra, és még ingadozott, milyen politikát kövessen –, és figyelmeztetnie az orosz alkotmány megadásának szükségességére.

– Érzem, hogy meg kell tennem – mondotta nekem leplezetlen keserűséggel –, de azt is tudom, hogy már nem lesz erőm hozzá.

Valóban, ebben az időben már pokoli kínokat okozott neki a gerincvelőrák. Még az is nehezére esett, hogy néhány percre felüljön és beszéljen. Így hát a tervezett levél megírására nem is került sor, de néhány héttel később már nem is lett volna

értelme: III. Sándor kiáltványban hirdette ki, hogy Oroszország abszolút uralkodója kíván maradni.

És még egy emlék. Egy beszélgetésünk alkalmával Turgenyev szóba hozta azokat a füzeteket, amelyeket körünk adott ki a nép számára.

– Igen, igen ... de ez még mindig nem az, amire szükség lenne – jegyezte meg, és elgondolkozott valamin, majd legnagyobb csodálkozásomra, minden átmenet nélkül arról kezdett beszélni, hogyan bánik el népünk a lótolvajokkal ... Szó szerint már nem tudnám felidézni, mit mondott, de megjegyzésének a lényege bevéső dött az emlékezetembe. Sajnos, valaki bejött a szobába, és megzavarta beszélgetésünket; később nemegyszer tettem fel magamnak a kérdést: vajon mit akart elmondani?

Nem sokkal halála után jelent meg egy elbeszélése, amelyet halálos ágyán mondott tollba, franciául, élettársának, Mme Viardot-nak, s amelyet Grigorovics fordított le oroszra. Arról van benne szó, hogyan bánnak el a parasztok egy lótolvaj földesúrral ...

Közismert tény, mennyire szerette Turgenyev a művészetet. Elragadtatással beszélt Antokolszkijról, miután felismerte benne a valóban nagy művészt.

– Nem tudom, találkoztam-e az életben *zseniális emberrel*, vagy sem, de ha igen, úgy az Antokolszkij volt – mondotta nekem Turgenyev, és nevetve hozzátette: – Figyelje csak meg, egyetlen nyelven sem tud tisztességesen. Az oroszt és franciát egyaránt szörnyen beszéli ... viszont nagyszerű szobrász.

Elmondottam Turgenyevnek, hogy már zsenge ifjú koromban rajongtam Antokolszkij *Rettegett Iván*-jáért s mennyire megtetszettek nekem viaszból mintázott szobrai – amelyek könyvet olvasó zsidó csoportot, és a kínzókamrába induló inkvizítorokat ábrázolnak –, mire kijelentette: feltétlenül látnom kell a művész *Krisztus a nép előtt* című, frissiben befejezett művét. Restelltem felkeresni, és ezzel esetleg zavarni Antokolszkijt, de Turgenyev erre azt felelte, hogy akkor ő állapodik meg

vele, s a megbeszélt napon elvisz engem és P. L. Lavrovot a szobrász műtermébe.

Így is tettünk. Mindenki tudja, milyen nagyszerű ez a szobor. Különösen az a rendkívüli szomorúság megdöbbentő, amely a megfeszítését követelő, üvöltő tömeg láttán tükröződik Krisztus arcán. Ugyanakkor Krisztus egész alakjából csak úgy árad az erő, és – kiváltképp ha hátulról nézzük – egy megkötözött, de egyébként egészséges, élettől duzzadó paraszt áll előttünk.

– Most pedig nézze meg felülről – ajánlotta Turgenyev –, s akkor meglátja, micsoda erő, micsoda megvetés van abban a fejben . . .

És Turgenyev létrát kért Antokolszkijtól, hogy felülről pillanthassak a szobor fejére. A művész nem akarta.

– Ugyan minek, Ivan Szergejevics?

– Adja csak ide – követelte Turgenyev –, neki látnia kell ezt, mert ő forradalmár.

S valóban, amikor odahozták a létrát, és felülről pillanthattam a fejre, megértettem ennek a Krisztusnak a *szellemi* hatalmát, mély megvetését az üvöltő tömeg ostobasága, gyűlöletét hóhérai iránt. És amint ott álltam e szobor előtt, az a vágyam támadt, hogy Krisztus tépje szét kötelékeit és futamítsa meg hóhérait . . .

7

AZ ELÉGEDETLENSÉG NÖVEKEDÉSE OROSZORSZÁGBAN AZ OROSZ–TÖRÖK HÁBORÚ UTÁN. – A „193-AK" PERE. – MERÉNYLET TREPOV ELLEN. – NÉGY MERÉNYLET KORONÁS ÁLLAMFŐK ELLEN. – LÉTREHOZZÁK A RÉVOLTÉ-T. – MILYEN LEGYEN A SZOCIALISTA FOLYÓIRAT? – ANYAGI ÉS TECHNIKAI NEHÉZSÉGEINK

Eközben Oroszországban egészen új mederben haladtak a dolgok. Az 1877-es török háború nagy csalódást okozott. A háború kitörése előtt egész Oroszország rokonszenvvel figyelte a szlávok ügyét. Sokan azt hitték, hogy a balkáni felszabadító harcot Oroszországban is reformok követik. A szlávok felszabadítása azonban nem volt teljes. Az orosz nép hatalmas áldozatokat hozott, ám a felső katonai vezetés hibái miatt ezek részben hiábavalónak bizonyultak. Tízezerszám pusztultak el katonák olyan csatákban, amelyek csak félgyőzelemmel értek véget, és a berlini kongresszus még a törököktől kicsikart engedményeket is megsemmisítette. Ezenkívül mindenki jól tudta, hogy a háború alatt a korrupció csaknem ugyanolyan méreteket öltött, mint a krími hadjárat idején.

Az általános elégedetlenség közepette, 1877 végén kezdődött meg az 1873 óta folyamatosan letartóztatott százkilencvenhárom személynek a pere. A vádlottak – akiket a legkiválóbb ügyvédek védtek – egy csapásra meghódították a közvélemény rokonszenvét. Nagyon kedvező hatást tettek a pétervári társadalomra. Amikor pedig ismeretessé vált, hogy legtöbbjük három-négy évet töltött vizsgálati fogságban, s eközben mintegy húsz társuk megőrült vagy végzett magával, az irántuk érzett rokonszenv még a bírákban is tovább növekedett. A bíróság csupán néhány vádlottat sújtott kemény ítélettel, míg a többi enyhe ítéletet kapott, arra való hivatkozással, hogy a vizsgálati fogság amúgy is oly hosszú volt, s oly szigorú büntetésnek bizo-

nyult, hogy igazságtalan lenne azt még tovább tetézni. Azt várta mindenki, hogy a cár még enyhít is majd az ítéleteken. Ám általános megdöbbenésre éppen az ellenkezője történt: II. Sándor megszigorította a büntetéseket. A felmentett vádlottakat távoleső oroszországi és szibériai falvakba száműzte, azoknak az ítéletét pedig, akiket a bíróság csak rövid börtönbüntetésre ítélt, öt-tízévi kényszermunkára változtatták. Mindez Mezencev tábornoknak, a Harmadik Ügyosztály és a csendőrség főnökének a műve volt.

Ugyanebben az időben Trepov tábornok, a pétervári rendőrfőkapitány a Vizsgálati Fogházat látogatva felfigyelt arra, hogy Bogoljubov politikai fogoly nem veszi le a sapkáját előtte, a mindenható satrapa előtt. Trepov ököllel támadt Bogoljubovra, s amikor az ellenállást tanúsított, parancsot adott, hogy veszszőzzék meg. Amidőn a többi zárka lakói tudomást szereztek erről, hangosan tiltakozni kezdtek, mire a porkolábok és a külön kivezényelt rendőrök kegyetlenül helybenhagyták őket.

Az orosz forradalmárok zokszó nélkül tűrték a szigorú számüzetést és kényszermunkát; de eltökélték, hogy a testi fenyítést semmi esetre sem tűrik el. Vera Zaszulics – akkor még fiatal leány volt – nem is ismerte Bogoljubovot, mégis pisztolyt fogott, elment a rendőrfőkapitányhoz, és rálőtt. Trepov csak könnyebben sérült meg. II. Sándor maga is látni akarta az ifjú hősnőt, aki roppant csinos külsejével és szerénységével minden bizonnyal hatást is tett rá. Trepovnak annyi ellensége volt Pétervárott, hogy azoknak sikerült az ügyet közönséges esküdtbíróság elé utaltatniuk. Vera Zaszulics kijelentette a tárgyaláson: csak akkor nyúlt fegyverhez, amikor már minden más eszközt megpróbált – eredménytelenül –, hogy a közvélemény tudomására hozza az ügyet. Még a *Times* pétervári tudósítóját is megkérte, leplezze le a gaztettet, ám az nem tette meg, bizonyára azért, mert hihetetlennek tartotta az esetet. Zaszulics – anélkül, hogy bárkinek is szólt volna – ezután indult végrehajtani a merényletet. Most, miután az ügy nyilvánosságra került, még örült is, hogy a főkapitány életben maradt. Az esküdtek felmentették

Vera Zaszulicsot, és amikor a bíróság kapujában a rendőrség ismét le akarta tartóztatni, az utcán összeseregleti fiatalok kitépték a csendőrök kezéből. Külföldre utazott, és Svájcban hamarosan csatlakozott hozzánk.

Ez az eset egész Európában nagy feltűnést keltett. Éppen Párizsban voltam, amikor megérkezett a felmentő ítélet híre. Azon a napon több szerkesztőségben volt dolgom. A munkatársak mindenütt izzottak a lelkesedéstől, és erélyes hangú vezércikkekben méltatták a leányt. Még a szolid *Revue des Deux Mondes* is azt írta évi szemléjében, hogy az európai közvéleményre 1878-ban két személy tett különösen nagy hatást: Gorcsakov herceg a berlini kongresszuson, és Vera Zaszulics. Arcképüket sok almanach és kalendárium közölte. Ami a nyugat-európai munkásokat illeti, Vera Zaszulics önfeláldozó tette rendkívül mély hatást gyakorolt rájuk.

Néhány hónappal később – anélkül, hogy összebeszéltek volna – gyors egymásutánban négy uralkodó ellen követtek el merényletet. Egy Hödel nevű munkás, majd doktor Nobiling rálőtt a német császárra; néhány héttel ezután Oliva Moncasi spanyol munkás követett el merényletet XII. Alfonz ellen, Passanante, a szakács, késsel támadt az olasz királyra. Az európai kormányok el sem tudták képzelni, hogy a három uralkodó elleni merénylet mögött ne húzódnék meg valamiféle nemzetközi összeesküvés, és belekapaszkodtak abba a feltevésbe, hogy a Nemzetközi Munkásszövetség Jurai Föderációját terheli a felelősség.

Több, mint húsz esztendő telt el azóta, és kategorikusan kijelenthetem, hogy az égvilágon semmi sem szolgáltatott alapot erre a feltételezésre. Mindamellett az európai kormányok rátámadtak Svájcra, és azzal vádolták, hogy menedéket nyújt az effajta összeesküvésekben részes forradalmároknak. Letartóztatták és bíróság elé állították Paul Brousse-t, *Avant-Garde* című lapunk szerkesztőjét. A svájci bírák azonban – miután semmi bizonyítékot sem találtak arra nézve, hogy Brousse vagy a Jurai Föderáció részt vett volna a közelmúltban lezajlott me-

rényletekben – a cikkéért mindössze rövid börtönbüntetésre ítélték, és tíz évre száműzték Svájcból a szerkesztőt; viszont a lapot betiltották. Mi több, a szövetségi kormány felszólította valamennyi svájci nyomdát, hogy ne nyomják ki az effajta lapokat. Így azután a Jurai Föderáció újság nélkül maradt.

A svájci vezető politikusok – akiknek már régóta nem tetszett az anarchista agitáció terjedése országukban – a többi között olyan intézkedéseket is foganatosítottak, amik által teljesen lehetetlenné vált, hogy a Jurai Föderáció legjelentékenyebb svájci tagjai kenyérkeresethez jussanak, és ezzel arra kényszerítették őket, hogy szakítsanak a mozgalommal. Brousse-t száműzték Svájcból. James Guillaume – aki nyolc esztendőn át minden akadályt leküzdve jelentette meg a Föderáció hivatalos lapját, és óraadásból tartotta fenn magát – most egyszerre elvesztette tanítványait, és kénytelen volt Svájcból Franciaországba menni. Adhemar Schwitzgebel az órásszakmában nem jutott munkához, s mivel népes családja volt, vissza kellett vonulnia a mozgalomtól. Hasonló helyzetbe került Spichiger is, és emigrált. Végül nekem, a külföldinek kellett elvállalnom a juraiak lapjának szerkesztését. Természetesen haboztam; mivel azonban más megoldás nem volt, 1879 februárjában két elvtárssal – Dumartheray-vel és Herziggel – új, kéthetenként megjelenő lapot alapítottunk Genfben *Le Révolté* (A lázadó) címen. A cikkek nagy részét magam voltam kénytelen írni. Kiadóhivatalunk induló tőkéje mindössze huszonhárom frankot tett ki; de mindnyájan szorgos gyűjtésbe kezdtünk, és ebből sikerült megjelentetnünk az első számot. Hangneme mérsékelt, lényege azonban forradalmi volt, s én képességeimhez mérten azon igyekeztem, hogy hasábjain a legbonyolultabb gazdasági és történelmi kérdéseket is a képzettebb munkások számára érthető nyelven adjam elő. Előző újságunk, virágzása idején is, mindössze csak hatszáz példányban kelt el. A *Révolté*-t kétezer példányban nyomtuk ki, s néhány nap alatt valamennyit elkapkodták. A lap sikert aratott, és mind a mai napig megjelenik Párizsban *Temps Nouveaux* (Új Idők) címen.

A szocialista újságok gyakran hajlamosak arra, hogy mintegy panaszkönyvszerűen csupán a fennálló rend elleni kifogásoknak adjanak hangot. Szóvá teszik, milyen nehéz a sora a dolgozóknak a bányában, a gyárakban, a falvakban; élénk színekkel ecsetelik a munkások nyomorát, és szenvedéseit a sztrájkok idején; felpanaszolják magukrahagyottságukat a tőkések elleni harcban. S a reménytelen erőfeszítéseknek ez a hétről hétre megjelenő krónikája roppant nyomasztóan hat az olvasókra. Ennek ellensúlyozására a szerkesztő kénytelen gyújtó hatású szavakhoz folyamodni, s azokkal próbálja lelkesíteni, harcra buzdítani a munkásokat. Nekem, éppen ellenkezőleg, az volt a véleményem, hogy a forradalmi lap elsőrendű feladata az új kor mindenütt jelenlevő csíráira, a társadalmi élet új formáinak keletkezésére, és az elavult intézményekkel szemben növekvő ellenállásra felhívni a figyelmet. Ezekre a csírákra fel kell figyelni, közelebb kell hozni az olvasóhoz, és úgy csoportosítani őket, hogy ezzel az ingadozó elméknek megmutassuk azt a láthatatlan, és gyakran nem is tudatos támogatást, amelyben a haladó eszmék mindenünnen részesülnek olyankor, ha a társadalomban megkezdődik a szellemi újjászületés. Arra késztetni az olvasókat, hogy szívük együtt dobogjon az egész emberiség szívével, az évszázados igazságtalanság ellen bimbózó lázadással, és az élet új formáinak megteremtésére irányuló próbálkozásokkal – ez a forradalmi újság legfőbb feladata. A győztes forradalmak szülőanyja a remény, nem pedig a kétségbeesés – ahogyan azt a nagyon fiatal forradalmárok sokszor hiszik.

A történetírók gyakran elmondják nekünk, hogy ez vagy az a filozófiai rendszer miként vezetett bizonyos fordulatokhoz az elmékben, majd később a társadalmi berendezkedésben is. Ez azonban nem történelem. A filozófia óriásai valójában csak megérezték a közeledő változások előszelét, felismerték azok belső összefüggéseit, és a logikától, valamint a megérzéstől vezérelve, megjósolták a küszöbönálló eseményeket. Ami a szociológusokat illeti, ők a társadalom szerkezetének tervrajzát vázolták fel

számunkra, olyképpen, hogy néhány elvet vettek alapul, s azokat fejlesztették tovább következetes logikával, ugyanúgy, ahogy egy-két axiómából mértani képleteket lehet levezetni. Ez azonban nem szociológia. Helyes szociológiai prognózist csupán akkor állíthatunk fel, ha figyelembe vesszük az új élet ezernyi csíráját – különbséget téve közben a véletlen és a szervesen lényeges tények között –, és erre az egyedül szilárd alapra építjük fel általánosításainkat.

Ez az a gondolkodásmód, amelyre igyekeztem megtanítani olvasóimat. Amellett a lehetőségekhez mérten közérthetően írtam: a legegyszerűbb munkást is hozzá akartam szoktatni ahhoz, hogy maga alkosson véleményt a társadalom útjairól és jövőjéről, hogy maga korrigálja a szerzőt, ha az helytelen következtetésekre jutna. Ami a fennálló rendszer bírálatát illeti, ezzel csak azért foglalkoztam, hogy feltárjam a baj gyökerét, s megmutassam, hogy az elavult formák beidegzett és gondosan ápolt imádásának hagyománya, meg a széles körben elterjedt szellemi gyávaság, akaratgyöngeség a bajok legfőbb oka.

Dumartheray és Herzig teljes mértékben osztották ezt a felfogásomat. Dumartheray egy földhözragadt savoie-i család gyermekeként látta meg a napvilágot. Csupán elemi iskolába járt, és oda sem sokáig. Mindamellett kevés olyan okos, gyors felfogású embert ismertem, mint amilyen ő volt. Olyan józanul ítélte meg az embereket és a napi eseményeket, hogy szavai nemegyszer prófétikusnak bizonyultak. Dumartheray-t azonkívül a korabeli szocialista irodalom kiváló érzékű bírálójának ismertük: a szép szavaknak és a „tudományos" látszatának tűzijátékával sohasem lehetett elkápráztatni. Herzig kereskedősegéd volt, genfi születésű, tartózkodó fiatalember, aki könnyen jött zavarba, és ha a saját gondolatait adta elő, úgy elpirult, mint egy szűzlány. Azután, hogy engem letartóztattak, és a lap kiadásának felelőssége már az ő vállán nyugodott, nagy akaraterővel megtanult írni, mégpedig kitűnően. Valamennyi genfi kereskedő bojkott alá helyezte, és családjával együtt rendkívül nehéz anyagi helyzetbe került; mindamellett fenntartotta a la-

pot egészen addig, amíg lehetőség nyílt arra, hogy Párizsba tegyék át székhelyét. Később az olasz Bertonival együtt indított lapot: *Le Réveil* (Ébredés) volt a címe ennek a pompás, anarchista munkásújságnak.

E két barátom ítéletében bátran bízhattam. Ha Herzig összeráncolta a homlokát, és azt mormogta: „egész jó, elmegy", akkor tudtam, hogy a cikk csapnivaló. És amikor Dumartheray – aki szüntelenül panaszkodott szemüvegére, ha nem egészen tiszta kéziratot kellett olvasnia, s aki ezért csak levonatban nézte át a cikkeket – azzal a felkiáltással szakította félbe az olvasást, hogy *„non, ça ne va pas!"* (nem, ez nem megy!), tüstént megértettem, hogy baj van, és igyekeztem kitalálni, mi váltotta ki rosszallását. Tisztában voltam vele, hogy tőle megtudni ezt – hasztalan vállalkozás. Dumartheray így felelt volna:

„No hát, ez nem az én dolgom, hanem a magáé! Annyit mondhatok csak, hogy valami nincs rendjén."

Magam is éreztem azonban, hogy igaza van; nekiültem tehát, és átírtam a szóban forgó részt, vagy pedig egyszerűen fogtam a sorjázót, és újraszedtem a kifogásolt sorokat.

Ami azt illeti, voltak keserves időszakok is. Még meg sem száradt a festék a negyedik vagy az ötödik számon, amikor a nyomda felmondott. Az alkotmányokban meghirdetett sajtószabadságnak a munkások és kiadványaik részére, a törvényben foglalt tilalmakon kívül is, sok korlátja van. A nyomdatulajdonosnak semmi kifogása sem volt lapunk ellen, sőt még tetszett is neki; Svájcban azonban minden nyomda a kormánytól függ, amely különféle rendelésekkel – például statisztikai jelentések és űrlapok stb. nyomtatásával – látja el őket. A mi tulajdonosunknak kereken megmondták, hogy ha folytatja a *Révolté* nyomtatását, ne számítson többé a genfi kormány megrendeléseire, mire beadta a derekát. Bejártam egész francia Svájcot, sok nyomdásszal beszéltem, de még lapunk szimpatizánsaitól is csak ezt a választ hallottam:

– Képtelenek vagyunk megélni a kormány rendelései nélkül, és ha elvállaljuk a *Révolté*-t, elveszítjük azokat.

Nagyon nyomott hangulatban tértem vissza Genfbe, Dumartheray viszont annál buzgóbbnak és reménykedőbbnek bizonyult.

– Nagyszerű! – mondta. – Saját nyomdát állítunk fel! Hitelbe megszerezzük a berendezését, és vállaljuk, hogy három hónapon belül kifizetjük. Akkorra pedig valóban kifizetjük.

– De hát hol vegyük a pénzt? Mindössze néhány száz frankunk van – vetettem ellene.

– Pénzt? Ugyan kérem! Majd lesz. Csak rendeljük meg haladéktalanul a betűanyagot, és adjuk ki mielőbb a következő számot. Pénz kerül rá.

Ezúttal is neki lett igaza. Amikor a lap következő száma elhagyta a mi saját Imprimerie Jurassienne-ünket (Jurai Nyomda), s beszámoltunk olvasóinknak nehéz helyzetünkről, sőt, amikor még két brosúrát is kiadtunk – amelynek szedésében és nyomásában mindnyájan részt vettünk –, valóban került pénz. Igaz, főként csak réz és kis címletű ezüstpénz, de fedezte az adósságunkat. Egész életemben azt hallottam, hogy a baloldali pártok anyagi nehézségekre panaszkodnak, ám minél több tapasztalatra teszek szert, annál bizonyosabb vagyok abban, hogy fő bajunk nem a pénz, hanem az olyan *emberek* hiánya, akik szilárdan és megingathatatlanul törnek előre a kitűzött cél felé, és másokat is erre lelkesítenek. Immár huszonhét esztendeje jelenik meg lapunk úgy, hogy sohasem tudjuk, honnan lesz pénzünk a következő szám kiadására; majdnem minden számban közlünk segélykérő felhívást. De amíg lesznek emberek, akik szívüket-lelküket áldozzák az ügyért – amint azt Herzig és Dumartheray tette Genfben, vagy amint Grave teszi Párizsban immár több mint húsz esztendeje –, addig mindig akad pénz. Évi bevételünk – amelyből az újság és a brosúrák nyomtatási költségeit fedezik – mintegy nyolcezer rubel, és javarészt a munkások réz- és apró ezüstpénzéből gyűlik össze. Az újság számára – és minden dolognál így van ez – az emberek fontosabbak a pénznél.

Nyomdánkat egy kis helyiségben rendeztük be. Szedőnk

– egy kisorosz ember – hatvan frankos, roppant szerény havi bérért vállalta a lap szedését. Ha naponta ebédelhetett, s nagy ritkán elmehetett az operába, már elégedettnek érezte magát.

– Hova, hova, Kuzma, a fürdőbe? – állítottam meg egy alkalommal az utcán, amint egy papírba csavart kis csomaggal igyekezett valahová.

– Nem, új lakásba költözöm – felelte dallamos hangján, örök mosolyával.

Balszerencsénkre, nem tudott franciául. Legszebb betűimmel írtam cikkeimet, és gyakran sajnáltam, hogy annak idején nem hasznosítottam jobban a derék Ebert szépírásóráit; Kuzma azonban úgyis kizárólag a maga módján olvasott franciául. Az „immédiatement" szót például „immidiotarmutnak" vagy „inmuidiatmuntnak" olvasta, és ennek megfelelően a saját találmányú legképtelenebb francia szavakat szedte ki. Mivel azonban a betűk számát és a hézagokat betartotta, csupán a betűket kellett másokkal helyettesíteni, és minden rendbe jött. Kitűnően boldogultunk vele, és csakhamar magam is megtanultam tőle egy kissé a nyomdászmesterséget. Mindig időben fejeztük be a szedést, hogy elvihessük a korrektúrát ahhoz a svájci elvtárshoz, aki felelős szerkesztőként jegyezte a lapot, és akivel levonatban rendre elolvastattuk az egész újságot. Ezután valamelyikünk eltalicskázta a szedést a gépműhelybe. Hamarosan híre ment Imprimerie Jurassienne-ünk kiadványainak, és kiváltképp brosúráinak, amelyekért – ehhez Dumartheray ragaszkodott – sohasem kértünk tíz centime-nél többet.

A brosúrák megírásánál külön stílust kellett kimunkálnunk. Megvallom, néhanapján irigyeltem azokat a szerzőket, akiket gondolataik kifejtésében nem gátol a korlátozott terjedelem, s akik élhetnek Talleyrand ismert mentegetőzésével: „Nem volt elég időm, hogy rövid legyek." Ha tízcentime-os füzetben kellett összefoglalnom több hónapos munkám eredményét – például a törvények eredetéről –, még néhány hónapig kellett dolgoznom, hogy kellően rövid legyek. Mi azonban a munkások számára írtunk, akiknek néha még húsz centime is túl nagy

összeg. Ennek az eredménye volt az, hogy egy-két sou-ba kerülő brosúráinkat több tízezer példányban vásárolták, és külföldön minden idegen nyelvre lefordították. Később, amikor francia börtönben ültem, Elisée Reclus kiadta vezércikkeim gyűjteményét, s a kis kötetnek ezt a címet adta: *Paroles d'un Révolté.**

Mindvégig elsősorban Franciaország számára adtuk ki lapunkat, de Mac-Mahon idején a *Révolté* terjesztése szigorúan tilos volt. A csempészek annyi előnyös árut vittek át Svájcból Franciaországba, hogy nem akartak a mi újságunkkal bajlódni. Egy ízben velük mentem, együtt léptük át a francia határt, és megállapítottam, hogy bátor fickók, akikben megbízhat az ember; lapunk átcsempészését azonban nem vállalták. Nem maradt más hátra; zárt borítékban kellett elküdenünk újságunkat mintegy száz franciaországi címzettnek. A szállítási költségeket nem számítottuk fel, mivel bíztunk abban, hogy a portó díját előfizetőink önkéntes adományaikkal fedezik majd; ez így is történt. Gyakran gondoltunk viszont arra, hogy kiváló alkalmat szalaszt el a francia rendőrség lapunk tönkretételére. Csupán száz példányra kellene előfizetnie, anélkül, hogy önkéntes adományokkal támogatná a kiadót.

Az első esztendőben csupán magunkra számíthattunk, ám később Elisée Reclus mind nagyobb érdeklődést tanúsított újságunk iránt, és végül csatlakozott is hozzánk; letartóztatásom után teljesen a lapnak szentelte magát. 1880-ban Reclus felkért, hogy segítsek neki összeállítani monumentális földrajzának az ázsiai Oroszországról szóló kötetét. Maga is megtanult ugyan oroszul, de úgy vélte, hogy – mivel én jártam Szibériában – ismereteimmel segítségére lehetek. Feleségem egészségi állapota megromlott, és az orvosok azt mondották, haladéktalanul el kell hagynia a hideg szeleiről hírhedt Genfet; így azután 1880-ban Clarens-ba költöztünk, ahol Reclus élt ebben az időben. Clarens fölött egy kis házban vettünk ki szobát, ablakunkból a

* Egy lázadó beszédei.

Genfi-tó kék vizére és a Dent-du-Midi hófödte csúcsaira nyílt kilátás. Alatta hegyi patak csörgedezett; a patak az esőzések után dübörgő áradattá nőtt, sziklákat ragadott magával és új medret mosott ki magának. A szemben levő hegyoldalon állt Châtelard ősi vára, amelynek gazdái egészen a „burla papei" (az iratégetők) 1799-es forradalmáig hűbéri adót szedtek a környező falvak jobbágyaitól minden születésért, házasságért és temetésért. Feleségem közreműködésével – mert mindenkor minden eseményt, valamennyi tanulmányom tervét vele, műveim szigorú kritikusával beszéltem meg – itt írtam legjobb cikkeimet a *Révolté* számára, köztük *Az ifjúsághoz* címűt is, amely különféle nyelveken több százezer példányban jelent meg. Lényegében itt vetettem meg az alapját mindannak, amit később írtam. Nekünk, anarchistáknak, akiket az üldöztetés szétszórt a világban, az hiányzik a legjobban, hogy hozzánk hasonló gondolkodású, művelt emberekkel érintkezhessünk. Clarens-ban megvolt ez az érintkezésem Elisée Reclus-vel és Lefrançais-vel; amellett továbbra is állandó kapcsolatban álltam a munkásokkal. És noha igen sok időmet foglalta el a földrajztudomány, még többet tehettem az anarchizmus propagálása érdekében, mint azelőtt.

8

KOMOLYABB JELLEGET ÖLT AZ OROSZORSZÁGI FORRADALMI MOZGALOM. – A NARODNAJA VOLJA VÉGREHAJTÓ BIZOTTSÁGA MERÉNYLETEKET SZERVEZ II. SÁNDOR ELLEN. – II. SÁNDOR HALÁLA

Oroszországban ebben az időben egyre inkább élesedett a harc. Több politikai per is folyt ekkoriban – az 50-ek, a 193-ak, a dolgusinisták pere –, de valamennyinek ugyanaz volt a lényege. Az ifjúság elment a gyárakba, a falvakba, hogy a szocia-

lizmust hirdesse, külföldön nyomtatott kiadványokat terjesztett, és – bár kissé tétován, bizonytalanul, de – lázította a népet a nyomasztó gazdasági viszonyok ellen. Vagyis azt tette, amit világszerte tesznek a szocialista agitátorok. A cár elleni összeesküvésnek vagy akár csak forradalmi előkészületeknek, senki sem bukkant a nyomára. Arról ugyanis valóban nem volt szó. A fiatalok többsége ekkor elítélte az ilyen jellegű tevékenységet. És ha most visszagondolok az 1870–1878-as évek mozgalmára, nem tévedek, ha azt mondom, hogy a legtöbb fiatal megelégedett volna azzal a lehetőséggel, hogy a parasztok és a gyári munkások között élhessen, taníthassa őket, és velük dolgozhassék, megelégedett volna a zemsztvóban végzett tevékenységgel, boldog lett volna, ha mindazzal rendelkezésére állhat a népnek, amit csak a művelt, jóindulatú és komoly emberek a munkásoknak és parasztoknak megtehetnek. Ismertem e mozgalom részvevőit, ezért a tények teljes ismeretében jelenthetem ezt ki.

A bírósági ítéletek mégis könyörtelenek, ostobán könyörtelenek voltak, mivel a mozgalom – amely Oroszország egész korábbi állapotának talaján keletkezett – oly mély gyökereket eresztett, hogy noha szigorúan üldözték résztvevőit, nem lehetett összeroppantani. Mindennapos dologgá vált, hogy a vádlottakat hat, tíz, tizenkét évi kényszermunkára ítélték; ezt ércbányákban kellett letölteniök, s utána életfogytiglan Szibériát jelölték ki kényszerlakhelyükül. Olyasmi is előfordult, hogy egy fiatal leányt azért ítéltek kilencévi kényszermunkára, mert tiltott szocialista brosúrát adott egy munkás kezébe. Valóban ez volt minden „bűne". Egy másik leányt, a tizennégy éves Gukovszkaját azért száműzték Kelet-Szibériába, mert – akárcsak Goethe Klärchenje – megpróbálta felbiztatni a közönyös tömeget, hogy szabadítsa ki a halálra ítélt Kovalszkijt és társait. Tette annál is természetesebb volt Oroszországban – még a hatóságok szemében is –, mivel az orosz törvények a közönséges bűnözők esetében sem ismerik a halálos ítéletet, amelynek politikai bűncselekményekre való alkalmazása akkor új rendszabálynak – he-

lyesebben: az I. Miklós korabeli reakció legsötétebb hagyományaihoz való visszatérésnek – számított. A szibériai száműzetésben Gukovszkaja hamarosan öngyilkos lett. Hiába mentett fel valakit a bíróság, közigazgatási úton akkor is kitelepítették valami szibériai vagy észak-oroszországi faluba, ahol a havi három rubel állami ellátmány mellett az éhhalál várt a szerencsétlenre. Ezekben a helységekben nincs szükség iparosra, azt pedig szigorúan megtiltották, hogy a politikai száműzöttek tanítással vagy bármilyen más szellemi munkával keressék a kenyerüket.

Mintha csak azért tették volna, hogy még inkább elkeserítsék az ifjúságot: a kényszermunkára ítélteket nem mindjárt indították útnak Szibériába. Előzőleg jó néhány évig őrizték őket a „gyűjtőkben", amelyekhez képest még a szibériai ólombányák is üdülőnek számítottak. A gyűjtőfogházak valóban rettenetesek voltak. Az egyikben – amelyet a börtönlelkész prédikációjában „a tífusz melegágyának" nevezett – a halálozási arányszám elérte az évi húsz százalékot. A „gyűjtőkben", a szibériai dologházakban és a vártömlöcökben raboskodó foglyok kénytelenek voltak éhségsztrájkba lépni, ha védekezni akartak a kegyetlen porkolábokkal szemben, vagy ha csak a legkisebb kedvezményhez is kívántak jutni: például valamiféle könyvet vagy munkát akartak, hogy megmeneküljenek a tétlenségre kárhoztatott magánzárkás foglyokat fenyegető megőrüléstől. Az éhségsztrájkok alkalmával a rabok hét-nyolc napig is visszautasították az élelmet, majd mozdulatlanul, réveteg állapotban hevertek priccsükön; a csendőröket azonban a legkevésbé sem hatotta meg ez a szörnyűség. Harkovban megkötözték a haldokló foglyokat, és erőszakkal tömték őket, akár a libát.

Ezeknek a szörnyűségeknek a híre átszivárgott a börtönfalakon, a távoli Szibériából is eljutott az európai Oroszországba és széltében-hosszában terjedt az ifjúság körében. Volt idő, amikor egyetlen hét sem telt anélkül, hogy ne járt volna híre valami effajta vagy még gonoszabb aljasságnak.

A fiatalok kétségbeesése nem ismert határt. „Külföldön

– mondották – az emberek elég bátrak ahhoz, hogy ellenálljanak. Angolok vagy franciák nem tűrnék el az ilyen erőszakot. Hát miért tűrjük akkor mi? Fegyveresen kell szembeszállni a csendőrökkel, ha éjszaka házkutatásra jönnek. A letartóztatás úgyis lassú, kínos halált jelent a csendőrök karmaiban. Akkor legalább ne adjuk ingyen nekik az életünket." Kovalszkij és barátai revolverlövésekkel fogadták a zsandárokat, amikor azok Odesszában éjszaka rájuk törtek, hogy letartóztassák őket.

II. Sándor az ostromállapot kihirdetésével válaszolt erre az új mozgalomra. Oroszországot néhány kerületre osztották, mindegyiknek az élére főkormányzót állítottak, s annak megparancsolták, hogy irgalmatlanul akasztasson. Kovalszkijt – akinek lövései egyébként senkit sem öltek meg – kivégezték. Az akasztófa mintegy a kor jelképe lett. Két esztendő alatt huszonhárom embert akasztottak fel, köztük a tizenkilenc éves Rozovszkijt, akit röpcédularagasztáson értek egy vasútállomáson. Egyedül ezt a tényt tudták felhozni ellene. Habár korát tekintve gyermek volt, Rozovszkij hős módjára halt meg.

„Védekezzetek!" – ez lett ekkor a forradalmárok harci jelszava. „Védekezzetek a besúgók ellen, akik a barátság álarcában férkőznek a körök bizalmába, s aztán jobbra-balra elárulják azokat, minthogy csak addig fizetik őket, amíg van mit besúgniuk! Védekezzetek azok ellen, akik a foglyokkal kegyetlenkednek! Védekezzetek a mindenható csendőrök ellen!" Három magas állású kormányhivatalnok és néhány jelentéktelen besúgó vesztette életét a harcnak ebben a szakaszában. Mezencev tábornokot – aki rávette a cárt, hogy emelje kétszeresére a „193-ak" büntetését – fényes nappal ölték meg Pétervárott. Egy csendőrezredes, akit még súlyosabb bűnök terheltek, Kijevben jutott ugyanerre a sorsra, míg Harkovban a főkormányzót – unokabátyámat, Dmitrij Kropotkint – a színházból hazatérőben ölték meg. Az ő hatáskörébe tartozott az a gyűjtőfogház, amelyben első ízben rendeztek éhségsztrájkot, s ahol első ízben alkalmaztak mesterséges táplálást. Tulajdonképpen nem is mondhatom gonosz embernek, tudom, hogy személy szerint

még rokonszenvezett is a politikaiakkal; de gerinctelen alak volt, amellett udvaronc, a cár szárnysegéde, s ezért tartózkodott a közbelépéstől, noha egyetlen szavára véget vetettek volna a foglyok kegyetlen sanyargatásának. II. Sándor szerette, és helyzete oly szilárd volt az udvarnál, hogy ha közbelép, Pétervárott alighanem jóváhagyják.

– Köszönöm! Az én kívánságaim szerint jártál el – mondotta neki a cár 1872-ben, amikor D. N. Kropotkin felutazott Pétervárra, hogy jelentést tegyen a harkovi zavargásokról, amelyeknek során kíméletesen bánt a zendülőkkel.

Most azonban helyeselte a porkolábok magatartását. A harkovi ifjúságot oly mértékben felháborította a kegyetlenkedés a foglyokkal, hogy merényletet szerveztek a főkormányzó ellen, és halálosan megsebesítették.

Mindamellett a cár személye még mindig nem került szóba, és egészen 1879-ig nem is követtek el ellene merényletet. A felszabadító dicsfénye lebegett feje körül, és ez sokkal megbízhatóbb védelem volt, mint amennyit csendőrök és fogdmegek egész hada nyújthatott volna. Ha II. Sándor ebben az időben akár csak a legkisebb tanújelét adja annak, hogy javítani akar az oroszországi állapotokon, ha reformkorbeli munkatársai közül legalább egyet-kettőt visszahelyez állásába, és megbízza őket az általános helyzetnek – vagy legalábbis a parasztok helyzetének – a kivizsgálásával, ha akár a legcsekélyebb hajlandóságot árulja el arra nézve, hogy csökkenti a titkosrendőrség hatalmát, elhatározását lelkesen üdvözölték volna. Egyetlen szava elegendő lett volna ahhoz, hogy II. Sándort ismét „a felszabadító cárnak" tiszteljék, s hogy az ifjúság úgy kiáltson fel, mint Herzen tette 1858-ban: „Győztél, galileai!" De akárcsak a lengyel forradalom idején – amikor felébredt benne a zsarnok, és Katkov biztatására az akasztófákban látta a megoldást –, most sem talált jobb megoldást annál, mint hogy rendkívüli megbízatású főkormányzókat nevezzen ki, akasztatási joggal. A cár ismét rossz szellemének, Katkovnak a sugallatára döntött így.

Ekkor, csak ekkor indította meg a Végrehajtó Bizottság az

önkényuralom elleni háborúját, amely – néhány sikertelen merénylet után – 1881-ben II. Sándor megölésével ért véget. Maroknyi forradalmár alkotta a bizottságot, ám a művelt osztályok körében, sőt még a cár környezetében is növekvő elégedetlenség támogatta őket.

II. Sándorban két ember lakozott, és ezeknek az évről évre élesedő konfliktusa most tragikus jelleget öltött. Amikor Szolovjov eléje lépett, rálőtt, és nem találta el, a cár oly mértékben őrizte meg lélekjelenlétét, hogy – miközben Szolovjov tovább lövöldözött – nem egyenes vonalban, hanem cikcakkban futott a legközelebbi kapu felé. Így azután sértetlen is maradt, csupán a köpenyét lyukasztotta ki egy golyó. II. Sándor halálakor is kétségtelen bátorságról tett tanúbizonyságot. Az igazi veszéllyel szemben megfélemlíthetetlennek bizonyult, viszont szüntelenül reszketett a saját képzelete szülte kísértetektől. Egyedül és kizárólag cári hatalmának megóvása céljából vette körül magát a legreakciósabb elemekkel, akik közömbösek voltak iránta, s akik pusztán jól jövedelmező állásaikkal törődtek.

Kétségtelenül megőrizte vonzalmát két gyermekének anyja iránt, noha ebben az időben már Jurjevszkaja-Dolgorukaja hercegnővel volt viszonya, akit a cárné halála után nyomban feleségül is vett.

– Ne beszélj nekem a cárnéról, ha nem akarsz fájdalmat okozni – mondta többször is Lorisz-Melikovnak.

Mindamellett végképp otthagyta Marija Alekszandrovnát, aki pedig hű segítője volt felszabadító korában. A cárné mindenki által elfeledve haldoklott a Téli Palotában. A jól ismert orosz orvos – ma már nincs az élők sorában – azt mondotta barátainak, hogy őt, a kívülállót mélységesen felháborította a beteg cárné iránt tanúsított közöny. Az udvari dámák, két hűséges udvarhölgye kivételével, magára hagyták, és a cár egész környezete – tudva, hogy az tetszik az uralkodónak – Dolgorukaja kegyeit hajhászta. II. Sándor, aki egy másik palotában lakott, naponta csupán rövid, formai látogatásra jelent meg feleségénél.

Amikor a Végrehajtó Bizottság merész kísérletet tett a Téli Palota felrobbantására,[36] II. Sándor példátlan lépésre szánta el magát. Amolyan diktatúrafélét teremtett, és teljhatalommal ruházta fel Lorisz-Melikovot. Ez az örmény származású tábornok egy ízben már kapott diktátori teljhatalmat a cártól, nevezetesen akkor, amikor Vetljankában, a Volga alsó folyása mentén felütötte fejét a pestis, és Németország azzal fenyegetőzött, hogy ha nem vetnek véget a járványnak, mozgósítja hadseregét, és vesztegzár alá helyezi Oroszországot. Most, amikor II. Sándor meggyőződött arról, hogy még a palota őrségében sem bízhat, diktátori joggal ruházta fel Lorisz-Melikovot; mivel pedig a tábornok liberális ember hírében állott, kinevezését úgy magyarázták, hogy hamarosan összehívják a Zemszkij Szobort (az országgyűlést). Ám közvetlenül a Téli Palotában történt robbanás után nem következett újabb merénylet, ez megnyugtatta a cárt, és Melikov néhány hónap múlva – mielőtt még bármit is teljesíthetett volna – diktátorból közönséges belügyminiszterré vedlett. A búskomorság váratlan rohamai – amelyek alatt II. Sándor szemrehányással illette magát, hogy uralkodása reakciós jelleget öltött – most heves sírógörcsökben nyilvánultak meg. Néhanapján zokogása valósággal kétségbe ejtette Lorisz-Melikovot.

– Mikorra lesz készen az alkotmánytervezeted? – kérdezte ilyenkor miniszterét a cár.

De ha néhány nap múlva Melikov jelentette, hogy kész a tervezet, a cár úgy tett, mintha semmire sem emlékeznék.

– Szóltam én neked ilyesmiről? – kérdezte. – Minek az? Hagyjuk ezt meg inkább az utódomnak. Legyen az az ő ajándéka Oroszországnak.

Amikor egy készülő merénylet híre II. Sándor fülébe jutott, megint hajlandónak mutatkozott arra, hogy tegyen valamit; amikor azonban úgy látszott, hogy a forradalmi tábor megnyugodott, ismét a reakciósok tanácsait fogadta meg, és minden maradt a régiben. Lorisz-Melikov napról napra várta, mikor szólítják már fel, hogy adja be a lemondását.

1881 februárjában Lorisz-Melikov jelentette, hogy a Végrehajtó Bizottság új merényletet készít elő, ám annak tervét a leggondosabb nyomozással sem sikerült felfedni. II. Sándor ekkor úgy határozott, hogy valamiféle tanácskozó szervet hoz létre a zemsztvók és a városok képviselőiből. A cár – akit egyre gyötört a gondolat, hogy XVI. Lajos sorsára jut – az 1789-es Nemzetgyűlést megelőző *Assemblée des Notables** szerepét szánta a tervbe vett „általános bizottságnak". A tervezet mármár az államtanács elé került, ám II. Sándor ekkor ismét ingadozni kezdett. Csupán 1881. március elsején – miután Lorisz-Melikov ismételten és nyomatékosan felhívta figyelmét az őt fenyegető veszélyre – tűzte a tervezet megtárgyalását a minisztertanács jövő csütörtöki ülésének napirendjére. Március elseje vasárnapra esett, és Lorisz-Melikov kérve-kérte a cárt, hogy az esetleges merényletre való tekintettel ne vegyen részt az őrségváltáson. II. Sándor azonban mégis elment. Találkozni akart Jekatyerina Mihajlovna nagyhercegnővel – aki a hatvanas években a reform híveinek egyik vezére volt –, hogy személyesen adja tudtára az örömhírt, talán hogy így kövesse meg Marija Alekszandrovna emlékét. Állítólag a cár így szólt a nagyhercegnőhöz:

– *Je me suis décidé convoquer une Assemblée des Notables.***

Ez a megkésett és csupán részengedmény azonban nem került nyilvánosságra. A lovardából hazafelé vezető útján II. Sándort megölték.

A részletek közismertek. Először bombát dobtak a páncélozott kocsi alá, hogy megállásra kényszerítsék. A cserkesz testőrség több tagja megsebesült. A bombát hajító Riszakovot azon nyomban elfogták. A kocsis könyörgött a cárnak, hogy maradjon a hintóban – hiszen az csak kevéssé sérült meg, és el lehet rajta jutni a palotáig –, II. Sándor azonban mégis kilépett be-

* Az elökelőségek gyűlése.

** Elhatároztam, hogy összehivom az elökelőségek gyűlését.

lőle. Úgy vélte: a katonai kötelesség megköveteli tőle, hogy odamenjen a sebesült cserkeszekhez, és szóljon hozzájuk néhány szót. Így járt el az orosz–török háború idején is, amikor a neve napján esztelen kísérletet tettek Plevna rohammal való bevételére, s ez szörnyű katasztrófával végződött. II. Sándor odalépett Riszakovhoz, és kérdezett tőle valamit, majd egy másik fiatalember – Grinyeveckij – mellett haladt el, aki ugyancsak ott állt a rakparton, bombával a kezében. Grinyeveckij ekkor maguk közé dobta a bombát, úgy, hogy az ölje meg mind őt, mind a cárt. Mindketten halálos sebet kaptak, és néhány óra múlva kiszenvedtek.[37]

II. Sándor ezer sebből vérezve, mindenkitől elhagyatva, ott feküdt a havon! Egész kísérete eltűnt. A díszszemléről hazatérő kadétok szaladtak oda a haldokló cárhoz, felemelték a földről, szánra ültették; reszkető testét kadétköpenybe csavarták, fedetlen fejére saját fövegüket tették. A tisztiiskolásokkal együtt még az egyik terrorista is odaszaladt, újságpapírba csomagolt bombával a hóna alatt, pedig nem kevesebbet kockáztatott, mint azt, hogy elfogják és felakasztják. Ő is segíteni akart a sebesültön . . . Mily ellentéteket rejt magában az emberi természet!

Így ért véget II. Sándor tragédiája. Sokan találták érthetetlennek, hogy az a cár, aki oly sokat tett Oroszországért, a forradalmárok kezétől haljon meg. Nekem azonban volt alkalmam látni II. Sándor első reakciós megnyilvánulásait, s azt is, hogy ezek később hogyan mélyültek tovább: ugyancsak módom volt bonyolult lelke mélyére pillantani, s felismerni benne a született önkényuralkodót, akinek kegyetlenségét csak részben enyhítette a műveltsége; sok lehetőségem nyílt arra, hogy kiismerjem ezt az erős szenvedélyű, de gyenge akaratú embert, aki rendelkezett a katona bátorságával, de akiből hiányzott az államférfiúi merészség; így az én számomra tragédiája a shakespeare-i dráma fatális következetességével bontakozott ki. E színjáték utolsó jelenetével már 1862. június 13-án tisztában voltam, ami-

kor II. Sándor fenyegetésekkel teli beszédét hallgattam. E szavait azon a napon intézte hozzánk, frissiben avatott tisztekhez, amikor parancsára első ízben hajtottak végre kivégzéseket Lengyelországban.

9

A FORRADALMÁROK ELLENI HARCRA ÉS A CÁR VÉDELMÉRE LÉTREHOZZÁK A SZENT HADAT. – GYILKOSSÁGI TERVEK A FORRADALMÁROK ELLEN. – KIUTASÍTANAK SVÁJCBÓL

Pétervár udvari köreiben vad pánik tört ki. III. Sándor, aki hatalmas termete ellenére sem volt bátornak mondható, nem akart a Téli Palotában lakni, és kiköltözött Gatcsinába, dédapja, I. Pál hajdani kastélyába. Ismerem ezt a régi épületet, amelyet a Vauban-féle erődök mintájára emeltek: vizesárokkal vették körül, és őrtornyokkal látták el, ezekből titkos lépcsők vezettek a cár dolgozószobájába. Láttam a dolgozószobában elhelyezett csapóajtót – amelyen az ellenséget váratlanul a vízbe, egy kút éles köveire lehet vetni –, továbbá a föld alatti tömlöcökbe vezető titkos lépcsőket, és a tó partján kibukkanó föld alatti átjárót. I. Pál valamennyi palotáját ilyen tervek alapján építtette. Eközben egy önműködő, villamos berendezésekkel ellátott föld alatti folyosót ástak az Anyicskov-palota körül, ahol koronázásáig III. Sándor lakott.

A cár védelmére titkos szövetséget hoztak létre. Különféle rendfokozatú tiszteket csábítottak háromszoros fizetéssel, hogy lépjenek a szövetség tagjai közé, és váljanak önkéntes besúgókká: lessék a társadalom egyes osztályait. Akadtak persze mulatságos esetek is. Egy alkalommal például két tiszt, aki nem tudta egymásról, hogy a szövetséghez tartozik, a vonaton forradalmi tartalmú beszélgetést provokált a másikkal; ezután kölcsönö-

sen letartóztatták egymást, majd kölcsönös csalódással vették tudomásul, hogy hiába pazarolták az idejüket. Ez a szövetség mind a mai napig fennáll, csak éppen hivatalosabb formában: most Ohrana (őrség) a neve és időről időre mindenféle kitalált rémségekkel ijesztgeti a cárt, hogy indokolja a saját létét.

Vlagyimir Alekszandrovicsnak, a cár öccsének a vezérletével egy még titkosabb szervezet is alakult akkoriban: a Szent Had, amelynek az volt a célja, hogy minden eszközzel harcoljon a forradalmárok ellen. Módszereik közé tartozott azoknak az emigránsoknak a megölése is, akiket a közelmúltban lezajlott összeesküvések vezetőinek tartottak. Engem is ezek közé soroltak. Vlagyimir nagyherceg heves szemrehányással illette a szervezethez tartozó tiszteket gyávaságukért, és sajnálkozását fejezte ki, amiért egyetlen férfi sem akad köztük, aki vállalná, hogy eltegye láb alól az ilyen emigránsokat. Ekkor a szövetség szavazás útján kijelölte egyik tagját a terv keresztülvitelére. Ez a tiszt akkoriban volt kamarásapród, amikor én is a Hadapródiskolában tanultam.

Valójában az emigránsok egyáltalán nem avatkoztak bele a Végrehajtó Bizottság pétervári tevékenységébe. Teljes értelmetlenség lett volna Svájcból irányítani az összeesküvést, miközben a forradalmárok Pétervárott állandó életveszélyben éltek. Mind Sztyepnyak, mind én számos alkalommal kifejtettük, hogy egyikünk sem vállalná el egy akcióterv kidolgozásának kétes feladatát, ha nem tartózkodna a helyszínen. No de a pétervári rendőrségnek természetesen sokkal előnyösebb volt azt állítania, hogy azért képtelen megóvni a cárt, mert valamennyi összeesküvést külföldön szervezik. A besúgók – ezt pontosan tudom – mindig elegendő mennyiségben szállították a rendőrségnek az ilyen értelmű jelentéseket.

Szkobelev tábornoknak, az orosz–török háború hősének szintén felajánlották, hogy lépjen be a titkos szervezetbe, ő azonban kereken visszautasította. Lorisz-Melikov írásaiból tudjuk – ezeknek egy részét az elhunytnak egy barátja tette közzé Londonban (lásd: *A Lorisz-Melikov-féle alkotmány,*

London, Az Orosz Szabad Sajtó Alap kiadása, 1893.) –, hogy amikor III. Sándor a trónra lépése után nem hívta össze az országgyűlést, Szkobelev még neki, Lorisz-Melikovnak és Ignatyev grófnak (a „Hazug pasának" – ahogy a konstantinápolyi diplomaták elkeresztelték) is felajánlotta, hogy tartóztassák le a cárt, és kényszerítsék rá, hogy tegyen közzé kiáltványt az alkotmány megadásáról. Azt mondják, Ignatyev jelentette ezt a cárnak, aki ezért nevezte ki őt belügyminiszterré. Ignatyev a belügyminiszteri székben megfogadta Andrieux volt párizsi rendőrfőnök tanácsait, és hajszát hajsza után indított, hogy teljesen megbénítsa a forradalmárok tevékenységét.

Ha az orosz liberálisok ebben az időben legalább némi állampolgári bátorsággal és politikai képességgel rendelkeznek, feltétlenül összehívták volna a Zemszkij Szobort. Melikov említett írásaiból tudjuk, hogy III. Sándor egy ideig valóban latolgatta az országgyűlés összehívását. Sőt, el is határozta ezt, s beszámolt róla testvérének. Az öreg I. Vilmos támogatta őt ebben az elhatározásában. A liberálisok azonban ölbe tett kézzel ültek, míg Katkov pártja az ellenkező irányban fejtett ki erőfeszítéseket. Andrieux azt írta III. Sándornak, hogy mi sem könnyebb a nihilisták szétzúzásánál, és igyekezett rávezetni, miként kell ezt megvalósítani (tanácsokat tartalmazó levelét ugyancsak közzétették az említett brosúrában). Ezek után III. Sándor végül úgy döntött, hogy megmarad Oroszország abszolút uralkodójának.

Néhány hónappal II. Sándor halála után a szövetségi tanács parancsára kiutasítottak Svájcból. Őszintén szólva, nem nagyon sértődtem meg ezért. A kis köztársaság hatóságai – amelyeket egyre-másra zaklattak a monarchiák a politikai emigránsoknak nyújtott menedékjogért, s amelyek tartottak az orosz hivatalos sajtó fenyegetéseitől, miszerint száműzik Oroszországból a temérdek svájci bonne-t és nevelőnőt – az én kiutasításommal némi elégtételt szolgáltattak az orosz rendőrségnek. Sajnáltam viszont Svájcot, hogy elszánta magát ilyen lépésre. Ezzel ugyanis alátámasztotta a „svájci földön szőtt összeesküvések" úgy-

nevezett elméletét, és gyöngeséget árult el, amit a nagyhatalmak siettek is kihasználni. Két évvel később, amikor Jules Ferry, a francia politikus azt ajánlotta, hogy Németország és Olaszország ossza fel maga között Svájcot, elsősorban éppen azzal érvelt: a svájci kormány maga ismerte be, hogy a köztársaság „nemzetközi összeesküvések fészke" lett. Az első engedmény csakhamar még arcátlanabb követelésekre vezetett, és kétségtelenül gyöngítette Svájc függetlenségét.

A kiutasítási végzést közvetlenül Londonból való visszatérésem után kézbesítették nekem, ahol 1881 júliusában az anarchisták kongresszusán vettem részt. A tanácskozást követően néhány hetet töltöttem Londonban. Ekkor írtam meg a *Newcastle Chronicle* számára az első olyan cikkeket, amelyek a mi szempontunkból taglalták az oroszországi eseményeket. Az angol sajtó akkoriban Novikova asszonynak, Gladstone jó ismerősének a nézeteit – vagyis Katkovnak és az orosz csendőröknek a véleményét – tükrözte; boldognak éreztem magam tehát, amikor Mr. Joseph Cowen, az öreg radikális helyet biztosított lapjában álláspontunk kifejtésére.

Éppen csak megérkeztem feleségemhez – ebben az időben a hegyekben élt, Elisée Reclus-ék közelében –, amikor felszólítottak, hogy hagyjam el Svájcot. Kis poggyászunkat elküldtük a legközelebbi vasútállomásra, magunk pedig gyalog indultunk Aigle-be, hogy utolszor élvezhessük a hegyekre nyíló kilátást, amelyet annyira megszerettünk. Toronyiránt keltünk át a hegyeken, és nagyokat nevettünk, amikor rájöttünk, hogy az „egyenes út" nagy kerülők megtételére kényszerít. Végül is lereszkedtünk a völgybe, és megindultunk egy poros úton. Az élet ilyen perceiben okvetlenül előbukkanó mulatságos elemet most egy angol hölgy szolgáltatta. Az elegáns lady, aki egy gentleman oldalán foglalt helyet a hintó párnáin, odavetett néhány lélekemelő füzetet az úton baktató, szegényesen öltözött embereknek, amikor kocsija elhaladt mellettük. Felvettem a porból a könyvecskéket. A lady nyilván azok közül a hölgyek közül való volt, akik kereszténynek vélik magukat, és köte-

lességüknek tartják, hogy vallásos röpiratokat osztogassanak a „züllött idegeneknek". Abban a tudatban, hogy alighanem még az állomáson érjük, az egyik könyvecske hátára ráírtam az ismert evangéliumi verset, miszerint a gazdag embernek nehezebb bejutnia a mennyek országába, mint a tevének átjutnia a tű fokán, és odabiggyesztettem a farizeusokról szóló megfelelő részt is. Amikor Aigle-be értünk, a hölgyet kocsijában találtuk: nagyban evett-ivott. Nyilván szívesebben utazta be a bájos völgyet hintóban, mint fülledt vasúti kocsiban. Udvariasan visszaadtam neki lélekemelő könyvecskéit, s közöltem, hogy az irományokat olyasmivel egészítettem ki, ami az épülésére szolgálhat. A lady hirtelenében nem tudta, nekem ugorjék-e, avagy inkább keresztényi megadással tűrje a kioktatást. Szeméből egymás után mind a két szándékot kiolvashattam.

Feleségem ebben az időben készült letenni a genfi egyetemen a természettudományi diplomájához szükséges utolsó vizsgákat. Ezért a Genfi-tó savoie-i partján fekvő francia kisvárosban, Thononban telepedtünk le, és két hónapig laktunk ott.

Ami a Szent Had ellenem hozott halálos ítéletét illeti – erre egy igen magas állású személy figyelmeztetett Oroszországból.[38] Még annak a nőnek a nevét is megtudtam, akit azért küldtek Pétervárról Genfbe, hogy ott szervezzen összeesküvést ellenem. Ezért beértem annyival, hogy a tényt és a neveket közöltem a *Times* genfi tudósítójával, és megkértem, ha valami történnék velem, hozza mindezt nyilvánosságra. Ilyen értelmű írást tettem közzé a *Révolté*-ban is. Ezek után többé már nem is gondoltam az ítéletre. Feleségem azonban – akárcsak Madame Sansaux, a derék parasztasszony, akinél Thononban laktunk és étkeztünk – nem fogta fel a dolgot ilyen könnyedén.

Madame Sansaux más úton szerzett tudomást az összeesküvésről (nővére közölte vele, aki egy Malsinszkij nevű orosz ügynök házában volt dajka), és megható gondoskodást tanúsított irányomban. Háza a külterületen állt, és esténként, amikor a városba indultam – hogy a vasútállomáson várjam feleségemet, vagy valamilyen más elintéznivaló miatt –, Madame San-

saux mindig talált ürügyet arra, hogy férje a lámpással elkísérjen.

– Egy percig legyen türelemmel, Monsieur Kropotkin – mondta ilyenkor –, a férjem is most indul a városba bevásárolni, és mint tudja, ő mindig visz magával lámpást.

Máskor meg a bátyját küldte utánam, hogy észrevétlenül maradjon a nyomomban.

10

LONDONBA KÖLTÖZÖM. – EGY ÉV LONDONBAN. – A MOZGALOM APÁLYA ANGLIÁBAN

1881 októberében vagy novemberében, mihelyt feleségem letette a vizsgáit, Thononból Londonba költöztünk, és több, mint egy esztendeig éltünk ott. Viszonylag nem sok idő telt el azóta, mindamellett kijelenthetem, hogy London – sőt egész Anglia – szellemi élete akkor egészen más volt, mint amivé néhány év múlva lett. Közismert dolog, hogy a negyvenes években Anglia az európai szocialista mozgalomnak szinte az élén haladt. Ám a reakció ezt követő éveiben mind az a nagy mozgalom, amely magával ragadta a munkásosztályt, mind az, ami e fellendülés idején a tudományos szocializmus és anarchizmus tárgykörében elhangzott, lehanyatlott, tetszhalálba merült, Angliában és a kontinensen egyaránt feledésbe ment; az a mozgalom pedig, melyet a francia szerzők a proletariátus harmadik magáraébredésének neveznek, még nem kezdődött meg Nagy-Britanniában. Az 1871-es földművelési bizottság tevékenysége, Joseph Arch-nak a mezőgazdasági munkások között végzett propagandamunkája és a kereszténységszocialisták korábbi erőfeszítései persze bizonyos fokig előkészítették a talajt. Mindamellett még az idő méhében nyugodott a szocialista tendenciáknak az az újraébredése, amelyet az amerikai Henry George angliai látogatá-

sa, valamint *Haladás és szegénység* című könyve váltott ki a nyolcvanas években.

Az Angliában töltött esztendő az igazi számkivetettség esztendeje volt számunkra. A szélsőséges szocialista elvek hirdetőjének hiányzott az a közeg, amelyben létezni tudott. Nyoma sem volt annak a visszatérésemkor, 1886-ban már javában virágzó élénk szocialista mozgalomnak. Senki sem hallott még Burnsről, Championról, Keir Hardie-ról és a többi munkásvezérről. Nem léteztek a fábiánusok, William Morris még nem vallotta magát szocialistának; a Londonban csupán néhány kiváltságos iparág dolgozóit egyesítő trade-unionok pedig ellenséges érzülettel viseltettek a szocializmus iránt. A szocialista mozgalom egyedüli tevékeny és nyílt képviselője a Hyndman házaspár volt, köréjük azonban kevés munkás tömörült. 1881-ben kis kongresszust is tartottak, de oly kevés részvevővel, hogy az a tréfa járta: az egész kongresszust Mrs. Hyndman látta vendégül lakásukon. Még az a többé vagy kevésbé szocialista színezetű radikális mozgalom sem jelentkezett nyíltan, amelynek eszméje pedig kétségtelenül ott motoszkált a fejekben. Nem bukkantak még fel azok a művelt férfiak és nők, akik négy esztendővel később léptek nagy számban a társadalmi élet színterére, és bár nem váltak szocialistává, de a különféle népjóléti és népoktatási mozgalmakban való részvételükkel új légkört, új reformszellemű társadalmat teremtettek. Ezek az emberek természetesen léteztek, mint ahogy megvolt a széles körű mozgalmak minden alkotóeleme is. Mivel azonban hiányoztak azok a fókuszok, amelyek összegyűjthették volna őket – ezt a szerepet töltötték be később a szocialista csoportok –, elvesztek a tömegben, nem ismerték egymást, sőt, gyakran még saját magukat sem.

N. V. Csajkovszkij ekkoriban Londonban élt, s mi – akárcsak hajdanában – propagandamunkához láttunk a munkások között. Néhány angol munkásra támaszkodtunk, akikkel az 1881-es kongresszuson ismerkedtünk meg, vagy akik Johann Most meghurcolása után kezdtek vonzódni a szocialistákhoz.

Velük együtt látogattuk a radikális klubokat, az orosz eseményekről beszélgettünk, arról, hogy hogyan jár ifjúságunk a nép közé, s általában a szocializmusról. Nevetségesen kevés hallgatónk akadt: számuk csak nagyon ritkán haladta meg a tízet. Néhanapján szót kért egy-egy ősz szakállú chartista, és szomorúan jegyezte meg, hogy mindaz, amit mi hirdetünk, már negyven évvel ezelőtt elhangzott, és akkor lelkes fogadtatásra talált a munkástömegeknél; ma már azonban mindez elhalt, és semmi remény arra, hogy ismét feltámadjon.

Hyndman kevéssel azelőtt tette közzé egyik művét – amelyben *Anglia mindenki számára* címmel nagyszerűen ismertette Marx szocializmus-elméletét –, s jól emlékszem, 1882 nyarán igyekeztem rávenni, hogy alapítson egy szocialista újságot. Elmondtam neki, milyen jelentéktelen anyagi eszközök álltak rendelkezésünkre, amikor a *Révolté* kiadásába belekezdtünk, és sikert jósoltam Hyndmannek. A helyzet azonban oly reménytelennek látszott, hogy szerinte még kísérletezni sem volt érdemes, legfeljebb abban az esetben, ha ő hirtelen meggazdagszik, és abból biztosíthatja az előállítási költségeket. Meglehet, igaza volt; amikor azonban két évvel később megindította a *Justice*-t (Igazság), a munkások szívesen támogatták ezt az újságot. 1886 elején Angliában már három szocialista lap jelent meg, és a szociáldemokrata szövetség számottevő tekintélyre tett szert.

1882 nyarán tört angolsággal beszédet mondtam a durhami szénbányászok évi közgyűlésén. Ezenkívül Newcastle-ban, Glasgow-ban és Edinburgh-ben előadást tartottam az oroszországi mozgalomról, és mindenütt nagy lelkesedéssel fogadtak. A munkások előadásaim után az utcákon harsányan éljenezték a nihilistákat. Mindamellett feleségemmel egyetemben oly magányosan éreztük magunkat Londonban, s oly reménytelennek láttuk az angliai szocialista mozgalom felébresztésére irányuló erőfeszítéseinket, hogy 1882 őszén elhatároztuk: visszatérünk Franciaországba. Bizonyos voltam benne, hogy ott csakhamar letartóztatnak, de mint gyakran mondogattuk egymásnak: „még a francia börtön is jobb, mint ez a kripta",

Azoknak, akik örökösen csak az evolúciók lassúságáról papolnak, nem ártana, ha tanulmányoznák a szocialista mozgalom angliai fejlődését. Az evolúció lassú folyamat; fejlődése azonban sohasem egyforma. A pangás periódusait a gyors haladás időszakai váltják fel.

II

LONDONBÓL FRANCIAORSZÁGBA KÖLTÖZÖM. – ÉLETEM THONONBAN. – TITKOS ÜGYNÖKÖK. – IGNATYEV MEGÁLLAPODÁSA A VÉGREHAJTÓ BIZOTTSÁGGAL

Ismét Thononban telepedtünk meg, és előző háziasszonyunknál, Mme Sansaux-nál vettünk ki lakást. Svájcból átköltözött hozzánk feleségem fivére, aki a tüdővész utolsó stádiumában volt.

Soha életemben nem láttam annyi orosz ügynököt egy csomóban, mint az alatt a két hónap alatt, amíg Thononban éltünk. Azzal kezdődött, hogy amint beköltöztünk, megjelent egy magát angolnak mondó gyanús férfi és kibérelte a ház másik felét. Az orosz besúgók raja, valóságos raja dongta körül a házat, s igyekezett a legkülönfélébb ürügyekkel oda bejutni, vagy pedig egyszerűen az ablakunk alatt ólálkodtak kettesével, hármasával, sőt négyesével is. Képzelem, miféle csodálatos jelentéseket szophattak ki az ujjukból. Az ügynöknek jelentenie kell. Ha egyszerűen csak arról ad számot, hogy egy álló hétig az utcán ácsorgott, és semmi gyanúsat sem észlelt, egykettőre kiadják az útját.

Ez volt az orosz titkosrendőrség aranykora. Ignatyev politikája meghozta a maga gyümölcseit. Két vagy három különböző rendőrség buzgólkodott azon, hogy lefőzze a másikat, és folytatott vakmerőbbnél vakmerőbb cselszövéseket. Mindegyiknél rogyásig állt a pénz. Szugyejkin csendőrezredes például Gyega-

jevvel szőtt összeesküvéseket[39] (később ez a Gyegajev ölte meg!), kiszolgáltatta a genfi emigránsoknak Ignatyev ügynökeit, és felajánlotta az orosz terroristáknak, hogy közreműködésével tegyék el láb alól Tolsztoj belügyminisztert és Vlagyimir nagyherceget. Szugyejkin hozzáfűzte, hogy ha ez sikerül, őt diktátori teljhatalommal rendelkező belügyminiszterré nevezik ki, s akkor magát a cárt is a markában fogja tartani. A titkosrendőrség fejlődésének ez a szakasza Alexander Battenberg fejedelem Bulgáriából történt elrablásában érte el tetőfokát.

A francia rendőrség ugyancsak nem tudott nyugodni, és örökösen ez a kérdés gyötörte: „Vajon mit csinál Kropotkin Thononban?" Én közben tovább szerkesztettem a *Révolté*-t, majd cikkeket írtam az *Encyclopaedia Britannica* és a *Newcastle Chronicle* számára. Ezt azonban túl egyszerűnek találták. Egy ízben egy helybeli csendőr jelent meg háziasszonyomnál, mert az utcáról – úgymond – valamiféle gép zaját hallotta, és égett a vágytól, hogy jelentést tehessen titkos nyomdagépemről. Akkor állított be, amikor nem voltam otthon, és követelte háziasszonyomtól, mutassa meg neki a nyomdagépet. Mme Sansaux azt felelte, hogy semmiféle masina sincs a házban, és kifejezte abbeli gyanúját, hogy a csendőr az ő varrógépének zaját hallotta. A csendőrt azonban semmiképp sem elégítette ki ez a túl egyszerű magyarázat, és megparancsolta a háziasszonynak, varrjon valamit a gépén; eközben ő az utca felől az ablak alatt tülelt, az megállapítandó, hasonlít-e a most hallható zaj a korábban észlelthez.

– Hát mit csinál egész nap a lakója? – kérdezte a csendőr a háziasszonytól.

– Ír.

– De hát nem írhat reggeltől estig!

– Délben felvágja a fát az udvaron, délután négy és öt között pedig sétál.

Ez novemberben történt.

– Ahá! Megvan! – csapott a csendőr a homlokára: – *À la tombée de la nuit!* (Alkonyatkor!)

És feljegyezte a noteszébe: „Sötétedés előtt sohasem lép ki a házból."

Ebben az időben még nem tudtam mire vélni azt a rendkívüli figyelmet, amelyet az orosz ügynökök szenteltek nekem; minden valószínűség szerint azonban a következő dologgal volt ez kapcsolatos. Amikor Ignatyev lett a belügyminiszter, Andrieux volt párizsi rendőrfőnök tanácsára új módszerhez folyamodott. Egész sereg ügynököt küldött Svájcba, ahol egyikük újságot adott ki. Ez a lap a zemsztvók hatáskörének bizonyos fokú bővítéséért szállt síkra. Legfőbb feladata az volt, hogy küzdjön a forradalmárok ellen, és gyűjtsön maga köré minden olyan emigránst, aki ellenzi a terrort. Ezzel természetesen viszályt akartak szítani. Később, amikor Oroszországban a Végrehajtó Bizottságnak csaknem valamennyi tagját letartóztatták és mindössze kettőjüknek vagy hármójuknak sikerült Párizsba szökniük, Ignatyev elküldte hozzájuk egyik ügynökét, és általa fegyverszünetet ajánlott fel. Megígérte, hogy a II. Sándor idején szervezett összeesküvések részvevői közül többé senkit sem végeznek ki – még akkor sem, ha szökésben levők kerülnek a hatóságok kezére –, hogy Csernisevszkijt elengedik viljujszki kényszerlakhelyéről, és bizottságot küldenek ki azok ügyének a felülvizsgálatára, akiket közigazgatási úton száműztek Szibériába. Ennek fejében Ignatyev azt követelte, hogy a Végrehajtó Bizottság ne szervezzen több merényletet III. Sándor ellen, amíg cárrá nem koronázzák. Azt hiszem, szó esett néhány olyan reformról is, amelyet III. Sándor készült bevezetni a parasztok érdekében. A megállapodást Párizsban kötötték meg, és mindkét fél betartotta. A terroristák abbahagyták fegyveres akcióikat. A kormány senkit sem végeztetett ki a korábbi összeesküvésekben való részvételéért; azokat azonban, akik már foglyai voltak, valósággal elevenen eltemették Schlüsselburgban – ebben az orosz Bastille-ban –, s immár tizenöt esztendeje semmi hír sem jött felőlük, máig is ott senyvednek. Csernisevszkijt elengedték Szibériából; Asztrahanyt jelölték ki számára lakóhelyül, és így továbbra is elszigetelték az egész orosz szellemi

élettől. Hamarosan ebben a rabságban érte utol a halál. Szibériába bizottságot menesztettek, amely néhány száműzöttet hazaengedett, a többinek pedig megszabta a száműzetés idejét. Bátyámnak további öteszendei száműzetést állapítottak meg.

Amikor 1882-ben Londonban voltam, közölték egy ízben, hogy tárgyalni kíván velem valaki, aki az orosz kormány ügynökének mondja magát, és hajlandó ezt be is bizonyítani.

– Mondják meg neki – feleltem –, hogy ha beállít hozzám, lehajítom a lépcsőn.

Ignatyev, aki a Végrehajtó Bizottság részéről fenyegető merényletek ellen már bebiztosította a cárt, minden bizonnyal attól félt, hogy az anarchisták készülnek valamire. Nyilván ezért kívánt engem valahol nagyon távol tudni.

12

FRANCIAORSZÁG 1881–1882-BEN. – A LYONI MUNKÁSOK SZENVEDÉSE. – ROBBANÁS A BELLECOURT-KÁVÉHÁZBAN. – LETARTÓZTATÁSOM. – A LYONI PER

1881–1882-ben jelentősen megnövekedett az anarchista mozgalom Franciaországban. Általában úgy vélték, hogy a franciáktól idegen a kommunizmus szelleme, ezért az Internacionáléban a „kollektivizmust" hirdették. Ugyanakkor kollektivizmuson a termelési eszközök köztulajdonba vételét értették, azzal a fenntartással, hogy a fogyasztásról minden termelő csoport maga dönti el, az egyéni vagy a kommunisztikus elv szerint kívánja-e azt megszervezni. A valóságban a francia szellemtől csupán a „kaszárnya-kommunizmus" – vagyis a régi iskola elképzelésének megfelelő falanszstereknek, illetve „a munka hadseregeinek" az elmélete – idegen, amely a negyvenes években szerepelt a köztudatban. És amikor az 1880-as kongresszuson a Jurai Föderáció nyíltan lándzsát tört az anarchista – vagyis a

szabad – kommunizmus mellett, az anarchizmusnak nyomban számos követője akadt Franciaországban. Lapunk mind szélesebb körben terjedt; nagyon sok francia munkással kezdtünk sűrű levelezésbe, és csakhamar számottevő anarchista csoportok működtek Párizsban és egyes vidékeken, kiváltképp Lyon környékén. Thononból Londonba menet átutaztam egész Franciaországon, eközben felkerestem Lyont, Saint-Etienne-t és Vienne-t, ahol előadásokat tartottam. Ezekben a városokban meglehetősen sok olyan munkással találkoztam, aki hajlott eszméink elfogadására.

1882 végén szörnyű válság tombolt a lyoni iparvidéken. A selyemszövő ipar teljesen megbénult, és a takácsok olyan nyomorban éltek, hogy gyermekeik reggelenként tömegesen ácsorogtak a kaszárnya kapujában, ahol a katonák szétosztogatták közöttük kenyér- és levesfölöslegüket. Ez volt egyébként Boulanger tábornok népszerűségének a kezdete, mert megengedte a katonáknak, hogy odaadják a maradékot. A szénbányászok az egész vidéken rendkívül szorult helyzetbe kerültek.

Tudtam, hogy jelentős erjedés indult meg e vidéken, de a Londonban töltött tizenegy hónap alatt elvesztettem a franciaországi mozgalomhoz fűző erős szálakat. Néhány héttel Thononba való visszatérésem után értesültem az újságokból, hogy fellázadtak Montchanin-les-Mines szénbányászai, akiket a kétségbeesésbe hajszolt a bigott katolikus tulajdonosok kizsákmányolása. Titkos gyűléseket tartottak, ahol az általános sztrájkról vitatkoztak. A bánya környékén húzódó utakon sok kőfeszület állott: ezeket most kidöntötték, vagy felrobbantották azoknak a gyutacsoknak a felhasználásával, amelyeket oly nagy mennyiségben alkalmaznak föld alatti munkáknál, s amelyek gyakran maradnak a munkásoknál.[40] Lyonban ugyancsak erőteljessé vált az agitáció. A városban elég sok anarchista volt; ezek az opportunisták valamennyi gyűlésére elmentek, hogy felszólaljanak, és ha nem adták meg nekik a szót, rohammal vették be a szónoki emelvényt. Ezután olyan értelmű határozatokat hoztak, hogy valamennyi bányát, minden termelési esz-

közt, lakóházat köztulajdonba kell venni. És ezeket a határozatokat – a burzsoázia legnagyobb rémületére – hatalmas lelkesedéssel fogadták el.

Napról napra növekedett a munkások elégedetlensége a városi tanácsnokok és az opportunista politikát folytató munkásvezérek ellen – ezek ugyanis semmit sem tettek a növekvő nyomor leküzdésére –, továbbá a sajtó ellen, amely könnyed hangnemben – akárcsak holmi apróságról – írt a súlyos válságról. Amint ez ilyenkor szokásos, a lakosság legszegényebb rétegének haragja mindenekelőtt a szórakozás és a dorbézolás tanyái ellen fordult, amelyek a szenvedés és a kétségbeesés perceiben annál is inkább felbőszítik a tömegeket, mivel szemükben ezek a helyek amúgy is a gazdagok egoizmusának és kicsapongásának megtestesítői. A munkások különösen gyűlölték a Bellecourt-színház alagsorában elhelyezkedő, egész éjjel nyitva tartó kávéházat. Az újságírók és politikusok reggelig ittak, mulattak itt félvilági nők társaságában. Úgyszólván minden gyűlésen fenyegetések hangzottak el e kávéház ellen, melyben egy éjszaka valaki dinamittöltényt robbantott fel. Egy véletlenül arra járó szocialista munkás ugrott oda, hogy eloltsa a sistergő gyújtózsinórt, de megölte a robbanás, amelynek következtében néhány mulatozó burzsoá is könnyebben megsérült. Másnap a sorozóhely ajtajában robbant dinamittöltény, és az a hír terjedt el, hogy az anarchisták fel akarják robbantani Szűz Mária hatalmas szobrát a Fourvière-dombon. Csak aki Lyonban vagy a közelében él, és személyesen tapasztalta, milyen óriási még itt a katolikus papok befolyása a lakosságra és az iskolákra – csak az képes megérteni az itteni férfiak gyűlöletét a klérus ellen.

Pánik fogta el a lyoni burzsoáziát. Letartóztattak hatvan anarchistát; az előadókörútján levő Émile Gautier kivételével mindnyájan munkások voltak. A lyoni újságok ugyanakkor kitartóan biztatták a kormányt az én elfogatásomra is; azt állították, hogy én irányítom az agitációt, s csakis azért jöttem át Angliából, hogy a mozgalmat vezessem. A mi kis városunkban ismét falkába verődve kóboroltak az orosz rendőrügynökök.

Csaknem naponta kaptam leveleket: minden bizonnyal a nemzetközi rendőrség provokátorai írták őket, mert hol valami dinamitos összeesküvést emlegettek, hol pedig a részemre feladott dinamitküldeményekre tettek rejtélyes célzásokat. Egész gyűjteményrevalót szedtem össze az effajta levelekből, és mindegyiknek a borítékjára ráírtam: „*Police Internationale*".* A francia rendőrség a házkutatásnál magával vitte ezt a paksamétát, de a bíróságon nem merte nekem szegezni. Megjegyzem, vissza azért nem adták.

Decemberben házkutatást tartottak nálunk, mégpedig egészen orosz módra. A vasútállomáson feltartóztatták és megmotozták feleségemet is, aki Thononból Genfbe indult. Természetesen egyáltalán nem találtak nála engem vagy másvalakit kompromittáló iratot.

Tíz nap telt el, s ezalatt – ha kívánom – nyugodtan elutazhattam volna. Kaptam is néhány levelet azzal a jó tanáccsal, hogy meneküljek; az egyiket egy ismeretlen orosz barátom írta – talán a diplomáciai testület egyik tagja –, aki nyilván régebbről ismert. A lelkemre kötötte, hogy haladéktalanul meneküljek, ha csak nem akarok első áldozata lenni a bűnözők kölcsönös kiadásáról szóló, aláírás előtt álló francia-orosz egyezménynek. Én azonban maradtam, s amikor a *Times* szökésem hírét költötte, írtam a lap szerkesztőségének, közöltem velük címemet, és kijelentettem: minekutána annyi barátomat lefogták, eszem ágában sincs elmenekülni.

A december 21-re virradó éjszaka sógorom a karjaimban halt meg. Tudtuk, hogy betegsége gyógyíthatatlan, de hiába: mindig szörnyű dolog, ha az ember szemtanúja annak, amint egy fiatal élet lassan kialszik, miközben makacs küzdelmet vív a halállal. Borzasztóan lesújtott bennünket sógorom halála: mindketten nagyon szerettük ezt a kiváló ifjút... Három óra sem telt bele, s amikor az égen megjelent a szomorú téli nap első sugara, csendőrök jöttek értem, hogy letartóztassanak. Felesé-

* Nemzetközi rendőrség.

gem szörnyű lelkiállapotban volt, s ezért kértem, hadd maradjak vele a temetésig; ha kívánják, a becsületszavamat adom, hogy a megjelölt időpontban bevonulok a börtönbe. Kérésemet azonban elutasították, és még akkor éjjel bevittek Lyonba. Elisée Reclus – őt táviratilag értesítették a történtekről – azonnal felkereste feleségemet, és arany szívének egész jóságával árasztotta el. Eljöttek genfi barátaink is. S habár a temetés teljesen polgári jellegű volt – ami példa nélkül állt a városkában –, a lakosság fele ott haladt a koporsó mögött. Ezzel akarták megmutatni feleségemnek, hogy a szegénynép és a savoie-i parasztság velünk rokonszenvez, nem pedig a kormánnyal. Amikor megkezdődött a perem, a parasztok napról napra figyelemmel kísérték, és rendszeresen lejártak a hegyi falvakból a városba, hogy újságot vegyenek, és megtudják: hogyan áll az ügyem.

Nagyon meghatott az az angol ismerősöm is, aki miattam Lyonba jött. Az Anglia-szerte jól ismert és köztiszteletben álló Joseph Cowen küldte. E radikális politikus családjának körében nagyon kellemes napokat töltöttem Londonban, 1882-ben. Megbízottja jelentős pénzösszeget hozott magával, hogy ennek ellenében szabadlábra helyezzenek. Egyidejűleg közölte velem londoni barátom ama kívánságát: ne törődjem az óvadékkal, és haladéktalanul hagyjam el Franciaországot. Ismerősömnek valamiféle titokzatos módon még azt is sikerült elérnie, hogy szabadon beszélgessen velem, vagyis közvetlenül érintkezhettünk, és nem a kettős ráccsal övezett ketrecben, mint azokon a beszélőkön, amelyeken feleségemmel találkoztam. Nem tudom, melyikünk hatódott meg jobban: ő attól, hogy elutasítottam ajánlatát, vagy én a barátság szívhez szóló megnyilvánulásától ama személy részéről, aki iránt – akárcsak nagyszerű, derék felesége iránt – már azelőtt is nagy tisztelettel viseltettem.

A francia kormány legszívesebben nagyszabású pert rendezett volna, hogy azzal erős hatást tegyen a tömegekre, de a letartóztatott anarchistákat semmiképpen sem vádolhatta robbantásokkal. Ebben az esetben ugyanis az esküdtszék lett volna

illetékes ügyünkben, és az, minden bizonnyal, felmentett volna bennünket. Ezért a kormány machiavellista módszerhez folyamodott: az Internacionáléhoz való tartozásunkért vontak minket felelősségre. Franciaországban létezik egy olyan – közvetlenül a Kommün bukása után hozott – törvény, amely szerint a Nemzetközi Munkásszövetség tagjai fölött közönséges rendőrbíróság ítélkezhet, és öt évig terjedhető börtönbüntetéssel sújthatja őket. A rendőrbíróság pedig mindig a kormány kívánságának megfelelő ítéletet hoz.

A per 1883 január elején kezdődött meg Lyonban, és csaknem két hétig tartott. A vád nevetséges volt, mivel mindenki tudta, hogy a lyoni munkások sohasem tartoztak az Internacionáléhoz; így azután a vád – mint az a következő epizódból kitűnik – össze is omlott. Az egyetlen terhelő tanú a lyoni titkosrendőrség főnöke volt: egy éltes férfiú, akit a bíróság kivételes tisztelettel kezelt. Egyébként vallomása tökéletesen megfelelt a valóságnak.

– Az anarchisták – jelentette ki – rengeteg követőre találtak a lakosság körében. Lehetetlenné tették az opportunisták gyűléseit, mivel valamennyin felszólaltak, a kommunizmust és az anarchizmust hirdették ott, és ily módon megnyerték maguknak a hallgatóságot.

Látván, hogy a titkosrendőrség főnöke tanúvallomásában ragaszkodik az igazsághoz, elhatároztam: felteszek neki néhány kérdést:

– Hallotta-e valaha is, hogy Lyonban szó esett a Nemzetközi Munkásszövetségről?

– Sohasem – felelte komoran.

– Amikor én 1881-ben visszatértem a londoni kongresszusról, és minden tőlem telhetőt megtettem annak érdekében, hogy feltámasszam az Internacionálét Franciaországban, sikerült-e valami eredményt elérnem?

– Nem. A munkások nem találták eléggé forradalminak az Internacionálét.

– Köszönöm – mondtam neki, majd az ügyészhez fordulva

így szóltam: – Így rombolta le a vád épületét az ön saját tanúja.

Ennek ellenére mégis az Internacionáléhoz való tartozásunkért ítéltek el bennünket. Négyen a maximális büntetést kapták: ötévi szabadságvesztést és kétezer frank pénzbüntetést: a többieket egy–négyesztendei szabadságvesztésre ítélték. Vádlóinkat valójában egyáltalán nem érdekelte az Internacionálé létezése. Erről alighanem meg is feledkeztek. Röviden felszólítottak bennünket, hogy ismertessük az anarchizmust, amire nagyon szívesen vállalkoztunk. Amikor pedig az egyik lyoni elvtárs tisztázni akarta a robbantások kérdését, letorkolták, mondván, hogy bennünket nem azzal vádolnak, hanem az Internacionáléhoz való tartozásunkkal. Mellesleg, csupán én voltam a Szövetség tagja.

Az effajta tárgyalásokon mindig akad valami nevetséges mozzanat. Ez alkalommal az én levelem idézte ezt elő. Az ügyésznek nem volt mire építenie a vádat. Tucatszámra tartottak házkutatást a francia anarchisták lakásán, de csupán az én két levelemre bukkantak. Az ügyész tehát igyekezett ezekből kihozni, amit csak lehetett. Az egyik levelet egy francia munkáshoz intéztem, akit elfogott a csüggedés. Nagyszerű korunkról írtam neki, a küszöbönálló nagy változásokról, az új eszmék születéséről és elterjedéséről... A levél rövid volt, és a vád képviselője semmire sem ment vele. A másik levél azonban tizenkét oldalt töltött meg. És az ügyész itt akarta megmutatni, mit tud. Ezt a levelet ugyancsak egy francia barátomnak, Jean Grave-nak, a fiatal cipésznek írtam. Grave azzal kereste kenyerét, hogy otthonában cipőket foltozott. Bal oldalán egy kis vaskályha állt – ezen főzte ebédjét –, jobbján pedig az az asztalka, amelyen hosszú leveleket írogatott elvtársainak, anélkül, hogy fel kellett volna állnia alacsony cipészzsámolyáról. Barátom pontosan annyi cipő foltozását vállalta, amennyi elegendő volt rendkívül szerény kiadásainak fedezésére, valamint arra, hogy néhány frankot küldjön haza falujába, öreg édesanyjának. Miután ezzel a mennyiséggel végzett, hosszú órákon át ír-

ta leveleit; megkapóan józan okfejtéssel és előrelátással fejtegette bennük az anarchizmus elveit. Ma már egész Franciaországban ismerik mint publicistát, és mindenki tiszteli őszinte, szókimondó természetéért, józan politikuseszéért. Balszerencsénkre, akkoriban még úgy írt, hogy nyolc vagy tíz oldalon keresztül egyetlen pontot vagy vesszőt sem tett. Egy ízben nagyon részletes levélben magyaráztam el neki, hogy a papíron kifejtett gondolatok fő- és mellékmondatokra oszlanak; az előbbiek végét ponttal vagy vesszővel jelezzük, s az utóbbiaktól sem kell sajnálnunk legalább egy hitvány vesszőt. Kifejtettem barátomnak, mily sokat nyernének írásai, ha figyelembe venné ezeket a szabályokat.

Ezt a levelet olvasta fel az ügyész a tárgyaláson, és ezt a dagályos kommentárt fűzte hozzá:

– Hallották ezt a levelet, tisztelt uraim – szavalta a bírákhoz fordulva. – Az első pillantásra nincs benne semmi különös. A vádlott nyelvtanleckét ad egy munkásnak... De – s itt az ügyész hangja megremegett az izgalomtól – ezt egyáltalán nem azért tette, hogy segítsen egy szegény munkásnak elsajátítani azt, amit az iskolában – nyilván lustaságában – elmulasztott. Nem olyasmire tanítja, amivel az megkereshetné mindennapi kenyerét... Nem, tisztelt uraim! Ezt a levelet a vádlott azzal a céllal írta, hogy gyűlöletet ébresszen magasztos és kiváló intézményeink iránt, hogy még jobban beolthassa vádlott-társába az anarchizmus mérgét, hogy a társadalom még borzalmasabb ellenségévé tegye... Átkozott legyen az a nap, amidőn Kropotkin francia földre lépett!

Az ügyész filippikáinak hallatára nem tudtuk magunkat türtőztetni; és úgy hahotáztunk, mint a gyermekek. A bíráknak az ügyészre vetett pillantásából ezt lehetett kiolvasni: „Elég volt!" Ám a vád képviselőjét mindinkább elragadta a hév, és saját ékesszólásába belefeledkezve, már semmit sem vett észre, csak szavalt, szavalt, egyre jobban pózolva. Minden erejével azon buzgólkodott, hogy megszolgálja az orosz kormány kitüntetését, ami azután sikerült is neki.

Nem sokkal az ítélet kihirdetése után előléptették a rendőrbíróság elnökét: a járásbíróság tagjává nevezték ki. Ami az ügyészt és a rendőrbíróság másik tagját illeti – bármily nehezen is hihető –, az orosz kormány mindkettőjüknek küldött egy-egy Szent Anna-rendet, a francia kormány pedig hozzájárult e kitüntetések elfogadásához! Ily módon tehát a hírhedt francia–orosz szövetség még Lyonban, a mi tárgyalásunkat követően jött létre.

Ez a per – amelynek során olyan kiváló szónokok mondtak ragyogó anarchista beszédeket, mint Bernard, a munkás, és Émile Gautier (a beszédeket valamennyi lap közölte), s amelyben valamennyi vádlott bátran viselkedett, és két héten át hirdette tanait – óriási hatással volt a közvéleményre: eloszlatta ugyanis Franciaországban az anarchizmusról kialakult hamis elképzeléseket. Kétségtelen, hogy a pör bizonyos fokig más országokban is segítette a szocializmus újraébredését. Az ítélet viszont olyannyira megalapozatlan volt, hogy a kormánypárti lapok kivételével, az egész francia sajtó nyíltan szembeszállt a bírákkal. Még a mérsékelt *Journal des Economistes* sem helyeselte egyértelműen az ítéletet, „amelyet a tárgyaláson napvilágra került tények alapján egyáltalán nem lehetett volna megjósolni". A bírósággal vívott párviadalból mi kerültünk ki győztesen. A közvélemény a mi pártunkat fogta. A parlamentben haladéktalanul benyújtottak egy amnesztia-törvényjavaslatot, amelyre mintegy száz képviselő szavazott. A tervezetet azután évről évre rendszeresen benyújtották, s mind többen és többen szavaztak rá: egészen addig, amíg végül is szabadon bocsátottak bennünket.

A LYONI BÖRTÖN. – A BÖRTÖN KÁROS HATÁSA SZOCIÁLIS SZEMPONTBÓL. – A CLAIRVAUX-I KÖZPONTI FEGYHÁZBAN. – A FOGOLYMUNKA. – AZ ÖREG FOGLYOK SZÁNALMAS HELYZETE. – A FEGYHÁZ HÉTKÖZNAPJAI. – A BÖRTÖN DEMORALIZÁLÓ HATÁSA

A per véget ért, de mi még két hónapot töltöttünk a lyoni börtönben. Vádlott-társaim többsége fellebbezett a rendőrbíróság ítélete ellen, és most a választ várta. Én négy barátommal együtt kijelentettem, hogy egyáltalán nincs szándékomban fellebbezni, és tovább dolgoztam zárkámban. A szomszédos cellában jó barátom, Martin, a vienne-i posztókészítő ült, s mert mind a ketten jogerősen voltunk elítélve, megengedték, hogy együtt sétáljunk. Ha pedig napközben támadt kedvünk beszélgetni, kopogtattunk egymásnak – pontosan úgy, mint Oroszországban. A dekabrista ábécének itt is jó hasznát vettük.

Már lyoni fogságom idején kezdtem rádöbbenni, milyen szörnyű demoralizáló hatással van a börtön a foglyokra. Ezek a megfigyeléseim késztettek a továbbiakban – a Clairvaux-ban töltött három év alatt – arra, hogy határozottan állást foglaljak az egész börtönrendszer lényege ellen.

A lyoni börtön csillag alakú „modern" fegyintézet, amelyben csak magánzárkák vannak. Hatalmas területet foglal el, s két párhuzamos, magas kőfal zárja el a külvilágtól. Tervezésénél bizonyára figyelembe vették a börtönügy korszerű vívmányait, de emellett arra is gondoltak, hogy egy esetleges lyoni felkelés esetén az épület erődként szolgálhasson. A csillag ágai közötti térséget kis aszfaltozott udvarok töltik ki. Ha az idő engedi, ide vezetik ki a foglyokat munkára. Legfőbb foglalatosságuk a selyem gombolyítása. Bizonyos órákban sok gyermeket sétáltattak

az udvarokban, és zárkám ablakából gyakran figyeltem ezeket a lesoványodott, csonttá-bőrré fogyott, rosszul táplált, a saját árnyékukra emlékeztető lényeket. A vézna arcok, a legyengült, didergő testek a vérszegénység nyilvánvaló jeleit viselték magukon, s a betegség nemcsak a hálótermekben, de még az udvaron, a napon is egyre inkább elhatalmasodott rajtuk. Mivé válnak ezek a gyermekek, amikor tönkretett egészséggel, megsemmisített akaraterővel, és testileg legyöngülten elhagyják az ilyen iskolákat? A vérszegénység – amely elpusztítja a gyermekek erejét és munkakedvét, aláássa akaraterejüket, helytelen irányba tereli képzeletüket – sokkal inkább ösztönöz a bűnözésre, mint a bővérűség. A börtön pedig az emberi nem éppen eme ellenségének tenyészhelye. S tetejében még a szörnyű környezet, a fegyházi nevelés! Még a foglyok teljes elkülönítése sem segítene, de az egyébként is megvalósíthatatlan. A börtön légkörét a hazárd szenvedély dicsőítése hatja át: ez a lényege a lopásnak, a szélhámosságnak és a hasonló társadalomellenes cselekményeknek. Ezekben a javítóintézetekben – amelyeket az állam tart fenn, és a társadalom eltűr, mivel nem kívánja hallani, amint saját bűneit elemzik, s ítélkeznek felettük – a jövendő bűnözők egész nemzedékei nőnek fel. „Aki gyermekkorában került a rács mögé, dologházban végzi" – ezt hallottam később a börtönügy valamennyi ismerőjétől. E gyermekeket látva, megértettem, milyen jövő vár rájuk, és ilyenkor meg kellett kérdeznem magamtól: „Ki követett el nagyobb bűnt: ez a fiú, vagy az a bíró, aki évente sok száz gyermeket ítél ilyen sorsra?" Készséggel elismerem, hogy a bíró nem tudatosan követ el bűncselekményt. De vajon tudatosan követik-e el mindazokat a bűncselekményeket, amelyekért embereket börtönbe küldenek?

Fogságom első heteiben döbbentem rá egy másik körülményre is, amely azonban elkerüli a bírák és a büntetőjogászok figyelmét. Meg kell mondanom: a börtönbüntetés – az igazságszolgáltatás hibáiról most nem is szólok – rendszerint sokkal kegyetlenebbül sújtja az ártatlanokat, mint magukat az elítélteket.

Csaknem valamennyi vádlott-társam – a francia munkásság megannyi jellegzetes képviselője – kétkezi munkájából tartotta el feleségét és gyermekeit, vagy húgát, esetleg idős anyját. Amikor a családfenntartó börtönbe került, ezek a nők mindent elkövettek, hogy munkát találjanak. Némelyeknek ez sikerült, de még ők is csak legfeljebb napi másfél frankot tudtak megkeresni becsületes munkával. Heti kilenc, de gyakran csak hét frank – ez volt a legtöbb, amit a maguk és gyermekeik létfenntartására fordíthattak. Ez hiányos táplálkozáshoz, és mindenfajta nélkülözéshez vezetett, s az lett a következménye, hogy a nőknek és gyermekeiknek az egészségi állapota leromlott, később szellemi képességeik, izom- és akaraterejük is csökkent... Rájöttem, hogy a bírói ítélet lényegében a teljesen ártatlan embereket sújtja mindenféle szenvedéssel, rendszerint annál sokkal súlyosabbal, mint amilyenben maguknak az elítélteknek van részük. Általában úgy tartják, hogy a törvény különféle testi és szellemi megpróbáltatásoknak veti alá a bűnözőt. Az ember azonban olyan lény, aki fokozatosan a legkülönbözőbb életfeltételeket is képes megszokni. Ha nem tud változtatni rajtuk, elfogadja őket, mint holmi megváltoztathatatlant, ugyanúgy, ahogy az idült betegséget szokja meg, és válik iránta érzéketlenné. De mit kell elviselnie az ő büntetése idején feleségének és gyermekeinek: teljesen ártatlan embereknek? Rájuk a törvény még könyörtelenebbül sújt le, mint magára a bűnözőre. A mai betokosodott közgondolkodás mellett senkinek sem jut eszébe, milyen hallatlan igazságtalanság az, amit ezekkel az emberekkel művelnek. Magam sem gondoltam erre, amíg a valóság nem tárta elém a tényeket a maguk teljes mezítelenségében.

Magánzárkába kerültem. A cella három méter hosszú és két méter széles volt. Egy vaságy, egy asztalka és egy támlátlan szék állt benne; mindhárom a falhoz csavarozva. A lyoni fegyházban a magánzárkák nagyon piszkosak, és hemzsegnek a poloskáktól. Minden fogoly maga takarítja a celláját, vagyis reggelenként levonul a börtönudvarra, ahol is kiüríti és kimossa

„küblijét", amelynek kigőzölgéseit egész nap kénytelen belélegezni.

1883 március közepén, huszonegy olyan társammal egyetemben, akit egy évnél hosszabb büntetésre ítéltek, nagy titokzatosan átszállítottak a clairvaux-i központi fegyintézetbe. Valaha a Szent Bernát-rend kolostora volt ez, amelyből a Nagy Forradalom idején szegényházat csináltak. Később javítóbörtön lett: *„maison de détention et de correction"*,* de a foglyok, sőt még a börtöntisztviselők is csak úgy emlegették – és teljes joggal –, hogy *„maison de détention et de corruption"*.**

Amíg Lyonban raboskodtunk, úgy kezeltek bennünket, ahogyan Franciaországban az előzetes letartóztatásban levőket általában kezelik, vagyis a saját ruhánkat viseltük, vendéglőből hozathattuk a kosztot, és havi néhány frankért valamivel nagyobb zárkát – úgynevezett *pistole*-t – bérelhettünk. Én éltem is ezzel a lehetőséggel, hogy fokozottan dolgozhassam az *Encyclopaedia Britannica,* valamint a *Nineteenth Century* (Tizenkilencedik Század) című tudományos folyóirat számára készülő cikkeimen. Most viszont az érdekelt bennünket, hogyan kezelnek majd minket Clairvaux-ban? De Franciaországban úgy tartják, hogy a politikai fogolynak a szabadság hiánya és a kényszerű tétlenség már magában is súlyos büntetés, fölösleges tehát még külön is tetézni. Így aztán kihirdették nekünk, hogy olyan helyzetben leszünk, mint az előzetes letartóztatásban levők: külön zárkát kapunk, saját ruhánkat viselhetjük, felmentenek a kényszermunka alól, és szabad dohányoznunk.

– Akinek kedve támad, hogy kétkezi munkával keressen némi pénzt – közölte a felügyelő –, az fűzőt varrhat, vagy gyöngyház tárgyakat véshet. Mindezt nagyon rosszul fizetik, de maguk nem dolgozhatnak a fegyház műhelyeiben, ahol vaságyakat, képkereteket és más hasonló tárgyakat készítenek, mert ott a köztörvényesekkel lennének együtt.

* Letartóztató és javító intézet.

** Letartóztató és rontó intézet.

Akárcsak a többi fogolynak, nekünk is megengedték, hogy a kantinból némi ennivalóval vagy napi fél üveg vörös borral egészíthessük ki a börtönkosztot. Mindez jó minőségű volt, és nagyon olcsón jutottunk hozzá.

A Clairvaux-ban szerzett első benyomásom nagyon kedvező volt. Hajnali két vagy három órától kezdve az egész napot egy rabszállító vasúti kocsi vasketreceiben töltöttük. Megérkezésünk után átmenetileg a fegyház magánzárka-osztályán helyeztek el bennünket. Itt egészen kis méretű, de közönséges, nagyon tiszta cellák voltak. Noha már késő re járt az idő, egyszerű, de kiváló minőségű, meleg ételt adtak. Ezenkívül kaphattunk egy fél üveg finom *vin du pays*-t* is, literenként mindössze 24 centime-ért, a börtönkantinban. Felügyelő és fegyőr egyaránt rendkívül udvarias volt hozzánk.

Másnap a felügyelő megmutatta a számunkra kijelölt helyiségeket. Amikor megjegyeztem, hogy megfelelnének, de huszonkét ember számára kevés bennük a hely, és a zsúfoltság következtében megbetegedések fordulhatnak elő, azonnal egy másik zárkasort jelölt ki számunkra, abban az épületben, ahol azelőtt a perjel lakott, s ahol most a kórház volt. Szabadulása előtt az öreg Blanqui ugyanezen az osztályon, a szomszédos zárkában töltött három vagy négy esztendőt. Ezt megelőzően a magánzárka-épületben raboskodott.

Ily módon három tágas helyiséget bocsátottak rendelkezésünkre, meg egy külön negyediket is – ez kisebb volt –, hogy én és Gautier ott folytathassuk irodalmi tevékenységünket. Ezt az utóbbi kedvezményt minden bizonnyal az angol tudósok közbenjárásának köszönhettük, akik mindjárt az ítélet után nagy számban írták alá a kiszabadulásomat követelő felhívást. Az aláírók között volt az *Encyclopaedia Britannica* sok munkatársa, köztük Herbert Spencer és Swinburne, a költő. Victor Hugo nemcsak a nevét írta alá, de néhány meleg szót is fűzött hozzá. A francia közvélemény általában roppant kedvezőtlenül

* Helyi bor

fogadta elítéltetésünket. Amikor feleségem megemlítette Párizsban, hogy könyvekre van szükségem, a Tudományos Akadémia felajánlotta a saját könyvtárát, Ernest Renan, a vallástörténész pedig szeretetre méltó levelében közölte, hogy valamennyi könyve a rendelkezésemre áll.

Kis udvarunk volt, amelyben tekézhettünk, vagy *jeu de boule*-t* játszhattunk; amikor az utóbbit űztük, társaim olyan zajt csaptak, amire csupán franciák vagy más déli temperamentumú emberek képesek. Azonkívül kis veteményt is gondoztunk a fal tövében; nyolcvan négyzetméternyi területen szinte hihetetlen mennyiségű salátát, retket és némi virágot termesztettünk. Talán mondanom sem kell, hogy nyomban tanfolyamokat szerveztünk, ahol kozmográfiára, geometriára, valamint fizikára tanítottam társaimat, és segítettem nekik az idegen nyelvek elsajátításában is. Csaknem valamennyien belevágtak egy nyelv – angol, német, olasz vagy spanyol – tanulásába, sőt némelyek egyszerre kettőt is igyekeztek elsajátítani. Ezenkívül könyvkötészettel is foglalkoztunk az utolérhetetlen *Encyclopédie Roret* egyik kötetéből.

Mindennek ellenére egészségem az első év végére ismét romlott. Clairvaux ingoványon épült, ahol a malária járványos betegség, s én is megkaptam, ráadásul skorbuttal súlyosbítva. Feleségem – aki tanulmányai végett Párizsban dolgozott Würtz laboratóriumában, és természettudományi-doktori vizsgájára készült – ekkor odahagyott mindent, és Clairvaux-ba sietett. Ott is vett ki szobát, a börtönt övező hatalmas fal tövében meghúzódó falucskában, amely legfeljebb tucatnyi házat számlál. Talán mondanom sem kell, hogy a tökéletes magány a kisközségben, a fegyház árnyékában nem volt éppen kellemesnek mondható, mindamellett egészen kiszabadulásomig a faluban maradt. Az első esztendőben csak kéthavonként egy beszélőt engedélyeztek, s azt is csak a közöttünk ülő fegyőr jelenlétében. Amikor azonban határozottan kijelentette, hogy Clairvaux-

* Labdajáték.

ban telepszik le, hozzájárultak, hogy a börtönfalba épített őrtorony egyik helyiségében naponta találkozhassék velem. A kosztot abból a penzióból hordták nekem, ahol feleségem lakott. Később még azt is megengedték, hogy egy őr szigorú ellenőrzése mellett együtt sétálhassunk a felügyelő kertjében. Ezeken a sétákon rendszerint valamelyik rabtársam is velünk tartott.

Nagy meglepetéssel fedeztem fel, hogy a clairvaux-i központi fegyház valóságos gyárváros, amelyet gyümölcsöskertek és búzamezők öveznek, s egy hihetetlenül hosszú külső fal választ el a külvilágtól. A francia fegyintézetekben a foglyok kétségtelenül jobban ki vannak téve az igazgató és az őrök önkényének és szeszélyének, mint az angol börtönökben, viszont a bánásmód sokkal humánusabb, mint a La Manche túlsó partján. A megtorlásnak az a középkori rendszere, amely az angol börtönökben még mindig uralkodik, a franciaországi fegyintézetekből már régen eltűnt. A foglyot itt nem kényszerítik arra, hogy csupasz deszkán aludjék, s nemcsak másodnaponként adják ki matracát. Attól a pillanattól kezdve, hogy a fogoly a börtönbe lép, kielégítő ágyneműt kap, s azt többé nem veszik el tőle. Nem kényszerítik a rabokat olyan lealázó munkákra, mint a keréktaposás vagy a csepűtépés. Éppen ellenkezőleg, a fogoly hasznos munkát végez; ezért is van Clairvaux-nak gyárnegyed jellege. Az itt fogva tartott ezerhatszáz rab vaságyakat, képkereteket, tükröket, mérőedényeket, bársonyt, vásznat, női fűzőket, apró gyöngyház dísztárgyakat, facipőket készít, és közben némi búzát, zabot és zöldséget termeszt.

Ezenkívül, bár az engedetlenségért nagyon szigorú büntetés jár, még sincs korbácsolás, amit az angol börtönökben még alkalmaznak. Ez a büntetésmód Franciaországban teljesen elképzelhetetlen volna. Mindent összevetve, azt mondhatom, hogy Clairvaux Európa legjobb börtöne. Mindamellett az itteni eredmények ugyanolyan rosszak, mint bármelyik régi típusú fegyintézetben.

– Most mindenki azt hajtogatja, hogy a mi fegyházainkban

megjavulnak a foglyok – mondotta nekem az egyik börtöntisztviselő. – Ez ostobaság. Én sohasem írom alá ezt a hazugságot.

Zárkáink alatt volt a gyógyszertár, s mi néhanapján érintkeztünk az ott dolgozó foglyokkal. Volt közöttük egy ötvenöt év körüli, ősz öregember, akinek a mi ott-tartózkodásunk idején járt le a büntetése. Nem lehetett meghatódottság nélkül nézni, hogyan búcsúzott a fegyháztól. Tudta, hogy néhány hónap, sőt talán néhány hét múlva visszakerül ide, ezért jó előre megkérte az orvost, tartsa fenn számára a helyet a gyógyszertárban. Az öreg nem először volt Clairvaux-ban és tudta, hogy nem is utoljára. Az égvilágon senkije sem volt, akihez szabadulása után elmehetett volna, hogy ott húzza meg magát öreg napjaira.

– Ugyan, ki ad nekem munkát? – kesergett az öreg. – És miféle mesterséghez értek én? Semmiféléhez. Szabadulásom után nem is mehetek máshová, csak a régi cimboráimhoz. Azok legalább úgy fogadnak, mint öreg barátjukat.

Társaságuk azután felöntött a garatra, majd izgalmas beszélgetés következett egy ügyes húzásról, egy pompás fogásról, amit egy új lopással lehetne csinálni és – részben akaratgyöngeségből, részben, hogy barátainak kedvére tegyen – az öreg csatlakozott a többiekhez, és ismét a börtönben találta magát. Ez így megismétlődött néhányszor egymás után. Egy ízben azonban több, mint két hónap telt a szabadulása után, és még mindig nem tért visza Clairvaux-ba. Ekkor a foglyok, sőt még az őrök is nyugtalankodni kezdtek.

– Talán egy másik törvényszéki kerületbe tette át székhelyét, s ezért nem kerül vissza hozzánk – latolgatták. – Reméljük, nem keveredett szegény valami „kínos dologba". (Ez a lopásnál súlyosabb bűncselekményt jelentette.) Kár lenne érte, olyan derék, nyugodt öregember volt.

Ám hamarosan kiderült, hogy az első feltevés volt a helyes. Értesítés jött egy másik fegyházból, hogy az öreg ott van, és áthelyezését kéri Clairvaux-ba.

Az öreg foglyok roppant szánalmasan festettek. Sokan közülük gyermekkorukban vagy zsenge ifjúságukban ismerkedtek meg a börtönnel: mások már felnőttkorukban, de . . . „aki egyszer börtönbe került, az ott éli az életét". Így tartja a tapasztalaton alapuló közmondás. És most, a hatvanon túl, az öregek tudták, hogy a fegyházban fejezik be az életüket. És az igazgatóság – mintha csak siettetni akarná halálukat – azokba a műhelyekbe osztotta be őket, ahol mindenféle szövethulladékból nemezpapucsokat készítenek. A munkatermekben szállongó portól az öregeket egykettőre megtámadta a tüdővész, és végzett velük. Ekkor négy fogoly kivitte a vén cimbora holttestét a közös sírhoz. A koporsó mögött nem haladt más, csak a temetőőr meg a fekete kutyája. Az élen lépkedő börtönlelkész gépiesen darálta imáit, és szórakozottan jártatta tekintetét az utat szegélyező gesztenye- és fenyőfákon; és a négy cimbora bizony örült a percnyi szabadságnak. Alighanem csak a fekete kutyát hatotta meg a gyászszertartás.

Amikor Franciaországban bevezették a megreformált központi fegyházak intézményét, azt hitték, képesek lesznek fenntartani bennük a tökéletes hallgatás rendszerét. Ez azonban oly mértékben ellenkezik az emberi természettel, hogy szigorú alkalmazásáról le kellett mondani.

A kívülálló megfigyelő számára a börtön teljesen némának rémlik, a valóságban azonban ott is ugyanolyan mozgalmas az élet, akár egy kisvárosban. Fojtott hangon, futtában elejtett szavakkal, suttogással, vagy éppen papírszeletekre hamarjában firkált sorokban, minden hír pillanatok alatt jut el a börtön egyik végéből a másikba. Mindaz, ami a foglyok között a „díszudvaron" – a börtönhivatalnokok lakhelyén –, Clairvaux faluban, vagy a párizsi nagypolitikában történik, nyomban eljut valamennyi közös és magánzárkába, valamennyi műhelybe. A franciák természetüknél fogva túlzottan közlékenyek ahhoz, semhogy teljesen meg lehetne nekik tiltani a beszédet. Semmi-

féle kapcsolatunk sem volt a köztörvényesekkel, mégis tudtuk a napi szenzációkat. „Jeanra, a kertészre megint rányomtak két évet." – „A felügyelő felesége alaposan ellátta X. feleségének a baját." – „Rajtakapták a magánzárkás Jacques-ot, amint szót váltott a keretező Jeannal." – „N., a vén barom nem igazságügyminiszter többé. Megbukott a kormány." És így tovább. Amikor pedig híre járt, hogy Jean elcserélte a börtönőrrel azt a két flanellmellényt, amelyet tizenöt frankért vett az igazgatóságtól, és két ötvencentime-os pakli dohányt kapott érte, a szenzáció egy pillanat alatt elterjedt az egész börtönben.

Dohányért mindenhonnan fordultak hozzánk. Egy ízben egy kishivatalnok, aki velünk ült a fegyházban, cédulát akart eljuttatni hozzám, azzal a kéréssel, hogy a faluban élő feleségem látogassa meg az ő feleségét, aki ugyancsak a községben telepedett le. Rengeteg fogoly vett tevékeny részt ennek a levélnek a továbbításában, isten tudja, hány kézen ment át, amíg eljutott hozzám. Amikor pedig a párizsi újságokban olyan cikk jelent meg, amely felkelthette érdeklődésünket, a lapnak ezt a számát a legváratlanabb módon megkaptuk, például egy belecsavart kővel együtt átrepült kertünk magas falán.

A magánzárka nem küszöböli ki a másokkal való érintkezést. Amikor Clairvaux-ba érkeztünk, és egyszemélyes cellákban helyeztek el minket, oly szörnyű hideg volt bennük, hogy még írni is alig tudtam. Feleségem, aki akkor Párizsban élt, levelemet olvasva, nem ismerte meg az írásomat. A felügyelő utasítást adott, hogy fűtsék a zárkákat, amennyire csak lehet, de hiábavaló volt minden jóindulata: a cellákban továbbra is éppen olyan hideg volt, mint azelőtt. Mint kiderült, a gőzfűtés csöveit teljesen eltömték a papírdarabok, zsebkések és egyéb apró tárgyak, amelyeket a foglyok több nemzedéke rejtett ott el.

Pierre Martin barátom, akiről már szóltam, engedélyt kapott, hogy büntetésének egy részét magánzárkában töltse le. Szívesebben volt egyedül, mint tucatnyi emberrel a közös zárkában. Legnagyobb megdöbbenésére azonban azt tapasztalta, hogy egyálta-

lán nincsen egyedül. Az őt körülvevő falakból és kulcslyukakból csak úgy áradt a szó. Két-három nap múlva már valamennyi magánzárkában tudták, hogy ki ő, és Pierre a fél épülettel összeismerkedett. Ezekben a zárkákban, amelyekről azt hihetnők, hogy el vannak szigetelve, valójában olyan mozgalmas az élet, akár egy méhkasban. Csakhogy ez az élet gyakran ölt olyan jelleget, ami teljes egészében a pszichopatológia birodalmába tartozik. Még Krafft-Ebingnek sem volt fogalma az érzések olyasfajta eltorzulásáról, amilyen a magánzárkákban előfordul.

Nem kívánom elismételni mindazt, amit a börtönnek a foglyokra tett erkölcsi hatásáról már elmondtam abban a könyvemben, amely 1886-ban, nem sokkal Clairvaux-ból való szabadulásom után jelent meg angol nyelven, Londonban, *Orosz és francia börtönökben* címmel. Csupán egy dologra térek most ki. A börtönök lakossága a legkülönfélébb elemekből áll. Minthogy kizárólag arra a kifejezetten bűnöző típusra készültem fel, amelyről az utóbbi időben oly sokat hallottam Lombrosótól és tanítványaitól, nagyon meghökkentett valami. A börtön – noha általában úgy tekintik, mint garanciát a társadalomellenes cselekmények meggátlására – lényegében éppen ezeknek a cselekményeknek a tenyésztelepe. Közismert, hogy az iskolázatlanság, a rendszeres munkától való irtózás, a fizikai képtelenség a fáradalmak elviselésére, a helytelen irányba terelt kalandvágy, a játékra való hajlam, az erélytelenség, az akaraterő hiánya, valamint a mások jóléte iránti közömbösség azok az okok, amelyek az ilyen foglyokat a börtönbe juttatják. Fogságom idején azonban megdöbbenéssel tapasztaltam, hogy ezek a fogyatékosságok – külön-külön és együttvéve – a börtönben menthetetlenül fokozódnak. Mégpedig éppen azért fokozódnak, mert ez a fegyház lényegéből következik; amíg lesznek börtönök, ez mindig így is marad.

Minden alkalommal, amikor a clairvaux-i fegyház udvarán lustán mozgó foglyot pillantottam meg, mögötte az ugyancsak lustán lépkedő őrrel, gondolataim vissza-visszaszálltak ifjúkoromba, apánk házába, a jobbágyság időszakába. A fogoly-

munka: rabmunka; nem lelkesítheti az embert, s nem töltheti el azzal a tudattal, hogy a munka életszükséglet. A börtönlakót meg lehet tanítani valamilyen mesterségre, de a szakma szeretetét már nem lehet beleoltani. Éppen ellenkezőleg: a legtöbb esetben a munka gyűlöletét szokja meg.

Kétség nem férhet hozzá: a hosszan tartó rabság elkerülhetetlenül, végzetszerűen tönkreteszi az ember energiáját, mi több, kiöli belőle az akaratot is. A börtönélet során a fogolynak nincs szüksége arra, hogy próbára tegye akaraterejét. Ha mégis megteszi, csak bajt hoz a fejére: a börtönigazgatóságnak az az álláspontja, hogy a fogolyból ki *kell* ölni az akaratot, és ezt meg is teszik. Még kevesebb alkalma nyílik kifejeznie természetes rokonszenvét. Az egész börtönrendszer azt célozza, hogy ne engedjék a foglyot azokkal érintkezni, akik iránt – legyenek a falon innen vagy túl – vonzalmat érez. Azután amint telnek az évek, a rab egyre kevésbé képes megfeszített testi vagy szellemi munkát végezni. És ha korábban nem szerette a rendszeres tevékenységet, a négy fal között ez az érzés csak egyre inkább elhatalmasodik rajta.

Aki már a börtön előtt fárasztónak érezte az egyhangú munkát, amit nem tudott megfelelően elvégezni, vagy ellenszenvvel viseltetett az iránt a megerőltető, rosszul fizetett munka iránt, amelyre a dolgozó embert kárhoztatják, az a fegyházban egyenesen meggyűlöli a munkát. Ha azelőtt csupán kétségei voltak az uralkodó erkölcsi felfogással szemben, most, hogy kritikus szemmel látta e szabályok hivatalos védelmezőit, és megtudta társainak a véleményét is ezekről a törvényekről, nyíltan sutba dobja a régi erkölcskódexet. És ha valakit szenvedélyes és érzékeny vérmérsékletének elfajulása taszított a bűn útjára, úgy a börtönben töltött évek során jellemének ez az elfajulása szörnyű méreteket ölt. Éppen ebben az utóbbi – legveszedelmesebb – irányban hat a börtön „nevelése" a leginkább.

Szibériában meggyőződtem arról, mily förtelmes mocsarak a mi régi, piszkos, agyonzsúfolt dologházaink: a testi és szellemi züllésnek ezek a melegágyai. Akkor, húszéves fejjel azt hittem,

hogy sokkal jobbá lehetne tenni ezeket az intézményeket, ha csökkentenék a zárkák zsúfoltságát, megfelelően csoportosítanák a foglyokat, és egészséges munkára fognák őket. Most mindezekről az illúziókról le kellett mondanom. Módom volt meggyőződni arról, hogy a legjobb, „megreformált" börtönök – legyenek ott közös cellák vagy magánzárkák – a foglyok, illetve a társadalmi hasznosság szempontjából éppen olyan rosszak – ha ugyan nem rosszabbak –, mint a régi, reform előtti tömlöcök. Ezekben nem javulnak meg az elítéltek. Éppen ellenkezőleg, a modern fegyházak a legtöbb esetben pusztítóan káros hatással vannak a foglyokra. A tolvaj, a csaló, a rabló, ha néhány év után elhagyja a börtönt, ott folytatja régi mesterségét, ahol abbahagyta. Sőt, közben a „képzettsége" is nagyobb lett – a börtönben elsajátította a „szakma" minden csínját-bínját –, és megnőtt elkeseredettsége a társadalommal szemben. Így jobban tudja önmaga előtt igazolni a törvények és szokások elleni lázadását. Ez az ember szükségszerűen, menthetetlenül mind tovább süllyed azoknak a társadalomellenes tetteknek a mocsarába, amelyek egyszer már a törvény kezére juttatták. A szabadulás után elkövetett bűncselekmény elkerülhetetlenül súlyosabb lesz, mint az, amiért először bukott le. És számára már meg van írva, hogy életét börtönben vagy kényszermunkán végezze. A fent említett könyvemben kifejtettem, hogy a börtönök „a bűnözés államköltségen fenntartott egyetemei". És most, amikor sok év elteltével ismét ez a kérdés foglalkoztat, az új tények világánál csupán megerősíthetem ugyanezt.

Személy szerint nekem semmi okom sincs arra, hogy sajnálkozzam a francia börtönben töltött éveimen. A tevékeny és független ember számára a szabadság elvesztése már magában is oly nagy büntetés, hogy a fegyházban elszenvedett egyéb nélkülözésekről még beszélnem sem érdemes. Természetesen nagyon nyomasztólag hatott ránk a kényszerű tétlenség, amikor arról kaptunk híreket, hogy fellendülőben van a francia politikai élet. Az első év végét – különösen a borongós telet – mindig nehezen viseli el a fogoly. Ám a tavasz beköszöntével még

kínzóbbá válik a szabadság hiánya. Amikor zárkám ablakából láttam, hogy ismét zöld takarót ölt a rét, s könnyű kis tavaszi köd játszik a dombokon; amint megpillantottam a száguldó vonatot, erős vágy ébredt bennem, hogy utánavessem magam, beszívjam az erdő illatát, és beleolvadjak a nagyváros emberi életének áramába. Ám aki egy szélsőséges párt sorsához köti a maga sorsát, az készüljön fel arra, hogy hosszú éveket tölt a börtönben, és ne zúgolódjék emiatt. A forradalmár tudatában van annak, hogy bizonyos fokig még a fogságban is az emberiség haladását segíti elő, amellyel együtt fejlődnek és szilárdulnak drága eszméi.

Lyonban nagyon durva alakok voltak a börtönőrök: erről mindnyájunknak – társaimnak, feleségemnek, jómagamnak – volt alkalmunk meggyőződni. Néhány összetűzés után azonban minden rendbe jött. Azonfelül a börtönigazgatóság kitűnően tudta, hogy mellettünk áll a párizsi sajtó, és egyáltalán nem óhajtotta kihívni maga ellen Rochefort haragját, vagy Clemenceau csípős kritikáját. Clairvaux-ban még erre sem volt szükség. Az egész tisztviselői kart néhány hónappal azelőtt váltották le, hogy mi odakerültünk. A börtönőrök megöltek zárkájában egy foglyot, majd felakasztották a holttestét, ily módon öngyilkosságnak tüntetve fel az esetet. Ám az orvos jóvoltából ez alkalommal kiderült a dolog. A főfoglárt és néhány segédjét leváltották, és mindjárt egészen más viszonyok alakultak ki a börtönben. Egészében véve a legjobb emlékeim maradtak a clairvaux-i igazgatóról, és végeredményben ott-tartózkodásom idején nemegyszer gondoltam arra, hogy az emberek sokkal jobbak, mint azok az intézmények, amelyeknek a kötelékébe tartoznak. De személyes panasz híján, sőt annál is inkább és annál kategorikusabban ítélhetem el magát az intézményt, mint a múlt maradványát, amely elvben elhibázott, és számtalan társadalmi baj forrása.

Még valamit meg kell említenem, ami talán még jobban megdöbbentett, mint a börtönnek a foglyokra tett demoralizáló hatása. Micsoda fertőző góc minden börtön, sőt minden bí-

róság, a szomszédok, a közelben lakók számára! Lombroso nagy szenzációt keltett „bűnöző típusával", amit állítólag a börtöntöltelékek között mutatott ki. Ha ugyanilyen figyelmet szentelt volna a bíróságok körül lebzselő mindenfajta népségnek – titkosrendőröknek, spicliknek, zugügyvédeknek, besúgóknak és különféle kijáróknak –, Lombroso bizonyára arra a következtetésre jutott volna, hogy a „bűnöző típus" előfordulásának földrajzi határai nem érnek véget a börtön falainál. Sehol sem láttam még a legalacsonyabb rendű emberfajta képviselőinek olyan gazdag gyűjteményét, mint a lyoni bíróságon, ahol hemzsegnek az ilyen alakok. A clairvaux-i börtön természetesen meg sem közelítette ezt. Dickens és Cruikshank megörökített néhány ilyen típust, amely egy külön világhoz tartozik; világuk a bíróságok körül kering, és körös-körül, messzi távolságban terjeszti a ragályt. Ugyanez vonatkozik a clairvaux-ihoz hasonló központi fegyházakra is. Mint a zsírfolt a ruhán, úgy terjed a börtönök körül a lopás, a szélhámosság, a besúgás és általában a romlottság szelleme.

Hát ezt tapasztaltam én. És ha elítéltetésem előtt tudtam már, hogy a modern büntetőrendszer káros, Clairvaux-t megjárva arra is rájöttem, hogy ez a szisztéma nemcsak rossz és igazságtalan, hanem esztelen is: a társadalom – tudatlanságból, vagy a valóság színlelt nem ismerése következtében – a saját költségén tartja fenn a „bűnözésnek ezeket az egyetemeit", a romlottság eme fészkeit, s mindezt azon a jogcímen, hogy a fegyintézetekre néhány ember bűnös hajlamainak megfékezése végett van szükség.

INCIDENSEIM A TITKOSRENDŐRSÉGGEL. – EGY ÜGYNÖK MULATSÁGOS JELENTÉSE. – LELEPLEZETT BESÚGÓK. – AZ ÁLBÁRÓ. – A KÉMKEDÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Minden forradalmár életében akad bizonyos számú besúgó és *agent provocateur*. Nekem is kijutott ebből a jóból. Minden kormány jelentős összegeket költ ezeknek a hüllőknek a fenntartására, ámbár ezek tulajdonképpen csak a tapasztalatlan fiatalokra veszélyesek. Aki valamennyire is ismeri az életet és az embereket, az gyorsan megtanulja felismerni ezt a típust; van ugyanis bennük olyasvalami, ami azonnal óvatosságra int. A társadalom alja népéből – a legalacsonyabb erkölcsi színvonalú emberekből – verbuválódnak. És ha szemügyre vesszük a környezetünkbe került személyek morális arculatát, a „társadalom eme oszlopainak" a viselkedésében hamarosan olyan meghökkentő mozzanatokra figyelünk fel, amelyek arra késztetnek, hogy feltegyük magunknak a kérdést: „Mi hozta hozzám ezeket az embereket? Miféle közös ügyük lehet énvelem?" És a legtöbb esetben már ez az egyszerű kérdés is óvatosságra inti az embert.

Első genfi tartózkodásom idején mindnyájan jól ismertük azt az ügynököt, aki az orosz kormány megbízásából az emigránsokat figyelte. „X. gróf" néven szerepelt, nem lévén azonban inasa, sem kocsija, amelyen elhelyezhette volna a címerét, kénytelen volt az ölebének a takarójára kihímezni. Hébe-korba a kávéházban találkoztunk vele, de beszélgetésbe nem bocsátkoztunk. Alapjában véve „ártatlan" ember volt, minthogy jelentéseit minden bizonnyal csak az újságárusnál vásárolt emigránslapokból állította össze, és legfeljebb saját megjegyzéseivel fűszerezte azokat.

Egészen másfajta alakok bukkantak fel Genfben, amikor ott

az emigráció új nemzedéke volt kialakulóban. Mindamellett így vagy amúgy, de az új ügynököket is mindig felismertük.

Ha ismeretlen személy tűnt fel a láthatáron, szokott nihilista nyíltságunkkal kérdeztük ki múltjáról és szándékairól. Ily módon gyorsan tisztáztuk, kivel is van dolgunk. Az őszinteség a legkiválóbb szer az emberek közötti jó kapcsolatok kiépítésére; ilyen esetekben pedig egyenesen felbecsülhetetlen. Olyan – a mozgalomban ismeretlen – emberek jöttek Genfbe, akiket Oroszországban nemcsak személyesen, de még hallomásból sem ismertünk. A kolónia néhány nap vagy éppen néhány óra alatt befogadta egyik-másikukat. Az ügynököknek azonban különféle okokból sohasem sikerült a bizalmunkba férkőzniük. Az ügynök megnevezhetett közös ismerősöket, kiváló – néha részben helytálló – választ adhatott az oroszországi múltját puhatoló kérdésre, tökéletesen magáévá tehette a nihilista viselkedését és zsargonját, de sohasem volt képes elsajátítani az orosz ifjúság körében kialakult nihilista etikát. S ez egymagában elegendő volt ahhoz, hogy ne tudjon a kolónia közelébe kerülni. A besúgók mindent utánozhatnak, kivéve az erkölcsi magatartást.

Amikor Reclus-vel dolgoztam, Clarens-ban élt egy ilyen alak, akitől mindnyájan távol tartottuk magunkat. Semmi rosszat sem tudtunk róla, csak éppen éreztük, hogy nem a mi emberünk. S minél inkább igyekezett közénk furakodni, annál gyanúsabb lett. Én soha egyetlen szót sem váltottam vele, éppen ezért akart mindenáron megismerkedni velem. Látván, hogy a szokott módon nem férkőzhet hozzám, leveleket kezdett küldözgetni, s ezekben titokzatos találkozókra hívott az erdőbe vagy más hasonló helyre, titokzatos célokból. Egyszer tréfából elfogadtam az ajánlatát, és elmentem a megjelölt helyre, miközben egy barátom a távolból követett. Ez az úr azonban, mivel alighanem cinkosa is volt, rájött, hogy én sem vagyok egyedül, és nem jelent meg a találkozón. Így azután nem részesültem abban a szerencsében, hogy valamikor is szót válthassak vele. Akkoriban egyébként is feszített iramban dolgoztam, minden

időmet a földrajz és a *Révolté* között kellett megosztanom, ezért a konspirációra nem jutott időm. Később azonban tudomásunkra jutott, hogy ez az ember részletes jelentéseket küldözgetett a Harmadik Ügyosztálynak azokról a velem folytatott állítólagos beszélgetésekről, iránta való bizalmamról, továbbá azokról a szörnyűséges pétervári összeesküvésekről a cár ellen, amelyeket én irányítok. Pétervárott mindezt készpénznek vették. És nemcsak ott: Olaszországban is elhittek minden ostobaságot, amit az ügynökök jelentettek. Egy ízben, amikor Cafierót Svájcban letartóztatták, elébe tárták az olasz ügynököknek a kormányukhoz küldött jelentéseit: ezekből az derült ki, hogy Cafiero meg én bombákkal felfegyverkezve Itáliába készülünk. Valójában akkor még nem voltam Olaszországban, s egyáltalán nem is készültem oda.

Meg kell mondanom, hogy a besúgók nemcsak kitalált dolgokról számolnak be. Gyakran közölnek való tényeket is; csupán az a kérdés, hogyan tálalják. Nagyon sokat nevettünk a francia kormány egyik utánunk küldött ügynökének a jelentésén. Ez az alak 1881-ben, párizs–londoni utunkon volt a nyomunkban. Az ügynök – amint ez gyakran megesik – kettős játékot űzött, és jelentését Rochefort-nak is eladta, aki közzétette ezt újságjában. Az ügynök ugyan csupa tényt sorakoztatott fel, de hogyan jelentette mindezt! Ezt írja például: „Kropotkin és felesége beült egy fülkébe, én a szomszédos kupéban foglaltam helyet. Egész idő alatt oroszul beszéltek, hogy a többi utas ne értse őket." Megint csak színigaz, oroszul beszéltünk, mint mindig. „Amikor Calais-ba értek, erőlevest rendeltek." Szent igaz, erőlevest hozattunk. De itt kezdődik az utazás titokzatos oldala. „Ezután váratlanul eltűntek. Hiába kerestem őket a peronon és másutt; amikor ismét előbukkantak, Kropotkin más ruhát viselt, és egy orosz pópa volt a társaságában, aki nem tágított mellőle egészen Londonig, ahol is szem elől vesztettem." Megint csak minden igaz. Feleségemnek egy kissé megfájdult a foga, s én megkértem a vendéglőst, engedjen be a szobájába, ahol ecsetelhetem a sajgó fogat. Ez volt hát „eltűnésünk" oka.

Minthogy pedig a csatornán készültünk átkelni, zsebre vágtam puha gyapjúsapkámat, és prémes kucsmát húztam a fejembe: ez volt az én „álruhám". Ami a titokzatos pópát illeti, az is valóban létezett. Igaz, hogy nem orosz volt, de az már mindegy; a görög papok öltözékét viselte. A söntésben pillantottam meg, ahol hiába kért valamit, senki sem értette.

– Agua! Agua! – ismételgette panaszos hangon.

– Adjanak egy pohár vizet ennek az úrnak – mondtam a csaposnak.

A lelkész, aki nem győzött csodálkozni páratlan nyelvészeti képességeimen, igazi keleti szenvedélyességgel mondott köszönetet szívességemért. Feleségem megszánta, és a legkülönfélébb nyelveken próbált szót érteni vele, ám a pap kizárólag újgörögül beszélt. Végül is kiderült, hogy valamilyen délszláv nyelven tud néhány szót, s ezt sikerült kihámoznunk: „Görög vagyok ... török nagykövetség ... London". Kézzel-lábbal elmagyaráztuk neki, hogy mi is Londonba megyünk, és velünk jöhet.

Ami a legmulatságosabb: valóban sikerült megtudnom számára a török nagykövetség címét, még mielőtt beértünk a londoni Charing-Cross pályaudvarra. Az egyik állomáson, ahol a vonat megállt, két elegáns hölgy lépett be az amúgy is zsúfolt harmadik osztályú kocsiba. Mindketten újságot tartottak a kezükben. Az egyik hölgy angol volt, a másik – egy franciául jól beszélő szépasszony – angolnak adta ki magát. Ám alig váltottunk néhány szót, e két kérdést szegezte nekem:

– Hogyan vélekedik Ignatyev grófról? – majd rögtön utána: – Hamarosan megölik az új cárt is?

E két kérdésből tisztába jöttem a mesterségével, de eszembe jutott a pap, és megkérdeztem a hölgyet:

– Nem tudja véletlenül a londoni török nagykövetség címét?

– N. utca X. szám – felelte folyékonyan, akár egy leckéjét felmondó iskolás lány.

– Bizonyára azt is tudja, hogy hol van az orosz nagykövetség? – folytattam.

Ugyanilyen készségesen felelt erre a kérdésemre is. Amikor vonatunk befutott a Charing-Cross pályaudvarra, a hölgy buzgón szorgoskodni kezdett a poggyászunk körül. Már-már kesztyűs kezével felragadta volna nehéz bőröndünket is, de legnagyobb meglepetésére rászóltam:

– Elég volt! Hölgyek nem szokták férfiak helyett vinni a poggyászukat. Távozzék!

Visszatérek azonban igazságkedvelő francia „árnyékunkhoz". „Kropotkin kiszállt a Charing-Cross pályaudvaron – jelentette az ügynök –, de a vonat érkezése után még egy jó félóráig ott maradt, amíg csak meg nem győződött róla, hogy mindenki eltávozott már az állomásról. Én egy oszlop mögül mindvégig szemmel tartottam. Amikor úgy látta, hogy már az utolsó utas is elhagyta a peront, feleségével együtt beugrott egy konflisba. Én azonban még ekkor is a nyomában voltam, és hallottam, amint a kocsis ezt a címet mondta a rendőrnek a kapunál: „N. utca 12." A kocsi után futottam. A közelben nem akadt konflis, így hát egészen a Trafalgar térig szaladtam, ahol végre találtam egy bérkocsit. Üldözőbe vettem őket. A fent nevezett ház előtt álltak meg."

Mindez tény, a cím és minden más igaz. De milyen titokzatos színben tüntette fel az ügynök az egészet! Érkezésemről értesítettem egy orosz barátomat, aki azonban elaludt a ködös reggelen. Félóra hosszat vártunk rá, azután a pályaudvaron hagytuk a poggyászunkat, és a lakására hajtattunk.

„Két óra hosszat ültek a leeresztett redőny mögött – folytatta jelentését a titkosrendőr –, majd egy magas ember lépett ki a házból, s egy óra múlva Kropotkinék poggyászával tért vissza." Még a leeresztett redőnyökre vonatkozó megjegyzés is helytálló. A köd miatt meg kellett gyújtani a gázlámpákat, s azért engedtük le a redőnyt, hogy megszabaduljunk a sárga ködbe burkolózó islingtoni mellékutca kellemetlen látványától.

Amikor Elisée Reclus-vel dolgoztam együtt Clarens-ban, havonta kétszer utaztam Genfbe a *Révolté* kinyomtatása miatt. Egy ízben a nyomdában közölték velem, hogy egy orosz akar

látni. Ez az ember már járt barátaimnál, és elmondta nekik: azért jött, hogy felajánlja nekem egy *Révolté* típusú új orosz újság közös kiadását; ő biztosítaná az ehhez szükséges összeget. Rábeszéltek, hogy vegyem fel vele a kapcsolatot. Egy kávéházban adtam találkozót. Német néven mutatkozott be – azt hiszem, Thonlehmnek mondta magát –, és azt állította, hogy az orosz birodalom balti határvidékéről való. Eldicsekedett nagy vagyonával – birtokaival, gyáraival –, és felháborodva beszélt arról, hogy a kormány el akarja oroszosítani a balti kormányzóságok német ajkú lakosságát. Mindent összevetve, kissé bizonytalan – se nem jó, se nem rossz – benyomásom alakult ki róla, és barátaim ragaszkodtak hozzá, hogy fogadjam el ajánlatát. Nekem azonban az első pillanattól kezdve nemigen tetszett ez az ember.

A kávéházból szállodai szobájába mentünk. Itt még jobban felengedett, természetesebben kezdett viselkedni, és ekkor már egészen ellenszenvessé vált.

– Ne kételkedjék a vagyonomat illetően – mondta. – Van egy nagyszerű találmányom, amely csodálatosan fog jövedelmezni. Szabadalmaztatom, és az egész befolyó összeget az orosz forradalomra fordítom.

Egészen elképedtem, amikor egy szánalmas gyertyatartót húzott elő: csak a rondasága volt eredeti, meg az a három szál drót, amely a gyertya beillesztésére szolgált. A legszegényebb háziasszony sem tűrt volna meg házában egy ilyen gyertyatartót, és ha csodálatosképpen ki is adják rá a szabadalmi okiratot, egyetlen gyáros sem fizetett volna érte egy húszasnál többet.

„Gazdag ember létére ilyen gyertyatartóba veti minden reményét – gondoltam magamban. – Bizonyára sohasem látott még szebbet."

S ezzel végképp megvolt róla a véleményem. Nem lehetett gazdag ember, és a pénzt sem a maga zsebéből ajánlotta fel. Ezért kereken megmondtam neki:

– Hát jó, ha ön annyira szeretne egy orosz forradalmi lapot indítani, s oly hízelgő véleménnyel van rólam, mint mondja,

utalja át a pénzt valamelyik bankba a nevemre, azzal, hogy kizárólagos joggal én rendelkezem az összeggel. De figyelmeztetem: önnek semmiféle beleszólása sem lesz az újság szerkesztésébe.

– Ó, persze, persze! – felelte. – Nekem az is elegendő, ha néhanapján feljárok a szerkesztőségbe, és hébe-korba egy-egy tanácsot adok és segítek önöknek becsempészni a lapot Oroszországba.

– Nem, erről szó sem lehet. Ön egyáltalán nem találkozhat velem.

Barátaim szerint túl szigorúan intéztem el ezt az embert, ám kis idő múltán levelet kaptunk Pétervárról: figyelmeztettek bennünket, hogy Thonlehm néven jelentkezni fog nálam a Harmadik Ügyosztály egyik embere. A gyertyatartó tehát jó szolgálatot tett nekünk.

Egy gyertyatartóval, esetleg valami mással, de előbb vagy utóbb mindig elárulja magát ez a banda. 1881-ben, egy ködös reggelen, két orosz keresett fel bennünket Londonban. Egyiküket névről ismertem, a másikról – akit az első barátjaként mutatott be – még sohasem hallottam. Azért jött Londonba, hogy elkísérje barátját rövid itteni látogatására. Mivel ismerősöm kezeskedett érte, egyáltalán nem gyanakodtam rá. Minthogy azonban aznap rengeteg dolgom volt, megkértem egy közelben lakó londoni ismerősömet, segítsen nekik szobát találni, és mutassa meg a várost. Feleségem, aki még ugyancsak nem látta Angliát, csatlakozott hozzájuk. Este, amikor hazatért, kijelentette:

– Tudod mit, nekem ez az ember nem tetszik. Légy vele óvatos!

– De hát miért? Történt valami?

– Semmi, az égvilágon semmi; de egész bizonyosan nem a mieink közül való. Ahogyan a kávéházban a pincérrel beszélt, ahogyan fizetett, mindebből nyomban megéreztem, hogy nem elvtárs.

– Ha meg így van, akkor minek jött hozzánk?

Feleségem oly határozottan gyanakodott a fiatalemberre, hogy miközben háziasszonyi kötelességét teljesítette, egyetlen percre sem hagyta magára a szobámban. Beszélgetni kezdtünk, s eközben vendégünk fokozatosan bár, de oly nyilvánvalóan mutatta ki alantas erkölcsi felfogását, hogy még ismerősöm is belevörösödött. Amikor múltja felől kérdeztem, még kevésbé kielégítő válaszokat kaptunk. Óvatosak lettünk. Hogy ne szaporítsam tovább a szót, néhány nap múlva mindketten elutaztak Londonból, és két hét múlva kétségbeesett levelet kaptam ismerősömtől, amelyben bocsánatért esedezett, az általa bemutatott fiatalember – mint kiderült – a párizsi orosz nagykövetség fizetett besúgója volt. Utánanéztem a Franciaországban és Svájcban működő titkos ügynökök lajstromában, amelyet nem sokkal azelőtt kaptunk meg a Végrehajtó Bizottságtól (a Bizottságnak ugyanis Pétervárott mindenütt voltak emberei). És ezen a listán rá is bukkantam a fiatalemberre. Mindössze egy betűnyit változtatott a nevén.

Régi trükk az, hogy a rendőrség pénzén indítanak lapot, és egy ügynököt állítanak az élére; ezt már 1881-ben megkísérelte a párizsi rendőrfőnök. A hegyekben laktam Elisée Reclus-vel, amikor levelet kaptunk egy franciától – pontosabban belgától –, közölte, hogy anarchista lapot akarnak indítani Párizsban, és közreműködésünket kéri. Kellemetlen szájízzel olvastuk ezt a mézesmázos levelet. Azonkívül Reclus-ben derengett, hogy valamiféle csúnya históriával kapcsolatban már hallotta a levélíró nevét. Úgy határoztunk, hogy visszautasítjuk a közreműködést, s én írtam egy párizsi barátomnak: tudja meg mielőbb, honnan származik a lap indulásához szükséges pénz. Elvégre lehet, hogy az orléanisták folyósítják az összeget; nemegyszer tett már ilyesmit ez a dinasztia; ismernünk kell a pénzforrást. Párizsi barátom a munkásokra jellemző őszinteséggel felolvasta levelemet egy gyűlésen, amelyen a lap leendő kiadója is jelen volt. Az úgy tett, mintha mélységesen megsértődött volna, és több levélre voltam kénytelen válaszolni ebben az ügyben. Én azonban kitartottam a magam igaza mellett: ha a szóban forgó

személy komolyan veszi a dolgot, megérti, hogy magyarázattal tartozik nekünk a pénz eredetéről; ha meg nem, akkor nem forradalmár, és többé semmi közünk egymáshoz.

Kitartó érdeklődésünkre végül is azt a választ kaptuk ettől az úrtól, hogy a pénzt gazdag nagynénje folyósítja, aki ugyan konzervatív felfogású hölgy, de engedett unokaöccse régi vágyának: hadd legyen annak saját újságja. A hölgy nem Franciaországban, hanem Londonban él. Erre felszólítottuk: adja meg a nénikéje nevét, címét, és Malatesta barátunk vállalta, hogy felkeresi. Egy olasz barátjával állított be, aki használt bútorral kereskedett. A hölgy kis lakásban élt. Amíg Malatesta a „nénikével" beszélgetett, és mindinkább arra a következtetésre jutott, hogy az csak a komédia rá osztott szerepét alakítja, barátja, a zsibárus szemügyre vette az asztalokat, a székeket, és megállapította, hogy az egész bútort csak úgy kölcsönözték – alighanem csak az előző napon – a szomszédos zsibárustól. Az asztalokon és a székeken még rajta volt a kereskedő cégjelzése. Ez természetesen még mit sem bizonyított, de megerősítette gyanúnkat. Én kereken megmondtam: semmiféle kapcsolatot nem kívánok fenntartani a lappal.

Az újság iszonyatosan vérszomjas volt. Minden egyes száma gyújtogatásra, gyilkosságra, dinamitos merényletekre bujtogatott. A lap kiadójával néhány hónappal később, 1881 júliusában találkoztam, a londoni kongresszuson, és mihelyt megpillantottam kiélt arcát, meghallottam beszédét, és szemügyre vettem azokat a nőket, akiknek a társaságában forgott, kikristályosodott a róla alkotott véleményem. A kongresszuson, amelyen mindenféle szörnyűséges határozati javaslatokkal állt elő, valamennyien elhúzódtak tőle. Amikor pedig a világ különféle országaiban élő anarchisták címét tudakolta, nem éppen udvarias formában utasították el. Hogy ne szaporítsam tovább a szót: pár hónappal később leleplezték, és a következő napon már az újságja sem jelent meg. Két év múltán Andrieux párizsi rendőrfőnök közzétette a memoárjait. Ebben megemlékezett a lapról, amelyet ő alapíttatott, és megnevezte a vérszomjas újság ki-

adóját: azt a bizonyos Serrault urat, aki gyanút ébresztett bennünk. Andrieux beszámolt egy Párizsban megrendezett robbantásról is: az ő ügynökei „valamivel megtöltött" konzervdobozokat helyeztek el Thiers szobra alá.

Elképzelhetjük, milyen rengeteg pénzébe került mindez Franciaországnak és más nemzeteknek!

Akár több fejezetre valót is írhatnék a rendőrügynökökről, de most már csak egy históriát mondok el, amely Clairvauxban esett meg két kalandorral.

Feleségem abban az időben a falu egyetlen kis penziójában lakott, a börtönfalak árnyékában. Egyszer beállított hozzá a tulajdonosnő, és két úrtól hozott üzenetet; abban a percben érkeztek, és látni kívánták feleségemet. A háziasszony minden ékesszólását latba vetette érdekükben:

– Ó, én ismerem az embereket – mondta –, és biztosíthatom Madame-ot, hogy ezek igazi úriemberek. Az egyik német tisztnek mutatkozott be, de nyilván vagy báró, vagy nemesúr, a másik meg a tolmácsa. Nagyon jól ismerik önt. A báró Afrikába készül – talán örökre –, és elutazása előtt még szeretné látni Madame-ot.

Feleségem rápillantott az üzenetet tartalmazó borítékra. Ez állt rajta: „A madame la princesse Kropotkine. Quand á voir?"* Más bizonyítékra nem volt szüksége arra vonatkozólag, hogy kik ezek az „igazi úriemberek". A levél tartalma még a címzésnél is hibásabb volt. A helyesírás szabályait és a józan észt teljesen sutba dobva, a „báró" valami titokzatos üzenetre célozgatott, amit át akart adni. Feleségem határozottan kijelentette: nem fogadja a levél íróját és tolmácsát. Ekkor a „báró" leveleivel kezdte bombázni – ő valamennyit felbontatlanul visszaküldte. Hamarosan az egész falu két pártra szakadt: az egyik, élén a penziósnővel, a bárót támogatta, a másik – amelynek a háziasszony férje volt a vezetője – ellene foglalt állást. A községben már egy romantikus történet is keringett, miszerint

* Kropotkin hercegasszonynak. Mikor láthatom? (Primitív fogalmazás.)

a báró még leánykorából ismeri a feleségemet. Gyakran táncolt vele a bécsi orosz nagykövetségen. Még mindig szereti, de az asszony oly kegyetlen hozzá, még egy pillantást sem engedélyez a bárónak, aki pedig veszélyes expedícióra indul!

Azután egy másik titokzatos história került forgalomba: kisfiunkról, akit – így szól a legenda – valahol rejtegetünk. „Hol a fiuk? – érdeklődött a báró. – Van ugyanis egy hatéves kisfiuk. De hol?" – „Ez az asszony sohasem válna meg a gyermekétől, ha lenne neki" – vallotta az egyik párt. „Ugyan kérem! Van egy kisfiuk, de rejtegetik" – jelentette ki a másik fél.

Kettőnk számára nagyon fontos dolgot árult el ez a vita. Arról tanúskodott ugyanis, hogy nemcsak a börtönfelügyelő olvassa leveleimet, hanem az orosz nagykövetség is tudomást szerez tartalmukról. Amikor én Lyonban raboskodtam, és a feleségem Svájcba utazott, hogy Elisée Reclus-vel találkozzék, egyik levelében ezt írta: „Kisfiunk ragyogó színben van; majd kicsattan az egészségtől. Tegnap múlt ötesztendős a kicsi, és jókedvűen ültük meg a születése napját." Tudtam, hogy feleségem a *Révolté*-ről ír, amelyet egymás között gyakran neveztünk *notre gamin*-nek (kisfiunknak).

Most, amikor ezek az urak „kisfiunk" felől érdeklődtek, és azt is pontosan megmondták, hány éves, nyilvánvalóvá lett, hogy levelünk nemcsak a börtönfelügyelő kezén ment át. Ezzel a ténnyel számolnunk kellett.

A falusi emberek figyelmét semmi sem kerüli el, és a báró hamarosan némi gyanút ébresztett bennük. Újabb levelet írt feleségemnek, ez alkalommal még az előzőnél is ékesszólóbbat. Most bocsánatot kért: a találkozást kieszközlendő állította azt, hogy az ismerőse. Beismerte, hogy sohasem látták egymást, mindamellett ő, tudniillik a levélíró, feleségem jóakarója, és fontos dolgot akar közölni vele. Nagy veszélyben van az életem, s ez ügyben szeretne segítségünkre lenni. A. báró és tolmácsa a mezőn olvasta el és vitatta meg a levél tartalmát. Az erdőkerülő távolról követte őket. A két férfi nem tudott megegyezni a levél szövegében, összetépték és eldobták a papirost.

Ekkor a kerülő kivárta, amíg továbbállnak, felszedte a papírszeletkéket, és elolvasta a levelet. Egy óra sem telt bele, s máris az egész falu tudta, hogy a báró sohasem ismerte a feleségemet; a romantikus történet, amelyet oly érzelgősen adtak elő a báró hívei, egyszeriben szertefoszlott, akár a füst.

– Aha! Szóval, nem azok, akinek mondják magukat – vonta le a maga számára a következtetést a falu csendőre is. – Eszerint német kémek. – Azzal letartóztatta őket.

A csendőr védelmében el kell mondanom, hogy kevéssel azelőtt valóban járt Clairvaux-ban egy német kém. Háború idején a hatalmas fegyházépületet élelmiszerraktárnak vagy kaszárnyának lehetne használni; s a német vezérkar persze kíváncsi lett az épület belső elrendezésére és katonai jelentőségére. Egy szép napon vidám vándorfényképész érkezett a faluba; mindenkivel összebarátkozott, boldog-boldogtalant ingyen lefényképezett, és nemcsak azt engedték meg neki, hogy a börtönudvart megörökítse, de még a zárkákat is lencsevégre kaphatta. Amikor mindezzel végzett, egy másik – ugyancsak a keleti határon fekvő – városba vette az útját, ahol is a francia hatóságok letartóztatták, és kompromittáló katonai iratokat találtak nála. A csendőrőrmester, akinek még mindig a pajtáskodó fényképész járt az eszében, úgy vélte, hogy a báró és titkára is német kém, és beszállította őket Bar-sur-Aube városka fogházába. Ott a következő napon szabadlábra helyezték őket, és a helyi lap hírül adta, hogy az őrizetbe vettek „nem német kémek, hanem egy másik, barátibb hatalom emberei".

A közvélemény most már végképp a báró és titkára ellen fordult. De ezzel még nem szakadt vége kalandjaiknak. Kiszabadulásuk után betértek a kis falusi kávémérésbe, és egy üveg bor mellett németül öntötték ki a lelküket egymásnak.

– Ostoba vagy és gyáva – jelentette ki az áltitkár az álbárónak. – Én a te helyedben ezzel a pisztollyal lőttem volna keresztül a vizsgálóbírót. Csak próbálja ezt velem megtenni, golyót kap a fejébe...

Eközben egy kereskedelmi utazó, aki eddig szép csöndben

ült a sarokban, elszaladt az őrmesterhez, és beszámolt neki a kihallgatott beszélgetésről. A csendőr azon nyomban jegyzőkönyvbe vette szavait, és ismét őrizetbe vette a titkárt, akiről kiderült, hogy strasbourg-i gyógyszerész. Megint csak Bar-sur-Aube-ba szállították, ezúttal a rendőrbíróságra, amely egyhavi fogházra ítélte „a bíró nyilvános megfenyegetéséért". A bárónak azután még mindig akadtak kalandjai, és a falu csak a két ismeretlen elutazása után nyerte vissza szokott nyugalmát.

Ez a rendőrügynök-história mulatságosan végződött. De hány tragédiát – szörnyűséges tragédiát – idéznek elő ezek a gazfickók! Hány drága életet veszítünk el, hány család boldogsága megy tönkre – s mindez csak azért, hogy ezek a szemét alakok jól élhessenek. Ha az embernek eszébe jut az a sok ezer besúgó, aki a legkülönfélébb kormányok megbízásából járja a világot; az a tengernyi kelepce, amelybe az óvatlan embereket csalják, az a sok élet, amely miattuk ér tragikus véget; amikor az ember azokra a szenvedésekre gondol, amelyeket ez a söpredék okoz mindenütt, ahol csak megfordul, vagy azokra a jelentős összegekre, amelyeket ennek, a társadalom alja-elemeiből verbuvált hadseregnek a fenntartására fordítanak; amikor az ember felidézi mindazokat a bűnöket, amelyeket ez a népség olt az egész társadalomba – kiváltképp egyes családokba –, és átgondolja mindezt, ennyi gonoszság láttán akaratlanul is megremeg. És ez a hadsereg nemcsak politikai és katonai adatok után szaglászó kémekből áll. Az angol lapok – különösen a fürdőhelyeken megjelenő újságok – hasábjait azoknak a magándetektíveknek a hirdetései töltik meg, akik vállalkoznak rá, hogy összeszedjék a válásokhoz szükséges teljes anyagot, hogy a feleségek megbízásából kövessék a férjeket, a férjekéből a feleségeket; behatolnak a családokba, rászedik az ostobákat, és pénzért a világon mindenre kaphatók. Az emberek felháborodnak a kémkedés rendszerének ama aljasságain, amelyek a közelmúltban kerültek napvilágra a franciaországi legfelsőbb katonai körökben, de nem figyelnek fel arra, hogy közöttük, esetleg tulajdon há-

zukban is ott vannak a titkos ügynökök – hivatásos és magánkopók –, és ugyanazzal, vagy talán még aljasabb dologgal foglalkoznak.

15

LOUISE MICHEL „BŰNTETTE". – SZABADON BOCSÁTANAK. – PÁRIZS. – ELIE RECLUS. – ANGLIÁBA MEGYÜNK. – ÉLETÜNK HARROW-BAN. – ALEKSZANDR BÁTYÁM TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA. – BÁTYÁM HALÁLA

Mind a sajtóban, mind a képviselőházban szüntelenül követelték szabadon bocsátásunkat. Annál is inkább, minthogy velünk egyidejűleg ítélték el Louise Michelt is... tolvajlásért! Azt a Louise Michelt, aki képes a szó szoros értelmében utolsó kendőjét vagy köpenyét odaadni egy rászoruló asszonynak, aki a börtönben sohasem fogadott el jobb táplálékot, mint rabtársai; egyébként mindig megosztotta velük a kapott csomag tartalmát; ezt a Louise Michelt ítélték most kilencévi börtönre közönséges tolvajlásért! Ez még az opportunista burzsoáknak sem fért a fejébe. Valójában az történt, hogy a munkanélküli tüntetők élén Louise Michel behatolt egy péküzletbe, elvett a pultról néhány kenyeret, és szétosztotta az éhezők között: ebből állt a „bűntett".

Az anarchisták szabadon bocsátása ily módon kormányellenes harci jelszóvá lett, és 1885 őszén Grévy elnök rendeletére – hármunk kivételével – valamennyi társunkat szabadlábra helyezték. Ettől kezdve még harsányabban követelték Louise Michel és Kropotkin szabadon bocsátását. Viszont III. Sándor nem akarta, hogy kikerüljek a börtönből. Egy interpellációra válaszolva Freycinet miniszterelnök egy ízben bevallotta az alsó-

házban, hogy „Kropotkin szabadon bocsátása diplomáciai bonyodalmakkal járhat". Különös szavak egy független ország miniszterelnökének a szájából! Igaz, még különösebb szavak hangzottak el azután, hogy a köztársasági Franciaország megkötötte szerencsétlen szövetségi szerződését a cári Oroszországgal. Végül is 1886 január közepén szabadlábra helyezték Louise Michelt, engem és még három elvtársat, akik végig velem voltak Clairvaux-ban.

Kiszabadulásom egyben feleségem szabadulását is jelentette a börtönkapu előtt húzódó falucskából – önként vállalt tömlöcéből, amely már kikezdte az egészségét. Párizsba utaztunk, hogy néhány hetet töltsünk Elie Reclus barátunknál, az ismert antropológusnál, akit külföldön gyakran tévesztenek össze öccsével, Elisée-vel, a földrajztudóssal. A két testvért kora gyermekkoruktól fogva szoros barátság fűzte egymáshoz. Amikor eljött egyetemi tanulmányaik ideje, a Gironde völgyében fekvő falujukból együtt indultak el, gyalog, Strasbourg-ba. Amint az igazi vándordiákokhoz illik, kutyájuk is velük tartott; és amikor a falvakban megpihentek, négylábú pajtásuk kapta a tányér levest, míg a két testvér vacsorája gyakran csak egy szelet kenyérből meg néhány almából állt. A fiatalabbik fivér Strasbourg-ból Berlinbe vette az útját, ahova a nagy Ritter előadásai vonzották. A negyvenes éveket mindketten Párizsban töltötték. Elie Reclus-ből meggyőződéses fourier-ista lett; az 1848-as megmozdulásban mindketten az új kor hajnalát látták. Ennek következtében III. Napóleon államcsínye után kénytelenek voltak elhagyni Franciaországot: Angliába emigráltak.

Az amnesztia után a Reclus testvérek visszatértek Párizsba. Elie itt egy fourier-ista szövetkezetpárti lapot szerkesztett, amely nagy népszerűségnek örvendett a munkások között. Mellesleg megjegyzem, hogy III. Napóleon, aki – mint ismeretes – Caesar szerepét játszotta, és amint az egy Caesarhoz illik, érdeklődést tanúsított a dolgozó osztályok helyzete iránt, a lap megjelenése előtt mindig elküldte egyik szárnysegédét a nyomdába, hogy egyenesen a gép alól vigyen egy friss újságpéldányt

a Tuileriákba. A későbbiekben III. Napóleon még atyai támogatásáról is biztosította volna az Internacionálét, ha az hajlandó valamelyik lapjában néhány jó szót szólni a császár nagy szociális reformjairól. A Nemzetközi Munkásszövetség azonban kereken elutasította ezt az ajánlatot, mire Napóleon megparancsolta, hogy indítsanak bírósági eljárást a Szövetség ellen.

Amikor kikiáltották a Kommünt, mindkét testvér lelkesen csatlakozott hozzá. Elie vezető beosztást kapott a Nemzeti Könyvtárban és a Louvre-ban, ahol Vaillant lett az igazgató. Jelentős mértékben Elie előrelátásának és fáradhatatlan buzgalmának köszönhető, hogy Párizs bombázása, majd az azt követő tűzvészek közepette e két intézmény termeiben nem pusztultak el az emberi tudomány és művészet felbecsülhetetlen értékű alkotásai. Mint az antik művészet szenvedélyes tisztelője és kiváló tudósa, becsomagoltatta a Louvre valamennyi értékes szobrát, vázáját, és levitette az épület pincéibe. Rendkívüli óvintézkedéseket tett, hogy biztos helyre mentse a Nemzeti Könyvtár gyűjteményének legértékesebb darabjait, s megóvja az épületet a körös-körül dühöngő tűzvésztől. Felesége – ez a bátor asszony, tudós férjének méltó élettársa – két kisfia társaságában a környéket járta, hogy konyhát állítson fel a munkásnépnek, amelyet a második ostrom a legszörnyűbb nélkülözések elé állított. Fennállásának utolsó heteiben a Kommün végül megértette, hogy legfőbb feladatává a keresőképtelen nép ellátását kell tennie, és önkéntesek jelentkeztek e feladat megoldására. Elie Reclus az utolsó pillanatig kitartott a helyén, és csak a vak véletlennek köszönhette, hogy nem lőtték agyon a versailles-iak. Deportálásra ítélték, mert el merészelte fogadni a Kommüntől az oly nélkülözhetetlen hivatalt. Sikerült azonban elrejtőznie, és családjával együtt átjutott Svájcba.

Most, miután visszatért Párizsba, belefogott élete fő művébe: etnográfiai munkájába. Ennek értékét abból a néhány fejezetből is megítélhetjük, amely *Les Primitifs** és *Les Australiens***

* A primitív népek.

** Az ausztráliaiak.

címmel különkiadásban megjelent, továbbá a vallások keletkezésének történetéből. Ez utóbbit a brüsszeli École des Hautes Études főiskolán adta elő. Az egész etnográfiai irodalomban kevés olyan művet találhatunk, amelyet oly mértékben hat át a vademberek iránti rokonszenv és megértés, mint ezt. Ami a vallástörténetet illeti (ennek egy része a *Société Nouvelle** című folyóiratban látott napvilágot; a folyóirat később *Humanité Nouvelle*** címen jelent meg), ez szerintem a legkiválóbb mű ebben a témakörben. Munkája kétségtelenül jobb Spencer ilyen irányú próbálkozásainál, mivel az angol tudós minden szellemi nagysága ellenére sem képes oly mértékben megérteni a primitív ember mesterkéletlen és egyszerű természetét, mint Elie Reclus. Mindehhez Elie-nél még a néplélektan egy kevéssé kidolgozott ágának – az istenhit *fejlődésének* és *változásának* – az alapos tudása is járul. Fölösleges külön szólnom Elie Reclus példátlan jóságáról és szerénységéről, nagyszerű eszéről, vagy arról, hogy mily kiváló ismerője mindannak, ami az emberiség fejlődésével kapcsolatos. Mindez egyedülálló stílusában is tükröződik. Szerénységével, nyugodt modorával és tudományos éleslátásával éppen olyan, mint egy ógörög filozófus. Egy olyan társadalomban, amely kevésbé tisztelné az oktatás „kincstári" módszereit, a nem átfogó tudást, és magasabbra értékelné egy nagy, humánus koncepció fejlődését, Elie Reclus-t – akárcsak antik elődeit – a tanítványok serege venné körül.

Párizsi tartózkodásunk idején élénken fejlődött ott az anarchista és a szocialista mozgalom. Louise Michel minden este tartott előadást, s ezeket mind a munkás, mind a burzsoá hallgatóság nagy lelkesedéssel fogadta. A már így is széles körben ismert Louise még népszerűbb lett, s ez most már a diákokra is vonatkozott, akik esetleg gyűlölték szélsőséges elveit, ám fejet hajtottak előtte: a nő eszménye előtt. Párizsban szemtanúja

* Új társadalom.
** Új emberiség.

voltam, amint verekedés tört ki egy kávéházban, mert a diákok jelenlétében valaki tiszteletlenül nyilatkozott Louise Michelről. A fiatalemberek a védelmére keltek, összeverekedtek, és pozdorjává zúzták az egész berendezést.

Én is tartottam egy előadást – több ezer főnyi hallgatóság előtt – az anarchizmusról, majd sietve elhagytam Párizst, mielőtt még a kormány megfogadhatta volna a kiutasításomat követelő reakciós és oroszbarát sajtó tanácsát.

Párizsból Londonba utaztunk, ahol viszontláttam régi barátaimat: Sztyepnyakot és Csajkovszkijt. A szocialista mozgalom virágkorát élte, és londoni tartózkodásomat már nem éreztem annak az unalmas, kínzó vegetálásnak, mint négy esztendővel azelőtt. A London környéki Harrow-ban telepedtünk le egy kis házban. Nem sokat törtük a fejünket a berendezésén. A bútor nagy részét Csajkovszkijjal együtt magunk eszkábáltuk összse. Barátom ugyanis megjárta közben az Egyesült Államokat, és ott némileg kitanulta az ácsmesterséget. Feleségem meg én nagyon örültünk, hogy a házhoz egy kis telek is tartozik. Noha nehéz middlesexi agyagos talajjal volt dolgunk, mégis lelkesen vetettük bele magunkat a kertészkedésbe, és pompás eredményeket értünk el; ez egyébként várható is volt, elvégre nemhiába tanulmányoztuk Toubeau művét, nemhiába kötöttünk ismeretséget több párizsi kertésszel, és végül a clairvaux-i fegyház kertjében végzett kísérleteink is értek valamicskét. Röviddel Harrow-ba érkezésünk után feleségem tífuszon esett át, és a lábadozás időszakában a kerti munka a legjobb szanatóriumnál is többet segített neki abban, hogy megerősödjék.

A nyár végén szörnyű csapás ért bennünket. Eljutott hozzánk a hír, hogy Alekszandr bátyám már nincs az élők között.

Attól fogva, hogy külföldre kerültem, egészen franciaországi bebörtönzésemig sohasem leveleztünk. Az orosz kormány szemében már az is súlyos bűnnek számít, ha valaki szereti politikai meggyőződéséért üldözött testvérét. Ha pedig az emigrációban él, s kapcsolatot tartunk fenn vele – az már bűncselekmény is. A cár alattvalója köteles gyűlölni mindenkit, aki fel-

lázadt az uralkodó ellen, bátyám pedig az orosz rendőrség karmai között volt. Éppen ezért következetesen nem leveleztem egyetlen rokonommal sem. Miután Jelena nénénk kérvényére a cár ráírta, hogy: „Hadd üljön!", vajmi kevéssé reménykedhettünk bátyánk közeli szabadulásában. Később bizottságot küldtek Szibériába, hogy szabjon meg bizonyos időt a közigazgatási úton száműzötteknek, s bátyánkra öt évet állapítottak meg. A már ott töltött két esztendővel együtt ez összesen hetet jelentett. Lorisz-Melikov alatt újabb bizottságot küldtek ki, amely még öt évvel megtoldotta a büntetést. Bátyánk száműzetése ily módon 1886 októberében járt volna le, miután tizenkét esztendőt töltött le, előbb Minuszinszkben, majd Tomszkban. Ebben a városban, amely a nyugat-szibériai alföldön fekszik, már a fennsíkok egészséges éghajlatát sem élvezhette.

Clairvaux-i fogságom idején bátyám írt nekem, majd még néhány levelet váltottunk. Kifejtette, hogy mivel leveleinket most mind a szibériai csendőrök, mind a francia börtönhatóságok olvassák, e kettős ellenőrzés mellett végre írhatunk egymásnak. Beszámolt családjáról, három gyermekéről – kitűnően festette le őket – és munkájáról. Nagyon a lelkemre kötötte, hogy kísérjem figyelemmel a tudomány fejlődését Olaszországban, ahol nagyszerű, eredeti kutatások folynak, amelyeket mindazonáltal csak akkor ismer meg a tudományos világ, ha Németországban valaki már felhasználta őket. Kifejtette véleményét az oroszországi politikai élet szerinte várható alakulásáról is. Nem hitt abban, hogy a közeljövőben a nyugat-európai parlamenti rendszerekhez hasonló alkotmányos rend jöhet nálunk létre; de azt várta (s ezt egyelőre teljesen elegendőnek is tartotta), hogy összehívják a Zemszkij Szobort. Ennek a gyűlésnek nem lett volna törvényhozói hatalma, csupán előkészítette volna a törvényjavaslatokat, amelyeket azután az államtanács és a cár öntött volna végleges formába, és hagyott volna jóvá.

Bátyám legfőképpen a tudományos munkásságáról írt. Mindig a csillagászat volt a gyengéje, s amikor Pétervárott éltünk, az orosz olvasók számára kiválóan summázta mindazt, ami a

hullócsillagokról ismeretes volt. Mivel kifinomult kritikai érzékkel rendelkezett, könnyen megkülönböztette az egyes hipotézisek erős és gyönge oldalait, és megfelelő matematikai tudás nélkül, csupán élénk fantáziája segítségével sikerült megértenie a legbonyolultabb matematikai kutatások eredményét is. Képzeletben az égitestek között szárnyalva, gyakran jobban értette azoknak egymást befolyásoló mozgását, mint egyes matematikusok; különösen a tisztán algebrával foglalkozókra gondolok, akik néha szem elől vesztik a fizikai világ valóságát, és csupán saját képleteiket és az azokból származó logikai következtetéseket látják. Az öreg Szavics, a pétervári csillagász, nagy elismeréssel nyilatkozott bátyám munkájáról.

– Nekünk tudósoknak, kutatóknak ilyen kritikus összefoglaló munkákra van szükségünk – jelentette ki.

Szibériában bátyám a csillagvilág felépítésének tanulmányozásába fogott, majd a végtelen térben elszórt naprendszerekkel, csillaghalmazokkal és ködökkel kapcsolatos hipotéziseket kezdte elemezni. Igyekezett rájönni azok valószínű kölcsönös összefüggéseire, felismerni életüket, fejlődésük és eltűnésük törvényeit. Gilden pulkovói csillagász nagy érdeklődéssel fogadta Alekszandrnak ezt az új munkáját, és levél útján megismertette bátyámat amerikai kollégájával, Holdennel. A csillagvilág e jeles kutatója nagyon hízelgően nyilatkozott bátyám munkáiról, amikor nemrégiben volt szerencsém hallani őt Washingtonban. A tudománynak időről időre szüksége van ilyesfajta széles látókörről tanúskodó összefoglaló munkákra, lelkiismeretes, szorgalmas, tehetséges, továbbá kritikai szellemmel és képzelőerővel megáldott szerző tollából.

Ám a szibériai kisvárosban, távol minden könyvtártól, bátyámnak nem állt módjában nyomon követni a tudomány fejlődését, így hát csak azokat a kutatásokat vehette górcső alá, amelyek már száműzetése előtt is ismeretesek voltak.

Közben több alapvető munka jelent meg az őt érdeklő kérdésről. Alekszandr tudott róluk, de semmi reménye sem volt arra, hogy Szibériában megszerezheti őket. Száműzetésének kö-

zelgő vége nem töltötte el rózsás reményekkel. Tudta: nem engedik meg neki, hogy valamelyik egyetemi városban telepedjék le, és külföldre sem utazhat; azzal is tisztában volt, hogy a szibériai száműzetést egy talán még rosszabb, isten háta mögötti fészek követi, például valahol Kelet-Oroszországban.

Szörnyű csüggedés kerítette hatalmába. „Időnként valóságos fausti kétségbeesés tör rám" – írta nekem egyik levelében. Amikor száműzetésének ideje a végéhez közeledett, feleségét és gyermekeit a hajózási idény legutolsó gőzösével Oroszországba küldte. És egy sötét éjszakán a fausti kétségbeesés véget vetett az életének . . .

A bánat sötét fellege lebegett kis házunk fölött néhány hónapon át, egészen addig, amíg egy fénysugár át nem törte. A következő tavasszal egy apró lény jött a világra, aki bátyám nevét viselte. És a gyermek gyámoltalan sírása új, addig ismeretlen húrokat pendített meg szívemben.

16

A SZOCIALISTA MOZGALOM ANGLIÁBAN 1886-BAN. – A MOZGALOM JELLEGE

1886-ban javában fejlődött Angliában a szocialista mozgalom, melyhez a nagyvárosokban a munkások számos csoportja nyíltan csatlakozott. Nem kis mértékben támogatták a mozgalmat a középosztály képviselői, kiváltképp a fiatalok. Abban az esztendőben számos iparág jutott súlyos válságba. Minden reggel, s gyakran még egész nap is hallottam, amint az utcákat járó munkanélküli csoportok *Nincs kenyerünk* című mélabús dalukat vagy valamelyik indulójukat énekelték, és kenyeret követeltek. Sokan töltötték az éjszakát a Trafalgar téren esőben, szélben; takarójuk újságlepedő volt. Egyszer, februárban, a tömeg – miután meghallgatta Burns, Hyndman és Champion beszédét – megrohanta a Piccadillyt (London egyik legelőkelőbb

utcáját), betörte néhány áruház kirakatát, és az arra járó hintókból kitessékelte az utasokat. Megjegyzem, az elégedetlenség eme kitörésénél sokkal nagyobb jelentőséget kellett tulajdonítani a londoni külvárosok legszegényebb munkáslakossága körében uralkodó szellemnek. Ez oly ellenséges volt a jómódúakkal szemben, hogy ha a bíróság súlyos ítélettel sújtotta volna a mozgalom vezetőit, akiket az előbb említett „zendülésért" vontak felelősségre, felébredt volna az utóbbi évtizedek angliai munkásmozgalmában addig ismeretlen gyűlölet és bosszú szelleme – jelei 1886-ban világosan megmutatkoztak –, s ez hosszú időre rányomta volna bélyegét valamennyi további megmozdulásra. A középosztály azonban felismerte a veszélyt. A West-Enden (London nyugati, előkelő negyedében) nyomban hatalmas összegeket gyűjtöttek össze az east-endi szegénynegyedben dühöngő nyomor enyhítésére. Ez a pénz persze korántsem könnyített alapvetően a nagyszámú nyomorgó helyzetén, ahhoz azonban elegendőnek bizonyult, hogy kimutassa az adományozók jó szándékát. Ugyanezeknek a meggondolásoknak az alapján a letartóztatott agitátorokat csupán két-három hónapi fogházbüntetésre ítélték.

Akkoriban a társadalomnak minden rétege érdeklődött a szocializmus és a különféle szociális reformtervek iránt. Ősszel, majd télen, egymás után kértek fel előadások tartására. Így aztán bejártam Anglia és Skócia talán valamennyi nagyvárosát, s a börtönökről, de még inkább az anarchista szocializmusról beszéltem hallgatóimnak. Mivel az volt a szokásom, hogy az előadások után az első meghívást fogadtam el, az egyik nap egy gazdag palotában éjszakáztam, míg a következő alkalommal egy munkás szegényes kunyhójában töltöttem az éjt. Előadásaim után minden este rengeteg emberrel találkoztam, akik a legkülönbözőbb osztályokból kerültek ki. És akár egy munkás tisztaszobájában, akár egy gazdag úr szalonjában voltunk, egyaránt élénk, és a késő éjszakai órákba nyúló beszélgetés kezdődött a szocializmusról és az anarchizmusról, aminek nyomán

remény ébredt a szegényes házakban, és rettegés az úri lakokban. Ám e beszélgetést mindenütt egyformán komolyan vették.

A gazdagok fő kérdése ez volt: „Mit kívánnak a szocialisták? Mit szándékoznak tenni?" Azután ez következett: „Melyek azok az engedmények, amelyekre a komoly összeütközést elkerülendő, az adott pillanatban feltétlenül el kell szánnunk magunkat?" E beszélgetések során vajmi ritkán nevezték a szocialisták követeléseit igazságtalannak vagy ostobának; viszont abba a meggyőződésbe is ütköztem mindenütt, hogy Angliában a forradalom elképzelhetetlen, mivel ez esetben éhínség sújtaná az országot, és hogy az angol munkások többsége követeléseiben még nem megy oly messzire, és nem határozza meg őket oly pontosan, mint a szocialisták.

– A munkások – mondották nekem – sokkal kevesebbel is beérik. Ha olyan másodrendű engedményeket teszünk nekik, amelyek legalább némileg növelik jólétüket, és valamivel több szabad időt biztosítanak a számukra – ezt a jobb jövő ideiglenes zálogának fogják tekinteni.

– Anglia a középbal országa; mi mindig a kompromisszumokból élünk – jelentette ki egyszer beszélgetésünk során Joseph Cowen, az öreg képviselő, aki hazáját illetően bőséges tapasztalattal rendelkezett.

Ám azok a kérdések is eltértek a Franciaországban és Svájcban megszokottaktól, amelyeket a dolgozók otthonában tettek fel nekem. A latin országok munkásait elsősorban az általános alapelvek érdeklik; a részletkérdések magukból az alapelvekből következnek. Ha például egy franciaországi város képviselőtestülete pénzzel támogat egy sztrájkot, vagy ingyenes iskolai étkezdét nyit a gyermekek számára – az effajta tényeknek nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget. Természetesnek tartják őket. „Magától értetődik – mondja erre a munkás –, hogy nem tanulhat a gyerek, ha éhes, hát enni kell adni neki." És ha valamely városi tanács hozzájárul a sztrájkalaphoz, a francia munkás nyugodtan jegyzi meg: „A tulajdonos nyilvánvalóan hibázott, ha egyszer sztrájkra kényszerültek a munkásai; ezért

került sor arra, hogy támogassák őket." És ezzel a témát már ki is merítette. A munkásokat általában nem érdeklik a jelenlegi magántőkés társadalomnak a kommunizmus irányába tett, nevetségesen csekély engedményei. A munkás gondolata a jövőben jár. Ezt a kérdést teszi fel magában: „Ha már áttértünk a szocialista rendre, *kinek* kell majd a termelést irányítania? Az üzemi kollektívának, a szakszervezetnek, a városi tanácsnak vagy az államnak? Elegendő-e csupán a szabad egyezség a társadalmi rend fenntartására? Miféle erkölcsi hajtóerő lép majd a jelenlegi társadalom kényszerítő tényezőjének helyébe? Képes-e a választott demokratikus kormány végrehajtani a szocializmushoz vezető, jelentős társadalmi változásokat, és megelőzheti-e a tulajdon kisajátításának befejezett ténye a törvényhozói úton elfogadott reformokat?" Ilyesfajta kérdésekre kellett válaszolnom Franciaországban.

Angliában éppen ellenkezőleg: az engedmények, a könnyítések kivívása volt a fő gond. Másrészről viszont a munkások már régen eldöntötték azt a kérdést, hogy az *állam* nem szocializálhatja a termelést; az angolokat a munkásmozgalom alkotó tevékenysége érdekelte a leginkább, valamint azok az eszközök, amelyekkel kívánságaikat valóra válthatják.

– Jól van, Kropotkin, tegyük fel, hogy holnap birtokunkba vesszük a városunkban levő dokkokat. Maga szerint akkor hogyan kellene irányítani őket?

Ilyesfajta kérdéseket tettek fel nekem azokban az években, mihelyt valamelyik munkáslakásban helyet foglaltunk. A vasúti munkások ezt írták hozzám intézett levelükben: „A vasutak jelenleg egyes társaságok tulajdonában vannak: ez nem más, mint szervezett lopás. És azt sem áhítjuk, hogy az állam igazgassa a vasutakat. De tegyük fel, hogy a munkások már birtokukba vették a vasutat. Akkor ki irányítsa a munkájukat?" Az általános elvek hiányát tehát az a kívánságuk pótolta, hogy minél jobban elmélyüljenek az apró részletkérdésekben, és megoldják az útjuk során minden bizonnyal felvetődő problémákat.

Az angliai mozgalmat még egy vonás jellemezte: sok olyan

középosztálybeli személy vett részt benne, aki minden módon támogatta. Némelyikük nyíltan csatlakozott a mozgalomhoz, mások közvetve segítették. Franciaországban és Svájcban a két fél – a munkások és a középosztály – két élesen körülhatárolt táborra oszlott, és szoros harci rendbe sorakozva nézett egymással farkasszemet. Legalábbis az 1876–1885-ös években volt ez így. Amikor én Svájcban éltem, ismerőseim kizárólag a munkások közül kerültek ki; alig akadt két vagy három középosztálybeli ismerősöm. Angliában ez elképzelhetetlen lett volna. Mind Londonban, mind vidéken számos burzsoá férfi és nő habozás nélkül, nyíltan segített nekünk a szocialista népgyűlések rendezésében, pénzt gyűjtött a parkokban a sztrájkolók javára, tüntetéseket szervezett vagy titkári tisztséget töltött be valamelyik szekcióban. Emellett felfedeztük a „nép közé járás" csíráit is, ami valamelyest hasonlított a 70-es évek eleje oroszországi mozgalmára, bár itt nem volt oly mélyreható, és kevesebb önfeláldozás jellemezte: emellett némileg jótékonykodó jellegű, ami viszont nálunk teljességgel hiányzott. Angliában is sokan igyekeztek közel kerülni a munkássághoz; e célból eljártak a nyomortanyákra, szabadegyetemeket állítottak fel, „értelmiségi kolóniákat" hoztak létre a szegénynegyedekben; ezek közül való volt a Toynbee Hall stb.

Hozzá kell tennem, hogy akkoriban valóban magasra csaptak a lelkesedés hullámai. Nem kétséges: a művelt osztályok számos képviselője hitte, hogy a szociális forradalom küszöbén áll, sőt – amint azt William Morris: *Tables Turned** című vígjátékának hőse akaratlanul kiböki – „a forradalom nemcsak közeleg, de már meg is kezdődött". Ám az történt, ami az ilyen lelkes burzsoákkal történni szokott: amikor rájöttek, hogy Angliában – mint bárhol másutt is – csak hosszú, kitartó előkészítő munkával lehet legyőzni az akadályokat, jelentős részük visszavonult a harctól, és jelenleg az együttérző néző szerepével is beéri.

* Fordul a kocka.

RÉSZVÉTELEM AZ ANGLIAI SZOCIALISTA MOZGALOMBAN. – IRODALMI MUNKÁSSÁGOM. – A „LÉTÉRT FOLYÓ KÜZDELEM" TÉTELÉT A „KÖLCSÖNÖS SEGÍTSÉG" TÖRVÉNYÉVEL EGÉSZÍTEM KI. – A SZOCIALISTA ESZMÉK NAGYFOKÚ TERJEDÉSE

Tevékenyen részt vettem ebben a mozgalomban, és néhány elvtársammal együtt a három meglevő szocialista lap mellé még egy negyediket is alapítottunk: ez volt a *Freedom* (Szabadság) című anarchista havi folyóirat, amely mind a mai napig megjelenik. Emellett újra belefogtam az anarchizmus tudományos kifejtésébe, ami letartóztatásomkor félbeszakadt. Munkám kritikai részét – a modern társadalom bírálatát – *Paroles d'un Révolté* címen Elisée Reclus külön kiadta, mialatt én Clairvauxban voltam. Most nekiláttam, hogy kidolgozzam az anarchista-kommunista társadalom konstruktív részét – már amennyire azt előre lehet látni –, és az idevágó nézeteimet tartalmazó cikkeket *La Révoltée* című párizsi lapunkban tettem közzé. (Minthogy a *Révolté*-t antimilitarista állásfoglalásáért üldözték, kénytelenek voltunk megváltoztatni a lap nevét és nemét: „kisfiunkból" „kislány" lett.) Később Párizsban külön kötetben is kiadtam ezeket a cikkeket – átdolgozott formában – *La Conquête du Pain** címen. (1902-ben oroszul is megjelent.)

Ezek a munkáim késztettek arra, hogy alaposabban tanulmányozzam a civilizált népek gazdasági életének bizonyos vonatkozásait. Angliai és skóciai előadó körutaimat nemcsak a munkásokkal folytatott kimerítő beszélgetésekre használtam fel, hanem a legkülönfélébb üzemek, ipartelepek, szénbányák, hajógyárak megtekintésére is; emellett nem feledkeztem meg a

* A kenyér meghódítása.

sheffieldi, a birminghami és más hatalmas kisipari központok apró műhelyeiről sem.

Miközben ily módon a való élettel ismerkedtem, mindvégig az a kérdés lebegett a szemem előtt: milyen formát kell majd öltenie a szocialista termelésnek, vagyis annak a termelésnek, amelyet maguk a dolgozók irányítanak a lakosság valamennyi szükségletének optimális kielégítése érdekében? A szocialisták többsége azelőtt úgy vélte, hogy a civilizált társadalom sokkal több cikket állít elő, mint amennyi az általános jólét biztosításához szükséges, és hogy csupán a javak elosztásának a módja helytelen. „Miután lezajlott a szociális forradalom – mondották –, elegendő lesz, ha mindenki visszatér üzemébe, műhelyébe, és folytatja korábbi munkáját. A társadalom maga fog rendelkezni az értéktöbblet – vagyis a jelenleg a tőkés zsebébe vándorló profit – fölött." Én viszont meggyőződtem arról, hogy a magántulajdon jelenlegi rendszerében maga a termelés – amelynek célja a profitszerzés – hamis irányban torzult el, és még arra sem elegendő, hogy a lakosság egészének legalább az alapvető szükségleteit kielégítse. A termelékenység ilyen alacsony színvonala mellett a *„jólét mindenki számára"* elérhetetlen. A magántulajdon és a profitszerzést célzó termelés egyenesen gátolja a lakosság szükségleteinek igazi kielégítését, bármily szerények is jelenleg e szükségletek a nép túlnyomó tömegénél.

Nincsenek olyan javak – mutattam rá –, amelyeket nagyobb mennyiségben állítanánk elő, mint amennyit a társadalom egészének szükségletei megkívánnak. Az oly sokat emlegetett „túltermelés" csupán azt jelenti, hogy a tömegek túlságosan szegények, és még azokat az elengedhetetlenül szükséges cikkeket sem képesek megvásárolni, amelyeket maguk állítanak elő, holott oly nagy szükségük van rájuk. Pedig valamennyi civilizált országban mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelést nagyon könnyen *lehet* és *kell* is arra a színvonalra emelni, amelyen mindenkinek a jólétét képes biztosítani. Ezek a gondolatok vezettek rá annak tanulmányozására, hogy mivé *válhat* a korszerű földművelés, és hogy miként kell átalakítani az oktatási

rendszert, ha mindenkinek lehetővé akarjuk tenni, hogy kedvvel, és ugyanakkor termelékenyen végezze fizikai és szellemi munkáját, és emelni kívánjuk az általános termelékenységet. Cikksorozatban fejtettem ki ezeket a gondolataimat, és előbb a *Nineteenth Century* hasábjain adtam közre, majd *Fields, Factories and Workshops** címen külön kötetben is megjelentettem.

A népek gazdasági életének tanulmányozása során jutottam arra a következtetésre, hogy nem is vagyunk olyan gazdagok, amint hinnők. A világ leggazdagabb országa Anglia. De ha összeadjuk mindazt, amit földjei, bányái termelnek, amit számtalan gyára, üzeme és külkereskedelme hoz a konyhára, és ezt egyenlően elosztjuk lakosai között, csak napi másfél, maximum két rubel jut egy főre. Már ebből is nyilvánvaló, hogy a szociális forradalomnak – bárhol is győzzön – az első napoktól fogva a *termelés növelését* kell fő feladatául tekintenie. A felszabadulást követő első években szükségszerűen megnövekszik az élelmiszer- és az iparcikkfogyasztás, minthogy az európai országokban a lakosság egyharmada mindmostanáig éhezik, szenved szükséget a ruházatban és másban. Következésképpen valamennyi népnek komoly erőfeszítéseket kell tennie, hogy erőteljesen fejlessze és tökéletesítse országában egyrészt a földművelést, másrészt a feldolgozóipart. Ez a haladás és a siker záloga, ha azért küzdünk, hogy felszabadítsuk a munkát a tőke járma alól.

Kevéssel ezután egy másik fontos kérdés tanulmányozásába fogtam, amely már korábban is érdekelt. Ismeretes, milyen következtetésekre jutott a „létért folyó küzdelem" törvényének értelmezésében Darwin követőinek többsége, még az olyan kiváló tudósok is, mint Huxley. Mindennemű erőszakot, amelyet fehér népek alkalmaztak feketék ellen, vagy erős népek gyengék ellen, mindig is e szavakkal próbáltak igazolni: „küzdelem a létért".

* Szántóföldek, gyárak és műhelyek.

Már clairvaux-i fogságom idején derengett bennem a gondolat, hogy a létért folyó küzdelem e tétele az állatvilágban – de még inkább, ha az emberi társadalomra vonatkoztatjuk – revízióra szorul. Néhány szocialista ugyan megpróbálkozott e revízióval, de az a legkevésbé sem elégített ki; erre gondoltam akkor is, amikor Kessler orosz zoológusprofesszornak az orosz természetbúvárok 1880-as kongresszusán elhangzott beszédében a létért folyó küzdelem ragyogó értelmezésére bukkantam: „A kölcsönös segítség – állapította meg a professzor – éppen olyan természeti törvény, mint a kölcsönös harc; ám a fajok *előremutató* fejlődése szempontjából az előbbi összehasonlíthatatlanul fontosabb az utóbbinál."

Ez a gondolat – amelyet Kessler sajnos csak nagyon kevés ténnyel bizonyított beszédében (az eszes Szevercov azonnal elfogadta, és több példával támasztotta alá) – az egész feladat megoldásának kulcsa lett számomra. Hosszú levelet írtam e tárgyban Clairvaux-ból Elisée Reclus-nek, és elkezdtem zoológiai anyagot gyűjteni gondolatom alátámasztására.

Most, miután a szocializmussal hadakozva Huxley 1888-ban a *Nineteenth Century* hasábjain közzétette *The Struggle for Existence: a Program** című goromba értekezését, végül én is rászántam magam, hogy olvasmányos formában ismertessem az utóbbi hat esztendőben összegyűjtött anyagaimat, és az állatok, illetve az emberek között a létért folyó küzdelem általánosan elfogadott értelmezésével a saját nézeteimet szegezzem szembe. Említést tettem erről néhány angol barátomnak, de csakhamar meggyőződtem arról, hogy a „küzdelem a létért" tétele – amelyet „jaj a gyengének!" értelmű harci jelszónak fognak fel, s amelyet a tudósok áldásával a megdönthetetlen „természeti törvény" rangjára emeltek – olyan mély gyökereket eresztett Angliában, hogy szinte vallási dogma-számba megy. Csupán ketten helyeselték és tanácsolták, hogy szálljak síkra a természet életének e hamis felfogása ellen. James Knowles, a *Nine-*

* Küzdelem a létért – mint program.

teenth Century kiadója rendkívüli éleslátásával nyomban felismerte a kérdés fontosságát, és szinte ifjúi hévvel igyekezett rávenni, hogy lássak munkához. Másik támogatóm Bates, az *Egy természetbarát az Amazon folyón* című – nálunk is jól ismert – könyv szerzője volt. Ez a férfiú, mint köztudott, hosszú éveken át gyűjtött éppen olyan adatokat a fajok változékonyságáról, amilyenekre Darwin építette elméletét, s önéletrajzában Darwin úgy emlékezik meg róla, mint az egyik legokosabb emberről, akivel valaha is találkozott. Bates a Londoni Földrajzi Társaság titkára volt, s én személyesen ismertem. Amikor említést tettem neki szándékomról, nagyon örült.

– Igen, igen, okvetlenül meg kell írnia ezt a munkát! – mondotta. – *Ez* az igazi darwinizmus. Még rágondolni is rossz, mit műveltek *azok* Darwin elméletével. Írja csak meg a könyvet, s amikor nyomdába kerül, írok önnek egy levelet, amelyet közzétehet az elején.

Jobb biztatást igazán nem kívánhattam, és megkettőzött energiával dolgoztam tovább tanulmányaimon, amelyek *Kölcsönös segítség az állatoknál,* majd *A vadak között, a barbárok között, a középkori városban és a modern társadalomban* címen jelentek meg a *Nineteenth Century* hasábjain, azután *Mutual Aid: a Factor of Evolution** címen könyv alakban is. Nagyon fájlalom, hogy nem küldtem el Bates-nek az első két cikket – amely az állatok között megnyilvánuló kölcsönös segítségről szólt –, noha az még az ő életében jelent meg. Abban reménykedtem ugyanis, hogy hamarosan végzek az emberek közötti kölcsönös segítséget taglaló második résszel, ám ez több évembe került, s mire befejeztem, Bates már nem élt.

A munkámhoz szükséges kutatások megkövetelték, hogy tanulmányozzam a barbárság időszakának és a szabad középkori városoknak az intézményeit; ez pedig egy másik érdekes témakörhöz vezetett el: azt kezdtem kutatni, mi volt az állam szerepe az utolsó három évszázad alatt, attól fogva, hogy a XVI.

* A kölcsönös segítség mint evolúciós tényező.

századbeli Európában új formában jelentkezett. Miközben azt kutattam, milyenek voltak a kölcsönös segítség intézményei a civilizáció egyes fázisaiban, egy másik kérdéshez is eljutottam: azt kezdtem tanulmányozni, miképpen fejlődött ki az emberiségben az igazság és az erkölcs érzete. E kutatásaim eredményét két értekezésben adtam közzé. Az első *Az állam és történelmi szerepe,* a második az *Igazságosság és erkölcsiség* címet viseli. A második értekezésben felvázoltam az etikáról – vagyis általában a társadalmi erkölcsről – vallott nézeteimet is; az utóbbi három évben éppen azoknak a gondolatoknak a bővebb kifejtésén munkálkodom, amelyeket ebben a tanulmányban érintettem.

Az elmúlt tíz esztendőben új módon jelentkezik a szocialista mozgalom fejlődése Angliában. Akik csupán a szocialista és anarchista gyűlések és részvevőik számát figyelik, azok hajlamosak azt a következtetést levonni, hogy a szocialista propaganda hanyatlóban van; akik abból próbálnak ítélni, hogy hányan szavaznak a szocialista jelszavakkal ágáló képviselőjelöltekre, úgy vélik, hogy a szocialista propaganda a végét járja Angliában. Ám azt, hogy milyen mélyen és milyen széles körben hatolt be a tömegekbe a szocialista propaganda, semmiképpen sem lehet azon lemérni, hányan szavaznak a többé vagy kevésbé szocialista követeléseket hangoztató jelöltekre. Különösen Angliában lenne ez félrevezető. A három szocialista irányzat közül – Fourier, Saint-Simon és Robert Owen elméletére gondolok – Angliában Owené van túlsúlyban. Éppen ezért a mozgalom erejét nem annyira a gyűlések és a szavazatok számából kell megítélni, mint inkább abból, milyen mértékben hatották át a szocialista eszmék a szakszervezeteket, a szövetkezeti társaságokat, az úgynevezett municipális szocializmust, és végül általában a közgondolkodást országszerte. Némelyek agyában ezek az eszmék teljesen tudatosak, másoknál még bizonytalanok; de a gazdasági és a politikai jelenségeket mindenki kezdi már ezekkel mérni.

E szempontból vizsgálva Angliát, el kell ismernünk, hogy az

1886-os helyzettel összehasonlítva, a szocialista eszmék elterjedtsége nagyot lépett előre. Sőt, habozás nélkül kijelenthetem, hogy az 1876–1882-es állapothoz képest óriási a fejlődés. Hadd tegyem hozzá: a kis anarchista csoportok szüntelen erőfeszítései jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a munkások – s rajtuk keresztül a munkásvezérek – között jelentős mértékben sikerült lejáratni mindenfajta kormányzás szerepét, és ezzel párhuzamosan elfogadtatni a személyiség jogainak, a helyi szervezetek függetlenségének és a szabad egyezség lehetőségének elveit. Ha visszagondolunk arra, hogy húsz esztendővel ezelőtt még a mindenható állam, a centralizáció és a fegyelem eszményei uralkodtak az agyakban, bátran kijelenthetem: nem vesztegettük az időnket hiába.

Ma egész Európa undorító időszakot él át: fejlődik a militarizmus. Ez a jelenség – vagyis a katonai erőbe vetett hit – szükségszerű következménye annak, hogy a militarista német birodalom, az általános hadkötelezettség bajnoka 1871-ben legyőzte Franciaországot. Már akkor többen megmondták – mindenekelőtt Bakunyin –, hogy a militarizmus és az imperializmus fejlődése Európában elkerülhetetlen. Szerencsére ma már az ellentétes áramlat is mutatkozik.

Ami a kommunista eszméket illeti: amióta azoknak nem a kaszárnya, illetve a kolostor formáját hirdetik, hanem mint szabad közösségi egyezséget, azóta mind Európában, mind Amerikában széles körben elterjedt. Erről saját szememmel győződhettem meg az utóbbi huszonhét esztendő alatt, amióta aktívan részt veszek a szocialista mozgalomban. Ha visszagondolok azokra a bizonytalan, ködös, félénk elvekre, amelyeket a munkások és barátaik az Internacionálé első kongresszusain hirdettek, vagy amelyekben a párizsiak – még a legkiválóbb emberek is – hittek a Kommün idején, s ha összehasonlítom ezeket a munkások óriási tömegei között ma uralkodó gondolatokkal, azt kell mondanom, hogy ez a kétféle életfelfogás számomra két külön világnak tűnik.

Nincs a történelemnek még egy időszaka – talán a középkori

városállamokat életre hívó forradalmi időszak, a XII. század kivételével –, amely a közgondolkodásban ilyen gyökeres változásokat hozott volna. És most, életem hatvanadik évében még inkább vallom, mint harminc esztendővel ezelőtt, hogy a kedvező körülmények véletlen egybeesése olyan forradalmat robbanthat ki, amely az 1848-as forradalmak sebességével száguld végig az országokon, de amely sokkal mélyrehatóbbnak ígérkezik: nem a szemben álló politikai pártok egyszerű harca lesz, hanem az egész társadalom gyors és elszánt kommunista újjászületése.

Szilárd meggyőződésem, hogy bármily jelleget is öltsön a mozgalom a különféle országokban, mindenütt sokkal szélesebb körben értik meg a szociális változások elkerülhetetlenségét, mint bármikor az elmúlt hat évszázad folyamán. Ugyanakkor a kiváltságos osztályok ellenállása aligha fogja magán viselni az esztelen nyakasság ama bélyegét, ami a múlt századok forradalmainak oly véres jelleget kölcsönzött.

Ez a kimagasló eredmény méltó gyümölcse azoknak az erőfeszítéseknek, amelyeket különféle nemzetekhez és osztályokhoz tartozó harcosok ezrei fejtettek ki az elmúlt harminc esztendő folyamán.

London, 1902

UTÓSZÓ

Az *Egy forradalmár feljegyzései* a világ memoár-irodalmának legkiválóbb alkotásai közé tartozik. Szerzőjének sikerült megmaradnia az oly nehéz műfaji törvények keretei között: bármennyire is önmagáról, barátairól, környezetéről szól, mégis mindenütt a kort és annak eszméit, jellemző képviselőit láttatja, ismerteti meg az olvasóval.

S mert Pjotr Kropotkin *Feljegyzései* a rendkívül csekély számú forradalmi memoár-irodalom terméke volt, mert a „misztikus" Oroszországról, terroristákról, bombamerényletekről is szó esett benne és – nem utolsósorban – mert egy „nihilista herceg" írta, ez a mű hatalmas sikert aratott a nemzetközi könyvpiacon. Első kiadása 1902-ben jelent meg Londonban, angolul, a második – nem sokkal utána ugyanott, oroszul, majd egy évtized alatt csaknem valamennyi európai nyelvre lefordították. Magyarul 1912-ben látott napvilágot Budapesten *Egy orosz forradalmár emlékiratai* címen, Gergely Győző fordításában.

Kropotkin *Feljegyzései*-nek jelen magyar fordítása a legteljesebb – az 1933-as moszkvai orosz nyelvű – kiadás alapján készült. Ez alapvetően két dologban különbözik a korábbi kiadásoktól. Először is magában foglalja a szerző 1917 után írt kiegészítéseit. Másodszor, Kropotkin hagyatékának feldolgozása közben a húszas-harmincas években részint több olyan feljegyzést találtak, amely emlékiratai részére íródott, de nem került bele, részint megtalálták számos olyan fejezet, rész, bekezdés orosz eredetijét, amely addig csak angolul, illetve orosz fordításban volt meg. Az 1933-as

szovjet kiadás mindezt egyesíti magában. Ezzel magyarázható, hogy a jelen kiadásban számos – néha csaknem szó szerinti – ismétlést találunk; gyakori az ugyanarra a személyre vagy tényre vonatkozó többszöri utalás is.

Joggal felvetődhet a kérdés, hogy mi teszi időszerűvé Kropotkin emlékiratainak újabb magyar kiadását?

Mindenekelőtt az, hogy az első kiadás óta csaknem öt és fél évtized telt el, és az ma már szinte bibliográfiai ritkaságnak számít. De ezen túl, most, amikor a magyar olvasóközönség növekvő érdeklődéssel fordul a bolsevik pártnak a személyi kultusz torzításától megszabadított története felé, természetszerűleg növekszik az érdeklődés az előtörténet, az előfutárok iránt is. Noha a forradalmi narodnyikok jelentőségét a személyi kultusz időszakának történelemírása sem tagadta, kétségtelenül érződött egy olyan tendencia, hogy az idők homályába burkolják a Csernisevszkijjel kezdődő, és a Narodnaja Volja hőseivel végződő időszak orosz forradalmárait. Különösen keveset tudott ezekről a harcosokról a magyar olvasó.

Napjainkban mindenekelőtt a mű első háromnegyede tarthat fokozott érdeklődésre számot, ahol is a szerző egyfelől az orosz cárizmust és intézményeit, az uralkodó rétegeket és szokásokat, másfelől az önfeláldozó forradalmárokat, elméleteiket, mozgalmi gyakorlatukat, módszereiket, erkölcsüket hozza emberközelbe. Az orosz forradalmárok második nemzedéke ez: a *raznocsinyecek*, de rájuk is tökéletesen illik az, amivel Herzen az első generáció képviselőit – a dekabristákat – jellemezte: „Tetőtől talpig tiszta acélból kovácsolt legendás vitézek ők, hős harcostársak, akik tudatosan vállalták a biztos pusztulást, hogy új életre ébresszék az ifjú nemzedéket, és megtisztítsák a zsarnokság és meghunyászkodás levegőjében született gyermekek lelkét."

Ők jelentették az orosz proletárforradalmárok számára azt a hagyományt, amely nélkül oly nehéz elindulni; ők voltak Oroszországban a tömegek között végzett propagandamunka úttörői, és – noha később az *egyéni* terror útját választották – a cárizmus elleni szervezett, a széles néprétegekre támaszkodó forradalmi

mozgalom úttörői is. Képletesen szólva azt mondhatnánk: az oroszországi marxista forradalmárok az ő vállukon állva kezdték meg tevékenységüket. A gyakorlatban ez azt eredményezte, hogy a bolsevikok – s rajtuk keresztül részben a nemzetközi munkásmozgalom más osztagai is – a forradalmi narodnyikoktól vették át a mozgalom számos „technikai" fogását (illegális nyomdák szervezése, illegális irodalom csempészése és terjesztése, konspiratív lakások fenntartása, levelezés, kapcsolat fenntartása stb.), és több olyan elvi jelentőségű dolgot is, mint például a lebukott forradalmárok magatartása a börtönben, a bíróság előtt stb.

De természetesen ennél sokkal fontosabb az, amit a bolsevikok *elméletben* nyertek a narodnyikoktól: a *negatívum*. A paraszti forradalmárok mozgalmának törvényszerű bukása hozzásegítette az orosz munkásosztályt a helyes út elfogadásához.

A nyolcvanas évek elejére a forradalmi narodnyikság eljátszotta történelmi szerepét, és két ellentétes táborra bomlott. A liberális narodnyikok lényegében megbékültek a fennálló rendszerrel, elvetették a forradalmi utat. A „nép közé járás" mozgalmának legjobb, leghaladóbb elemei – Georgij Plehanov, Vera Zaszulics stb. – viszont az akkor már egyetlen következetesen forradalmi mozgalomnak, a marxista munkásmozgalomnak a harcosai lettek.

Pjotr Kropotkin, noha szubjektíve kétségtelenül megmaradt forradalmárnak, noha nem alkudott meg az uralkodó osztályokkal (amelyeknek sok képviselője már nevének hallatára is megremegett), és változatlanul a fennálló rend erőszakos megdöntésének szükségességét hirdette, lényegében opportunista álláspontra helyezkedett. Proudhon kispolgári filozófiáját továbbfejlesztve, és Bakunyinnak az Internacionálét bomlasztó tevékenységét folytatva, Kropotkin a valóban forradalmi munkásmozgalom fejlődését gátolta.

Úgy véljük, semmi szükség sincs itt a *Feljegyzések* szerzője életművének bírálatára. Elméleti munkásságának – s részben gyakorlati tevékenységének – kimerítő kritikáját megtaláljuk Marx, Engels és Lenin műveiben; ami az anarchistáknak a történelemben játszott, sőt eljátszott ellenforradalmi szerepét illeti, az a Nagy

Októberi Szocialista Forradalomban, majd az oroszországi és a spanyol polgárháborúban egyértelműen lelepleződött.

Csupán egyetlen dologra szeretnénk felhívni a könyv elméleti fejezeteit átböngésző olvasó figyelmét: vigyázat, a szerző helyenként a tényeket is elferdíti! (Például a reformista szociáldemokrata vezérek opportunista magatartását, mint *általában* marxista álláspontot tünteti fel).

Kropotkin útja nem volt mentes az ellentmondásosságtól élete utolsó időszakában sem: abban a két évtizedben, amely az *Egy forradalmár feljegyzései* és halála között telt el. Röviden erről az időszakról, amely minden bizonnyal érdekli az olvasót, aki 1902-ig végigkísérte a szerző életét:

Kropotkin az 1917-es oroszországi februári polgári forradalomig továbbra is emigrációban élt. Főként elméleti tevékenységet folytatott, a gyakorlati munkától csaknem teljesen visszavonult. Bizonyos fokig talán maga is érezte, hogy anarchizmusa fölött eljárt az idő. „Oroszországban... senkinek sincs rám szüksége, és ha mégis megjelennék otthon, kétségeimmel csak zavarnám azokat, akik tesznek valamit, ugyanakkor nem érezném magam körül azokat, akik képesek lennének valami jobbat tenni" – állapította meg emlékirataiban, nem minden pesszimizmus nélkül.

1917-ben, több mint négy évtizedes emigráció után, hazatért Oroszországba. Az időszak legfontosabb kérdésében – a háború kérdésében – szociálsoviniszta álláspontra helyezkedett: egyetlen nyilvános beszédében az imperialista háború folytatásáért szállt síkra. Mint a demokratikus centralizmusra épülő párt és a proletárdiktatúra ellensége, nem fogadhatta el az Októberi Forradalmat. De mint forradalmár, nem hunyhatta be szemét a valóság előtt sem. Látnia kellett – és látta is –, hogy mit jelent Október a munkásságnak, a parasztságnak, egész Oroszországnak.

Vlagyimir Boncs-Brujevics, Lenin közeli munkatársa visszaemlékezésében idézi Kropotkin szavait, amelyeket egy beszélgetés során hallott tőle a polgárháború idején: „A modern politikai pártoknak egész munkájukban abból kell kiindulniuk, hogy a proletariátusnak a forradalomba torkolló októberi megmozdulása min-

denki előtt bebizonyította: lehetséges a szociális forradalom. És ezt a világraszóló eredményt minden erőnkkel védelmeznünk kell, olyan áron is, hogy sok más dologról lemondunk. A bolsevik párt jól tette, hogy felvette a régi, igazán proletár elnevezést: kommunista párt. Ha nem is valósíthatja meg mindazt, amit szeretne, akkor is legalább egy évszázadra megvilágítja az utat a civilizált országok előtt. Eszméit fokozatosan átveszik majd a népek, ugyanúgy, ahogyan a XIX. században a Francia Forradalom eszméit átvették."

1920-ban Kropotkin levélben fordult az európai munkásokhoz, s felhívta őket, hogy akadályozzák meg a Szovjet-Oroszország elleni imperialista intervenciót.

Élete utolsó éveiben Kropotkin a Moszkva közelében fekvő Dmitrov városában lakott. Boncs-Brujevics visszaemlékezéseiből tudjuk azt is, hogy Lenin mily nagyra becsülte őt mint embert és mint a Francia Forradalomról szóló kiváló történelmi mű szerzőjét. 1918 május elején Kropotkin látogatást tett a Kremlben Vlagyimir Iljicsnél, aki hosszasan elbeszélgetett vele. Lenin intézkedett, hogy adják ki Kropotkin említett munkáját, majd később megbízta Boncs-Brujevicset, hogy minden szempontból gondoskodjék az akkor már súlyos beteg emberről, és állapotáról rendszeresen referáljon neki.

Pjotr Kropotkin 1921. február 8-án hunyt el Dmitrovban. Akárcsak a párt és a szovjet állam kiemelkedő vezetőit, a Szakszervezetek Házának oszlopcsarnokában ravatalozták fel. A moszkvai Novogyevicsje temetőben helyezték örök nyugalomra, de – saját kérésére – *nem* a Kropotkinok családi sírboltjában.

A forradalmár és tudós Pjotr Kropotkin nevét a Szovjetunióban több város és község, egy moszkvai tér, egy metróállomás és az az utca viseli, amely az egykori Sztaraja Konyusennaja negyedet szeli át.

Kulcsár István

1. A Tusinói Tolvaj: a II. Ál-Dmitrij (meghalt 1610-ben) gúnyneve. Az 1607-ben Moszkva ellen támadó, és Tusinóban tábort verő lengyel hadak névleges vezetője volt, aki Rettegett Iván cár fiának adta ki magát. Az orosz néptömegek ezért egy ideig támogatták, később ellene fordultak.

2. A „ka" kicsinyítő képző alkalmazása felnőtt ember keresztnevéhez sértőnek, lealázónak számított; így csak a jobbágyokat szólították. „... Ahol az emberek saját magukat nem néven, hanem kutyanéven – Vanykának, Vaszkának, Sztyoskának, Palaskának – nevezik" – így jellemezte Belinszkij az I. Miklós korabeli Oroszországot Gogolhoz intézett nevezetes levelében.

3. Orosz szokás szerint út előtt mindenkinek – tehát az elutazóknak és a búcsúztatóknak egyaránt – le kell ülniük egy percre.

4. Hohol: az ukránok orosz gúnyneve.

5. Alekszej Konsztantyinovics Tolsztoj: orosz író és költő (1817–1875).

6. Kantonistáknak nevezték a feudális Oroszországban azoknak a katonai gyermekkolóniáknak a tagjait, amelyekbe rendszerint katonák gyermekeit, árváit sorozták be, gyakran születésük pillanatától kezdve. Ezekben az iskolákban rendkívül szigorú volt a bánásmód. A kantonisták kisebb részéből altiszt lett, nagyobb részüket húszévi katonai szolgálatra kötelezték.

7. Az 1856-os párizsi kongresszus eredményeképpen megkötött békeszerződés, amelyet a krími háborúban győztes hatalmak (Anglia, Franciaország, Törökország) kényszerítettek a legyőzött Oroszországra.

8. Ivan Szergejevics Akszakov: szlavofil író és publicista (1823–1886).

9. A kincstári birtokokon dolgozó jobbágyokat nevezték kincstári parasztoknak. Mivel nem voltak kitéve a helyi földesurak önkényeskedésének, rendszerint jobban éltek, mint a földbirtokosok jobbágyai.

10. Nyikolaj Platonovics Ogarjov: költő és filozófus; Herzen legjobb barátja és harcostársa, londoni lapjának, a *Kolokol*-nak társszerkesztője (1813–1877). ‚Iszkander': Herzen írói álneve.

11. A Druckoj családot, amelynek feje az ínyenc Druckoj herceg volt, a szerző korábban Mirszkij néven említette.

12. Júniusi napok: a párizsi proletariátus 1848. június 23–26-i felkelése.

13. A szerző 1919-ben a következő megjegyzést fűzte ehhez a részhez: „Azóta kiderült, hogy a Franciaország pressziójáról szóló hír – bármily furcsának is tűnhet – nem volt egészen alaptalan. Barátom, Nys belga professzor e soraim olvasása után megjegyezte, hogy 1856 májusában, a párizsi békeszerződés megkötésekor III. Napóleon javasolta, hogy a hatalmak képviselői folytassanak »beszélgetést« Párizsban az általános európai helyzetről. Volowsky miniszter, az akkoriban jól ismert közgazda volt az előadó, aki kétségtelenül beszélt a jobbágyságról és arról, hogy Oroszországot mindaddig nem lehet egészen európai hatalomnak tekinteni, amíg fel nem számolja a jobbágyságot."

14. Mihail Nyikolajevics Muravjov gróf: orosz államférfi, az 1830–31-es és az 1863-as lengyel felkelés hóhéra. (1796–1866) A parancsára sorozatosan végrehajtott kivégzésekért kapta a néptől az „Akasztó" gúnynevet, amire még büszke is volt. A kivégzett Szergej Muravjov-Aposztolra és a dekabrista mozgalomban részt vett másik négy Muravjovra célozva, szerette mondogatni: „Én nem azok közül a Muravjovok közül való vagyok, akiket akasztanak, hanem azok közül, akik akasztanak."

15. A Harmadik Ügyosztály (teljes nevén Ő Császári Felsége Saját Kancelláriájának Harmadik Ügyosztálya): a cári Oroszország politikai rendőrsége.

16. III. Sándor cár nagyapja, a porosz drillt kedvelő reakciós, ostoba I. Pál palotaforradalom áldozata lett; 1801-ben saját palotájában, saját udvaroncai ölték meg, mégpedig fiának, a későbbi I. Sándor cárnak a tudtával.

17. Mihail Nyikiforovics Katkov: szélsőségesen reakciós publicista, 1856-tól a *Russzkij Vesztnyik* (Orosz Hírlap) című folyóirat szerkesztője és kiadója. (1818–1887). Cikkeiben ellenfeleinek nyílt denunciálásától sem rettent vissza.

18. Nyikolaj Vasziljevics Csajkovszkij: a róla elnevezett forradalmi kör egyik létrehozója. (1850–1926). 1874-től 1907-ig emigrációban élt, 1918-ban részt vett a Szovjet-Oroszország elleni angol intervencióban.

19. Duhoborok vagy duhoborcok (szó szerinti fordításban: lélekharcosok): a XVIII. század második felében keletkezett orosz–ukrán vallási szekta, amely tagadta a pravoszláv egyház hittételeit és szertartását. A hatóságok üldözték őket.

20. Noha Szibéria közigazgatásilag Oroszország része volt, a hétköznapi szóhasználatban külön fogalomként szerepelt. „Oroszország" ilyen értelemben csak az európai Oroszországot jelenti.

21. A Ferenc József-földről van szó, amelyet 1873-ban fedezett fel egy osztrák–magyar expedíció.

22. Kropotkinnak tökéletesen igaza volt: az általa megjelölt körzetben egy évtizeddel emlékiratainak megjelenése után, 1913-ban, orosz kutatók szigetcsoportot fedeztek fel, amely a Szevernaja Zemlja (Északi-föld) nevet kapta.

23. Dmitrij Vlagyimirovics Karakozov: terrorista forradalmár (1840–1866). 1866. április 4-én a pétervári Nyári Kert bejáratánál sikertelen merényletet követett el II. Sándor ellen. Ez volt az orosz forradalmárok első kísérlete a cár megölésére.

24. Vera Ivanovna Zaszulics: narodnyik, később szociáldemokrata (1851–1919). 1875. január 24-én merényletet követett el Trepov tábornok pétervári rendőrfőkapitány ellen, hogy ezzel hívja fel a közvélemény figyelmét az orosz börtönökben uralkodó állapotokra.

25. „Velikorossz" (Nagyorosz) néven jelentek meg 1861-ben az első illegális proklamációk. A Zemlja i Volja (Föld és szabadság) Csernisevszkijhez közel álló forradalmi titkos társaság volt a hatvanas években, tagjai főként az egyetemi hallgatók közül kerültek ki.

26. A csendőrség a Harmadik Ügyosztály végrehajtó szerve volt Oroszországban, tehát a csendőr annyit jelentett: a politikai rendőrség tagja.

27. Mihail Alekszandrovics Bakunyin: orosz forradalmár, az anarchizmus ideológiájának egyik megteremtője, Kropotkin elődje (1814–1876). 1861-től Nyugat-Európában élt és fejtett ki egységbontó tevékenységet az Internacionálén belül.

28. Le Livre rouge de la Justice rurale: A Falusi Igazságszolgáltatás Vörös Könyve. A versailles-iaknak az elfogott kommünárokkal szemben tanúsított kegyetlenkedéseit azért nevezték „falusi igazságszolgáltatásnak", mert az alkotmányozó gyűlés Bordeaux-ban és Versailles-ban maradt képviselőinek többségét a parasztok és a földművesek választották meg.

29. Stundisták: a XIX. században keletkezett orosz evangéliumi baptista szekta. Neve a német Stunde (az imádkozás órája) szóból származik.

30. „A Végrehajtó Bizottság" mindig a Narodnaja Volja Végrehajtó Bizottságát jelenti. A Narodnaja Volja (Népszabadság; korábbi fordításokban: Népakarat) illegális forradalmi narodnyik szervezet volt. Az egyéni terror alapján állt; több merényletet szervezett a cár ellen, 1879-ben alakult.

31. Viborg kerület vagy Viborgi városrész: Pétervár egyik munkáskerülete, nevét Viborg városától kapta.

32. N. V. Mezencev, a csendőrség főnöke ellen a politikai foglyokkal szemben tanúsított kegyetlen magatartásáért Sztyepnyak-Kravcsinszkij követett el 1878. augusztus 9-én sikeres merényletet.

33. Raznocsinyecek (vegyesrendűek): a különböző társadalmi rétegekből (elszegényedett nemesek, papcsaládok, felemelkedett parasztok) származó

orosz értelmiségieket nevezték így. A XIX. század hatvanas-nyolcvanas éveiben a forradalmi mozgalmak részvevőinek nagy része közülük került ki.

34. „Ma már elárulhatom, hogy ez Szofja Nyikolajevna Lavrova, a forradalmárnő, bátyám feleségének nővére volt, aki két hónappal az orosz forradalom előtt halt meg." (A szerző megjegyzése 1917-ből.)

35. Mihail Vasziljevics Petrasevszkij: forradalmár, utópista szocialista (1821–1866). 1848-ban titkos társaságot szervezett, amelynek Dosztojevszkij is tagja volt. 1849-ben halálra ítélték, majd az ítéletet kényszermunkára változtatták.

36. A Narodnaja Volja Végrehajtó Bizottságának utasítására Sztyepan Halturin asztalos, a szervezet tagja bejutott dolgozni a Téli Palotába. A zsebében apránként összesen mintegy fél mázsa dinamitot vitt be az épületbe, és ezzel 1880. február 5-én robbantást hajtott végre. A cél II. Sándor megölése volt, ám ez a merénylet a cárban nem tett kárt.

37. Az 1881. március elsejei bombamerénylet előkészítését Szofja Perovszkaja vezette, és közvetlenül is ő irányította az akciót. 1881. április 3-án társaival együtt nyilvánosan felakasztották.

38. A Szent Had tervezett merényletéről tudomást szerzett M. J. Szaltikov-Scsedrin, az író, aki – noha forradalmi szellemű ember volt – igen magas tisztséget viselt a cári közigazgatásban. Magától Lorisz-Melikovtól hallotta a készülő gyilkosság hírét. Az író ekkor külföldre utazott, hogy feltétlenül értesíthesse Kropotkint, és ezt több csatornán át is megtette.

39. Szugyejkin csendőrezredes szervezte be Gyegajevet, a Narodnaja Volja tagját, és csinált belőle „kezdeményező" agent provocateurt. Gyegajev számos forradalmárt árult be a hatóságoknak, többek között Vera Fignert.

40. A montchanin-les-mines-i megmozdulások szolgáltatták az alapot Zolának a Germinal megírásához. Az író eredetileg teljesen Kropotkinról kívánta mintázni Szuvarinnak, az orosz agitátornak az alakját, később azonban megmásította ezt a szándékát: Szuvarinból Bakunyin és Kropotkin követője lett.

TARTALOM

A szerző előszava az első orosz kiadáshoz 5

ELSŐ RÉSZ

GYERMEKKOR

1 A Sztaraja Konyusennaja 9
2 Anyánk halála 13
3 A Kropotkin-nemzetség. – Apánk. – Anyánk 15
4 Madame Burmann. – Uljana. – Poulain. – A francia nyelv és az ókori történelem tanulása. – Vasárnapi szórakozások. – Rajongásom a színház iránt 22
5 Bál I. Miklós tiszteletére. – Apróddá neveznek ki 31
6 A régi úri világ szokásai. – A jobbágycselédek. – A Sztaraja Konyusennaja jellegzetes alakjai 35
7 Parancsok a falusi bíráknak. – Természetbeni adóztatás. – Költözés Nyikolszkojéba. – Hosszas úti készülődés. – Poulain a napóleoni hadsereg győzelmeit magyarázza. – Katonai gyakorlatok. – A demokratikus szellem ébredése. – Szomszédaink 42
8 A jobbágyrendszer. – Makar. – Parancsra kötött házasságok. – Andrej szabó. – Katonának adják a jobbágyokat. – Polja, a szolgáló. – Szása doktor. – Geraszim Kruglov. – Hogyan kapta meg Mása a szabadítólevelet? 63
9 A krími háború. – I. Miklós halála 79
10 Egyetemista házitanítóim jótékony befolyása. – N. P. Szmirnov. – Irodalmi hajlamaim megnyilvánulása. – Az első szárnypróbálgatások. – Az *Időszaki Lap* 83

A HADAPRÓDISKOLA

1 Bekerülök az iskolába. – Vizsgáim. – Girardot ezredes. – Az iskola rendje és erkölcse 87
2 Oroszország magáraébredésének jelei a Hadapródiskolában. – Tanáraim 99
3 Levelezésem Szásával. – Bátyámat magával ragadja a filozófia és a politikai gazdaságtan. – A vallás. – A nagy csalódás. – Titkos találkozások bátyámmal 111
4 A nyikolszkojei vásár. – Első statisztikai munkám. – „Bakon" utazom. – A fehér falú kocsmában 121
5 Viharos idők az iskolában. – Alekszandra Fjodorovna cárné temetése 126
6 Előadások a Hadapródiskolában. – Fizika-, kémia- és matematikaoktatás. – Hogyan töltöttük a szabad időnket? – Az olasz opera 132
7 Tábori élet Peterhofban. – Terepgyakorlatok. – Gondolatok a nevelésről 142
8 A forradalmi eszmék terjedése. – A jobbágyság eltörlése. – A parasztok felszabadításának fontos következményei 146
9 Az udvari élet. – A kémkedés rendszere az udvarnál. – II. Sándor. – Marija Alekszandrovna. – A nagyhercegek 160

SZIBÉRIA

1 Ezredet választok. – Tűz az Aprakszin-bazárban. – A reakció ismét feléled. – Tisztté avatnak. – Elutazom Szibériába 172
2 Irkutszk. – Kukel tábornok. – Reformer-tevékenységem. – Közeledik a reakció hulláma 187
3 A lengyel felkelés. – Tragikus következmények a lengyelek és az oroszok számára. – A reakció Szibériában. – Véget vetnek a reformoknak 193

4 Az Amur-vidéket Oroszországhoz csatolják. – Utazás az Amuron. – Első tapasztalataim a hajózás körül. – A tájfun. – Hivatalos utam Pétervárra 203
5 Visszatérés Irkutszkba. – Utazás Mandzsúriába. – Átkelés a Hszingan-hegységen. – Az Ujun-Holdonzi-körzet vulkánjainak felfedezése 217
6 Utazás a Szungarin. – Kirin. – Kínai barátaim. – Expedíció a Nyugati Szajan-hegységbe. – Az olekminszk-vityimi expedíció. – Szibériai tanulságok 226
7 A Bajkál körüli utat építő lengyel száműzöttek felkelése. – A megmozdulást vérbe fojtják. – Kilépek a katonai szolgálatból 235

PÉTERVÁR. – ELSŐ KÜLFÖLDI UTAZÁSOM

1 Beiratkozom az egyetemre. – Módosítások Észak-Ázsia hegyrajzához és kartográfiájához 240
2 Az Orosz Földrajzi Társaság. – A kor orosz utazói: Szevercov, Mikluho-Maklaj, Fedcsenko, Przsevalszkij. – A sarki expedíció terve. – Geológiai kutatásaim Finnországban 245
3 Életcélom. – Visszautasítom a Földrajzi Társaság titkári tisztét 253
4 A pétervári helyzet. – II. Sándor természetének kettőssége. – A közigazgatás korruptsága. – A közoktatás kiterjesztésének akadályai 257
5 A pétervári közvélemény jobbratolódása. – A reakció következményei. – Karakozov merénylete. – Kínozták-e Karakozovot? – Az ifjúság tragikus küzdelme 264
6 A nők felsőfokú oktatása. – A fiatal nők vonzalma a tudományok iránt. – A siker okai 273
7 Apánk halála. – Új szelek a Sztaraja Konyusennajában 279
8 Első külföldi utazásom. – Zürichben. – Az Internacionálé. – A szocialista irodalom. – Genfi munkásvezérek és ügyeskedő politikusok 282

9 A Jura-hegység órásainál. – Az anarchizmus kezdete. – Neuchâteli barátaim. – Az emigráns kommünárok 298
10 Bakunyin hatása. – A szocialista program 305
11 Krakkó. – Tárgyalásaim a csempészekkel. – A könyveket átviszik a határon 309
12 A nihilizmus. – A nihilisták megvetik a hamisat, tisztelik az igazat. – A „nép közé járás" mozgalma 312
13 A Csajkovszkij-kör. – Dmitrij, Szergej, Szofja Perovszkaja, Csajkovszkij 319
14 Politikai és szocialista áramlatok. – II. Sándor és a forradalmárok 323
15 A Csajkovszkij-kör kiemelkedő tagjai. – Barátságom Kravcsinszkijjal. – Kravcsinszkij „a nép közé" jár. – Eredményes propaganda a munkások között 332
16 Letartóztatások. – Klements illegalitásban. – Engem is letartóztatnak. – A kihallgatás. – A hazug ügyész. – A Péter-Pál-erődbe zárnak 345

MÁSODIK RÉSZ

A PÉTER-PÁL-ERŐD. – SZÖKÉSEM

1 A Péter-Pál-erőd. – Kazamatám. – Szenvedek a kényszerű tétlenségtől. – Bátyám hazatér. – Megengedik, hogy tudományos munkát folytathassak 359
2 Tudományos munka a várbörtönben. – Oroszország történetét tanulmányozom 382
3 Séta a börtönudvaron. – Bátyám letartóztatása. – A Harmadik Ügyosztály bosszúja 383
4 A foglyok kopognak. – Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg váratlan látogatása 392
5 Fogságom következményei. – Kihallgatásom a nyomozati bizottságban. – Átkerülök a Miklós-hadikórházba. – Szökésem. – Angol hajón 397

1 Edinburgh-ben és Londonban. – Munkám a *Nature* és a *Times* szerkesztőségében. – Svájcba utazom 418
2 Az Internacionálé és a német szociáldemokrácia. – Az Internacionálé erőinek gyarapodása Franciaországban, Spanyolországban és Olaszországban 427
3 A Jurai Föderáció és vezetői: Guillaume, Schwitzgebel, Spichiger, Elisée Reclus, Lefrançais és mások 434
4 La Chaux-de-Fonds-ban. – A vörös zászló betiltása Svájcban. – Az új társadalmi rend 441
5 Harc az anarchizmus és a szociáldemokrácia között. – Menekülnöm kell Belgiumból. – Ismét Svájcban. – A szocialista mozgalom újjászületése Franciaországban 449
6 Ismeretségem Turgenyevvel. – Turgenyev hatása az orosz ifjúságra. – Turgenyev és a nihilizmus. – Bazarov. – Ismeretségem Antokolszkijjal 452
7 Az elégedetlenség növekedése Oroszországban az orosz-török háború után. – A „193-ak" pere. – Merénylet Trepov ellen. – Négy merénylet koronás államfők ellen. – Létrehozzuk a *Révolté*-t.– Milyen legyen a szocialista folyóirat? – Anyagi és technikai nehézségeink 460
8 Komolyabb jelleget ölt az oroszországi forradalmi mozgalom. – A Narodnaja Volja Végrehajtó Bizottsága merényleteket szervez II. Sándor ellen. – II. Sándor halála 470
9 A forradalmárok elleni harcra, és a cár védelmére létrehozzák a Szent Hadat. – Gyilkossági tervek forradalmárok ellen. – Kiutasítanak Svájcból 479
10 Londonba költözöm. – Egy év Londonban. – A mozgalom apálya Angliában 484
11 Londonból Franciaországba költözöm. – Életem Thononban. – Titkos ügynökök. – Ignatyev megállapodása a Végrehajtó Bizottsággal 487
12 Franciaország 1881–1882-ben. – A lyoni munkások szenve-

dése. – Robbanás a Bellecourt-kávéházban. – Letartóztatásom. – A lyoni per 490
13 A lyoni börtön. – A börtön káros hatása szociális szempontból. – A clairvaux-i központi fegyházban. – A fogolymunka. – Az öreg foglyok szánalmas helyzete. – A fegyház hétköznapjai. – A börtön demoralizáló hatása 499
14 Incidenseim a titkosrendőrséggel. – Egy ügynök mulatságos jelentése. – Leleplezett besúgók. – Az álbáró. – A kémkedés következményei 514
15 Louise Michel „bűntette". – Szabadon bocsátanak. – Párizs. – Elie Reclus. – Angliába megyünk. – Életünk Harrow-ban. – Alekszandr bátyám tudományos munkássága. – Bátyám halála 527
16 A szocialista mozgalom Angliában 1886-ban. – A mozgalom jellege 534
17 Részvételem az angliai szocialista mozgalomban. – Irodalmi munkásságom. – A „létért folyó küzdelem" tételét a „kölcsönös segítség" törvényével egészítem ki. – A szocialista eszmék nagyfokú terjedése 539
Utószó *(Kulcsár István)* 547
Jegyzetek *(Kulcsár István)* 553

A kiadásért felel az Európa Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Nyíri Éva
A szöveget az eredetivel egybevetette: Köves Béla
A védőborító és a kötésterv Görög Júlia munkája
Képszerkesztő: Láng Pálné
Tipográfia: Gergely Tibor, Szegedi Lászlóné
Műszaki vezető: Siklós Béla
Készült: 3600 példányban, 28,2 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601–59 sz. szabvány szerint
EU 105–g–6668

66.6974.1. Alföldi Nyomda, Debrecen